

МАҚСАТ АЛПЫСБЕС

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ

ТАРИХНАМАЛЫҚ-ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Мақсат Алпысбес

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ

тарихнамалық-деректанулық зерттеу

Алматы, 2018

ӘОЖ 929.5

КБЖ 63.2

А 45

Пікір білдірушілер:

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
т.ғ.д., профессор *М.Қ. Әбусейітова*
ҚР ҰҒА академигі,
т.ғ.д., профессор *Б.Е. Коменков*

Алпысбес М.А.

А45 ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ: тарихнамалық-деректанулық зерттеу (монография).

— Алматы: Эверо, 2018. — 340 б.

ISBN 978-601-7376-12-3

Кітаптың негізгі мәселесі — шежіре тарихнамасы мен деректері. Қазақ шежірелері генеалогиялық ақпарат жүйесін, дәстүрлі тарихи сана мен тарихи таным кешенін құрайды. Еңбектің теориялық және методологиялық іргелі негізі ретінде тарихнамалық зерттеулер, деректану саласы бойынша жасалған отандық және шетелдік ғалымдардың салмақты тұжырымдары, ғылымда қалыптасқан тарихи-деректік сыныптау жүйесі алынған, талдаулар жасалынған.

Шежірелерде көне аңыздар, жер-су аты туралы, халықтың шығу тегі, рулардың қалыптасу тарихы туралы мәліметтер бар. Халықтың әйгілі тұлғалары — билер, хан, сұлтандар, мырзалар, батырлар, атақты ақындар туралы деректі де тек шежіре арқылы табуға болады. Халық шежірелері, ескі сөзі мен тарихи жырлары — қазақ қауымының рухани өмірі мен тұрмыс-тіршілігі туралы шындықты айтатын маңызды дерек көзі.

Кітап тарихшыларға және жалпы оқырман қауымға арналады.

ӘОЖ 929.2

КБЖ 63.2

ISBN 978-601-7376-12-3

© Алпысбес М.А., 2018

© Эверо, 2018.

*Менің ғылым жолындағы ізденістеріме
1990-шы жылдардағы әлеуметтік ауыр
өтпелі тұрмыстық кезеңде барынша көмек
жасаған аяулы анам, 2013 жылы дүние салған,
Ләззат Ғұбайдұллақызының рухына арнаймын.
(Автор)*

КІРІСПЕ

Шежірелер әуелден тарихи дерек болу мақсатында емес, асыл бабалардың өмір тәжірибесін ұрпаққа жеткізу үшін жасалған. Шежірелер осындай тәжірибе сабақтастығымен, жазба дәстүрі әлі қалыптаспаған тарихи ескі заманнан дамыды. Шежірелер тарихнама, таным, деректану мәселелері жүйесінен табылады. Қазақ шежіресі, шежірелері – ұлттық тарихнамада, деректануда әртүрлі себептермен шешімін таппаған таным мәселесінің бірі¹.

Қоғамда орын алған сан-салалы көп үдерістің маңыздысы – өткен тарихты қайта қарау, жаңаша баға беру, дұрыс түсіну және түсіндіру, ал қазақ шежірелері – тарихи деректану саласында өзектілігі артып отырған, зерттелмеген ғылыми мәселе. Ұлттық тарихи деректер қатарында шежірелерді зерттеу маңызды, қазақ мәдениеті мен тарихын шынайы сипаттауға қажет.

"Әдебиет танытқыш" еңбегінде А. Байтұрсынұлы тарихты қазақша ұлы дерек, әуезе табына жататын айғақшы әуезе деуге болатынын, сөздің ең ұлысы, сипаттысы – тарих екенін айтады. Тарихтың қызметі - бүтін адам баласы, бүтін бір жұрттың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту, мақсаты – бүтін адам баласының өмірі нендей табиғат заңымен өзгертетінін білу, тарихшылар халықтың басынан кешкен әртүрлі уақиғалардың мағлұматын сынға салып, мінсіз етіп, дұрыстап өткізеді, - деген².

¹ *Шежіре* — генеалогиялық әрі тарихи жады; халық жинаған тәжірибе, білім, насабнама, тарихи сана және таным дәстүрі. Шежіре тарих оқиға баяндауды хронологиялық принципке емес, генеалогияға негіздейді. Тарихи мезгілі ретінде тулғаның тарихи заманын айтады – М.А.

² *Байтұрсынұлы А.* Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы, 1991. – 398 бетте.

Қазақ шежіресін зерттеуде шежіре мағлұматтарын тарихи дерек ретінде қарастыру, сол арқылы өткен тарих³ туралы білім қалыптастыру, тарих айту дәстүрінің қызметі мен шежірелік мәтіннің сыртқы және ішкі байланыстарын, олардың жасалуына әсер еткен заман ықпалын анықтау – басты мақсат. Шежірелерді зерттеу саласы – тарихи таным мен білім дамығатын, деректану тиімділігін арттыратын маңызды ғылыми бағыт. Бұл үшін зерттеушінің қолында мәселенің шешілуіне жол ашатын қажетті деректер болуы тиіс. Шежіренің хронологиялық қабаттарын, қалыптасуын анықтау, түрлерін реттеу, шежіре сақтаушылар мұрасын олардың жеке өмірбаянымен байланыста қарастыру, мәтін мәселесін қамту, шежіре зерттеу тәсілдерін жетілдіру бар.

Қазақтың тарихи, мемлекеттік және ел-жұртты ынтымақтастыру идеясы "Алаш", "алты Алаш" ұғымымен байланысты⁴. XX ғасыр басында да қазақты ұлттық тәуелсіздікке жеткізу жолы "Алаш" идеясы өзегінде болды. Ел қамын ойлаған қазақ тарихшылары жат жұрт ғалымдардың зерттеулерінен бұрын алдымен қазақ ортасынан шыққан ұлт кеменгерлері еңбектерін жақсы білуі тиіс. Шетелдік зерттеуші Ш. Акинер: "қазақ үшін өз санасында да, өзгенің көзінше де өздерінің ұлттық тұтастық сезімін қалпына келтіру – маңызды іс" деп қорытады⁵. Сонымен, ең алдымен қазақ бірлігі, халықтың өткен тарихын тұтас қалпында қарастыру маңызды.

Зерттеу таңдау туралы тарихшы Н.М. Дружинин: егер тақырып зерттелмеген, немесе аз зерттелген болса, қойылып отырған мәселе тарихта өткен жағдайдың шынайылығына көз жеткізу ісінде анық, дұрыс түсінік берсе, зерттеу нәтижесі тарихи ақиқатты бұрмалаған зиянды концепция тұжырымдарын жойса – осы жағдайлардың барлығында зерттеу тақырыбы өзекті болады, қоғамдағы ғылыми ойдың дамуын жеделдетеді деген⁶. Шежіре деректерін зерттеу – осындай өзекті аз зерттелген мәселе. Шежіре дерегі – қазақ халқының төлтума тарихи танымы.

³ *Тарих* – адамзаттың өткен уақыттарын нақтылы әрі жан-жақты түрде зерттейтін қоғамдық ғылымдар кешені – М.А.

⁴ *Қазақ* – «алаш мыңы» негізінде пайда болған саяси одақ, кейін келе мемлекеттің саяси атауы, ал этникалық жағынан алаш ұжымы.

⁵ *Акинер Ш.* Формирование казахского самосознания. От племени к национальному государству. – Алматы, 1998. – 136с. – 9 бетте.

⁶ *Дружинин Н.* Воспоминания и мысли историка. – М., 1974. – 89 бетте

Шежіре дерегінде келтірілген мәліметтің шындығын тексеру үшін ғылым әдістерін қолданып, оның тарихи ақиқатын анықтап, қажетінше ғылыми айналымға енгізу маңызды. Осы мәселеде жасалған қорытындылар ұлттық тарих зерттеу ісін деректік және әдістік тұрғыда жаңа деңгейге көтереді. Тарих мәселелерін ғылымның теориялық-әдіснамалық ұстанымдары негізінде зерттеу, қазақтың ру құрылымы тарихы мен этноәлеуметтік табиғатын, тарихи этнологияның әдіснамалық ұстанымдарын қолдануды талап етеді. Сол арқылы тарихи сана, дәстүрлі көзқарас, дүниетаным, этникалық "әлем бейнесі", көшпелілер менталитеті сияқты өркениеттік категориялардың мәні ашылады. Шежіре мәселесі ғылымның тарихнамалық-деректік талдау, сұрыптау, салыстыру әдістері мен ғылыми сын арқылы қарастырылуы қажет.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «Қазақ шежіресінің түпкі мәнін ұмытпау керек, алып дарактың бұтақтары сияқты күллі рулардың түбін қуа келгенде, барлығы бір ғана ұлы тамырға – қазақ деген ұлтқа барып тіреледі. Қай шежірені алып қарасаңыз да, ол қазақтың бірлігін, тұтастығын әйгілейді. Шежіре – қазақты бөлшектейтін емес, керісінше, біріктіретін ұғым. Барша адамзаттың Адам атадан басталатыны сияқты, бүкіл қазақтың шежіре атаулысы Атам қазақтан бастау алатынын әрбір қазақ жүрегінің төрінде ұстауға тиіс», - деп дұрыс атап өтті⁷.

Қазақ халқы өз салтын, тарихи санасын түрік мәдениетінен, көшпелілер өркениетінен жалғастырған. Тарихи шежірелер, ертегілер, жыр-дастандар, тарихи әңгімелер, аңыз, эпсаналар, қария сөз, шешендік сөз, билер сөзі – осылардың барлығы халықтың жалпы шежіре мұрасы. Осы тұрғыда түрік-қазақ шежіре дәстүрі мен оның сақтаушылары мәселесін ашу көзделеді. Зерттеуде шежіре деректерінің ішкі мәнін, шежіре дәстүрінің қызметі, деректік мүмкіндіктері мен ерекшеліктері қаралады. Қазақ елінің бүгінгі даму талабы ұлт тарихы мен мәдениеті туралы білімге сұранысты күн сайын арттырады. Ұлт тарихын зерттеу ісі жалпы адамзат тарихын түсіну үдерісімен қатар жүретін болса, дүние жүзі тарихына баға беру тарихи деректерді тану әрі салыстырмалы

⁷ Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты / Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: Ақорда, 2012.

зерттеу арқылы, қазақ тарихын түрік тарихымен жалпы байланыста қарастырылады.

Шежірелерді түрік әлемінің мәдени феномені ретінде қарастырудың — түрік халықтарының этникалық тұтастығын, тарихи бірлігін түсінуге көмегі бар. Шежіре көшпелілер өркениетінің маңызды тарихи-мәдени дәстүрі болғанымен, қазақ тарихын зерттеуде аз қолданылған дерек түрі. Шежіре дәстүрін оның келтіріп отырған деректерін сараптау жолымен зерттеу, ғылыми баға берудің тәжірибелік мәні зор. Қазақ халқының тарихи дерек қорында жинақталған шежіре мұрасын тиянақты талдау жолымен ғылыми айналымға молынан енгізу арқылы тарихи танымдағы қазақ халқының ұлттық тарихының сипаттау ерекшелігі айқындалып, бұдан басқа заттық, жазба деректері негізінде жазылған тарихи еңбектерде қолданыс табады.

Ұлттық тарихнаманың дамуын тежеген кедергілер қуғын-сүргін, ашаршылық зобалаңы, соғыс, зұлматпен байланысты. Ұлт тарихы деректемелерін бағалаған, жинаған, зерттеген, Ә.Н. Бөкейханов (1866-1937), А. Байтұрсынов (1873-1938), М. Тынышбаев (1979-1937) М. Дулатов (1885-1935), С.Ж. Асфендияров (1889-1938), Қ. Кемеңгеров (1896-1937), жазықсыз атылды. Шәкәрімді (1858-1931) өлтірді. Тарихтағы ұлттық дәстүрді жактаушы Ермұхан Бекмахановты соттады. Мәшһүр Жүсіп кесенесін өкімет қиратты.

Кенестік партия орындарының вандализмінің ресми фактілері осы. Қазақ ғылымының жарым ғасыр тарихы бойы бұл авторлардың еңбектерін жариялауға рұқсат етілмеді, ғалымдардың оларға сілтеме жасауға батылы бармады. «Тоталитарлық жүйе мен идеологиялық цензура ұлттық тарихи деректемелерді пайдалануға тыйым салды»⁸. Жауыз империяның, залым тоталитаризмнің құрбаны болған халықтар бодандықтан тәуелсіз дамуға бет бұрған уақыттан бастап әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жаңа жағдай туды, еркіндік тарихшыларды идеологиялық біржақты бағыттардан босатты, тоталитарлық жүйенің жойылуының басты нәтижесі — қазақ тарихшысы әлемдегі ғылыми үдеріске түсті. Ұлт тарихын, шежірелік мұраны зерттеу жабық болды. Қазақ тарихын жаңаша, ақиқатын ашып жазу кезі келді. Шежіреге сенімсіздікпен қарау — таптық методологиялық ұстанымдардың салдары. Бұрын

⁸ Қазақстан тарихы. Бес томдық. — А., 2002. — Т. 3. — 768б. — 62-бетте

тарихшылардың алдына таптық күресті дәріптеу міндеті қойылған, енді әлеуметтік кикілжің идеясының тозығы жетіп ескірген соң, тәуелсіздік жолын нығайтатын зерттеу талабы алдыңғы қатарға шықты.

Ауызша тарихты дерек ретінде зерттеу ісі бізде қолға қайта алынғанда, батыстың ғалымдары бұл мәселені көш ілгері дамытып кеткен. Ендігі уақытта ғылыми жасалған жаңа тұжырымның ұлттық идеяға қызмет ету тиіс. Шетел ғылымы тәжірибесімен тарих саласында жаңаша ғылыми ізденіс жасау қажеттілігі туып отыр. Жаңа теориялық, әдіснамалық ізденістер жасап, тарихнама мен деректану саласында зерттеуді дамыту керек, бұрын тыйым салынған, ресми қолдау таппаған тақырыптарды қайта жандандыру қажет.

Шежірелік деректерді зерделеу мәселесінде бұл тарихи-генеалогиялық мәліметтердің ішкі мәнін, тарихи қалыптасу заңдылықтарын, дәстүрлі қоғам жағдайында олардың атқарған әлеуметтік-мәдени қызметін, шежірешінің⁹ шежірелік дерек мәліметіне танымдық, идеологиялық, тарихи тәлім-тәрбиелік, қауымқұрылымдық қандай жүк артып отырғанын ескеру қажет.

Қазақстанның ерте дәуір және ортағасыр тарихын жалпы түрік тарихынан тыс қарастыру мүмкін емес. Шежірелер осыны айғақтайды. Орталық Азия аймағының тарихы ең алдымен этномәдени үрдістер тұрғысынан, содан кейін барып саяси даму тарихы ретінде қарастырылуы керек. Аймақтың экономикалық даму тарихы сан мыңдаған жылдарды қамтитын ұзақ тарихи дәуірді алып жатыр.

Экономикалық даму тарихында этностың мәдени дамуымен салыстырғанда елеулі өзгерістер аз болды. Олар, әрине де, мың немесе жарты мың жыл бойында бір орын алып, шаруашылық пен тұрмыста мыс, қола, темір құралдарының қолданыла бастауымен, еңбек, соғыс құралдарының жетілдірілуімен, материалдық өндіріс пен көлөнердің дамуымен байланысты болған¹⁰. Орталық Азия халықтарының әлеуметтік-саяси тарихы этномәдени үдеріске қатысты.

Мәдени даму ірілі-кішілі этноәлеуметтік топтардың көшіп-қонуларына орай жүрген. Саяси өзгерістер билеуші әулеттердің,

⁹ *Шежіреші* – халық тарихын сақтаушы қария, жәдігерші – М.А.

¹⁰ *Марғұлан Ә.Х.* Шығармалары. – Алматы, 2012. – Т. II. – 576 б.

ықпалды рулардың, белгілі бір этноәлеуметтік топтардың қалыптасуымен байланысты. Осының нәтижесінде әлдеқайда ірі әрі тұрақты этникалық құрылымдар пайда болды. Бұл тарихтың деректік негізі ұлттың төл тарихнамасында, халықтың бай фольклорлық мұрасында, тарихи жады мен генеалогиясында, яғни шежіре деректерінде сақталғандығы белгілі. Сол мәліметтерді ғылыми тәсілдермен саралау, дәйекті талдау арқылы тарихи шындығын ажырату – басты міндеттердің бірі. Кеңестік тарих ғылымында ұлттар тарихын зерттеу ісіне алақөзбен қарау орын алған. Осы салада біршама сапалы зерттеулер болғанымен, әлі де ізденісті талап етеді. Осыдан шежіре дәстүрі және дәстүр төңірегінде қалыптасқан тарихи деректердің мұқият зерттелуі қажет болып отырғанын байқаймыз.

Қазақтың өткен тарихын, тарихи шындықты этнография мектептері қалыптастырған сипаттамалық еңбектер негізінде қарастыру ғылыми дәстүрге айналған. Алайда, XIX-XX ғғ. халық тұрмысы, шаруашылық-мәдени өмірі туралы жазылған саяхатшылардың этнографиялық сипаттамалық деректерін қалып іспетті пайдаланып, одан ерте ғасырлардағы тарихи жағдайларды суреттеп жазу шындыққа жауап бермейді. Жазба деректердің басым бөлігі сырткөз болып келеді. Қазақтың өзіндік тарихи көзқарасы, дәстүрі, әдебиеті, тарихи ой жүйесі бар. Сырт көзбен жазылған деректерде қазақтың ішкі өмірі, рухани құндылығы туралы тиянақты мәлімет келтірілмейді. Ішкі дерек топтамалары жеткізген тарихи фактілерді талдау, тәпсірлеу, ғылыми интерпретация жасау үшін шежіре сақтаған дерек қабатын көтеру, жариялау мәселесі өзекті.

Шежірелер генеалогиялық, этноэтиологиялық аңыздардан құралады, аталарды өрбіту, ұрпақты таратуды қамтиды. Халық аузындағы шежірелер ру туралы мәліметті нақты айтып жеткізеді. Шежіре үлгісіндегі тарихнамада тарихи тұлғалар туралы айтылған ауызекі мәліметтер көп кездеседі. «Жылнамалар жинағында» Рашид-ад-дин «түрік-моңғол жұртының тарихын жазуға деректік негіз болған мәліметтер халықтың ерекше тобынан алынды», - деп ескерткен.

Революцияға дейінгі А. Левшин, В.В. Вельяминов-Зернов, Н.А. Аристов, А. Харузин, Г. Загряжский, К. Иностранцев ¹¹, В.В. Радлов, Н. Остроумов, А. Нестеров тәрізді әйгілі ғалымдар қазақ, қырғыз, өзбектің ¹² ортасындағы шежірелік дерегін осы халықтардың этностық құрамы, рухани мәдениетін зерттеуге қолданды ¹³. XVIII-XIX ғғ. түріктің тарихы, этнографиясы мен лингвистикасына байланысты деректерді жинақтау амалдарын жасады. Этнографиялық мағлұматтарды қолға түсіру үшін экспедициялар жасақталып, ғалымдар мәлімет тіркеп жазды ¹⁴. Түріктің этнологиясына қатысты ғылыми мұра осылай жиналды.

Қазіргі шежіретану сатысы жаңа ғылыми-теориялық деңгейде түсіндірумен байланысты. Шежірелерді жариялаудан шежірені түсіну кезеңіне өту кезі келді. Жарияланған кітаптар оқырманға көптеген шежіре нұсқасын ұсынады. Жергілікті ру, бір әулет, ата туралы жеке жазылған шежірелерде "жеті атасын білмеген – жетесіз" халық ұстанымы бар. Шежіре дерегін зерттеудегі басты мақсат біршама міндеттердің басын қосады, олар: қолжазбалар қорында сақтаулы шежіре нұсқаларының мәтіндік үлгілерін салыстыру, шежіре дәстүрінің дамуын, қалыптасу үрдісін сипаттау, соған қатысты ұғымдарды, деректерді талдау, Орталық Азия көшпелілері тарихын зерттеу тәжірибесін, шежірелік дерек көзіне орай қолданылып келген теориялық-методологиялық зерттеулерді саралау, жаңа әдістерді оңтайлы қолдану жолдарын анықтау.

Шежірелік деректі зерттеуде тарихнамалық, деректанулық талдау тәжірибесін жасап, шежіреші тұлғасы арқылы мәтін дискурсы, ұмтылысын ашу, шежірелердің тарихи тарихи тәлімін көрсету көзделеді. Сол сияқты шежірелік дерек түрлерін айыру, жиынтық сипатын ашу, оның мазмұнын, мәнін, мақсаты мен

¹¹ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – А., 1996; Вельяминов-Зернов В.В. Исследования о касимовских царях и царевичах. – СПб., 1864; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. – СПб., 1896; Харузин Н. К вопросу о происхождении киргизского народа // ЭО. – 1895. – № 3; Загряжский Г. Кара-киргизы // Туркестанские ведомости. – №45. 12. 11. 1874; Иностранцев К. Коркуд в истории и легенде // ЗВОРАО. – Т. XX. – С. 040-046.

¹² *Өзбек* – Өзбек хан (1312-1342) атымен аталған Алтын Орданың Дешті Қыпшақ даласын мекендеген қыпшақ текті рулардың саяси одағы – М.А.

¹³ Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. – СПб., 1870; Остроумов Н. Песня – плач по Урманбет-беке // ЗВОРАО. – СПб., 1890; Нестеров А. Прошлое приаральских степей в преданиях киргизов // ЗВОРАО. – СПб., 1899.

¹⁴ Турсунова М.С. Казахи Мангышлака во 2-ой. пол. XIX в. – А., 1977.

қызметін дәйектеу, баяндалу, сақтану принциптерін талдау керек, ішкі және сыртқы деректік сыннан өткізу қажет. Мәліметтерге толыққанды деректемелік сипаттама беру, тарихи-генеалогиялық мазмұнын жүйелеу, дерек түрлері мен тарамдарын анықтау да маңызды. Сондай ақ, бұл зерттеуде шежіре деректерінің мәлімдеу, түсіндіру қызметін талдау, дәстүр жалғастырушы субъектінің әлеуметтік-мәдени қызметіне баға беріп, тарих айту деректерін жинау, реттеуді тәжірибе ету, сыннан өткізу, ауызекі тарихты айқындау, сұхбат тәжірибелерін сипаттау және ғылыми айналымға енгізудің тиімділігін белгілеу міндеті қойылған.

Халықтың шежірені білуге деген талпынысы қоғамдағы тұлғалық санадан шығады. Қазіргі ұрпақ та бұрынғы заман адамындай жақсы өнегеге, тарихи білімге құштар. Өйткені тарихи білім – қоғамдық сананың негізгі құраушы компоненті. Қоғамдық санада үзіліссіз жалғасатын кез-келген білімнің түрі ең алдымен тарихи білім жүйесіне байлануы тиіс. Сөйтіп, ескі заман тарихы, оқиғалары, уақыт пен кеңістік түсініктері алдымен насабнама жүйесіне тіркеледі. Тарихи білім танымды, тәжірибе, тәрбие беру, алдағыны көру, құндылық, дүниетанымды қалыптастыру үшін керек. Қазақ халқының тұтас этникалық аумағы¹⁵ – қазақ одағы құрамына енген ру жерлері, ескі жұрт екенін де есте ұстау қажет. Қазақ мемлекетінің хандық тарихымен байланысты болуы төре тұқымдарының, қазақ хандарының шежіресін білуді талап етеді.

¹⁵ Мұқанов М. Қазақ жерінің тарихы. – А.: Атамұра, 1994. -806.

I БӨЛІМ

ШЕЖІРЕ – ТАРИХНАМА, ДЕРЕКТЕМЕ, ӘДІСНАМА

1 ТАРАУ.

ШЕЖІРЕГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЕҢБЕКТЕРГЕ ШОЛУ

Халық жадында сақталған тарихи мәлімет әрқашан құнды, пайдалы болған. «Тарихи шежірелерге патша үкіметі саяси мән беріп, жергілікті орындардан жинатып отырған; – деп Ә. Марғұлан атап өтеді. Кеңестік идеология адам табиғатын, мәдениетті зерттейтін ғылымдар – этнография, антропология, этнологиядағы мәселерді бақылауға алып, этнографтарды қуғындап, зерттеуді тек ресми рұқсат етілген шеңберде жүргізуге міндеттеді. Кеңестік этнография шежіре, ру құрылымы, қауымдық қатынастар, ру арақатысы мен сан көрсеткіштеріне ғана зер салды.

Шежірелерді алғашқы болып зерттеген еуропалықтар оны қажет мақсатына пайдаланды, Еуропаны жаулаған ертедегі түрік халықтарына, олардың еуропа нәсіліне туыстығына қатысты деректер зерттелді. Бұл мәселеге әсіресе Грумм-Гржимайло тесіле көз жеткізгісі келген. Отаршылдық әкімшілік өкілдері, Ресей Бас штабының офицерлері қазақ шежірелерін зерттеуде қазақ құрылымын, ру, адам санын, мал санын анықтау арқылы соғыс мүмкіншілігі мен Ресейдің әскери қуатын көтерегін қазақтың салық төлеу мүмкіншілігін, қазақ ортасындағы отаршыл саясатқа қарсы келетін тұңғалық әлеуетті, қазақтың идеологиялық күш-қуатын білу мақсатын, тағы сондай өзіне қажетті мәлімет теру мақсатын көздеген.

Зерттеушілер шежіре үлгілерін «тарихи фольклор», «халық этногониясы», «генеалогия» деп көрсеткен. Шоқан «дала тарихнамасы» ұғымындағы «далалық ауызша тарихнама» деген сөзтіркеспен атап келді. Қазақтың тарихи фольклор дерегін қажет деп білгендер белгілі бір мақсатқа жаратқан. Көне заманда Геродоттың парсылар дұшпандық қылған скифтердің шығу тегі, ел-жұрты, тұрмыс-тіршілігі туралы жазғаны - парсылар мен гректердің

өзара соғыс мәселесіне байланысты¹⁶. Ш. Уәлиханов, И.П. Шангин, Г. Потанин, Ә.А. Диваев, Н.Н. Гродеков¹⁷ сияқты ғалымдар жинаған шежіре деретері мұрағатта сақталған.

Шежіре жинаған М. Сейдалин (1872-1929), С. Жантөриндер (1837-1890) отаршыл әкімшілік орындарында қызмет істеген. Көптеген жылдар бойы қазақтың ауыз әдебиетімен тұрмыстық-қолөнер заттарын жинаған, «Очерки киргизского коневодства», «Киргизские песни» және «Образцы киргизской поэзии» атты мақалалар жазған¹⁸. Кіші жүз сұлтандары ішінде қазақ тарихы мен этнографиясына көп көңіл бөліп, жинақтаушы болған М. Таукин (1813-1892) өлкетану ісіне Қазан музейі арқылы бейімделген, этнографиялық материалдар жинауға қатысып, «О хозяйстве, скотоводстве и других средствах к существованию ордынцев, кочующих в Зауральской степи» атты мақаласын Петерборда жорналға жариялаған¹⁹.

Төңкеріске дейінгі ғалымдар шежіре мәліметі арқылы халықтың этностық тарихын зерттеді. Халықтың тарихи фольклор дерегіне көзқарас та бірдей болған жоқ, әртүрлі баға беріліп, сыни тұрғыдан қабылданды, тамсанғандар да болды. Рашид ад диннің «Жылнамалар жинағын», қазақтың ауызша тарихынан хан Шыңғыс әулеті мен түріктің этностық жүйесі, әлеуметтік байланысы, қауымдарды құраған рулардың өткенін зерттеу талабынан шықты.

Шежірені тарихнама тұрғысынан зерттегендердің еңбектеріне көңіл аудару керек. Бұл құнды зерттеулер тарихнамалық шығарма ретінде деректің қайнар көзі. Шежіре мәселесінің тарихнамасы үш кезеңнен құралады: біріншісі, XVIII ғ. авторларының еңбектерін қамтыса, екіншісі XIX-XX ғ.ғ. еңбектерін қамтиды, ал үшінші кезең – посткеңестік тарихнама тәжірибесімен байланысты.

¹⁶ Геродот. История в девяти книгах. – Л., 1972.; Рашид-ад Дин. Сборник летописей. – М-Л., 1952; Мараулан Ә.Х. Шежіре. Қазақ шежіресі // ҚСЭ. - А., 1978. Ескерту: бұл туралы мына еңбекте жаздым: Алпысбес М.А. Қазақ түрік шежірелерінің зерттелуі // Қазақ тарихы. – 2004.

¹⁷ Шангин И.П. Дневные записки путешествия в степи киргиз-кайсаков Средней Орды 1816 г.; Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – СПб., 1881; Гродеков Н.Н. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, 1889; Диваев Ә.А. Шежіре. КР ОҒК СҚК, № 1289 бума.

¹⁸ Жантөрин С. А. Очерки киргизского коневодства // Журнал коневодства. – 1883. – № 7–8.

¹⁹ Таукин М. Родословный список о султанах и ходжах Западной части орды. 1847 / Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа... 121 бетте.

Қазақ шежірелерін зерттеуде Ш. Уәлиханов, Ә. Бөкейхан, М. Дулатұлы, А. Байтұрсынұлы²⁰ еңбектеріне сүйенуге болады. Тарихнамада шежіре деректерін этнография, этностық тарих тұрғысынан зерттеп жазған Ә. Марғұлан, Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров²¹ сияқты ғалым тарихшылардың мақалалары мен монографиялары бар.

XIX ғ. қазақ шежіресі туралы мағыналы ғылыми мақала жазған ірі ғалым Ш. Уәлиханов Абылайдың шежіресін толық түрде сақтаған. Осы мәселе зерттелген оның мақалалары - көшпелілердің тұрмысы мен мәдениетіндегі шежіре дәстүрінің орны, ішкі мазмұны мен қызметі туралы жасалған құнды ізденіс.

Ш. Уәлихановтың қазақ тарихы, этнографиясы, мәдениеті, әдебиеті мен әдебі, діні, салт-дәстүрін зерттеуде істеген үлкен еңбегі баршаға белгілі. Баянауыл дуанының аға-сұлтаны Мұса мырза Шорманов шежірелік мұра үлгілерін жинап, танымал ғалым Г.Н. Потанинге береді. Г.Н. Потанин бұл нұсқаларды шығармалар жинағына енгізіп, маңызды тарихи-фольклорлық дерек ретінде қарастырды. Башқұрт зерттеушілері шежіре жалпы тұрғыда бүкіл түрік, моңғол, араб-парсы халықтарының шежіре дәстүріне негізделеді деп көрсеткен. Г.Н. Потанин: «Сүйегің қандай деген сұраққа мұңғыл «халхамын немесе қарасүйек, ақсүйүкпін» деп жауап береді, бұдан әрі ата тегін тарқатып айтпайды», - деген. Моңғолардың өзінің ұлттық тарихын білуі турасында Г.Н. Потанин: «Ұлттық тарихын зерттеуге, өз халқының өткенін білуге оларда құлшыныс жоқ, ол халықтың ой еңбегі жалпы адамзатқа тән дін, әдеп туралы мәселені түсіндіруге жұмсалуда», - деп түйіндейді²².

Шоқан әйгілі "Қазақ шежіресі", "Абылай", "Қазақ хандары мен сұлтандарының шежіресі", "Қырғыз рулары", "Ұлы жүз туралы", "Оңтүстік Сібірдегі тайпалар", "Ұлы жүздің аңыз-әпсаналары", "XVIII ғ. батырлар жыры", "Шона батыр туралы аңыз" атты бірнеше ғылыми шығармаларында шежірелер туралы айтады. Шоқан жалпы түрік-моңғол жұртының тарихи жәдігері туралы, оның шығу тегі,

²⁰ Уәлиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собр. соч. в 5-ти томах. - А., 1984; Дулатұлы М. Қазақ, қырғыздың аты, тегі туралы // Шолпан. 1923. № 3-5; Байтұрсынұлы А. Ақ жол. - А., 1991.

²¹ Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). - А., 1973; Муканов М.С. Из исторического прошлого. - А., 1998; Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов: конец XIX-нач. XX в. - А., 1968.

²² Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии... - 7 бетте.

тарихи деректері, мәдени ерекшеліктері, тәңірлік түсініктері, бақсылық дәстүрі, ру құрылымы, халық күнтізбесі, хандары, космогониясы, наным-сенім жүйесі, қазақ ортасындағы мұсылмандық құқық, шежірешілер, қария сөз, аңыздардың мазмұны, атақты адамдары, рухани құндылықтары сияқты көп мәселелерді зерттеп, ізденген.

Шоқан қазақ халқының шежірелік мұрасын тұтас мәдениет деді, «бұл дастан-шежіренің барлығы – ішіндегі айтылып отырған оқиға, мақал-мәтелі, халық әдеті қазақ халқының өткен тарихи және рухани өмірін суреттейді, қазақ тарихын жазу, оның шығу тегін анықтау үшін таптырмайтын тарихи дерек», - деп көрсетті²³.

Қазақтың генеалогия құрылымының әлеуметтік мағынасын, рулардың ұйымдық жүйесінің қызметін және тарихи дерек ретіндегі мәнін алғаш зерттеген – Шоқан. Қазақ шежіресіне арналған еңбегінде Шоқан рулардың ұйымдасу тәртібі үлкеннің жолымен болатындығын, қазақтағы үлкендік жол-жоба рулардың құқықтық қатынасында генеалогиялық мағынада қабылданатындығы туралы, яғни қоғамдағы әлеуметтік иерархия және адамның әлеуметтік мәртебе реті әрбірінің шығу тегінен туындағанын айтты. Шежіреде ру статусы тарихи-генеалогиялық аңыздарда айтылып, идеологиялық тұрғыда бекітілген.

Левшин, Аристов, Харузиндер руқұрылымдық қатынастың сырын, қоғамдасу тәртіптеріндегі үлгісін танығысы келгені белгілі. Шоқанның негізгі концепциясы – қазақтың ұлттық тұтастығын мәдениет, дін, тарихи дәстүрінен, мол мұрасынан көрсету. Төңкерістен кейін шежірелерді зерттеуді қолған алған ғалымдардың көбі қуғындалған.

Шоқан мен Абай қалдырған тарихи мұраны салыстырсақ, олардың қазақ даласында ерте дәуірден үзілмеген шежіреден білім алғанын аңғарамыз. Шоқан мен Абай заманында қария сөз де, кәріқұлақ ақсақал да көп болған. Шоқан жазбаларының тарихи құндылығы ерекше. Абай еңбегінде де қазақтың тарихи шығу тегіне байланысты айтылатын тарихи деректерге байланысты ерекшелік бар. Қазақтың «атасы» ретінде аталатын Гакаша туралы Шоқан: «ортаазия мұсылмандарының ықпалымен шыққан аңыз, Орта жүздің рубасы, үйсіннің атасы, тіпті бүкіл қазақ халқы

²³ Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собр. соч. – А., 1984. – Т.1.

пайғамбардың бір сахабасынан тараған», - деп жазған²⁴. Шоқан қазақтың тарихи шығу тегіне орай қазақта кең тараған Анас сахаба, Гакаша (Өкәш ата) тұлғасына байланысты аңызды жазған.

Абай бұл аңыздың тарихи шындығын жоққа шығарды: «Әуелде Көр ханды өлтіріп, ұйғыр жұртын алыпты, онан соң, Азияның тереңіне шейін еніп барса керек. Себебі, қазақта мақал болып қалған "Жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, қой жылы зеңгер тоғыс болды" деген сөз, "Самарқанның сар жолы, Бұланайдың тар жолы" дегені – бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз. Бұланай деп Гималайды айтқаны ма, Үндукеш тауы ма, әйтеуір, бір тауды айтқан сөз екендігі "Бұланайдан үлкен тау болмас, бұланнан үлкен аң болмас" деген мақалынан мағлұм», - деп нақты тарихи оқиғаға байланыстылығын білдіреді.

Мақаланың қолжазба нұсқаасы мен бірнеше көшірмесінің сақталуы Абай еңбегінің тарихи құндылығын арттырады. Осы еңбекті тарихи дерек көзі ретінде қабылдауға болады. Шежіре дәстүрі бойынша: қазақ халқы – бір атадан туып, өсіп-өніп, өрбіген халық, ұлт – деп түсіндіретін тұтас генеалогиялық жүйе қалыптасқан. Осыған орай «атам Қазақ», иә «Алаш баласы» деген ұғымдар мақал-мәтел, даналық қанатты сөздерде орын алады. Бұл генеалогиялық немесе ата тарату дәстүрі – ерте дәуірлерден жалғасқан құбылыс. Осыған орай қазақ халқы Қазақ бабаның ұрпағынан өсіп-өнді деген түсінік ұлттық тарихи санада нық орнаған. Абай: «Бұл қазақ Алатау бөктерінде жүргенде егін салмақ, сауда қылмақ секілді шаруаларға көршілерінен көріп айналған екен. Өздерін өздері: «Қоңыр қазақ, қара қазақпыз» дейтұғыны, «Қазақбайдың баласымыз» дегені сол уақыттағы ана біраз момындықпен тұрған кезі болса керек», - деп жазған²⁵.

Қазақ шежіресінің жазба дәстүрін қалыптастырған Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, Нұржан Наушабай, Құрбанғали Халид - атадан жат сабақ игеріп, молда алдынан хат таныған, медресе тамамдаған хакімдер. Н. Наушабайдың Қазан баспасынан 1903 жылы жарыққа шыққан "Мәңзұмат Қазақия" еңбегінде шежіре тарауларымен қатар ислам қағидаларын бірдей мәлімделген. Құрбанғали Халидтің 1910 жылы жарық көрген "Тауарих хамса" еңбегіндегі назарға ілігетін шығыстық ықпал өз алдына, Шәкәрім дін-фәлсәфа турасында көп

²⁴ Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собр. соч. – Алматы, 1984.

²⁵ Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы: «Ғылым», 1977. – Т.2.

ізденген. Абайдың өлеңдерінде – ислам ілімі, қара сөздерінде – қазақтың бүгінгі халі мен арғы түбі, тарихы, шыққан тегі туралы айтылады. Қожа Ахмет Йассауи, Сүлеймен Бақырғанидан хикмет айту дәстүрі Абай, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім мұрасында жалғасты.

XIX ғ. шежірелерінің ерекшелігі – оның жалпыұлттық деңгейге көтерілуі; бұрын ру шежіресі дәріптелсе, енді ұлттың тарихи таным мүддесі мақсатына жинақталуы. Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім мен Құрбанғали шежірелері - қазақтың жалпы тарихи-шежірелік мәліметтерін қамтып көрсетуге және мүкіндігінше шежіре дерегіне оны түсіну жолымен жақындауға, шежірелердің көбінесе ұлттық тарихқа қызмет атқаратын жақтарын көрсетуге ұмтылыс жасау тұрғысынан айрықша бағалы.

Қазақтың қазіргі шежірелік танымы кешегі кеңестік дәуірдегі идеологиялық басымдыққа бағынған қоғамдық сана жүйесімен байланысын байқатады. XX ғ. қазақ шежіресіне көп көңіл аударған ғалымдардың бірі В.В. Бартольд болды. Қорқыт аңызына байланысты қазақ қарияларының аңыздарын ол Орта Азияға барған сапарында жинақтаған. XX ғ. шежіре зерттеген жүйрік ғалымдар көп болды. Зерттеулерде шежіре фольклорлық, әдебиеттанушылық, тіл зерттеу тұрғысынан қарастырылды, түрлі публицист жазушылар тарапынан айтылған. Ғалымдар саяси қуғынға түсті, репрессияға ұшыраған М. Тынышпаев, С. Асфендияров, Т. Қоңыратбаев есімдері ғылымда әйгілі.

XX ғ. шежіре деректерін жинаған, зерттеген немесе шежіре туралы пікір айтқандар фольклор жинаушылар мен тіл, әдебиет мамандары, публицисттер, жазушылар, археолог, этнограф, тарихшы ғалымдар мен дерек пен тарихнама зерттеушілер. Шежіре – көшпелі қауымның дәстүрлі институттарының іргелісі. «Ертеде рубасылары шежіреге айрықша мән берді. Қазақ жүздерінің, тайпаларының басшылары белгілеген әртүрлі шежіре тарататын адамдар заманнан-заманға ұласып келе жатқан қазақ шежірелерін қауырсын қаламмен қағазға түсіріп, хандарға, сұлтандарға және тайпа жетекшілеріне сактауды тапсырды» деп зерттеумен айналысқандар куәләндірді²⁶.

Фольклортану саласында үлкен ғылыми жетістіктерге қол жеткізген Х. Досмұхамедұлы (1883-1939) мұрасында 1928 жылы Ташкентте шыққан «Қазақ халық әдебиеті» деп аталатын қысқаша

²⁶ Су Бұхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 2005. – 857 б.

очерктің орны ерекше. Х. Досмұхамедұлы халық ауыз әдебиетіне шолу жасап, әдеби үлгілерді толық қамтуға тырасады, жанрларын жіктеп, топшылау енгізеді, олардың ішкі мазмұнын ашады. Қазақ халық әдебиетінің қырық алты баптан құралғанын көрсетіп, Х. Досмұхамедұлы оның 8-ші бабы «Әпсана», он төртінші бабы «Аңыз», он бесінші бабы «Шежіре» деп топтаған. Соңғысын Х. Досмұхамедов жеке адам шежіресі, ру шежіресі, ата шежіресі, хан шежіресі деп жіктеген. Қазақтың аяулы ғалымы қазақ халық әдебиеті туралы жасаған баяндамасында «рулар мен жекелеген тұлғалар туралы аңыздар халық әдебиетінің шежіре (родословная) аталатын үлкен бір бөліміне кіріспе қызметін атқарады» деп көрсеткен²⁷.

А. Байтұрсынұлы қазақ ауыз әдебиетінің жүйесін саралап, ауыз әңгімелері түріне қарай бірнеше тарауға бөлінеді: біреулері өткенді уақыт сарынымен айтады, екіншілері біреуден біреуді туғызып, туыс сарынымен сөйлейді. Біреулері өз заманындағы болған уақиғасын сөйлесе, екіншісі өткен замандағы уақиғаны әңгімелейді. Біреуі бір адамның өмірі, мінезін әңгіме қылғанда, екіншісі бүтін жұрттың өмірі мен мінезін әңгіме қылады. Ауызша дәстүр, шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме тарих пен тарихи әңгімелерден құралады, - деп жазды²⁸.

Шежіреде діни дәстүр байланысы болу себебінен кеңес өкіметі тұсында шежіре, жыр сақтаушылар, қасиет біткен, дін оқуын оқыған қайраткерлер қуғын-сүргінге ілікті. Репрессияға ұшырағандар тізімі үлкен. Өте қысқа айтсақ, оған әйгілі қазақтың жырауы Тұрмағанбет Ізтілеуұлының қамаудағы өлімі, Шәкәрімнің атылауы, Мәшһүр Жүсіпті тұтқындау әрекеті, Үкілі Ыбырайдың айдалуы, атылуы, қазақтың оқыған шын зиялы тұлғаларына жасалған қастандықтары (Отыншы Әлжанов, Әміре Айтбақин және т.б. белгісіз жағдайда шәйіт болуы), Мәди, Балуан Шолақ, Иманжүсіп, Башерден, Кейкі сынды талай есіл ерлердің атылып кетуі мысал болады, осының барлығы – қазақ ұлтының рухын әлсіретуге, өшіруге бағытталған әрекет, жауыздық.

Мәшһүр Жүсіп калдырған рухани қазынада философия, тіл мен әдебиет, медицина мен космология салалары бойынша еңбектер көп. Ә. Марғұлан: "Мәшһүр Жүсіп ақындықтан басқа ғалым адам,

²⁷ Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, 1991. – 34 бетте.

²⁸ Байтұрсынұлы А. Ақ жол... – 398 бетте.

күншығыс, араб, парсы халқының тарихын, фәлсафасын жақсы білген. Химия, физика, астрономия ғылымынан хабары болған. Мәшһүрдің бұл сияқты ғылыммен танысуына көз болған көбінесе атақты Әбу Әли ибн Сина, Әл-Фараби сияқты орта ғасырдағы Бұқара ғалымдары мен араб, фарсы, түрік кітаптарын көп оқығандығы. Мәшһүр Жүсіп жинаған тарихи, әдеби материал өте бағалы", – дейді.

Мәшһүр Жүсіп тарихты дәлелді сөзге сүйеніп сипаттайды. Абайдың қазақ тегі туралы жазғаны Мәшһүр Жүсіптің тарихи көзқарастарымен ұштасады: «Біздің қазақтың ықыласы атасын арабан шықты, яки бәни Исраилден шықты дегенді ұнатқандай, – деп жазды Абай. – Онысы – әрне тауарихтан хабар тисе, сол жақтан тигендіктен, ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм арғы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс²⁹".

Абай: «Есте жоқ ескі мезгілде, маңғұлдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татар» деп жазды. Асыл түбі қазақтың – сол татар. Осы күнде қазақтың төре нәсілдері өзін-өзі біз татармыз деседі, онысы біз келімсек, түпсіз емес, таза тұқымбыз дегенге айтылады, татардың кім екенін білгендігімен айтқаны емес», – деп жазады. Абайдың шежіре еңбегінде қазақтың ескі түріктен қалған салт-рәсімдері туралы былай айтылады: «Ол кезде шала-пұла хат таныған кісі болса – оны «абыз» дейді, әуелде шаман дініндегінің өз молдасына қоятын аты. Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе, сол нәрсені құдай қылып жүр деп, дін тұтынатұғын әдеттерінің сарқынын біз де көргеніміз бар: келін түскенде үлкен үйдің отына май құйып, «От ана, май ана, жарылқа!» дегізіп, бас ұрғызған, «өлген аруаққа арнадық» деп шырақ жаққан, жазғытұрым алғаш бұлт күркірегенде, катындар шөмішімен үйдің сыртынан ұрып, «Сүт көп, көмір аз» деген секілді», – деп жазған болатын.

Абайдың жазба мұрасында Наурызнама туралы: «Ол күнде Наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурызнама қыламыз деп, той, тамаша қылады екен. Сол күнін «ұлыстың ұлы күні» дейді екен. Бұл күнде бұл сөз құрбан айтына айтылады, ол уақытта жаңа дінге кірген соң енді бір Бұхардан басқа шәһардың да, жер-су аты, халықтың бұрынғы атын бұзып сондықтан болғанға

²⁹ Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы: «Ғылым», 1977. – Т.2.

ұқсайды, сонан соң қазақ аталыпты» - деп жазған болса, Мәшһүр Жүсіпте де бұл тақырып кең сипатталған.

Маннан Тұрғанбай «Шежіре» атты зерттеу мақаласын 1918 жылы «Абай» журналында жарыққа шығарған. «Өзімізді қатарлы ұлттан санап, ұлт мектептерін ашып, ұлт шежіресін керексіз қылсақ, үлкен ұят», - деп жазған. Мақаланың негізгі мақсаты - қазақтың тарихи санасын жетілдіріп, сол арқылы ұлт санасын ояту қажеттігін білдіреді. М. Тұрғанбай: «Шежіре деген кітапты бұл күнге дейін ата-бабалардың аттарын тізіп жазған кітап деп ұғынып келдік. Шежіреге жүйрік кісі деп жүрген кісілерді сұрастыра бастасаң, ата-бабалардың аттарын жаттаған кісі, шежіре кітабы дегеніміз де әлгі аттарды тізіп жазған қағаз болып шығатын еді. Енді бұдан былай кісінің аттарын тізіп жазған кітапты шежіре демей, лайықты мағынада жазылған кітапты шежіре деп ұғынуымыз тиіс. Шежіре деп бұрынғы кісілердің хал-жайын, тіршілік-тұрмысын айтып, тіршілігін сөйлеген ғылымды айтады», - деп мақаласында талдау жасаған³⁰.

Ә. Бөкейхан жазған еңбектерде шежіренің екі қыры туралы айтылады: бірі – рулар генеалогиясы, оның жер мәселесімен байланысы және хан-сұлтандардың ата-тек кестелері; екіншісі – шежірелердің тарихи мән-мазмұны туралы. Халықтың тарихи өткенін білуге халықтың құштарлығын сипаттаған Ә. Бөкейхан, «қазақтың молласы болсын, қарасы болсын – шежіре білуге, бұрынғы өткеннің тарихын естуге әуес халық... манағы "әуестік" қоймайды: қария адамдар қазақтың әсілін білуге әркімнен сұрайды», - деп жазады³¹. Шәкәрім «қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып, әртүрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым; ол оқып көрген кітаптардағы сөзді түгел жаза алмасам да, керектісін теріп алып, оған тура келген қазақтың ескі сөздерін қосып, жаздым», - деген.

Ә. Бөкейханның төре шежіресіне қатысты жинаған дерегі, әсіресе, оның «Қарақаралы уездінің рулық кестелері», «Кенесары сұлтанның тарихына қатысты материалдар», «Адай уезінің қазақтары» атты еңбектері және Едіге, Бекет батыр, Ер Тарғын туралы әдеби-фольклорлық зерттеулері өзектілігін жоймаған.

³⁰ Тұрғанбай М. Шежіре // «Абай». – 1918. - № 1-2.

³¹ Бөкейхан Ә. (Түрік баласы) Қазақтың тарихы // Қазақ. – 1913. - № 9.

Ф.А. Щербина экспедициясы құрамындағы Ә. Бөкейхан жұмыстары шежіре мен ұлт тарихы тақырыбына ізденіс етуіне оң әсер етті.

Ә. Диваев (1856-1933) қазақтың халық сөзі үлгілерін жинап, тарихи фольклор қорының қалыптасуына үлес қосты. 1920 жылы Жетісу, Сырдария өңіріндегі жолсапарларында жинаған ғылыми мұралары негізінен қолжазба күйінде сақталған. Ә. Диваев жазған негізгі еңбектер: "Этнографиялық материалдар (1910-1915)" және т.б. Ә. Диваев қолжазбаларындағы ауыз әдебиеті үлгілері "Қазақтың халық творчествосы" атты жинақта жарық көрді. Оның мұрасында ертегілер, халық поэзиясы, айтыстар, мысал өлеңдер, тақпақ, жаңылтпаш, салт өлеңдері, көптеген қария сөз үлгілері жазылып сақталған.

XX ғ. басына дейін көптеген зерттеушілер шежіре, фольклор, ауызекі айтылатын шежірелік дәстүрдің көптеген үлгілерін жинап, зерттеуге қосты. Қазақ ата-тектері мен тарихын баяндайтын дерек жинап, көп құжат жариялаған М. Тынышпаев 1925 жылы «Қазақ халқының тарихына материалдар»³² атты еңбегін жарыққа шығарып, қазақ руларының жүйесі, шығу тегі, халық санына байланысты мәліметті құрастырып зерттеген. М. Тынышпаевтың ізденісіне А. Харузин, Н. Аристов, академик В. Бартольдтің еңбектері әсер еткен.

Шежірелер туралы жазылған еңбектерді ішкі мазмұны мен жазу стиліне орай жіктеуге болады. Негізгі мәні тұрғысынан олар ғылыми-таным (зерттеушілік), әдеби-фольклор (көркемдік, даналық); өлкетану-публицистика (көпшілікке таныту) сияқты үш түрлі жағымен дамыды. Әртүрлі еңбектің осы қырлары бар.

Шежіре дерегін қолданылуына орай археология, этнография, тарихнама мен деректану сияқты тарихтың ішкі саласына қатысты үш топқа бөлген дұрыс. Қазақтағы тарихи деректану, тарихнаманың шығыстанушылық зерттеумен байланыста дамуының өзіндік объективтік себептері бар.

Бұрынғы ресейлік ғалымдардың қатарында шығыстық тарихи шығармалардың мәндік мәселелеріне ерекше ден қойып айналысқандар – И.Н. Березин, Н. Веселовский, Г.Е. Грумм-Гржимайло, А. Самойлович (1880-1938)³³, Н. Катанов (1862-1922), Г. Вамбери (1831-1913) сияқты зерттеушілер болды.

³² Тынышпаев М. Материалы к истории казакского народа. – Т., 1925.

³³ Березин И.Н. Библиотека восточных историков. – Казань, 1854; Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – Л., 1926; Веселовский Н. Киргизский рассказ о русских

Орта Азиядағы ортағасырлық шығармалардың мәліметін қытай деректемесімен алғашқы салыстырулар жасап зерттеген Н.Я. Бичуриннің ізімен еңбек еткен Н.В. Кюнер, В.С. Таскин сияқты синолог ғалымдар өшпес еңбек етті³⁴. Әбілғазының «Түрік шежіресі» еңбегін зерттеп, үлкен баға берген А.Н. Кононов, араб деректеріндегі түріктер туралы дерек зерттеген А. Зайончковский, ал шығыс деректері негізінде Моғолстанның қазақ пен өзбек қарым-қатынастары туралы зерттеу жүргізген ғалым О.Ф. Акимовский болды³⁵.

Тарихи мазмұн тұрғысынан шежірелер дерегін талдаған Ә. Марғұлан, Е. Бекмаханов³⁶, М. Вяткиндер³⁷ - қазақтың ортағасыр дәуіріндегі тарихына қатысты шежіре қолдану нәтижелі болатынын дәлелдеген ғалымдар. Е. Бекмаханов Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, О. Шипин, Қ. Халидтің тарихи еңбектерін тарихшы ретінде жоғары бағалаған. Е. Бекмаханов халық арасында кеңінен таралған ауыз әдебиеті үлгілерін пайдаланып, "Наурызбай мен Ханшайым", "Жасауыл қырғыны", "Санжар батыр", "Кенесары" және басқа да халық жырларын өзінің еңбегінде талдайды. М. Вяткин «Сырым батыр» зерттеуінде әртүрлі тарихи деректі жинаған, еңбек мазмұнында мұрағаттан алынған тың деректер көп, сондықтан оларды қолдану арқылы халықтың шежірелік тізіміндегі тұлғалар туралы деректерді тарих тұрғысынан толықтыруға болады.

Тарих пен этнология, археология мен өнер, көшпелілердің төл мәдениетін жан-жақты, кешенді зерттеу ісінде қазақтың алғашқы ғалым, академик Ә. Марғұланның еңбегі зор, ол түрік шежірелерін көп зерттеді. Ленинградта білім алған Ә. Марғұлан Д. Позднеев,

завоеваниях в Туркестанском крае. – СПб, 1894; *Самойлович А.* Хивинская сатира на казак-киргизов. – СПб, 1910.

³⁴ *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – А., 1998; *Кюнер Н.В.* Введение в общую историю народов Центральной и Восточной Азии с древних времен до начала сложения их с новыми европейскими народами. – Владивосток, 1921; *Таскин В.С.* Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). – М., 1968.

³⁵ *Кононов А.Н.* Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази, хана хивинского. – М., 1958; *Зайончковский А.* Старейшие арабские хадисы о тюрках (VIII-XI вв.) / Тюркологический сборник к 60-летию А.Н. Кононова. – М., 1966; *Акимовский О.Ф.* К вопросу о внешнеполитических связях Моғолского государства с узбеками и казахами в 30-х гг. XVI в. – 80-х гг. XVII вв // Палестинский сборник. – 1970.

³⁶ *Бекмаханов Е.Б.* Казахстан в 20-40 годы XIX века. – А., 1947; Фольклорные источники о восстании Кенесары Касымова // *Бекмаханов Е.* Жеті томдық шығармалар жинағы. – Павлодар, 2005.

³⁷ *Вяткин М.* Батыр Сырым. – Алматы, 1998.

В.В. Бартольд, В. Григорьев, В. Радлов сияқты атақты шығыстанушылардың еңбектерімен мұқият танысқан³⁸.

Қазақ тарихына орай алғашқы ғылыми мақалаларында Ә. Марғұлан қазақ рулары («Адай елінде», «Наймандар»), қазақ тарихшылары («Қазақтың тарихшысы М.Ж. Көпеевтің әдеби мұрасы», «Мұхаммед-Хайдар – қазақтың тұңғыш тарихшысы»), қазақтың жыр дәстүрі («Халық жырын туғызудағы мотивтер», «Эпос жыры туралы» т.б.) туралы жазды, шежіре мәселесі оның ғылыми мұрасында үлкен орын алады³⁹.

Кенесары ханның отаршылдыққа қарсы соғысы тарихын зерттеуде Е. Бекмаханов қария сөз қолдану қажеттігін дәлелдеп, қазақтың тарихи дерек көздерін қолданды. М. Вяткин Сырым батыр қозғалысын қазақтың ауызекі тарихи шежіре дерегімен де зерттеді. Е. Бекмаханов қазақ тарихының ең белесті оқиғалары қатарына Кенесарының азаттық жолындағы күресін қойды. Зерттеу жазғаны үшін сынға ұшырап, жазықсыз сотталды, кейін осы еңбегі арқасында оның есімі қазақ тарихнамасының төрінде тұратын болды. Е. Бекмаханов қазақтың ұлт-азаттық күресін тек жазба тарихи деректер негізінде жазу тарихи шындыққа нұқсан келтіретіндігін байқаған, орыс жазбасында Кенесары тұлғасы теріс, оны жамандау жағынан ғана сипатталған.

Шежіре мәліметтерін рулық, этноәлеуметтік тұрғыдан зерттеу тарихында А. Чулошников, М. Тынышбайұлы, Х. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, В. В. Востровтың есімдері әйгілі. М. Тынышбайұлы: «қазақтың әрбір ру генеалогиясын зерттемей, оның кіммен және қай уақытта тоқайласқанын анықтамай, қазақ халқының тарихи тағдырының жалпы көрінісін көзге елестету мүмкін емес», - деп көрсеткен болатын⁴⁰.

Өткен ғасыр басында қазақ шежіресін халық тарихы мен тағдырын зерттеуге кеңінен қолданған авторлардың бірі – А.П. Чулошников. 1924 жылы Орынборда оның «Қазақ халқының очерктері» атты еңбегі жарыққа шықты. Бұл кітапта автор

³⁸ Марғұлан А.Х. Извлечения из арабо-персидских и китайских источников (1927-1928). – Павлодар, 2004.

³⁹ Марғұлан Ә.Х. Геройлық жыр тудырған бірінші дәуірі // Әдебиет және искусство, 1941, №1; Марғұлан Ә.Х. Эпос-жыр туғызудағы тарихи мұралар // Халық мұғалімі, 1940, №4; Марғұлан Ә.Х. Халық жырын туғызудағы мотивтер // Халық мұғалімі, 1938, №1; Марғұлан Ә.Х. Мұхаммед-Хайдар – қазақтың тұңғыш тарихшысы // Әдебиет және искусство, 1941, № 4.

⁴⁰ Тынышбайұлы М. Орта жүздің шежіресі // Атамекен. – 2002. 28. 11.

аңыздарда жиі көрсетілетін Алаша хан, Анес сахаба, Әбілқайыр, Әз-Жәнібек, Асан қайғы туралы тарихи әңгімелердің нұсқаларын талдайды. Қолданған деректері – Ш. Уәлиханов, Г.Н. Потанин, Н. Аристов, Маевский еңбектерінен алынған шежіре мен жиналған мәліметтер. Халық аңыздарының, тарихи жыр, дастандардың маңыздылығын ерекше атап өткен А.Чулошников ғылыми тұжырымдарында «ғылым қорытындыларын айғақтауға халық аңыздары негіз болды... қазақ халқының қалыптасуын XIV ғ. көп рулардан құралғанын түсіндіріп қана қоймай, бұл аңыздар олардың нақты ру құрамын, өзара ынтымақтасу ретін, құрамдық элементтерін анықтауға мүмкіндік береді», – деп жазған⁴¹.

1970-ші жылдары заман тынышталған уақытта белгілі қазақ этнологтары Х. Арғынбаев пен М.С. Мұқановтың этнос аумағы мен оның рулық құрылымын зерттеулерінде шежіре деректері орын алды. Ортағасырдағы түрік, парсы тарихнамасын зерттеуші белгілі шығыстанушы В.П. Юдиннің Өтеміс қажы шығармасын зерттеуі барысында қария сөз, шежіре, жалпы ауызша тарихи дәстүр турасында салмақты ғылыми пікір білдергенін айтуымыз керек. В.П. Юдин осы қария сөздерді үлкен тарихи мәні бар тарихи дерек ретінде қарастырып, оны «далалық ауызша тарихнама» деп атаған⁴². Осыған ұқсас анықтаманы алғашқы рет Шоқан өз еңбектерінде «далалық тарих», «ауызша аңыздар» деген күйінде берілген.

Академик-жазушы С. Мұқанов (1900-1973) ауыз әдебиет үлгілерін, фольклор және көне жазба мұраларды жинады, қазақ халқы әдебиетінің тарихын зерттеді, ал 1942-ші және 1974-ші жылдары басылып шыққан «XVIII-XIX ғғ. қазақ әдебиетінің тарихынан очерктер» мен "Халық мұрасы: тарихи және этнографиялық шолу" кітаптарында қазақтың мәдениеті, халық санасы, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүр, әдет-ғұрпын зерттеу орын алды. Мұнда этнолингвистикалық, лексикалық сөздер, этнопонимдердің қалыптасу ерекшеліктері жайлы жақсы айтылған⁴³.

М.С. Мұқанов Орта жүз қазақтарының этникалық құрамы мен қоныстануы турасындағы зерттеу еңбегін жазған. Сөйтіп шежіре деректері М.С. Мұқанов, В.В. Востров сияқты этнограф

⁴¹ Чулошников А. П. Очерки истории казак-киргизского народа. – Оренбург, 1924. – Ч.1. – 293 с.

⁴² Утемиш хаджи. Чингиз-наме. – Алматы, 1992. – 296 с.

⁴³ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – Алматы, 1995. – 303 б.

ғалымдардың ғылыми монографиясында қолданысқа еніп, қазақ халқының XVIII-XX ғ.ғ. басындағы рулық құрамы мен қоныстануы зерттелді.

Қазақ ру құрылымына байланысты ендігі бір ғылыми бағыт – қазақтың этникалық антропологиясын зерттеу. «Абылай хан. Тарихи-антропологиялық зерттеу» атты О. Смағұлұлы еңбегінің орны ерекше⁴⁴.

1960 жылы Р. Г. Кузеев башқұрттардың шежіресін зерттеу негізінде башқұрттардың рулық құрылымы мен қоныстану тарихын зерттеді⁴⁵. 1968 жылы В. Востров пен М. Мұқанов қазақтың рулық құрылымдары тарихы мен қазақтың этникалық аумақтары мәселесін шежірелерге орайластыра зерттеді, кейін (2000 жылы) бұл кітап «Қазақ шежіресі хақында» еңбегіне негіз болды. Бірақ мұндай зерттеулер шежірелердің бір қырын ашады, басым бөлігі ру мәселесі төңірегіндегі зерттеуден аспайды.

Шежірелер көбінесе этнография мәселелері тұрғысынан қарастырылып келді, шежірелік деректерді этнография саласын зерттеушілер пайдаланды. Әдістемелік тұрғыда қазақ шежіресін ғылым мақсатына қолдану – қазақ этнологиясын зерттеудегі жаңа ғылыми нәтижелерге жеткізеді. Этнологиялық ғылыми әдістерді қолдана отырып, қазақ халқының өткен тарихын, қоғамын зерттеу қазіргі таңда бірден-бір нәтижесін берді. Этногенез мәселелерін шешуде этнографиялық деректердің төмендегідей түрлері маңызды: рулық құрам туралы мәліметтер; фольклорлық материалдар, әсіресе шығу тегі туралы аңыз-эпсаналар мен шежірелердің орны ерекше; материалдық мәдениет пен қолданбалы өнер деректері және халықтардың тұрмыс салттары, әдет-ғұрып пен рәсімдер⁴⁶.

XIX ғасырда Ш. Уәлиханов еңбектерінен бастау алатын шығыстану зерттеулері XX ғ. жақсы дамыды. Ғылымдағы үлкен жетістік С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пишулина, В.П. Юдин тәрізді ғалымдар 1969 жарыққа шығарған үлкен еңбегімен байланысты. Бұл кітап қазақ хандығы дәуіріне қатысты дерек үзінділері жинағын, орыс тіліне аударылған 17 құнды тарихи-деректік құжатты қамтыды. Шежірелердің тарих, деректану және

⁴⁴ Абылай хан. Тарихи-антропологиялық зерттеу. – А., 1999. – 176 б.

⁴⁵ Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. – М., 1974. – 571 с.

⁴⁶ Васильева Г. Этнографические данные о происхождении туркменского народа. – М.: Наука, 1964.

тарихнама пәндеріне орай зерттеудегі орны туралы Ә. Марғұлан⁴⁷, С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин, Ю.А. Зуев, К.А. Пищулина, М.Х. Әбусейітова, А.Ш. Қадырбаев, Б.Е. Көмеков, Б. Еженхан, Ә. Муминов тиянақты айтып өткен⁴⁸.

Орталық Азияның ерте ортағасырлық тарихын этногенетикалық, эко-географиялық жағынан танып білу аса күрделі, әсіресе қауым мен мемлекеттің дамуындағы политогенез, культурогенез, идеогенез құбылысын дұрыс түсіну мақсатында ертеде әртүрлі тілдерде сөйлеген әрі өзара біршама алшақ тұрған халықтардың мифологиялық жүйелері ұқсас болу себебін анықтау маңызды. Мұндай ойға Ю.А. Зуев Махмұт Қашқари еңбегінде көп ғасыр бұрын айтылған миф түріне айналған хикаяларға назар аударған соң келеді. Осындай ерекше сипаттағы ақпарат кездескен соң, Ю.А. Зуев өз зерттеуінде түркілер тарихын олардың басты ірі рулар ұйымы ретінде қалыптасқан Юэчжи, Усунь, Канцзюй сияқты мемлекеттеріне қатысты тарихи материалдарды салыстырмалы түрде талдауға алады. Юэчжилердің мұралары Пазырык обаларында сақталған.

Көне түрік генеалогиялық аңыздарын түрік тарихын зерттеу дерегі ретінде қарастырған ғалым Ю.А. Зуев, көне қытай деректерінде сақталған түріктердің мифтік сюжеттерін талдау арқылы түріктердің әлеуметтік-генеалогиялық жүйесіне байланысты әртүрлі ұғымдардың, наным-сенім мен діни,

⁴⁷ Қар.: Марғұлан Ә.Х. Қазақ тарихшысы М.Ж. Көпсеевтің әдеби мұрасы // Қазақ әдебиеті. – 1940. – 5, 10 қантар; Марғұлан Ә.Х. Мұхаммед-Хайдар – қазақтың тұңғыш тарихшысы // Әдебиет және искусство. – 1941. – №4; Марғұлан Ә.Х. Найман, керей, өнгіттердің жазулары // Ақиқат, 1993, №7.

⁴⁸ Ибрагимов С. Некоторые данные к истории казахов XV–XVI вв // Изв. АН КазССР. Сер. истор. Вып 3. – 1956; Сочинения Ма'суда бен Османи Кухистани "Тарихи Абулхаир-хани" // Изв. АН Каз.ССР. Серия истории, археологии и этнографии. № 3 (8). – А., 1958; Мингулов Н. Н. Мухаммед-Хайдар дуглат. // Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII–XIX вв.). – А., 1965; Утемиш хаджи. Чингиз-наме. – А., 1992; Зуев Ю.А. «Джами» ат-Таварих» Рашид ад-Дина как источник по ранней истории джалаиоров // Письменные памятники Востока. – М., 1972; Пищулина К. А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV–нач. XVI вв. (вопросы полит. и соц.-экономич. истории). – Алматы, 1977; Абусейтובה М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: история, политика, дипломатия. – А., 1998; Қадырбаев А.Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII–XIV вв. – А., 1990; Көмеков Б.Е. Қыпшақ хандығы (XI ғ. басы – 1219) // Қазақ тарихы. – 1993. – №1; Еженхан Б. Найман хандығының мемлекеттік құрылымы // Қазақ тарихы. – 2003. – № 3; Муминов А. Деятельность ученых-«улама» из Ирана в Золотой Орде. // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака XIII–XVIII вв.: матер. междунар. кругл. стола. – А., 2004.

мифологиялық деректердің негіздерін ашуға қол жеткізді. Ю.А. Зуев өз зерттеулерінде жасаған осы тұжырымдарын кейінгі қазақ шежіре мәтіндерінде сақталған ескі мифологиялық, терең астарлы ұғымдарды түсіндіріп тәпсірлеу амалдарына қолдануға болады ⁴⁹.

Кейінгі тарихнамада қазақ тарихының мәселелерін деректік тұрғыда зерттеген белгілі ғалымдар К. Есмағамбетов, З. Қинаятұлы, С. Сыздықов, Т. Бейсембиев, С. Жақыпбеков, М. Қойгелдиев ⁵⁰, Н. Келімбетов ⁵¹, Н. Әлімбай, Н. Базылхан ⁵², Қ. Атабаев, Т. Омарбеков, Л. Шотбакова, М. Қадыртаева, Г. Жакупова, Р. Айтбаева ⁵³, Қ. Өмәрілиев, И. Ерофеева, А. Исин, З. Жандарбек, М. Алпысбес ⁵⁴, Н. Атығаев, К. Ускенбай, К. Торланбаева, Г. Жүгенбаева ⁵⁵ және т.б.

⁴⁹ Зуев Ю.А. К вопросу о языке древних усуней / Вестник АН КазССР. 1957. № 5; Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – А., 2002.

⁵⁰ Есмағамбетов К.Л. Батыс деректері мен әдебиеті Қазақстанның ежелгі тарихы хақында // Қазақ тарихы. – 1996. – № 2; Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX–XII ғғ. – Астана, 2001. – 208 б.; Сыздықов С.М. Қарлық мемлекетінің тарихы. – А., 2000; Бейсембиев Т. К. Легенда о происхождении кокандских ханов как источник по истории идеологии в Средней Азии. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. – А., 1983; Жақыпбеков С., Қойгелдиев М. Жырмен өрілген шежіре // Қазақ тарихы. – 1994. – № 3.

⁵¹ Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – А., 1991; Келімбетов Н. Жылнама-шежірелер жөнінде бірер сөз // Жұлдыз. 1985. №3.

⁵² Әлімбай Н., Базылхан Н. «Қарасай ибн Көшек ибн Айдар Байсал ибн Түкті ибн Жәдік» арналған екі қолжазба бойтұмар-шежіре туралы // Орталық музей еңбектері. – А., 2004.

⁵³ Атабаев Қ., Қадыртаева М. Қазіргі жылнаматану ділгірліктері // Қазақ тарихы. – 1996. – № 6; Шотбакова Л.К. Место и роль источника в исторических исследованиях // Вестник КарГУ. – 2005. – № 3; Омарбеков Т., Ғабжанов Х. XX ғ. 20-30 жж. қазақ зиялыларының қазақ шежіресіне көзқарасы // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері. – А., 2005; Қадыртаева М.А., Жакупова Г.Т. Некоторые основы исторического познания древней и средневековой истории Казахстана / Матер. Бекмахановских чтений. – А., 2004; Айтбаева Р. Тарих айту дәстүрі бойынша XVIII ғ. қазақ қоғамының негізгі мәселелері / дисс. автореф. – А., 1992.

⁵⁴ Өміралиев Қ. Ата тарихымызға үнісек // Қазақ тархы. – 2003. – № 3; Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. – А., 2003; Исин А.И. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры. – А., 2001; Жандарбек З. Исаавийа и этническая история населения Дешт-и Кипчака // Подвижники ислама. – М., 2003.

⁵⁵ Алпысбес М. История Казахстана в казахском шежере / Автореф. дисс. – Караганда, 1999; Атығаев Н. Казахское ханство в XV–сер. XVI вв. / Автореф. дисс. – А., 2003; Ускенбай К. Восточный Дешт-и Кипчак в составе Улуса Джучи в XIII–XV вв. / Автореф. дисс. – А., 2003; Торланбаева К. Катун и сопранение // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака XIII–XVIII вв. – А., 2004; Жүгенбаева Г. Ауызша тарих айту // Қазақ тарихы. – 2004. – №1.

Шежіре институты дәстүрлі қоғам өмірінің әлеуметтік-туыстық, мәдени-идеологиялық, психологиялық, отбасы-неке, шаруашылық-тұрмыс, экономикалық қатынас саласын қамтыды. Шежіренің қызметі дәстүрлі көшпелі социумның барлық салаларымен өзара себеп-салдар байланысында болды. Қарастырып отырған қоғам салаларын шежірені зерделеуде де себеп-салдар байланыста қабылдау оның табиғаты мен салалық қызметі жөнінде мәнді түсінік алуға мүмкіндік беретінін зерттеуші Н. Әлімбаев атап өтеді⁵⁶. Сондықтан шежіре дәстүрі институтын тиянақты зерттеу арқылы қазақтың ескі тарихын, оның үрдістік дамуының ішкі мәнін түсінуге жол ашылады. Айқындалып отырылған қазақ шежірелерінің осы қырларына орай ғылыми шежіретануда қалыптасқан тарихнама үрдісі байқалады. Бұл тақырыпқа қатысты мәселелерді өз еңбектерінде қамтыған кейінгі ғалымдардың кейбір еңбектеріндегі шежіре туралы пікірлердің даму үрдісін жеке қарастырған дұрыс.

В.П. Юдин, М.Х. Әбусейітова, Ю.Баранова, Т.И. Сұлтанов, Т. Бейсембиев еңбектерінде парсы және түрік тілінде жазылған туындыларға шолу жасалып, олардағы мәліметтер кеңінен қолданылған, деректік маңыздылығы анықталған⁵⁷.

Шежірелік дәстүрді жалғастырушы XIX ғасырдағы қазақ тарихшылары мұсылмандық білімі бар, ислам қағидаларына жетік болған. Сондықтан шежірелік тарихнама негізінен мұсылмандық әдеп, исламдық мәдениет құндылықтары тұрғысынан жазылған. Мұның өзі шежірелік танымды ұғынуда бір жағынан теологиялық зерттеулерге сүйенуді қажет етеді. Осы сипатта Орта Азияның тарихнамалық дәстүрін, тарихи деректерін зерттеу Ә. Муминов, З. Жандарбек⁵⁸ еңбегінде бар.

⁵⁶ Әлімбаев Н. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеудің ілкімді принциптері жөнінде қысқаша номадологиялық дискурс... –165 бетте

⁵⁷ Персидские и тюркские источники по истории казахского народа в XV-XVIII вв. / Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. – А., 2001; Сұлтанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – А., 2001; Бейсембиев Т.К. «Та'рихи-и Шахрухи» как исторический источник. – А., 1987; Әбусейітова М.Х., Баранова Ю. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII-XVIII вв.: библиогр. обзоры. – А.: Дайк -пресс, 2001. – 426с

⁵⁸ Муминов А. К. Ислам в Центральной Азии: особенности в кочевой среде // Урбанизация и нomaдизм в Центральной Азии: история и проблемы. – А., 2004; Жандарбек З.З. Йасауи және этническая история населения Дешт-и Кипчака (по материалам шеджере) // Подвижники ислама. – М., 2003.

Қазақ халқының этногенез мәселесін қарастырған М. Ақынжанов, С.М. Ахинжанов, Б. Көмеков⁵⁹ еңбектерінде ерте және ортағасырлық тарихтағы ескі рулардың, халықтардың қазақтың шығу тегіне қатысы туралы айтылады.

Мәшһүр Жүсіптің шежіре мұраларын жариялау, тарихи тұлғалар туралы жазған ізденістер Е. Жүсіповтың еңбектерінде жарыққа шықты⁶⁰. Қытай, манчжур және моңғол деректерін зерттеп, аударып жеткізіп отырған Б. Еженханұлы, Ж. Ошан, С. Сұңғатай, Н. Базылхан, З. Хинаят, Қ. Мұхамеди, Д. Қатран, А. Тойшанұлы, Б. Хинаят сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі материалдардың қазақтың шежірелік тарихын, деректерін зерттеуге берері мол⁶¹.

Орталық Азия халықтарының тарихын зерттеуші мамандарға белгілі жазба деректемелерінің деректік мүмкіндіктері қазақтың ортағасырдағы тарихын зерттеу үшін толық пайдаланылған жоқ. Сондықтан ғылымға белгілі деректерден мәлімет табумен қатар жаңа деректерді іздестіру өзекті бола бермек.

Шежірелерді тарихи-мәдени, әдеби және тарихнамалық құбылыс ретінде тиянақты зерттейтін еңбек – Р. Сыздықова мен М. Қойгелдиевтің «Қадырғали би және оның "Жылнамалар жинағы"» атты зерттеуі. М. Қойгелдиев: «Рашид-ад-диннің еңбегі белгілі дәрежеде XIV ғ. дейін түрік халықтары арасында сақталып келген тарихи деректердің теңдесі жоқ жиынтығы, олардың тарихи таным деңгейінің, тарих айту талғамының, тарихи ойының энциклопедиялық көрінісі», - деп баға береді⁶².

Шежірелік деректерді тарихи этнография тұрғысынан этнолингвистика, этникалық генеалогия, этноантропология, этноэкология, рулық құрылым, этникалық аумақ (ата-жұрт), қоныс, қыстау, халықтың шығу тегі – этногенез бен этностық тарих мәселесіне орай қолданып, ізденіс еткен Ә. Марғұлан, О. Исмагулов,

⁵⁹ Ақынжанов М. Қазақтың тегі туралы. – А., 1957; Ахинжанов С.М. Об этническом составе кипчаков средневекового Казахстана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – А., 1976; Көмеков Б. Қыпшақтар // Жалын. – 2004. – №10.

⁶⁰ Көпейұлы М.-Ж. Шығармалары. Қазақ шежіресі. – Павлодар, 2007.

⁶¹ Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері / Б. Еженханұлы, Ж. Ошан, С. Сұңғатай. – А., 2005. – Т.1; Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері / Базылхан Н., Хинаят З., Мұхамеди Қ., Тойшанұлы А., Қатран Д., Хинаят Б. – А., 2006. – Т.3.

⁶² Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – А., 1991. – 29 бетте

Х. Арғынбаев, Е. Масанов, М.С. Мұқанов, С. Аманжолов⁶³, В.В. Востров, т.б. ғалымдар. Келесі буын тарихшылардан – Н.Э. Масанов, С.Е. Әжіғали, Н. Әлімбаев, Ж.О. Артықбаев, М. Алпысбес, М.С. Жакин⁶⁴.

Генеалогиялық тізбелерде көрсетілген тұлғаларға қатысты заттай деректер, материалдық жәдігерлер сақталған. Шежірелік тұлғалардың туған жері, жасаған жұрты, кешкен тарихи өмірі, жерленген жерімен байланысты болуынан қыстау мекені, қойылған моласы, құлпытас ескерткіші болады. Құлпытас ескерткішіне жазылған мәлімет шежіре мәліметін толықтырып, қосымша дерек көзі болады. Шежірелерді зерттеу мәселесін археологиялық зерттеу нәтижесінде алынған дерекпен салыстыру қажет. Заттай дерек ақпаратымен шежірелік деректі растаудың бір тәсілі осы. Қазақ даласында көптеп кездесетін осындай ескерткіштер адамға, сол жерлерге байланысты шежіре әңгімелеріне орайлас. Мысалы, зерттеуші С.И. Аджигалиевтің пікірінше Батыс Қазақстандағы эпиграфика деректерін ғылыми талдау Кіші жүз қазағының әлеуметтік құрылым ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді⁶⁵.

Этнографтар шежірелік деректер арқылы қоғамдық қатынасты, қазақ қоғамының патриархалдық тұрмысын, өмірін зерттеді. Кейінгі уақытта ғылыми жаңалығымен танылған басылымдар қатарында Орталық Азия халықтары мен мәдениеті, әсіресе көшпелі өркениет мәселесі қаралатын М.Х. Әбусейітова, С.Г. Кляшторный, Т.И. Сұлтанов, А.М. Хазанов, сондай-ақ, Ж.Б. Абылхожин,

⁶³ Марғұлан Ә. Х. Ежелгі жыр, аңыздар. – А., 1985; Исмагулов О. И. Этническая генеография Казахстана. – А., 1977; Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – А., 2000; Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – А., 1966; Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – А., 1997.

⁶⁴ Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов. – А.-М., 1995.; Ажигали С. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – А., 2002; Әлімбаев Н. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеудің ілкімді принциптері жөнінде қысқаша номадологиялық дискурс, немесе жалпытеориялық проекция / Евразийский ежегодник: сб. ст. памяти К.А. Акишева. – Астана, 2005; Артықбаев Ж.О. Қазақ этнографиясы: этнос және қоғам. XVIII ғ. – Қарағанды, 1995; Жакин М.С. Функциональное значение принципа родства и родовой структуры в этносистеме кочевой цивилизации казахов (по матер. XVIII-XIX вв.) / Автореф. дисс. – Қарағанды, 2001; Алпысбес М.А. Этническая генеалогия казахов в контексте народного знания, идеологической и исторической традиции // Материалы V-ой науч.-практ. конф.: Россия, Сибирь, и Центральная Азия: взаимодействие народов и культур. – Барнаул, 2005.

⁶⁵ Аджигалиев С.И. Особенности мемориальной эпиграфики Западного Казахстана // Изв. НАН РК. Серия филологическая. – 1994. – №1. – 51 б.

Н.Э. Масанов, И. Ерофеева, А. Алексеенко, Г. Баратова жазған еңбектер бар⁶⁶.

Қазақтың дәстүрлі билер институты мен көшпелілер өркениетін зерттеуге арналған А.И. Оразбаеваның еңбектері және С.А. Еділханованың қазақ-жоңғар қарым-қатынастарын (бұл деректер топтамасы қазақ шежірелерінде үлкен орын алады) зерттеуге арналған монографиясы жаңаша көзқарастағы ғылыми зерттеулер қатарында⁶⁷.

Көшпелілерге тән тарихи фольклорды, шежірелерді әдеби қырынан зерттей отырып, оның тарихи астары туралы сөз еткен Ә. Қоңыратбаев, С. Садырбаев, С. Қасқабасов, А. Тарақты, Е. Тұрсынов, М. Әбдуов, З. Елешова, Ж. Шекен, т.б. болды⁶⁸.

Қазақ шежірелерін қазіргі уақытта зерттеген шетелдік әріптес болмағанымен, олардың арасында ауызша тарихи, тарих айту, Алтын Орда дәуірінен бергі уақыттағы түрік-моңғолдардың аксүйек (чингизид, тимурид, шайбанид, маңғыт) әулеттері шежіресімен шұғылданушылар бар.

Шетелдік ғылыми басылымдар қатарында қазақтың жүздік, рулық құрылымдары туралы баяндап, азғана талдау жасайтын еңбектер кездеседі. Мәселен, 1938 жылы баспадан шыққан Альфред Хадсонның еңбегінде қазақтың дәстүрлі әлеуметтік құрылымы зерттеуге алынған, ал 1963 жылы жарық көрген Лорен Крэйдердің ғылыми еңбегінде түрік-моңғол халықтарының әлеуметтік ұйымын зерттеу жүргізілген⁶⁹.

Бұл басылымдарда көшпелі қазақ руларының құрылымын көрсететін әртүрлі кестелер мен олардың қоныс орындары

⁶⁶ История Казахстана и Центральной Азии / *Абусеитова М. Х.* и др. – А., 2001; История Казахстана: народы и культуры / *Масанов* и др. – А., 2001.

⁶⁷ *Оразбаева А. И.* Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. – А., 2004; *Еділханова С. А.* Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII-XVIII вв. Некоторые историографические аспекты проблемы. – А., 2005.

⁶⁸ *Қоңыратбаев Ә.* Қазақ фольклорының тарихы. – А., 1991; *Садырбаев С.* Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – А., 1992; *Қасқабасов С.А.* Золотая жила. Избранные исследования. – Астана, 2000; *Тарақты А.* Ауызша тарихнама // Қазақ. – А., 1994; *Турсунов Е.Д.* Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – А., 2001; *Әбдуов М.І.* Шежіренің жанрлық сипаты. – Қарағанды, 1998; *Елешова З.Е.* XV-XVII ғ. қазақ тарихының фольклорлық нұсқасы / дисс. автореф.. – Қарағанды, 1999; *Шекен Ж.* «Моңғолдың құпия шежіресінің» фольклорлық, әдеби негіздері / дисс. автореф. – А., 2003.

⁶⁹ *Hudson, Alfred E.* Kazak social structure. – London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1938. – 109 p.; *Krader, Lawrence.* Social of the Mongol-Turkic pastoral nomads. Indiana University Publication, 1963. Uralic and Altaic Series. – Vol. 20. Printed in the Netherlands. – 411 p.

карталарға түсірілген. Кеңестік уақыттың өзінде батыстың ғылыми ілімдеріне артық көңіл бөліп, олардың жасаған ғылыми әдістеріне төселген зерттеушілер де болды. Солардың бірі, қазір алыс шетелдік ғалымдар санатына қосылып отырған А.М. Хазанов өзінің еңбектерінде көшпелілертану мәселелерін қарастырып, осы салаға еңбегін қосты⁷⁰.

Бірақ мұндай тарихи этнографиялық, антропологиялық еңбектердің дені көшпелілердің этникалық құрамын зерттеуге арналған. Сондықтан шежірелерді тарихи дерек ретінде қарастыруда біз үшін әйгілі ғалым Жан Вансина еңбегіндегі ауызекі айтылатын шежірелік дәстүрді зерттеуді жүйеге салу, ғылыми тәсілдер мен әдістерді қолдану тәжірибесін игерген тиімді⁷¹. Бұл ғалым өз еңбегінде ауызша дәстүрді элеуметтік-мәдени үрдіс ретінде жан-жақты қарастырып, оның тарихи-деректік қызметі ретінде дәстүр ерекшеліктері мен мәтініне, ауызша тарихи деректі түсіну мен талдау жолдары сияқты көптеген маңызды мәселелерге зер салады. Шетелдік басқа да әйгілі ғалымдардың қатарында қытайлық зерттеуші Су Бйхай қазақтың тұтас тарихы мен мәдениетін жазуға ұмтылған. Оның Шыңжаңда шыққан «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегінде қазақтың шежіре дәстүрі айтылады⁷².

Шежіре дәстүрі - көшпелілер мәдениетінің өз ішінде басқа да ауызекі мәдени феномендерімен байланысты құбылыс. Мәселен, жыраулардың жыр дәстүрі мен шежіре дәстүрі арасын ерекше айырып қарауға негіз жоқ. Бұл тұрғыда түрік халықтарының жыр дәстүрін зерттеуші батыс ғалымы К. Райхл: көшпелілер қоғамындағы тарихи білім рулық генеалогияны өрбіту, баяндауға негізделеді. Генеалогия түрік халықтарының ауыз әдебиетінің (сонымен бірге – жазба әдебиетінің де) маңызды жанрын құрайды, жалпы ауызша дәстүр жанры⁷³ қырғыздардың ортасында санжыра деп ерекше аталады, – дейді⁷⁴.

⁷⁰ Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – А., 2004.

⁷¹ Vansina, Jan. Oral Tradition as History – London: James Currey, 1985.

⁷² Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 2005. – 857 б.

⁷³ Жанр – тегі, яғни шығарманың тарихи қалыптасқан үлгісі, түрі.

⁷⁴ Reichl, Karl. Ritual aspects of the performance of epic //Journal Historical Pragmatics. Special Issue. Ritual Language Behaviour. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2003. Vol. 4. № 2. pp. 249-267. P. 261.; Reichl, Karl. Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2000. – 221 p..

К. Райхл еңбектерінде ауызша дәстүрдің орындалу, жалғасу ерекшеліктері, рәсімдік белгілері, мәдениетаралық байланысы туралы ізденіс жасалады. Сол сияқты ауызша дәстүрді зерттеуші басқа да шетелдік ғалымдардың еңбектерінде тарихи ақпаратты түсіну жолдары; тарихи-генеалогиялық деректі әлеуметтік өнім ретінде талдау; дәстүрлі мәдениеттанудағы бірден-бір құрал ретінде қабылдау сияқты маңызды мәселелер қамтылған.

«Өткенді жырлау: түрік және ортағасырлардағы батырлық жырлар» атты еңбегінде Карл Райхл ортағасырлық Европа әдебиеті нұсқалары мен Орталық Азиядағы қазақ, қарақалпақ, өзбек халықтарының ауызекі дәстүрін салыстырмалы түрде зерттей отырып, түрік жырларының ішкі мазмұнын тиянақты талдауға алады, батырлық жырлардың тарихи негізі туралы айтады. Бұл автордың еңбектерінде бізді әсіресе жыр-шежірелік дәстүрді, шежіреші-жыршының өнерін талдау амалдары нәтижесінде жасалған тұжырымдар қызықтырады.

Сондай-ақ, В. Баском (William Bascom), Л. Хонко (Lauri Honko), Г. Кирк (G.S. Kirk), Ж. Барнс (J. A. Barnes), Хомайон сияқты батыс ғалымдарының еңбектерінде ауызекі дәстүрдің генеалогиялық деректері зерттелген. Бұл еңбектердің бізге берер әдістік тәжірибесі мол.⁷⁵

XVIII-XIX ғғ. Бұхарада билік еткен маңғыт әулеттері және патша сарайы тарихнамасы мен хандарды дәріптеуші тарихшылардың еңбектеріндегі монғолдық және исламдық дәстүр сарынын зерттеуге алған батыс ғалымы Анке фон Кюгельген білім социологиясы қалыптастырған легитимация (дәлелді түсіндіру, заңдастыру) туралы ұстаным арқылы әулеттік тарихнаманы талдауға алады.⁷⁶

Бұл автор қолданған теориялық-методологиялық ғылыми аспектілер қазақ шежірелеріндегі түсіндіру құрылымдарын зерттеуде өз орнымен пайдалануға қолайлы деп білеміз. Мұсылмандық тарихнама өзіндік жеке ғылыми-танымдық, түсініктік жүйені қалыптастырған. Шежірелік дәстүрге тән осындай киелікке мән беру

⁷⁵ Bascom W. The Forms of Folklore: Prose Narrative // American Folklore 78 (1965), 3-20; Honko L. The Problem of Defining Myth in The Myth of the State / Ed. Harald Biezais. №6. Stockholm, 1972. pp. 7-19; Togan Isenbike. The Khojas of Eastern Turkestan // Islam in a Changing Society; Kirk G.S. On Defining Myths // A Journal for Ancient Philosophie. Vol. 1. 1973. pp. 61-69; Barnes J.A. Genealogies // The Social Anthropology. Ed. A.I Epidein. London, 1967. pp. 101-127.

⁷⁶ фон Кюгельген Анке. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.) – А., 2004.

(сакрализация)⁷⁷ тарихи тәсілдерді түсіндіру, агиографиялық мазмұнда жазылған туындыларды зерделеуде, мұсылмандық теология мамандарының қатысуымен жүргізілген ортағасырлық тарихнамалық шығармаларды зерттеу еңбектерінің берері көп⁷⁸.

Анке фон Кюгельген еңбектерінің бірі – 1898 ж. Әндіжан көтерілісінің көсемі Дукчи ишан өмірін әңгімелейтін қолжазба зерттеуге арналған еңбек⁷⁹. Бұл зерттеуде анықталған тарихнамалық элементтер қазақтың шежірелік дәстүрінде орын алады. Америкалық ғалым Д. ДиУис еңбектерінде⁸⁰ Орталық Азия халықтары ортасында исламдық, сопылық дәстүрлердің дамуы, олардың тарихнамадағы ықпалы туралы айтылады.

Шежірені тарихи-этнографиялық тұрғыда зерттеуге түрік халықтарының көптеген ғалымдары көңіл бөлді. Әдебиет және тіл тұрғысынан алғашқы болып шежірелерге баға берген ғалым А. Байтұрсынұлы. Ол "Әдебиет танытқыш" зерттеу еңбегінде: «Қазақта жазу болмаған себепті бұрыннан жазылып келген шежіре, түрлі әңгіме жоқ. Бірақ басқа жұрттардың шежірелерінде айтылатын сөздер сияқты әңгімелер қазақта да бар. Орақ, Мамай, Едіге, Кенесарының Садығы турасындағы ауызда айтылатын әңгімелердің көбі-ақ өтірік-шыны аралас шежіренің сөздері сияқты» - дейді.

Басқа түрік халықтары шежірелерінен дерек немесе зерттеу тәжірибесі ретінде қолдануға лайық мынадай басылымдар бар: С. Аттокуров, С. Зәкиров – қырғыз шежіресі⁸¹, М. Әхмәтжанов, М. Усманов, Г. Газиз, М.З. Закиев, Д.М. Исхаков, Р.Г. Кузеев, Марджани Шихабутдин⁸² – татар, башқұрт шежірелері. Башқұрт

⁷⁷ Сакрализация, сакральдік – киелі; рәсім, дәстүрмен киеленген – М.А.

⁷⁸ Бабаджанов Б., Муминов А., Фон Кюгельген. Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии в XX веке. – А., 2007.

⁷⁹ Манакиб-и Дукчи Ишан. – А., 2004.

⁸⁰ DeWees D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tuckles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park & The Pennsylvania State University Press, 1997. Muslims in Central Asia: expressions of identity and change / edited by Jo-Ann Gross. Durham and London: Duke University Press. 1992.

⁸¹ Аттокуров С. Қырғыз санжырасы. – Бішкек, 1995; Қырғыздар: санжыра, тарых, мұрас, салт. – Бішкек, 1993; Зәкиров С. "Қырғыз шежіресі" кітабынан // Жұлдыз. – 1994. – №4.

⁸² Әхмәтжанов М. Татар шәһәрәләре. (Беренче китап). – Қазан, 1995; Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв.: «Сборник летописей», «Дафтар-и Чингиз-наме», «Таварих и Булгария», «Татарские шаджра». – Казань, 1972; Кузеев Р.Г. Родо-племенной состав башкир в XVIII в // Автореферат на соиск. к.и.н. – М., 1954; Башкирские шежере. Сост., перев. текстов, введ. и коммент. Р.Г.Кузеева. Уфа, 1960; Башкирские шежере. Исследования и публикации. – Уфа, 1985; Газиз Г. История татар. – М., 1994; Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. – М., 2003; Исхаков Д.М. Введение в

ғалымдары бұл тұрғыда біршама ғылыми жетістіктерге жеткен. Бұлар шежіре (шежере, шәжэрэ) – башқұрт руларының генеалогиялық жазбалары – деп көрсетеді.

Қарақалпақ, өзбек шежірелерін зерттеген ғалымдар – К.М. Мәмбетов, С.К. Камалов, Х. Дониеров, К.Ш. Шаниязов. Шежірені өлеңмен жырлаған қарақалпақ ақыны Бердімұрат Қарғабайұлы «Шежіре» шығармасында көптеген құнды тарихи деректерді жеткізген, бұл туралы М.К. Нұрмухамедов, Х. Хамидов зерттеп жазған⁸³. Азербайжан халқының этногенезі туралы еңбектер де жазылған. «Алтын шежіре», «Моңғолдың құпия шежіресінің» қазақша басылымдары бар.

Қазақ пен қарақалпақ туыстығын жырлайтын шежірелер қазақ пен ноғайдың, тіпті қазақ пен қалмақтың этникалық тегі бір деп көрсетеді. Мысалы: «Қазақ жұрты ескіден бір сөз сөйленсе, бұрынғы ноғай, қазақ заманында десіп келеді. "Ноғай, қазақ" демектің мәнін қариялардан сұрасақ, "ноғай, қазақ әуелде бір тұқым болған" дейді. Қазақпен бірге болған ноғайлар Қызлар, Астрахан, Қондырау ноғайы, Қара ноғай, Қырым ноғайы, Орал тауындағы Естек, Қырымнан келе жатқан ноғай осылар дейді» - деп шежіре мәлімдейді. Ноғайдың шежіре дерегі туралы мәліметтер А. Исиннің зерттеуінде қолданылады. Ғылыми ерекше мәні бар зерттеу - С.М. Абрамзон, Л.П. Потаповтың түрік көшпелілеріне қатысты мақаласы⁸⁴. Осы еңбектерде шежірелік дерек туралы әртүрлі пікір бар.

Зерттеушілер шежірелік мәліметті ғылыми мақсатта қолданған, бірақ қазақ шежіресін нақты тарихи дерек ретінде қарастыруға бұған дейін арнайы жазылған еңбек болған жоқ.

историю Сибирского ханства. – Казань, 2006; *Марджани Ш.* Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара (Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар). – Казань, 2005.

⁸³ *Мәмбетов К.* Қарақалпақтар шежіресі. – Нөкіс, 1993; *Асау-Барақ жыры / Қ. Жұмажанов.* – Хожелі, 1993; *Камалов С.К.* Қарақалпақи в XVIII-XIX вв. – Ташкент, 1968; *Дониеров Х.* Узбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент, 1967; *Шаниязов К.Ш.* К этнической истории узбекского народа (исследование на материалах кипчакского компонента). – Ташкент, 1974; *Нурмухамедов М.* Бердах – великий поэт каракалпакского народа. – Ташкент, 1977; *Хамидов Х.* Ески қарақалпақ тилининң жазба естеликтери. – Нөкіс, 1985.

⁸⁴ *Сумбатзаде А.С.* Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. – Баку, 1990; *Лувсанданзан.* Алтын шежіре / *Ауд. А. Мауқараұлы.* – А., 1998; *Моңғолдың құпия шежіресі / Ауд. М. Сұлтанияұлы.* – Өлгий, 1979; *Исин А.* Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV – XVI в. – А., 2004; *Абрамзон С., Потапов Л.П.* Народная этногония как один из источников для изучения этнической и социальной истории // Советская этнография. – 1975. – № 6.

ШЕЖІРЕ ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ДЕРЕКТЕР

Шежірелік дерек ретінде тарихи-генеалогиялық нақты мәліметті қабылдаймыз. Зерттеу жүргізуде дерек қоры мол болғанымен, оны қолданудың өзіндік ерекшеліктері болады. Түрік және парсы мәліметтерін зерттеген ғалым М. Әбусейітова Қазақстан туралы тарихи деректерді сыртқы және ішкі деректер деп үлкен екі топқа бөліп қарастырады. «Қазақстан тарихын көрсетуде осы аймақты мекен еткен халықтың төлтума деректері құнды болып келеді», - дейді, - «бұлардың Қазақстан мәдениетінің тарихын жаңғыртуда мәні зор, себебі олар Қазақстан тұрғындары сөйлеген түрік тілінде жазылған. Сыртқы жазба деректерге қарағанда оқиғаны барынша әділ, нақтылы көрсететін ішкі жазбалар», - деп көрсетеді⁸⁵.

Далалық тарихи ауызша әңгімеден хатталған шежірелік еңбектер қатарында қажы Өтемістің әйгілі «Шыңғыс-намасы», Қ. Жалайыр жазған «Шежірелер жинағы», Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі», «Түрікмен шежіресі» белгілі. Осындай ортағасырлық шежірелік туындылардың көптеген көшірмелері мен жеке нұсқалары болған. Бұл еңбектер басқа тарихи шығармалардың жазылуына негіз болған. М.-Х. Дулатидің тарихи шығармасының ізімен жазылған еңбектің бірі Шах Махмуд бен Мирза Фазыл Чорастың шежірелік еңбегі⁸⁶. Осы дәстүр кейін де жалғасты. Қалың бұқара ортасында халық тарихына байланысты білімді ұрпақтан-ұрпаққа жалғаушы-сақтаушылары болған. Зерттеулер көрсеткендей, шежіре дәстүрі - ауызша мәдениеттің негізі.

«Біздің түрік қауымының шежіресі бұрыннан жазылып келмеген. Соңғы заманда өзімізден болсын, Еуропа ғалымынан болсын жазушылар табылып, ғылым ретіне келерлік кітаптар шыға бастады. Өзіміздің түрік тұқымынан жазушылар Ш. Един, Рза Един, Нәжибек, Қасымбек, Шәкерім, Қысан Ғад, Ахметзаки, т.б. Бұлардың ұлтына жасаған ақ жүректік қызметтеріне тәңірі жарылқасын айтуға борыштымыз. Еуропа ғалымдарынан шыққан атақты Вамбери түрік тарихына керекті нәрселерді жазып

⁸⁵ Әбусейітова М. Түркі және парсы деректемелері. 26 бетте

⁸⁶ Өтеміс қажы. Шыңғыс нама / Дайынд. В. П. Юдин, М. Қ. Әбусейітова. - А., 2005; Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. - А., 1997; Абуль-Ғази-Багадур-Хан. Родословное древо тюрков. - М.-Т.-Б., 1996; Шах Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника. - М., 1976.

қалдырған. Неміс ғалымдарынан Майыр (русша Радлов) түрік тарихына керекті көп нәрселерді жазды. Орыс, француз ғалымдары жазды. Осы күнгі Россиядағы түрік қауымдарының мектептерінде көбінесе қолданылып жүрген түрік шежіресін Ахметзаки мырза жазған», - дейді М.Тұрғанбай⁸⁷.

Бірақ шежірелер әртүрлі тарихи уақытта жазба үлгілерінде де болған. XIX ғ. 2-інші жартысы және XX ғ. басында қария сөз үлгілерін жинап, шежірелік тарих жазып еңбек еткен Шоқан, Мәшһүр Жүсіп, Құрбанғали қажы, Шәкәрім қажы, Нұржан Наушабай, Мұхамеджан Тынышпаев⁸⁸, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы, Маннан Тұрғанбай сынды ғалымдар қазақтың тарихи мұрасының сақталуын ойлап, шежірелердің жазба нұсқаларын хаттаған, баспа бетіне жариялаған⁸⁹. Шежіреде ұлт тарихы, өткені, тәлімі, ой-сана мен дәстүр, мәдениет деректері сақталғанын білгендер бұл мәселеден кеткен емес.

Қазақ шежірелерін дерек ретінде зерттеу нысанына алғанда олардың деректік қоры, сақталу орны мен түрлері, шежірелік мәліметтің авторлары (жасаушылары, көшірушілері) және шежірелердің сыртқы пішіні мен ішкі мәні, генеалогиялық мазмұн ерекшеліктері, ауызекі айтылатын шежірелік дәстүрдің жанрлық үлгілері, жасалған тарихи әдебиеттік стильдері тұрғысынан рет-ретімен бастау керек.

Зерттеуге алынып отырған мәліметтер әртүрлі бұлақтардан алынған, сақталу жағынан жазбаша және ауызша үлгідегі деректер. Жазба шежірелік деректер сыртқы пішіні жағынан қолжазба (қолжазба көшірмелері) және (көптаралымды) басылым түрінде кездессе, ауызша шежірелік деректер айтылу барысында қағазға хатталған немесе дыбыс таспаға жазылған түрінде тіркелгендерден құралады⁹⁰.

⁸⁷ Тұрғанбай М. Шежіре // «Абай». – 1918. – № 1-2.

⁸⁸ Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собр. соч. – А., 1984. – Т.1; Копейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі / Дайындаған С.Дәуітұлы. – А., 1993; Халид Қ. Тауарих хамса Шарқи. (Бес тарих) Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – А., 1992; Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004; Наушабайұлы Н. Мәнзумат Қазақия. – Қазан, 1903; Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казацкого народа. – Ташкент, 1925.

⁸⁹ Бөкейхан Ә. Н. Таңдамалы / Ред. Р. Нұрғалиев. – А., 1995; Дулатұлы М. Қазақ-қырғыз тарихы туралы // Қазақ ордасы. – 2003. – № 5-6; Тұрғанбай М. Шежіре // «Абай». – 1918. – № 1-2.

⁹⁰ Қар.: Алысбес М.А. Шежіре: устная историческая традиция тюрко-монгольских народов // Этнография Алтая и сопред. территорий: материалы науч.-практ. конф. – Барнаул, 2003. – Вып. 5.

Сақталуы жағынан жазба үлгідегі шежірлерді де өз алдына бірнеше топқа бөлуге болады, мысалы: тек қолжазба күйінде сақталғандар; қолжазба көшірмелері; жария етілгендер; жария етілген шежірелердің ауызша айтылуынан қайтадан жазба түрде тіркелгендер және т.б. Шежірелердің қолжазба нұсқалары Қазақстан Республикасы М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының және Ғылыми кітапхананың қолжазбалық мұрағат қорында сақтаулы.

Зерттеу материалы ретінде баспадан шыққан қазақ тарихы мен этнографиясына байланысты еңбектердегі шежірелер Қазақ Ғылым Академиясының сирек қолжазбалар қорында сақтаулы. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының текстология және қолжазба бөлімінде сақталған қазақ шежірелерінен: "Шежіре Шариф" (№ 127/1); "Нұржан Наушабайдың шежіресі" (№ 127/1); "Арғын шежіресі" (№ 127/1); "Аталық шежіре" (№ 191/2); "Қазақ шежіресі" (№ 191/3) "Қожа Ахмет Йассауи шежіресі бойынша" (№ 342/3); "Байұлы туралы мәлімет" (№ 350/2); "Ғұбайдолла Ахметұлының шежіресі" (№ 354/1); "Үш жүздің шежіресі" (№ 356/2); "Қазақ шежіресі" (№ 503/1); "Шежіре" (№ 503/2); "Шежірелер" (№ 588/1, 588/2) "Қазақ шежіресі" (№ 670/11); "Шежіре" (№ 676/10-11) "Қазақтың қысқаша шежіресі" (№ 680/3-4); "Қазақтың ата-тегі туралы" (№ 687/6); "Қазақ шежіресі" (№ 694/2); "Қазақ шежіресі" (№ 739/3); "Шежіре" (№ 781/14); "Қазақ шежіресі" (қазақтың арғы тегі және жүзге жіктелуі туралы жазба және ауызша айтылған шежіреден жинақталып алынған) (№ 870) айтуға болады⁹¹.

⁹¹ ҚР БҒМ ӘӨИ ТҚБ, 127 бума. 1 дәптер. Шежіре Шариф / Таратуш. Қ. Байғұлыұлы (көне араб әрпі, кесте). – 1890. – 27 б; ӘӨИ ТҚБ, 127 бума. 1 дәптер. Н. Наушабай шежіресі / Жинауш. Қ. Байғұлыұлы (көне араб әрпі, өлең) – 1890. – 6 б; ӘӨИ ТҚБ, 127 бума. 1 дәптер. Арғын шежіресі (өлең) / Жинауш. Қ. Байғұлыұлы (көне араб әрпі). – 1910. – 2 б; ӘӨИ ТҚБ, 191 бума. 2 дәптер. Аталық шежіре / Жинауш. М. Сарымсақұлы (көне араб әрпі, қара сөз). – 1923. – 8 б; ӘӨИ ТҚБ, 191 бума. 3 дәптер. Қазақ шежіресі / Жинауш. М. Сарымсақұлы (Көне араб әрпі, қара сөз). – 12 б; ҚР БҒМ ӘӨИ ТҚБ, 342 бума. 3 тізім. Дауымбайұлы Жарымбет. Қожа Ахмет Йассауи шежіресі. Араб әрпінде / Жинауш. Балташ Ысқақұлы. – 2 б. (толық емес); ӘӨИ ТҚБ, 350 бума. 2 дәптер. Байұлы туралы мәлімет / Жинауш. Ғатауов Ф. – 2 б; ӘӨИ ТҚБ, 354 бума. 1 дәптер. Самарлық Ғұбайдолла Ахметұлы жырлаған шежіресі / Жинауш. Ғатауов Ф. – 1943. – 6 б; ӘӨИ ТҚБ, 356 бума. 2 дәптер. Үш жүздің шежіресі (өлең) / Жинауш. Байбатыров Мұқаш. Қазіргі әріпте. 1965 ж. – 35 б; ӘӨИ ТҚБ, 503 бума. 1 дәптер. Қазақ шежіре / Жинауш. Бадырұлы Бабағұл (араб әрпінде, қара сөз). – 1960. – 87 б; ӘӨИ ТҚБ, 503 бума. 2 дәптер. Шежіре. Таратушысы Бағараев / Жинауш. Ералин Болат. – 44 б; ӘӨИ ТҚБ, 588 бума 1 дәптер. Шежірелер / Жинауш. Жақылбаев Бозтай. (араб әрпі, қара сөз). – 1964. – 7 б; ӘӨИ ТҚБ, 588 бума. 2

Сонымен, М.О. Әуезов атындағы институты текстология және қолжазба бөлімінде шежіре қолжазбаларының 21 данасы сақталған. Қазақ шежірелерінің қолжазба нұсқаларының 32 данасы Қазақ Ғылым Академиясы кітапханасының негізгі қорында сақтаулы. Ұлттық кітапхана қоры мен баспа беттерінен шыққан шежірелердің 100-ден астам шежірелер нұсқасын қарастыруға болады.

ҚР БҒМ ОҒК сақтаулы шежірелердің тақырыбы (буманың сандық реті) төмендегідей: "Қазақтың шығу тегі" (№184); "Қазақтың шығу тегі. Қазақтар қайдан шықты. Аңыз. (№198); "Ұлы жүз шежіресі" (№408); "Қазақ шежіресі" (№547); "Бұл қазақ қалай үш жүз атанды" (№547); "Қазақ шежіресі". Өлеңмен жазылған (№560); 1848 жылғы әңгімелер. Тезек төре және Бақтыбай заманы. (№687); "Қазақ шежіресі" (№801); "Қазақ рулары" (№833); "Сандыбай есімінің ұран болуы" (№849); "Адам ата заманынан бергі насабнама. Өлең". (№850); "Қазақ шежіресі" (№901); "Шежіре" (№1107); "Матайлар" (№1109); "Шежіре, рулар" (№1117); "Қазақтың үш жүзге бөлінуі туралы өлең. (№1132); "Қазақ шежіресі" (№1289); "Сыр бойындағы қыпшақтар" (№1447); "Қоңырат бұтақтары" (№1447); "Қазақ рулары туралы" (№1611); "Найман, Орта жүз бағаналы шежіресі" (№1680); "Найман, Орта жүз бағаналы шежіресі", "Найман шежіресі", "Бағаналы шежіресі" (№1682); "Орал қарияның айтуынан жазылған шежіре", "Түрік шежіресі. 1906 ж. Қазан баспасының тізімі" (№547); "Нәсілнама шежіре" (№1682); "Қалдыбайұлы Байбол шежіресі" (№1682); "Өлеңмен жазылған Кіші жүз шежіресі" (№1688); "Қазақ шежіресі"

дәптер. Шежіре / Жин. Жақыпбаев Бозтай (көне араб әрпі). – 1911. – 12 б; ӘОИ ТҚБ, 670 бума. 11 дәптер. Қазақ шежіресі / Жинауш. Бөжеев Әкебай. – 1960. – 10 б; ӘОИ ТҚБ, 676 бума. 10-11 дәптер. Шежіре / Жинауш. Есжанов Кенжегали. – 1960. – 16 б; ӘОИ ТҚБ, 680 бума. 3-4 дәптер. Қазақтың қысқаша шежіресі / Таратуш.: М. Бекмаганбет, жин. Қ. Бегішұлы (араб әрпі, қара сөз). – 1936. – 34 б; ӘОИ ТҚБ, 687 бума. 6 дәптер. Қазақтың ата-тегі туралы / Жинауш. Шотанов Рақымжан. – 1950. – 13 б; ӘОИ ТҚБ, 694 бума. 2 дәптер. Қазақ шежіресі. Т. Қарашаұлы / Жинауш. Қасиманов Садық (көне араб әрпі). – 17 б; ӘОИ ТҚБ, 739 бума. 3 дәптер. Қазақ шежіресі / Жинауш. Ыбырайым Бейімбетов. – 1963. – 14б; ӘОИ ТҚБ, 781 бума. 14 дәптер. Шежіре (өлең). Таратуш. Шоңбай / Жинауш. Нұркенов Абыт (араб әрпінде) – 1932. – 37 б; ӘОИ ТҚБ, 870 бума. Қазақ шежіресі (қазақтың арғы тегі және жүз туралы жазба және ауызша айтылған шежірелерден жинақталып алынған) / Таратуш. С. Тойшыбекұлы, Ы. Шәріпұлы және т. б. / Жинауш. М. Болатов (кестемен көрсетіліп, ара-тұра қара сөзбен түсіндірме беріліп отырған, қазіргі қазақ әрпінде). – 1977. – 740 б.

(№1690); "Найман шежіресі" (№1692); "Шекті арғын шежіресі" (№1719); "Қазақтың түрік қауымынан шығуы" (№1719)⁹².

Бұл шежірелердің саны көп болғанымен, барлығының да сапасы жақсы деуге келмейді. Әрбір шежіре нұсқасы өз алдына қайталанбас дерек үлгісі боғанымен, олардың мазмұны мен мән-мағынасы тарихи шындық критерийлері тұрғысынан әрқилы болып келеді. Сондықтан оларды деректік сыннан өткізу өзектілігі де арта түседі.

«Тек қазақ қолжазба қорлары мен кітапханаларда ғана шежіреге қатысты сан алуан материалдар қордаланған» – деп көрсетеді⁹³. Қазақтың шежіре мұраларының едәуір бөлігі ел ортасында көнекөз қариялардың қолжазбаларын сақтаушы адамдардың қолында. Оларды біршамасы кейінгі жылдарда жарыққа шығарылды. Әдетте жазбаша және ауызша үлгідегі шежірелік мәліметтер екі түрлі: қара сөзбен баяндалған күйде, болмаса өлеңдермен (жыр үзінділері, дастандар, айтыстар) айтылып жасалады. Шежірелік мәліметтердің мазмұны мен жанрлық формалары⁹⁴ да әрқилы түрде аралас келеді⁹⁵.

⁹² БҒМ ОҒК, Бума № 152, дәптер № 2 – Орта жүз шежіресі / Дерек беруші Даиров, жинауш. Б. Белоспудов (орыс тілінде). – 1923. – 10 б.; ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 184 – Қазақтың шығу тегі (қазақ тілінде, араб әрпінде). – 2 б.; БҒМ ОҒК, Бума № 198 – Қазақтың шығу тегі (аңыз) / Жинауш. Ә.Х. Марғұлан (араб жазуы). – 1939. – 1 б.; БҒМ ОҒК, Бума № 408, Дәптер № 2 – Орта жүз шежіресі / Жинауш. Ә. Қоңыратбаев (араб жазуы). – 1946. – 2 б.; ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 547 – Қазақ шежіресі / Жинауш. М. Толыбаев (араб жазуы). – 17 б.; БҒМ ОҒК, Бума № 547 – Қазақтың қалай үш жүз боп аталғаны туралы / Жинаушы М. Толыбаев (араб жазуы). – 32 б.; ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 547 – Орал қария жырлаған шежіре / Жинауш. М. Болатов. – 1971. 1 бөлім. – 50 б.; БҒМ ОҒК, Бума № 547 – Орал қария жинаған түркі шежіресі. 1906 жылы Қазан қаласында басылған нұсқа көшірмесі. Араб жазуы. 2 бөлім. – 50 б.; БҒМ ОҒК, Бума № 656 – Төлебай батыр, Торайғыр би шежіресі / Дерек жинауш. Ш. Торайғыров. – 582 б.; БҒМ ОҒК, Бума № 560 – Қазақ шежіресі (өлең) / Дерек беруші Ж. Төлепов, жинауш. Ж. Аралбаев (араб жазуы). – 1946. – 7 б.; БҒМ ОҒК, Бума № 687, Дәптер № 3 – 1848 жыл әңгімелері. Тезек төре мен Бақтыбай заманы / Дерек беруші Қ. Жапсарбаев (араб жазуы). – 1938. – 6б.; БҒМ ОҒК, Бума № 801 – Қазақ шежіресі / Жинауш. С. Аймаганов (араб жазуы). – 2 б.; ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 833, Дәптер № 5 – Қазақ рулары / Жинауш. Ә. Ділебаев (теріліп басылған мәтін). – 1942. – 1 б.; ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 849, Дәптер № 1 – Сандыбайдың аты ұранға айналғаны туралы / Ф. Сәбенев (теріліп басылған мәтін). – 1946. – 1 б.; ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 850, Дәптер № 4 – Адам атадан бергі насаб-нама шежіре (өлең). Белгісіз автор. 1939 жыл. Араб жазуы. – 3 б.; ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 901 – Қазақ шежіресі / Жинауш. М. Ахметов (араб жазуы). – 2 б.;

⁹³ Әбуғалиева К.Қ. Шежіресі бай халықтың мәртебесі биік // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері. – А., 2005. – 167 б.

¹⁰ Форма – сыртқы пішін құрылымы; жүйесі; қалыптасқан үлгі.

⁹⁵ ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 1107, Дәптер № 44 – Шежірелік тарих. – 2 б.; ОҒК, Бума № 1109 – Матайлықтар туралы. – 4 б.; ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 1117, Дәптер № 2 – Шежіре, рулар аты / Дерек беруші Мейрман (араб жазуы). – 1947. – 10 б.; ОҒК, Бума № 1132, Дәптер № 9 – Үш жүз туралы (өлең). – 1948. – 6 б.; ОҒК, Бума № 1289, Дәптер № 3 –

Қазақ шежірелерінің мазмұнындағы түрік-моңғол дәуіріне қатысты мәліметтер Рашид-ад-диннің, Бабырдың, М.-Қ. Дулатидің⁹⁶, Қ.Қ. Жалайырдың⁹⁷, Мұхаммед Шайбанидің, Әбілғазы Баһадүр ханның⁹⁸ жазып кеткен көпке таныс деректерінен құралған мәлімет мол болғандықтан, олардың еңбегін шежірелік протограф ретінде қызмет атқарған деп қабылдау керек. Нақ осы жағдайға орай шежірелер пәнаралық зерттеулердің де ғылыми нысаны болып отыр.

Қазақ шежірелері ұлттың төл дерегі болғанымен, оның мәліметтерін жеткізетін ішкі және сыртқы деректемелер бар. Шежірелерді қазақ авторлары жазып, баяндаған, дала алқабында қалыптасқан түрік, қазақ жұртының тарихи жады мазмұнындағы мәліметтер мен хабарлардың біршамасы ежелгі және ортағасырлық грек, рум, қытай, армян, араб, парсы, моңғол, орыс жылнамашы, елші, саяхатшы, жаулаушылары қалдырған сырткөздік тарихнама

Шежіре / Жинауш. Ә. Диваев (араб жазуы). – 1941. – 3 б.; ОҢК, Бума № 1289. Дәптер № 3 – Қазақ шежіресі. – 355 б.; ОҢК, Бума № 1447. Дәптер № 1 – Сыр бойындағы қыпшақ рулары / Жинаушы Ә. Қоңыратбаев (араб әрпінде). – 1944. – 2 б.; ОҢК, Бума № 1447. Дәптер № 2 – Қоңырат тараулары / Жинауш. Ә. Қоңыратбаев (араб әрпінде). – 1944. – 20 б.; ОҢК, Бума № 1611 – Қазақ рулары туралы / Жинауш. Ә. Ыбыраев (араб әрпінде). – 1959. – 20 б.; ОҢК, Бума № 1680 – Найман шежірелері, Орта жүз бағаналылары. Генеалогиялық кестелер / Жинауш. М. Болатов. – 1972. I бөлім. – 258 б.; ОҢК, Бума № 1680 – Найман шежірелері, Орта жүз бағаналылары. Генеалогиялық кестелер / Жинауш. М. Болатов. – 1972. II бөлім. – 164 б.; ОҢК, Бума № 1682 – Найман шежірелері, Орта жүз балталылары / Жинауш. М. Болатов. – 1972. I бөлім. Найман шежірелері. – 126 б.; ОҢК, Бума № 1682 – Найман бағаналы шежірелері / Жинауш. М. Болатов. – 1972. II бөлім. – 53 б.; ОҢК, Бума № 1682 – Нәсіл-нама. Шежіре / Дерек беруші Т. Ермағанбетов, жинауш. М. Болатов. – 1972. – 6 б.; ОҢК, Бума № 1682 – Шежірелер / Дерек беруші Б. Қалдыбайұлы, жинауш. М. Болатов (араб жазуы). – 1971. – 10 б.; ОҢК, Бума № 1688 – Кіші жүз шежірелері (өлең) / Жинауш. Қ. Сұлтанұлы. – 1969. – 137 б.; ОҢК, Бума № 1690 – Қазақ шежірелері / Жинауш. Ә. Қайнарбаев (араб жазуы). – 1972. – 216 б.; ОҢК, Бума № 1692 – Найман шежірелері / Жинауш. К. Сейсенбаев (араб жазуы). – 1972. – 185 б.; ОҢК, Бума № 1719 – Шекті арғын шежірелері / Дерек беруші Қ. Қоржыңұлы / Жинауш. Ж. Ермұханбетов (араб жазуы). – 28 б.; ОҢК, Бума № 1719 – Қазақтың түркі қауымынан шығуы туралы / Көшірген Т. Батырбеков // Айқап. – 1911. – № 13. – 14 б.; ОҢК, Бума № 1743, дәптер № 5 – Шежірелер. Дерек берушілер Қарамендин Сейітқали. Асанов Сүлеймен ақсақал – шежіреші, оның әкесі Әбдіхалық қожа 83 жаста. Ермаханов нұсқасы. Жалағаш. – 1975.; ОҢК, Бума № 1743, дәптер № 3 – Исаев Үсен берген. Қоңырат – Божбан бұтақтары.; ОҢК, Бума № 1760 – Он бесінші ғасырдан бастап сөйленетін қазақ тегі / Айтушы Қ. Бектемісұлы (қазақ тілінде, араб жазуы). – 2 б.; ОҢК, Бума № 1760 – Он бесінші ғасырдан бастап сөйленетін қазақ тегі / Айтушы Қ. Бектемісұлы (қазақ тілінде, араб жазуы). – 98 б.

⁹⁶ Дулати Мухаммед Хайдар. Тарихи-и Рашиди (Рашидова история): перевод с персидского языка. – А., 1999.

⁹⁷ Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997.

⁹⁸ Абуль-Гази-Багадур-Хан. Родословное древо тюрков. М.-Т.-Б., 1996.

мен деректемеден де құралған. Сол үшін зерттеудің негізгі дерегі ретінде тарихи-тарихнамалық шежірелік материалдар алынады. Объективті және субъективті жағдайларға орай кез келген деректің түрі өз мазмұнында айқын, "жасырын" мағыналарды сақтайды. Тарихнамалық деректер ретінде баспадан шыққан және қолжазба күйінде сақталған шежірелер мен сол шежірелердегі тарихнамалық фактілерді қарастырамыз. Сөйтіп зерттеу материалдары ретінде алынып отырған шежіре мәліметтері арқылы ауызекі тарихи дәстүрдің шығу тегі және қалыптасуы қарастырылады.

Қазақ халқының және туыстас түрік халықтарының тарихын зерттеу мәселесінде, әсіресе, олардың этникалық шығу тегі мен мәдени құбылыстарының дамуына байланысты ізденістерде түрлі тарихи деректерді пайдаланудың тәжірибелік қолданбалы маңызы бар. Тарихи фольклор мәліметтерінің басқа да деректі мәліметтер қатарында ерекше мәнге, зор ғылыми сұранысқа ие болғандығы өткен тарихнамадан жақсы байқалады.

Бұл деректердің бірталайы революцияға дейінгі уақыттың өзінде-ақ зерттеушілер еңбектеріндегі қазақ тарихын қарастырып жазуда тікелей қолданыс тапқанын білеміз. Тарихи фольклор деректері қазіргі тарих ғылымында да қолданылуда. Алайда, қазақ шежіре деректері зерттеушілер тарапынан қай дәрежеде, қандай ғылыми саралау жолымен ғылыми айналымға еніп жатуы біршама сауал туындатады.

Қазақ шежіресіне байланысты көптеген деректерді кезінде Ө. Марғұлан жария етіп үлгерді⁹⁹. Жазба түрде және ауызша айтылып келген аңыздардан басқа қазақтардың тарихын зерттеу ісінде пайдасын тигізетін дерек ретінде құлпытас бетінде сақталған жазулар белгілі (эпиграфикалық жәдігерлер) – дейді ғалым. Зерттеушілер анықтаған ескерткіштердегі жазулар орхон таңбасымен (Қаратауда, Ақтоғай ауданындағы Бесшатыр тауында), көне найман жазуымен (Жұбан-ана, Нұра бойындағы Ботағай), араб әріпімен (Бабаша қатын, Айша бибі, Болған-ана, Көк кесене, Талас бойындағы Ұлықбек (1262 ж.), Жент қаласындағы Сунақ-ата (1273 ж.) жазылған¹⁰⁰.

⁹⁹ Марғұлан Ө. Шокан және «Манас». – А., 1971. – 5 бетте.

¹⁰⁰ Марғұлан А.Х. О значении эпиграфических памятников Казахстана. // Мир казаха. – А., 1997.

Ә. Марғұланның қолтаңбасы бар шежіре нұсқалары қолжазбалар қорында кездеседі. Қазақ шежіресіне байланысты деректерді Ә. Марғұлан ҚСЭ енгізіп жария етті. «Қазақ шежіресінің қайнар көзі – көп заман бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып қалып отырған жинақтар. Ол белгілі бір тарихи шығарма іспетті атадан балаға ауызша, жазбаша жеткізіліп отырған. Көп заманнан бергі араб-парсы және түрік тілінде жазбаша хатталған шежірелерден қазақ ойшылдарының жақсы білгендері атақты Рашид-ад-дин Хамаданидің (шам. 1247-1318) түрік-моңғол шежіресі, Алмалық тумасы Жамал Қаршидың, оның шын аты Әбу-л-Фадл Мұхаммед ибн Ұмар ибн Халид (1231-ХІV ғ. басы), оғыз-қыпшақ, Қарахан шежіресі («Ал-Мулхакат би-с-сурах»¹⁰¹, Әмір Темір әулетінен Ұлықбектің (1409-1449) «Шаджарат әл-Атрак» (немесе «Та’рих-и арба’ улус»), авторы беймәлім «Му’изз әл-ансаб» және «Салатин моғол», «Сұлтандар шежіресі» (ХV ғ.) Мұхаммед Әли Шабан’араидың «Маджма’ әл-ансаб», молла Мырза Рахым Ташкендидің «Ансаб ас-салатин», Әбілғазы баһадүр ханның «Шаджара-йи түрік», «Шаджара-йи таракима» еңбектері. Қазақ хандығы тұсында көп қолданған шежіренің бір тобы «Насабнама-йи Шыңғыс», «Насабнама-йи қазақ», «Махмұд Сабуктегин шежіресі», «Тахашин салатин» (оғыз-салжұқ шежіресі), Байбарыс пен Ибн Халдун жазған «Қыпшақ шежіресі», «Жаһаннама» (Оғыз Қарахан шежіресі)¹⁰² т.б.

«Жамалдың ең жарқын ойлары оның өз заманында болған оқиғаларды, қария сөздерін, әфсанаға айналған тарихи белгілерді, халық легендасын, олардың шежірелерін ашығынан сипаттап қалдыруында. Кітап араб тілінде жазылса да, бірақ өзі туып-өскен қанды, қыпшақ, оғыз тайпаларының әфсаналарын өте жарқын түрде суреттеп отырды», - дейді академик Ә.Марғұлан¹⁰³.

Дешті Қыпшақ даласындағы тарихи шежірелер осылайша сыртқа шығып, ондағы тарихи деректер әртүрлі тыс тарихнама мен деректемеге түскен. Нақты айтқанда, шежірелік мәліметтер мынадай еңбектерде кездеседі: Джувейнидің (1225-1283) «Та’рих-и Джаһангушай», Шараф ад-дин Йаздидің «Зафар-нама», Низам ад-

¹⁰¹ *Джамал ал-Карши*. Ал-Мулхакат би-с-сурах. – А., 2005. – Т.1.

¹⁰² *Марғұлан Ә.Х.* Қазақ шежіресі // ҚСЭ. – А., 1978. – Т.12. – 31 бетте.

¹⁰³ *Марғұлан Ә.Х.* Шығармалары. – А., 2012. – Т.14. – 512 б.

дин Шамидің «Зафар-нама», сондай-ақ «Та'рих-и Әбу-л-Хайыр-хани», «Шараф наме-йи шахи» және т.б.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары шежірелердің біразы газет, журнал бетіне жарияланып, кітап күйінде шығарылды. Бұның көпшілігі сапасы нашар, сарғыш түсті газет қағазына басылды. Ол шежірелердің мәтінінде көптеген ақаулар болып, оқырман тарапынан айтылған сын көп болды. Кейінгі уақытта баспадан шыққан шежірелердің сапасы едәуір жақсарды. Ақ қағазға қара сиямен басылған шежірелердің сыртқы сипаты да, ішкі мазмұны да оқырманға тартымды. Шежіре жариялау ісіндегі тәжірибе де толығып келеді. Баспадан шыққан шежірелерге көзқарастың оң өзгеруімен, қоғамдағы шежіреге деген жалпы пікір түзелуі тиіс. Алғашқы шыққан шежіре нұсқалары қайта реттеліп, жаңаша жариялануы мүмкін. Бұл басылымдар шежірелік дерек қорын толықтыра түседі.

Сонымен, шежіре деректері қорын қолжазбалар қорында сақтаулы нұсқалар мен баспадан шыққан шежіре үлгілері құрайды. Баспадан шыққан ұзын саны 49 шежіре көрдік. Бұл шежірелер әртүрлі тарихи-генеалогиялық мәліметтерді, көбінесе қазақ руларының тараулары, ру ішіндегі ата балаларының реті, атақты тұлғалар туралы баяндайды. Бұл шежірелердің ішінде Қытай, Моңғолия жеріндегі қазақ басылымдары мағыналы болып келеді. «Қазақ қиссалары», «Абақ Керей», «Қазақ аңыз-ертегілері», «Қызай шежіресі», және т.б.¹⁰⁴

Біршама авторлар шежіре, шежірешілер және шежірелік дәстүр туралы өзінің жеке көзқарастарын айта отырып, естіген шежірелік әңгімелерді, қария сөзін қосқан. Олардың ішінде төмендегідей шежірелік басылымдар, шежіре жазушы, құрастырушы авторлар бар: «Қазақ шежіресі», «Ботбай шежіресі», «Ұлы жүздің шежіресі», «Шанышқылы шежіресі», «Суан» шежіресі, «Қоңырат» шежіресі,¹⁰⁵

¹⁰⁴ Қазақ қиссалары. Батырлар жыры / Құраст. Қ. Балқашұлы, О. Егеубай. – Бейжин, 1984; Қазақ аңыз-ертегілері / Құраст. Б. Касейұлы, Ж. Әбішұлы, З. Сәнікұлы және т.б. – Бейжин, 2002; Абақ Керей: халықаралық Алтай ілімий-зерттеу материалы / Құраст. Қ. Жанәбілұлы, Қ. Жусанбайұлы, А. Қабсаметұлы, Ш. Зейнедұлы, Қ. Манапұлы. – Күйтін, 1994; Қызай шежіресі. – Үрімжі, 1995.

¹⁰⁵ Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. – Ташкент, 1994; Толыбеков С. Қазақ шежіресі. – А., 1992; Бейсінбіұлы Ж. Қазақ шежіресі: («Ана тілі» газетіне түскен шежірелік мәліметтер негізінде жасалған) – А., 1994; Ұлы жүз, Ботбай шежіресі // Қазақ батырлары. – 2003. – №6. – 14 бетте. Ұлы жүздің шежіресі // Атамекен. – 2002. – №19. – 10 бетте.; Ешимұхамбетов С. Суан. Шежіре. – А., 1993; Омарұлы М. Шанышқылы шежіресі. – Ташкент, 2000;

«Орта жүздің шежіресі», «Арғын ұруларының қысқаша шежіресі», «Алтай шежіресі», «Тоқа шежіресі»¹⁰⁶, «Қазақ тарихынан. Шежірелер, жазбалар, пікірлер, зерттеулер»¹⁰⁷, «Қазақ халқының ұлттық, рулық қалыптасу шежіресі»¹⁰⁸, «Кіші жүздің шежіресі»¹⁰⁹, батыр ұрпақтары, «Қазақтың түп тегі туралы»¹¹⁰.

Төре, қожа тектерінің шежірелері де бар. Мысалы, қазақ хандары мен қожаларының тектерін түзуге арналған И. Ерофееваның еңбегінде мазмұны мағыналы деген шежірелерден 30 мәтін жиыстырылып, оның 14-і сызба, 8-і тізім, 3-уі үзінді және 3-уі кесте ретінде реттеліп қосылған. Нақты айтқанда, мұнда Нұрмұхамед сарттың (1735 ж. жазылған) шежірелік әңгімесі, П.И. Рычков, А. И. Тевкелев, И.Г. Андреев, М. Хусаинов, И. Шангин, П. Эссен, А. Левшин, Н.И. Любимов, Ахмет Жантурин, Арыстан Жантурин, Мұхамедқали Таукин, Ш. Уәлиханов, Н. Пантусов, Н. Я. Коншин, Ә. Бөкейхан сияқты белгілі авторлар жинаған шежірелік мәліметтер зерттеуге алынған¹¹¹.

Ерімбетов М. Қоңырат. – А., 1993; Әбдраманұлы А. Халық данасы – Сары би және Қоңырат руларының шежіресі. – А., 1992; Кәрібайұлы Е. Қоңырат шежіресі / Б. Серікбайұлы – А., 1992; Әсіметұлы Н. Қазығұрттың мен де бір перзентімін. – А., 2001; Жақсыбаев С.И. Қазақтың түп тегі туралы. – Павлодар, 2005. – 144 б.

¹⁰⁶ Тынышбайұлы М. Орта жүздің шежіресі // Атамекен. – 2002. 28 қараша; Омаров М. О. Арғын руларының қысқаша шежіресі. – Қарағанды, 1991; Исламұлы І. Ж. Алтай шежіресі. – Қарағанды, 1997; Тоқа шежіресі / Бисенов Ж.Б. және т.б. – Қарағанды, 2000.

¹⁰⁷ Қазақ тарихынан. Шежірелер, жазбалар, пікірлер, зерттеулер / Құраст. Н. Құлмұхамбет. – А., 2004; Шежіре. қазақтың ру-тайпалық құрылысы. – Алматы: Рауан, 1991; Қазақ шежіресі: жинақ / Әбдіхалықов Ж., Жағыпаров Ж. – Целиноград, 1991; Өкпенің Кәрімтайы. Арғын Мейрам шежіресі. – Павлодар, 2001; Түлкібайұлы К. Шежіре. – А., 2004; Алпысбес М.А., Т.Т. Аршабек., Е.Б. Қасен, Е. Кейкі. Көне Көктау, байырғы Баянаул байтағының тарихы. – Астана, 2005; Артықбаев Ж. Қаржас шежіресіне қатысты мәліметтер // Орталық Қазақстан. – 2006, 16 ақпан. – 11 б.

¹⁰⁸ Тұяқбаев Р.Т. Қазақ халқының ұлттық, рулық қалыптасу шежіресі. – Көкшетау, 2003; Жұмаділдин А. Жанаарқа: дерекнама. – А., 2003; Тілеке Ж.М. Шежіре: Ертіс-Баянауыл өңірі. – Павлодар, 1995; Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре. Керей және уақ рулары. – Баян-Өлке, 1991; Татанайұлы А. Тарихи дерек, келелі кеңес. – Үрімжі, 1987; Ғалымұлы Ж. Шежіре. Тобықты. – Балқаш, 1995; Жанболатұлы М. Тобықты-Шыңғыстау шежіресі. Үш томдық. – Семей, 2004; Жәнібек Ә. Сандыбай ұрпағының шежіресі // Қазақ батырлары. – 2002. – №9; Кәренев Р.С. Тұғыры биік тұлғалар. – А., 2003.

¹⁰⁹ Маданов Х. Кіші жүздің шежіресі. – А., 1994; Меңдалыұлы А. Адай шежіресі. – А., 2002; Неталиев М. Кіші жүздің шежіресі // Атамекен. 2002. №5.

¹¹⁰ Тілемісов Ә. Қапал батыр өрені. – А., 1999 – 304 б.; Сәнік З., Садықан Б. Қаракерей Қабанбай: аңыз, зерттеу. – А., 1991.

¹¹¹ Жандарбек З. «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. – А., 2002; Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. (история, историография, источники). – А., 2003; Сабитов Ж.М. Генеалогия «төре». – Астана, 2008. – 326 с.

Шежірелік мәліметтер сақтайтын деректемелік жинақтың бірі – қазақ хандықтары тарихына қатысты ортағасырлық парсы және түрік шығармаларындағы үзінділерді жария еткен "Материалы по истории казахских ханств" (МИКХ) еңбегімен байланысты, ал араб тарихшылары жасаған тарихнама туындыларындағы түрік-моңғол жұртына қатысты шежірелік мәліметтер мен сақталған шығармаларды Алтын Орда тарихы туралы материалдар жинағынан табамыз (СМИЗО).

Деректемелер жинағы басқа түріктілдес халықтар тарихына орай әр кезде жарияланған. Кеңес уақытында түркмен (МИТТ) және қырғыз (МИКК) халықтарының тарихы, елі мен жері туралы баяндайтын ортағасырлық деректемелердің үзінділер жинағы жарық көрді. Бұл жинақтарда ортағасыр кезеңінде жазылған ортаазиялық тарихи туындылардан біраз үзінділер берілген. Ондағы мәліметтерді салыстырмалы-деректік зерттеу мақсатында қолдану әлі де тиімді.

Шежірелік мәліметті ресми тарихи құжатпен салыстырып зерттеу мақсатында XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынасы туралы құжаттар мен материалдар деректерін, XVI-XX ғғ. орыс деректеріндегі Қазақстан тарихы, XIX-XX ғ. аралығындағы Қазақстанның саяси құрылымы туралы материалдағы (МИПС) деректерді қолдануға болады¹¹².

Қазақ мемлекетінің кейінгі жылдардағы этномәдени мұраларды зерттеу бағдарламасы аясында жасалынған ғылыми шаралардың нәтижесінде шежірелік мирасқа тікелей қатысы бар көптеген маңызды еңбектер жарыққа шықты. Мысалы: В.Г. Тизенгаузен жинаған парсы деректемелерінің үзінділері, «Му‘изз ал-ансаб» (Прославляющее генеалогии) «Маджма’ эл-ансаб уа-л-ашджар» (Шежірелер жинағы), XIII-XIX ғғ. аралығындағы моңғол

¹¹² Материалы по истории казахских ханств / Сост.: С. К. Ибрагимов и др. – А., 1969; Материалы по истории туркмен и Туркмении: XVI – XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники / Под ред. В.В. Струве и др. – М.; Л., 1938. – Т. 2; Материалы по истории киргиз и Киргизии / Отв. Ред. В.А. Ромодин. – М., 1973. – Вып. 1.; Казахско-русские отношения в XVI – XVIII вв. (Сборник документов и материалов). – А., 1961; О почетнейших и влиятельных ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. – 9 августа 1917 г. / Сост., предисловие, комментарий и указатели Б. Т. Жанаева. – А., 2006. – Т. VIII. Ч. 1; Материалы по истории политического строя Казахстана (со времени присоединения Казахстана к России до Октябрьской революции). – А., 1960. – Т. 1.

деректемелері, Алтын Орда дәуіріндегі араб-парсы шығармаларының жинағы¹¹³.

Революцияға дейінгі қазақтың көшпелі тұрмысы, дәстүрлі қоғамдық қатынастары, рулық құрылымы туралы ізденген барша авторлардың еңбектерінде кездесетін шежірелік мәліметтердің барлығы енді құнды тарихи дерек көзі ретінде қабылданады. Бұдан басқа да Ресейдің ресми құжаттары аз емес. Бұл материалдарды қазақ шежірелік деректерімен салыстыруға, толықтыруға, кейбір шежірелік мәліметтерді анықтауға мұрағат қорынан¹¹⁴, қазақ-орыс қарым-қатынастары материалынан¹¹⁵, отаршыл әкімшілік орындарының дерек көздерінен алуға болады¹¹⁶.

Бұл материалдардың біразы қазақша жарияланып үлгерді¹¹⁷. Кейінгі жылдары кеңінен жүргізіліп жатқан ғылыми жобалардың нәтижесі ретінде Қазақстан тарихына қатысты орыс деректері топтамасының жариялануы ерекше құнды. Мәселен, бұл мағлұматтардың қазақ шежірелерін дерек ретінде зерттеуде берері мол. Орыстың XVI-XVIII ғғ. жылнамалары мен ресми құжаттарындағы¹¹⁸ қазақтың белді адамдарына жиналған анықтамалардан¹¹⁹ қазақ даласындағы сол кездегі жағдайды аңғаруға мүмкіндік бар.

«Қазақстан тарихы шығыс миниатюраларында» атты еңбекте Ресей мен Еуропа елдерінің мұражай, кітапхана қорларында

¹¹³ Му'изз ал-ансаб (Прославляющее генеалогии). – А., 2006. – Т. 3; Абд ал-КаDIR ибн Мухаммад-Амин. Маджма' ал-ансаб ва-л-ашджар / ред. А.К. Муминов. – А., 2005. – Т. 2; Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. Деректемелер мен мұрағаттық құжаттар. – А., 2006. – Т. 3; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузен / Подгот. к нов. изд., введ., дополн. и коммент. Б. Е. Кумекова, А. К. Муминова. – А., 2005. – Т. 1.

¹¹⁴ ҚР ОММ, қ. № 345, т. 1, іс № 959; ҚР ОММ, қ. 345, т. 1, іс № 490; ҚР ОММ, қ. 338, т. 1, іс № 818; ҚР ОММ, қ. 345, т. 1, іс № 937; ҚР ОММ, қ. 338, т. 1, іс № 518.

¹¹⁵ Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.: сб. док. – А., 1961.

¹¹⁶ Журналы и служебные записки дипломата А. И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). – А., 2005.

¹¹⁷ Абылай хан. – Петропавл, 2005.

¹¹⁸ Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII вв. о народах Казахстана / Сост. транскрип., коммент., вступительная статья И. В. Ерофеевой. – А., 2005.

¹¹⁹ История Казахстана в русских источниках. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. – 9 августа 1917 г. / Сост., предисл., коммент. и указат. Б. Т. Жанаева. – А., 2006.

сақталған тұс кілем, хан, сұлтандардың бейнелері, түркілердің аң аулау сәтіндегі суреттер берілген¹²⁰.

Сонымен, қазақ шежірелері ауызекі тарихи дәстүр ретінде дамығанымен, олардың біршама бөлігі жазу арқылы хатталған, қолжазбаларға айналған. Шежірелердің жазба дәстүрі негізінде даму үдерісінің екі түрлі тұсын айту қажет. Жазба мәтіндер қатарында толығымен авторлық шығармаға айналған шежірелік нұсқалар, шежірелік әңгіменің хатқа түскен үлгілері немесе дайын тұрған қолжазбалардан көшірме ретінде жазылған шежірелер болған.

¹²⁰ Әбусейітова М.Қ., Додхудоева Л.Н. Қазақстан тарихы шығыс миниатюраларында. – А., 2010. – 264 б.

3 ТАРАУ.

ТАРИХИ ӘДІСНАМА ТҰРҒЫСЫНДАҒЫ ШЕЖІРЕТАНУ

Халықтың өткен өмірін ғылыми принциптер, тарихи таным тәсілімен зерттеу үшін, көшпелілер қоғамының әлеуметтік шындығын тарихи тұрғыдан қарастырып, соған орай ой қорыту, адамның әлеуметтік-тарихи жағдайларын, социум қалыптасуының жеке факторларын тарихи үдеріс тұтастығымен зерделеу қажет. Қазақ шежірелерінің жан-жақты, толық әрі ғылыми дәйекті зерттелуі үшін және оның эвристикалық мүмкіндіктерін ашу үшін, оның мазмұндық мәні мен сыртқы және ішкі қалыптарына сәйкес ғылыми-теориялық негізі бірнеше тұрғыда болуы тиіс.

Деректану әдістерін қолдану жолымен шежіренің тарихи дерек көзі ретінде қарастырылуы шежіре мәтінін талдау арқылы жүзеге асырылады. Тарихнамалық зерттеу әдістерін қолдану арқылы шежіренің тарихнамалық дерек пен тарихи және тарихнамалық фактілер тұрғысынан зерттелуі шығармаларды саралау арқылы жүреді. Шежірені тарихи сана мен ұлттық менталитет құбылыстары тұрғысынан зерделеу теориялық негізден шығады. Шежіре феномені историософия, тарихи антропология және этнологиялық ілімдер төңірегінде қалыптасқан ғылыми әдістер арқылы талданады. Осы мәселеге тоқталып, зерттеудің әдіснамалық іргелі негізін айқындап алу қажет.

Тарихтың менталитет пен ұлттық, адами мінез-құлық үшін тәлімі турасында М. Тұрғанбай «Шежіре баяндаған оқиғалар мінезге үлгі, ғұмырға жоба береді. Бұл жобалары мынау: шежіре алдыңғы адам баласының басынан кешкен оқиғаларының куәсі. Бұрынғы болған адамдардың адамшылықты сүюі қандай, бұл сүю жолында қажымаған қайраты, сіңірген еңбегі қандай? Мұның бәрі ұлттың ұлттығын сақтауына, адамның адамшылығын берік ұстауына үлкен сабақ, үлкен үлгі, шежіре үлкен пайдалы ғылым. Жалғыз-ақ шежіреде оқиғалар анық жазылған, туралықтан таймаған болу керек», - деп жазған¹²¹.

Тарихи мазмұндағы ақпарат (мағлұмат пен дерек) - тарихи сананы жетілдіріп отыратын құбылыс. Әлеумет ортасында таратылатын тарихи ақпарат сипатының өзектілігі жетілген тақырыптарға байланысты. Тарихи әңгімелердің мазмұны әр

¹²¹ Тұрғанбай М. Шежіре // «Абай». – 1918. – № 1-2.

қоғамда өз дәуірінде ең көп айтылатын сөз үлгілерінен тұрады. Мысалы, ертегі кейіпкерлерінің батырлығы, өжеттігі нақты ұлттық менталитет үлгісін тәрбиелеуге бағытталған. Сонымен қатар, ол халық санасында этникалық бірегейлікті сақтап тұруға қызмет етеді.

Шежіредегі мұндай деректе антропологиялық таным-тәлім, тәрбиелік интенция тұр. Шежіре деректері халықтың менталитетінің, қоғамдық өмірде зерделілік пен зиялылық деңгейінің көрсеткіші бола алады. Олай болса, шежіре деректерін осы тұрғыдан талдау арқылы менталитет тарихын қарастыру амалдары сол дәуірдегі қауымның түрлі өкілдері ортасындағы дүниетаным ерекшеліктерін анықтау үшін қажет.

Шежіре деректерін зерттеу және соған байланысты ғылыми жаңа тәсілдерді жасау мен талдау әдістерін жетілдіру арқылы тарих ғылымының теориялық негізі кеңейе түседі. Олардың барлығы да қазақ халқының тарихында орын алған оқиғаларды мейілінше ақиқатты түрде тәпсірлеу сияқты бір мақсатқа қызмет етеді. А. Байтұрсынұлы: «Шежіре жазушылар естіген-білгенін сол қалпында, шикі түрінде тізеді. Тарихшылар құр істегенімен қанағаттанбай, рас, өтірігін тексеріп, расын ғана алады. Шежіре.. тарихтың жемісі есебіндегі нәрсе. Тарих олардың айтқанының бәрін ала бермейді. Аударып, ақтарып, түрлі жағынан қарап, түрлі мағлұматтармен салыстырып, сипатталған мағлұматтарды ғана алады», - дейді¹²².

Отырықшы халықтардың мәдени-тұрмыстық дамуы, қоғамдық қатынастары, салыстырмалы түрде көшпелі тұрмыс талабымен қалыптасқан қоғамдық, мәдени-шаруашылық даму жолы айырықша болуына байланысты, қазақ халқының өткен тарихын зерттеуді қолға алған ғалымдардың алдында да осыған орайлас зерттеу объектісін, зерттеу тәсілін таңдау талабы тұр.

Шежіре деректерін мұқият зерттеу, алдымен қазақ жерінде, Ұлы Дала аймақтарында тіпті ұзақ, мыңдаған жылдар тарихында орын алған тарихи үдерістердің сипатын білдіреді. Сонымен қатар, тарихи оқиғалар туралы білімнің қандай принциптер негізінде жалғасып келгенін көрсетеді. Осыдан-ақ шежіренің ғылыми салааралық сипаты байқалады. Қазақ шежіресін зерделеу ісі осы тұрғыда ұлттық тарихнама мен деректану зерттеулерінің аясын кеңейтеді.

¹²² Байтұрсынұлы А. Ақ жол.. 398-399 бетте

Деректану мен әдістік саласында тарих ғылымының міндеттері де арта түседі және бұл зерттеулерге жаңаша рен береді. Шежірені зерттеу мәселесі күрделі болуына байланысты ғалымдар қоғамдық ғылымдардың жалпығылыми әдістерін, тарих ғылымының барлық жетілген әдістерін қолданулары қажет. Философия, семантика, әлеуметтану, мәдениеттану, әлеуметтік антропология, герменевтика, мәдени релятивизм концепциясы, лингвистиканың этимология мен семиотика салалары тұрғысынан тарихи этнологияның этногенез, этнос тарихы, халық дәстүрлері, рәсімдері, этникалық сана мен менталитет құбылыстарын талдау тәсілдері төңірегінде қалыптасқан теориялық және методологиялық ұстанымдар мен әдіс-тәсілдерді қолдану тиімді.

Кенес өкіметі тұсында қоғамдық ғылымға тосқауыл қойылып, еркін ізденіске шідер-тұсау салынғандығы салдарынан, зерттеуші санасында орнаған стереотиптік ойлау жүйесі пайда болды. Тарих ғылымында зерттеуге енгізілетін тақырыптарды ашық және жабық деп жариялау дәстүрі, өкімет цензурасы, ғылыми-методологиялық шеңберді тарылтатын маркстік догматика бұқара санасын улайтын утопиялық идеологияның қаруына айналды.

Тарихты деректік тұрғыда зерттеудегі орын алған ең басты кемістік – тарихта адам тақырыбының жойылуы, адамның тарихи болмысы туралы ізденуге рұқсат етілмеуі. «Тарихтың қозғаушы күші – адам» деп айтылғанымен, іс жүзінде оны бағалау «субъективизм» деп күсталанды. Қоғамы ғылымдардағы негізгі концепт – «әуелі болмыс, одан соң сана» деген қағидадан туындады.

Кенес тарихнамасында адам туралы ғылымдағы басты тақырыптың орнын, негізгі ғылыми мәселе – кедей мен езілген тап өкілі және шаруа, жұмысшы пролетариат туралы тарихи зерттеулер басты. Бұл таптық тұрғыдан «көбінесе сол шежірелерді дүниеге келтіретін қауымның, әсіресе үстем тап өкілдерінің, белгілі әлеуметтік топтың мүддесіне сәйкес өзге солардың ата-бабалары аруағын дәріштеп, марапаттауға бағышталып отырған» - деген баға беруден басқа одан тереңірек баруға мүмкіндік бермейді¹²³.

Осылайша, тарихты әлеуметтік әдіс арқылы зерттеу жолы енді тығырыққа тіреді. Тарихты таптар, топтар, таптық мүдде, қанау, алдау, бітпес әлеуметтік конфликт тұрғысынан қарастыру тарихи үрдісті біржақты қабылдатты. Ал тарихи антропология әдісі

¹²³ Қайдар Ә. Қанды (тарихи шежіре). – А., 2004. – 386 бетте

деректемелерді зерттеуге орай туындаған мәселелерді историософиялық шешімін іздеуге мүмкіндік тудырады.

Шежірелерді тарихнамалық-деректік феномен ретінде зерттеу үшін, оның қалыптасуындағы алғышарттары мен себептерін, және шежірелік мәліметтердің өзектілігі мен мәні, функциясын түсіндіретін, тарихи зерттеу принциптері мен әдістерді негіздеп алу керек. Бұл шежірелік деректердің ерекшелігін тиянақты әрі бірізділікті тұрғыда талдауға мүмкіндік береді.

Шежіретану ісінде жүйелі-құрылымдық талдау әдістерін кешенді түрде қолдану тарихи сана мен ой-таным мәселесін байланыстыра қарастыруды талап етеді. Тарихи үрдіске орай адам мен қоғамды жүйелілік тұрғыдан қарастыру тарихтағы адам мәнін, болмысын жақын түсінуге мүмкіндік береді, өйткені қоғамды тарихи-нақты әлеуметтік қатынастар, көшпелі қауымда нақты тарихи-насабнамалық байланыс құрайды.

Тарихи әдіс әрдайым объектінің қалыптасуы мен жетілуін, оның даму ырғағын және өзгеруін талдауға түсіреді. Тарихи әдістер кешені нақты-тарихи, салыстырмалы-тарихи, тарихи-генетикалық және тарихи-типологиялық әдістерден құралады. Нақты-тарихи әдіс шаруа-экономикалық, әлеуметтік-саяси, ұлттық және мәдени жүйелік жағдайларды нақты тарихи дәуірге орай қарастырады. Салыстырмалы-тарихи әдіс барлық әлеуметтік-мәдени құбылыстар мен үрдістерді қамтып, олардың жалпы әрі жеке мәселелерін анықтайды. Тарихи-типологиялық және тарихи-генетикалық әдістер салыстырмалы-тарихи әдістің құрамында қолданылады.

Тарихи деректер саналы субъектінің дара туындысы болғандықтан, оның мәліметтерін талдау және құрау үшін ақыл елегінен өткізіп қиысындыға келтіру (логикаға) әдісі кеңінен қолданылуы тиіс. Шежірелік деректер адамның тарихи санасының көрінісін білдірсе, оны зерттеуде тарих үрдісін әлеуметтік детерменизм тұрғысынан, тарихты жасаушы субъект – адамның ойлау тәсілдерін игеріп, ой-сана жемісі ретінде қарадық.

Бұл жайында ізденген Е. Бекмаханұлы Кенесары ханның тарихи бейнесін халықтың ұжымдық тарихи санасында қалыптасқан үлгіден қолдануды жөн көрді, ал еңбегіне көп сын айтылуы – қазақтың төл ұлттық тарихи біліміне деген кеңестік тарихнамадағы теріс көзқарастан болған.

Қазақтың тарихи фольклорының үлгілерін қолдану әдіс жолын табу әрекеті туралы Е. Бекмаханұлы арнайы еңбегінде айтылды. Партиялық нұсқаумен тарихты бұрмалап жазу арқылы бағыты айқындалған атышулы «диалектикалық материализм», тарихқа «маркстік-лениндік» көзбен қарау деген әдіснамалық алғышарт астарында идеологиялық зымиян саясат жатты. Оның мақсаты – қазақтың ұлттық тарихын өз ыңғайына реттеп жазу еді.

Отаршылдық саясатты ақтау, патшалық Ресейдің қазақ халқы алдындағы кінәсін жасыру, жазалаушылардың істеген зорлығы турасында сөз қозғатпау сияқты амалдар қолданылды. Қ. Халид жазған шежірелік еңбекте Ресейдің Орта Азияға басып-жаншып енуі туралы тарихи деректер нақты көзбен көріп, ауызша баяндаған естелік әңгімелерден хатталып айтылған. Осы бір мысалдың өзі шежірелік мәліметтің деректік мүмкіндіктерін көрсетеді.

Тарих ғылымында бірнеше түрлі ескі де, жаңа да концепциялардың біршамасы дискуссиялық мәселеге айналған. Біреуі – көп сынға ұшыраған формациялық, ал екіншісі – цивилизациялық, яғни өркениет ұстанымдары. Көшпелілер қоғамы мен мәдени даму жолын зерттеу ісінде өркениетшілдік, мәдени релятивизм көзқарастарын ұстанған дұрыс.

Ресейдің белгілі шығыстанушы ғалымы Н. Крадиннің еңбегінде көшпелілерге байланысты ғылымда қалыптасқан жаңа концепциялар мен дискуссиялық мәселелер қамтылған. Оның пікірінше, формациялық монизм шеңберінен шығу барысында ендігі зерттеулерді көшпелілікті өркениеттік тұрғыдан немесе евразиялық парадигманы қолдана қарастыруға тырысатын жарияланымдар көп делінеді¹²⁴.

Шежірелік деректерді тарихи антропология контекстінде зерттеуге ұмтылуымыз, антропология тудырған тұтас теориялық концепцияға, бірегей методологиялық ұстанымға сүйендіреді, ғылыми ізденісті нақты бағытқа мегзейді. Әуелі шежірелердің жалпы сипаты қарастырылып, оны ғылыми тұрғыдан түсіну жолы көрсетіледі, тарихи-деректану талдау мен құрау жүргізіліп, шежірелердің типологиясы жасалады, оның негізгі түрлері (нұсқалары, үлгілері) анықталып, зерттеу әдістері жасалады.

Шежірелер этностың санасында қалыптасқан өткен тарихты түсіну жүйесін, өркениетті тұтас қабылдау ретін көрсетеді. Түрік

¹²⁴ Крадин Н. Общественный строй кочевников // Вопросы истории. – 2001. – № 4.

халықтарына тән шежіре дәстүрі мәдениеттік феномен болғандықтан, феноменологиялық ізденіс тұрғысынан зерттеуде дәстүрлі мәдениет құбылыстарын нақтылы талдау мүмкіндігі туындайды. Шежірелер ішкі жүйесінде зерттеуші көзіне институционалдық тарихи құбылысты елестету арқылы жеке көшпелілер қоғамы мен мемлекеті тарихында орын алған фактілер мен оқиғаларды алдағы зерттеушілердің осыған дейін қаншалықты субъективті жазғанын айқын көрсетеді.

Қазіргі тарихи зерттеулерде негізінен тарихилық, жүйелік ғылыми ұстанымдарының маңызы зор. Бұл зерттеуде шежірені тарихилық ұстаным тұрғысынан қарастырудың мәні мен шежіредегі тарихи материалды (тарихи жыр, тарихи аңыздар мен әпсаналарды) қазақ халқының ұлттық тарихындағы орын алған оқиға желісімен байланыстыра қараудың жолы көзделеді¹²⁵.

Шежірелік материалды жүйелік ұстаным арқылы тарихи, фольклорлық деректеменің пәнаралық байланыстар жүйесіндегі алар орнын айқындау жолымен шежіренің ішкі жан-жақтылы қырларын ашуға негізделді. Осындай ғылыми ұстанымдар арқылы шежіренің ішкі және сыртқы құрылымдық ерекшелігі, олардың өзара байланыстылық себебін және рухани мәдениет құбылыстарының тұтастығын анықтауға болады.

Қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен тарихын зерттеуде, шежірелік деректерді зерделеуде, шетелдік тәжірибені қолдану қажет. Отаршылдық туралы және қазақ ортасында болған тарихи оқиғалар туралы естеліктер жазылған еңбектер бар¹²⁶.

Ғылыми іргелі мәселеге келетін болсақ, шежіре дерегінің болмысы, қалыптасуы, мен қалыптары, мәні, мазмұны, мағынасы, қызметі туралы толымды түсінік қалыптастыру үшін индуктивті, дедуктивті, абстарктілі, динамикалық, статикалық, логикалық, нақтылы-тарихи, сипаттау, салыстырмалы деректік талдау, құрау, гендік, типологиялық, жүйелі, функциялық, құрылымдық, ақпараттық, сандық, болжамдық, модельдік сияқты көмегі тиетін ғылыми тұрғыдағы барлық ұстанымдарды алу қажет. Бұл ғылыми-әдіснамалық ұстанымдар мен тұғырлар зерттеу нысанының

¹²⁵ Аңыздық жырлар / Бабалар сөзі. – Астана, 2012. – Т. 89. – 432 б.

¹²⁶ Olcott, Martha Brill. *The Kazakhs*. – California: Hoover University Press, 1987. – 341 p.; Wardell, John Wilford. *In the Kirghiz Steppes*. – London: The Galley Press, 1961. – 191 p.

құбылыстық мәнін ашу, сипаттау, және оған баға беріп, түсіндіру тиіс.

Шежіре құбылысының табиғаты күрделі. Нақты жетістікке жету үшін теориялық негіз, методологиялық дайындық, таным мақсатына қолдану үшін ғылыми әдістер мен тәсілдерді орнымен дұрыс таңдау маңызды. Шежірелердің тарихнамалық-деректік тұрғыда талдау нысаны етіп алу үлкен мәселелерді қояды. Мұндай зерттеу үшін арнайы әдіснамалық ұстанымдар дайындап алу керек. Методология – тәсіл жасау құралы, ғылыми әдістер жиынтығы, таным тәсілдері туралы ілім.

Академик А.И. Марр білім әдіснамасымен айналыспаған кәсіби тарихшы еңбек құралын жөңдей білмеген жұмысшыға ұқсайды деген. Әдіснамадағы маңызды ұғым – гносеология – таным теориясы. Әдіснамасыз тарихи таным жүйесін қалыптастыру да мүмкін емес. Алға қойылған зерттеу міндеттердің шешімін табу үшін анық ғылыми ұстаным мен пәндік тұрғыларды таңдап, құрастырып алу керек, осыған орай шежіре мәселесіне байланысты қоғамдық ғылымдар қатынасы туралы айту керек.

Шежіре зерттеу мәселесінің өзектілігі дәлелдеуді қажет етпейді, бар нәтижелер мен кемшілікті саралап алу керек. Теория – кез келген тиянақты ғылыми зерттеудің негізі. Ендеше шежірелерді зерттеу үшін таным нысаны, пәні және міндеттері туралы анық түсінік айқындап, оның субъектілері туралы айтып, зерттеу нысаны жайында, яғни шежірелер туралы бұған дейін айтылған негізгі пікірлердің тарихи қалыптасқан ғылыми теорияларды қолдану алғышарттарын ескеріп, ғылыми таным әдістерін таңдап, міне, сол арқылы позиция айқындап алуымыз керек-ақ. Бұл тараудың мақсаты осындай. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде алынып отырған жалпы шежіре мәселесі және жеке шежірелік деректер туралы айтылып, жазылған еңбектер баршылық болғанымен, оның ішінде теориялық-әдіснамалық жағынан айқындауды қолға алған ғылыми мақалалар әлі аз¹²⁷.

Шежірені ғылыми нысан ретінде алғаннан оған дедуктивтік және индуктивтік әдістік принциптерді қолдану, шежірелерді салыстырмалы-тарихи әдістің жалпы және жеке мәселелері тұрғысынан қарастыру тәсілін қолдану арқылы мынадай тұстарын

¹²⁷ Артыкбаев Ж. О., Алпысбес М. А. Теоретико-методологические проблемы изучения казахского шежира // Отан тарихы. – 1999. – № 2.

айқындап айтуға болады. Шежірелердің деректері туралы жалпы көзқарасты алсақ, оның сыртқы пошымына тиянақты назар салсақ, шежірелердегі деректердің негізгі тұтас өзегін рет-ретімен жіктеп топшылауға болады. Біріншіден, шежіре мәліметтері ең алдымен адам туралы, адамдар арасындағы түрлі қоғам қатынастар туралы деректерді сақтайды, яғни шежірелердегі деректерді адами ой-сана, ойлау тәсілі мен өмір сүру, өмір тәртібін ұйымдастыру әрекеттері туралы деректер деп қабылдау керек.

Деректерді дұрыс түсінуде кедергі келтіретін мәселе — шежірелік дерек мазмұнындағы бүгінгі күннің өмір шындығына сәйкеспейтін дәстүрлі жоралғылар, қазіргі өмірде сақталмаған немесе мәні түгелдей өзгерген дәстүрлі қатынастар туралы мол мәліметтер. Солай болуы керек, өйткені шежірелер — дәстүрлі қоғам мұрасы әрі мұрағаты.

Шежірелік мәтінде осындай дәстүрлі элементтер неғұрлым көбірек сақталса, ол мәтін ескілікті дерек көзі болып табылатынын байқатады. Кейінгі шежірелік әңгімелерді айтушылар қатарындағылар тарапынан шежірелік әңгіме мазмұнынан оларға енді түсініксіз немесе ескіруіне қарай «керексіз» дерліктей осындай мәліметтер азырақ сақталады. Мәшһүр Жүсіптің жазбаларында ескірген, бірақ деректемелік құбылыс ретінде құнды мәліметтер кездестіреміз.

Осындай мазмұндағы деректік мәліметтердің көбісін енді этнографиялық, тарихи антропологиялық талдау қолдану арқылы ғана ғылыми дұрыс тәпсірлеуге болады.

Адами ой-сана әрекетінің жемісі ретінде қалыптасқан қоғам-мәдени құбылыстар туралы деректер, яғни, ең алдымен адамдардың қауымдасу тарихындағы — он (он оқ бұдын), қырық (қырық ... - қырғыз), жүз (үш жүз), мың (мүмкін — «мыңқол» = моңғол) тәрізді рулар, бау, сан, тайпа, арыс сияқты саяси-әлеуметтік, мәдени, шаруашылық-тұрмыстық, құндылықтық, идеологиялық, дүниетанымдық, отбасы-некелік, жат-туыстық принциптері негізінде түрік, ескі қазақ жұртындағы әртүрлі әскери, жасак, қауым, жат-туыс, ел құрылымы, қоғамдастық, діни ұжымдасу жиынтық жүйелер мен олардың өзара қатынастарының жан-жақты әрі күрделі сипаты туралы баяндайтын деректер.

Мысалы, шежіре деректерінде: «қазақ халқының қариялары: "біз үш ханның баласымыз" (Сейіл хан, Жайыл хан, Ел хан) десіп

сөйлейді. Сейіл ханнан – сегіз арыс түрікпен. Жайыл ханнан – Майқы, Майқыдан туған өзбек. Елден – Сыбан. Өзбектің үш баласы бар: үлкені – Мың, ортаншысы – Жүз, Кішісінің аты – Қырық» – делінеді¹²⁸. Қоғамдық-тарихи оқиғалар орын алған географиялық кеңістік, оның ішкі сипаттық қасиеттері туралы деректер десек, олар: ескі қазақ жұрты, қоршаған ортада шындығында бар немесе ой-киядан туындаған қасиетті жер, құтты қоныс, ата-баба мекені, әулиелер өткен киелі топырақ туралы баяндайтын деректер.

Осындай адами, қоғами, ел-жұрт категорияларын тұтас қарап, қазіргі ұрпақ санасындағы жекетұлғалы өмірбаян өркенін тұтас жалпыұлттық өмірбаянға айналдыратын тарихи уақыт пен заман туралы түсінікті қалыптастыру мақсатында баяндалатын шежірелік деректер үрдіс әрі дәстүр ретіндегі феномендік құбылыс – шежірелердің жалпы мәселесін құрайды. Ақсүйек және асыл текті әулеттер туралы баяндайтын шежірелік деректер төре мен сұлтан, қожа, сейіттердің ата-тегі, асыл қасиеті, құқы мен жолы, билік жүргізген дәуірі, сол туралы халық естелігі баяндалатын шежірелік деректен құралады.

Шежіренің жеке мәселелерінде көзге алдымен ілігетін бір қыры – арғыдағы қазақтың асыл түбі қайдан шыққаны туралы түрік-тәңірлік аңыз-эпсаналар, берідегі қазақ ортасына енген исламдық мифке байланысты этнонимиялық, тотемдік, генеалогиялық, этиологиялық тарихи баяндаумен байланысты. Халық шежіресінде Майқы би, Асан Қайғы, Қобыланды батыр, Ақжол би сияқты ру қауымын бейнелейтін символикалық ерекше туған тарихи тұлға туралы айтылады.

Шежіреде қазақ рулары, олардың рәміздік элементтері, яғни ру таңбасы, ел ұраны және руларға берілген, ел ортасында ауызша айтылып келген жалпыхалықтық сыпат ("арғын болсаң алтай бол", немесе "танысаң адаймын, танымасаң құдаймын" деген шежірелік формулалар кездеседі.

Халық сақтаған тарихи жадыда рулардың көшіп-қонып жүрген жерлері, ата қонысы мен қазіргі кездегі қоныстары, бай-манаптары мен батырлары, би-шешендері, хан-сұлтандары туралы айтады. Халық санасында мөрдей басылып жатталып, хатталып қалған әртүрлі тақырыптардағы тарихи әңгімелер, естеліктер, тұтас, толық

¹²⁸ Копеев М. Ж. Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер // Ақ-Орда. – 1993. – №2.

немесе бірінің басы, бірінің аяғы деген әртүрлі қария сөздердің үлгілері келтіріледі.

Еңбектерде шежірелерге бірден анықтама беру, шежірелік дәстүр және шежіре деректері туралы өзіміздің жеке теориялық-методологиялық көзқарасты қалыптастыру үшін осыған дейін айтылған пікірлердің салмақтысын талдау дұрыс.

XX ғ. басында қазақ зиялылары ішінде қазақ әдебиетінің жүйесін зерттеген А. Байтұрсынұлы шежіреге өзінің әділ бағасын бергендердің бірі. С. Мұқанов «"Шежіре" деп кімдерден кімдер туып, қалай өрбігенін баяндайтын ерте заманнан атадан балаға мирас болып келе жатқан ауызша деректі айырады», - деп көрсеткен болса ¹²⁹, А. Байтұрсынұлы: «шежіре – өткеннен дерек беретін сөздің бір түрі. Шежіреде уақиғадан гөрі өткендердің тұс, туысы көп айтылады. Сондықтан шежіре уақиға сарынымен емес, уақыт, туыс сарынымен айтылатын әуезе тобына жатады. Шежіре болған уақиға жайынан сөйлесе, себебін, мәнін айтпай, тек болғанын айтады да қояды. Мәселен, қазақ жұртының өмірінде болған оқиғалардың түп себептері байланыстырылмай, көбінесе хандардың түсін, елдердің туысын көрсетіп тізген Шәкәрімнің «Қазақ әм хандар шежіресі» деген кітабындағы әңгіме шежіре болады. Басқа жұрттардың да шежірелерінде уақиғаны жылдап тізгеннен басқа еш тәртіп болмайды. Ел шапқан мен қатын-бала шапқан әңгімесі қатар тұрады; бір жерінде әңгімені қойыптып, маңызды түрде айтса, екінші жерде сұйылтып, ұсақ-түйекті сөз қылады. Бір жерінде рас болған уақиғаны сөйлесе, екінші жерінде тек жұрт аузындағы әуезе болған өтірік-шынды әңгімелерді сөйлеп кетеді», – деп жазған ¹³⁰.

Маннан Тұрғанбай «шежіре» мен «тарих» ұғымдарын қатар қойып, өзара синоним ретінде қолдану керек деген көзқарасты дәлелдеген. М. Тұрғанбай: «Бұл сауалдар өздігінен босқа қойылмаған: шежіре ғылым емес, пайдасы жоқ деп тартысушы көп. Бұл сөзді айтушылардың үлкен дәлелі мынау: ғылым болған пәннің ережесі (канон) болуға тиіс. Ереже мәңгі және жалпы нәрсенің табиғатынан шығуы керек. Шежіреде ереже жоқ дейді. Шежірені ғылым деушілердің дәлелі мынау: шежіреде ереже бар. Тіршілік етуге керекті ережелердің бәрі де осы шежіреден тұрады», - деп

¹²⁹ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – А., 1995.

¹³⁰ Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – 398 бетте.

жазған¹³¹. Өтірік хикаяларды сөйлеп отырған шежіре ғылым емес. Оның үстіне шежіренің сүйенген ғылымдары күшті. Сондықтан (тарих) шежіре қатардағы ғылым дейді. Біз де осы соңғылардың сөзін дәлелді тауып, шежіре - пайдалы ғылымдардың бірі дейміз.

Кейінгі авторлар Ә. Марғұлан жасаған анықтамадан ауытқымайды, мұнда: қазақ шежіресі (араб. шаджарат – бұтақ, тармақ) – халықтың шығу тегін баяндайтын тарих ғылымының бір тармағы. Рулардың өрбуін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген қалыптасқан ресми шежіре мәдениетті елдердің бәрінде кездеседі. Шежіренің көп томдық жинағын Ресей, Германия, Англия, Франция және көптеген шығыс елдері баспадан шығарған. Қазақ шежіресі Еуропа елдерінің шежіресі сияқты толық жинақтың бірі. Мұндай шежірелер башқұрт, өзбек, түркмен, қырғыз елінде, жерінде, Сібірдегі түрік халықтары ортасында кездеседі. Қазақ шежіресінің қайнар көзі – көп заман бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып қалып отырған жинақтар. Ол белгілі бір тарихи шығарма іспетті атадан балаға ауызша, жазбаша жеткізіліп отырған - дей келе, Ә. Марғұлан тарихта қандай шежірелер мен шежірешілер болғаны, шежірелер қолжазбалары кімнен-кімге көшкені, шежірелерді кім тергені, жиғаны туралы айта келе, «қазақ шежіресі жинақталып бір ізге түскен жоқ» деп мақаласын аяқтайды.

Қайшы пікір шежіренің мән-мазмұны мен қызмет сипатына байланысты. Кейбір авторлар "шежіре деген тарих", басқалары "шежіре - тарих емес" деген әртүрлі ойлар айтқан. Мысалы, «шежіре – қазақ халқының жадында сақталып, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа көбінесе аңыз-әңгіме түрінде желісі үзілмей беріліп келе жатқан рухани мұрасы, баға жетпес асыл қазынасы болып саналады. Қазақ даласында, әсіресе жазу-сызудың онша дамымаған кезінде ауыздан-ауызға тарайтын шежіре халық жадында сақталған тарихтың бір көрінісі болды. Бірақ шежіре тарихтың дәл өзі емес, тарихты генеалогиялық, этникалық деректермен толассыз толықтырып отыратын оның қайнар бұлақтарының бірі болып саналады», - дейді Ә.Қ. Қайдар¹³².

Қазіргі ғылым-білім мифологиялық-діни білім сатысынан өтіп құралған, дамыған деседі. Осыны ескеретін болсақ, ғылыми білімнің іргетасы – миф пен діни түсініктер. Адамның заманауи

¹³¹ Тұрғанбай М. Шежіре // «Абай». – 1918. - № 1-2.

¹³² Қайдар Ә. Қаңлы (тарихи шежіре)... – 386-387 бетте.

ғылыми санасы мифологиялық сана сатыларынан дамып жетілді. Әр нәрсенің бір бастауы болатыны белгілі ¹³³. Қазіргі тарих ғылымының дамыған күйін шежірелік тарихи дәстүрдің білімімен салыстырып, "шежіре дегеніміз - тарих", не болмаса "шежіре – тарих емес" деген сауал қою орынсыз. Қазақ заманындағы оташылық, бақсылық дәстүрді хирург, психиатрдың жұмысымен салыстырғандай боламыз. Шежіре дәстүрі көшпелі тұрмыс кешкен қазақ адамы үшін тарихтың дәл өзі болды.

Ғылым әдістер жетілген, тарихи таным мен сана, тарихи ойлау жүйесінің деңгейі өскен уақытта, шежіре, әрине, - тарих емес. Осыны естен шығармай, шежірелерге орынды талап қоя білу, шежірелердің дерек беру мүмкіндіктерін тексеріп, ақыл сынынан өткізіп, қабылдайтынын - қабылдап, білім, өзектілігі жойылған қажетсіз деректерді назарға алмауға да болады. Шежірелердің тарихи мәлімет қызметін атқаруда да белгілі шектеулер бар екенін ескеруге тиіспіз. Шежіре деректерін тексеріп, оны дұрыс түсініп орынды қолдансақ, шежірелік дерекке артық талап қоюдың қажеті жоқ. Күрделі конструкция жасап, тарихта болмағанды қиялдан қосу керек емес, бұл тарих ғылымының объективтілік талаптарына сай болмайды.

Тарих тағлымы туралы: «Шежіре баяндаған оқиғаларымен мінезге үлгі, ғұмырға жоба береді. Бұл беретін жобалары мынау: шежіре адам баласының басынан кешкен оқиғаларының куәсі. Бір ұлт төменгі сатыдан өзгемен терезесі тең болған сатыға қалай жетті, озды? Төмен болған сатыға қалай түсті? Төмен болған уақытта адамдарының мінезі ілгері басқанда қандай еді, қандай жол табумен ілгеріледі, қай жақсы мінезінен айырылғанда төмендеді? Бұрынғы болған адамдардың адамшылықты сүюі қандай, бұл сүю жолында қажымаған қайраты, сіңірген еңбегі қандай? Мұның бәрі әр ісі бір ұлттың ұлттығын сақтауына, бір ісі әрбір адамның адамшылығын берік ұстауына үлкен сабақ, үлгі. Шежіре – пайдалы ғылым. Жалғыз-ақ шежіреде оқиғалар анық жазылған, туралықтан таймаған кітап болу керек», - деп жазған М. Тұрғанбай ¹³⁴.

Шежірені ғылым талаптары тұрғысынан талдауға алсақ, оның тарихқа тән сипаты (қызметі, формасы, мағынасы, мақсаты және т.б.) айқын көріне түседі. Мысалы, тарихтың қызметі – адамның,

¹³³ Қар.: Қазақ мифтері / Бабалар сөзі. – Астана, 2011. – Т. 78. – 448 б.

¹³⁴ Тұрғанбай М. Шежіре // «Абай». – 1918. - № 1-2.

халықтың, қауымның өткен тарихи өмірін болған күйінде айнытпай айту десек, шежірелерде де осындай қызмет көріністері баршылық. Тарихтың мақсаты адамзат өмірін өзгертетін табиғат заңын білу болса, шежіреде де осы сауалға мифтік және діни сана тұрғысынан жауап беретін тұстарды табуға болады. Тарихшының міндеті - халықтың өткенінен көрген түрлі оқиғалар туралы мәлімет жеткізу, болғанды мүмкіндігінше бұлжытпай айту десек, осы тұрғыдағы деректерді де шежірелердегі тарих айтушы қарияның, шежірешінің баяндау принциптерінен табамыз. Шежіре мен тарих арасы жақын болғанымен, замануи түсінікте тарихқа шежіре ұғымы сай бола алмайды.

Шежірелер оның мазмұнында айтылатын *ескі сөз* мәтінімен маңызды. Ғалым аға Қаныш Имантайұлы, ел аузындағы *ескі сөзді* хаттау қисапсыз қажет деп білген. «Ел аузындағы ескі сөздер ғылымға үш негізден маңызды», - дейді Қаныш аға. «Біріншіден - олардың ішіндегі қазіргі буынға мүлде жат көрініп, ұмытылып бара жатқан қазақтың ескі сөздері көп кездесіп отырады - бұл "тіл сақтау", "тіл байыту" жақтарынан үлкен бағалы нәрсе; екіншіден - ескі сөздердің ішінде келетін толғаулар көбінесе шебер, кестелі түрмен жасалады - бейнешілдік, кендік, суретшілдік жақтарынан алғанда қазақ ескі толғауларының кейбіреулері әлі күнгеше жаңа ақындардың көбіне үлгі болуға жарамды; үшіншіден - ескі сөздердің ішінде қазақ жұртының өткен кездегі тұрмысы, салт-санасы, әдеттері көп суреттеліп отырады» - деп жазды¹³⁵.

«Тарихшылардың мақсаты - уақиғаның уақытын ғана көрсету, яки не түрде болған тысқы сиқын ғана көрсету емес, ол уақиғаның болуына нендей нәрселер, нендей уақиғалар себеп болғанын көрсетіп, ішкі мәнісімен де таныстыру. Тарих беретін дерегінің түріне қарай бірнеше түрге бөлінеді. Бүкіл адам баласы дүниеде қандай өмір шеккенін сөйлейді», - деп, А. Байтұрсынұлы шежіре мен тарихтың арасындағы байланысты тиянақтап жазған¹³⁶.

Құрылымдық жағынан шежірелік мәтін мифтік жүйелерді қамтиды. Оларды нәтижелі зерттеу үшін қажетті әдістік құралдар болу тиіс. Бұл мәселені осы бағытта жасалған зерттеу тәжірибесін ескеру арқылы шешуге болады. Әртүрлі халықтардың фольклорлық мұрасындағы мифтік құрылымды түсіндіру маңыздылығы туралы

¹³⁵ Сәтбаев Қ. Қазақстан - менің Отаным. - А., 1999. - 494 б. - Б. 395.

¹³⁶ Байтұрсынұлы А. Ақ жол.. 398-399 бетте

зерттеушілердің бірі: «мағынасы бұзылған мифологиялық жүйелерді қалпына келтіру әдісі ерекше маңызды, бұл әдіс қазіргі ғылыми теориялардың бастауы, өзара байланысы жоқ этностардың фольклорындағы сюжеттік ұқсастықтарды түсіндіреді», - деп ескертеді¹³⁷.

Фольклорлық мұраларды зерттеуде сондай ғылыми әдістің принциптері туралы ендігі бір төмендегідей тәсілдерді ұсынады: фольклорды тарихи-этнографиялық құбылыс ретінде синхронды салыстыру, хронология жағынан бір қатардағы фактілерді талдауға сүйенгенімен, хронология жақындығы шартты болады, диахрондық талдауда әртүрлі хронологиялық мезгіл оқиғалары салыстырылады. Синхрондық салыстыруда құбылыстардың өзара байланысын, жүйелілігін анықтау маңызды. Бұл үшін типологиялық құрылыс жасау қажет. Диахронды салыстыруға тарихи құрылыс жасау керек, философиялық әдебиетте осы әдіс туралы айтылады¹³⁸.

Шежірені қолдану жолдары туралы әртүрлі көзқарас бар. Шежіре туралы авторлардың бірі былай дейді: «шежіре дегеніміз – далбаса. Оны өмірде «қажетіне жаратып» жүрген адам артта қалған адам. Оқушы өз руының шежіресінің далбаса екендігін біліп шығуы керек»¹³⁹. Қазіргі индивидуалистік мінез-құлық дамыған дәуірде, тұлғаның жеке қасиеті артық тұрған заманда қазақтың ұлттық, тарихи санасында рулық түсініктер ерекше орын алмайды. Кез келген адамның бір ұлт өкілі ретінде өз-өзін тану үрдісі адам санасының түбіндегі мәдени, тілдік, қауымдық, рулық-туыстық және діни тұрғыдан өзін тану үрдісі ретінде іске асады. Оны этникалық идентификация дейміз. Осы үрдістік жолда бұл компоненттер тұтас әрі кешенді түрде, үнемі бірдей жүретінін ескеру керек. Бұл объективті шындық, ондай жағдай әлемдегі кез келген ұлт санасында орын алады. Әлем халықтарының әлеуметтік-мәдени өміріндегі осындай үдерістің табиғи заңдылығы бірдей, принциптері де ұқсас келеді деп түсіну - ғылымда қалыптасқан әлеуметтік-мәдени релятивизм әдісінің талабы.

Шежірелердің көшпелі тұрмыс жағдайында, ру-туыстық қауым қатынастары кезінде бірден-бір атқарған қоғамы функциясы осындай әлеуметтік-мәдени идентификациялық, легитимациялық,

¹³⁷ Фольклор и историческая этнография. – М., 1983. – 221 бетте.

¹³⁸ Сонда... – 239 бетте

¹³⁹ Қондыбай С. Шежіре дегеніміз – далбаса // Алтын Орда, 25 қаңтар.

институционалдық қызмет болды және ұлт ретінде қалыптасу үшін берген пайдасы да аз емес. Тарихи тұрғыда оны ұмыту тарихи, ұлттық нигилизмге соқтырады.

Өзінің тарихи өткенін мансұқтап, арзан абырой іздеудің керегі жоқ. Өз тарихын даттай берудің де, тарихи өткенді тым мақтан тұтудың да ғылымға қатысы жоқ, адамға берер ешбір пайдасы жоқ. «Ұлт намысы екі адамның, екі ауылдың, екі рудың намысы емес», – дейді М.Қ. Қозыбаев, – шежіре ұлттық шежіре болуы керек, ол әр адамның шығу тегі арқылы бүкіл қауымды, халықты таныстыруы арқылы табыстыруы керек»¹⁴⁰. Осы пікірді қолдап айтар болсақ, шежірелерді зерттеудегі ең абыройлы іс – шежірелердің тарихи деректерін тексеру, шежіре мәліметін деректік сыннан өткізу әдісін жетілдіру, тексерілген деректерді ғылым мақсатқа қолдану, шындығын, күмәндісін ашу.

Маннан Тұрғанбайдың тарихи деректің, тарихнаманың даму жолы туралы озық ойлары болған. Тарихи деректер нақты куәгердің жазуынан немесе жазғанынан көшіріп жазудан пайда болуы туралы: «бір мақсатқа қызмет қылдыру ниетімен шындық жолдан шығып, қиастан жазылған шежіре ғылым емес», – деп жазған М. Тұрғанбай. Шежіре сөзінің мәнісіне қарай екіге бөлінеді: біртүрлі шежіреде алғы анық оқиғалар ғана тізіледі, екінші түрлі шежіреде оқиғалардан мағына туғызып, пәлсапа жолымен ереже туғызып, келесі өмірге айна қылып жазылған болады. Шежіренің іргесі — алғашқы түрлісі. Екінші түрі алғашқыдан қорытылмақ. Оқиғаны баяндаған шежіре алғы алдыңғы расты айтып отырса, түзу мағыналар қорытып шығарған шежіре пайдалы: егер оқиғалар теріс баяндалған болса, онан мән шықпайды, іргесі берік салынбаған қабырға құлап қалмақ. Шежіре кітабын жазған кісілер қылған қызметіне қарай екіге айрылады: біреулер жазылған шежіреден көшіріп, бір тілден екіншіге аударады. Енді біреулер өз тұсынан ізденіп түрлі орындарға барып, хикая, ертегілер әм басқа тарихқа керекті құралдарды жинап, тексеріп, бірнеше шежіре кітабын жазып шығарады. Үлгі ретпен шежіре кітабын жазушылар – көшіріп жазған кісілер.. көшіріп жазу оншама қиын емес, көшіретін кітаптағы тілді жақсы біліп, сөздің ырғағын келтіріп жаза алу жетеді. Шежірені бұйырып жазу үлкен ауыр қызмет. Шежірені өз тұсынан бұйырып жазатын кісі де шежіреге құмарлық, көрген нәрсесін

¹⁴⁰ Қазақ шежіресі хақында / *Аргынбаев Х., және т.б.* – А., 2000.

тексеріп үлгі алатын сезім, қиындыққа шыдайтын қайрат, ерінбейтін михнат сияқты керкем сапарлардың болуы қажет»¹⁴¹.

Этнологиялық тұрғыда шежіре деректері жақсы зерттелген және тарихи білім айналымына енгізілген. Мысалы, шежіре деректері этнология тұрғысынан қазақтың шығу тегі, рулық құрылымы, этникалық аумағы, қазақ халқының этноәлеуметтік құрамы, қазақ жүздерінің рулық құрамы мен қоныстары туралы біршама тиянақты жазылған. «Шежіре арқылы халық тегі, ата қонысы, қауымға қосқан үлесі, отан қорғаудағы орны, меншік, адами құқы, т. б. болмысы білінетін болған. Ру, бау, сан, тайпа, тұқым, тек, арыс, жүз, жұрт, ел, отан сияқты халықтың барша тарихын көрсететін ұғымдар, айналып келгенде шежіренің негізгі категориялары. Бұл болса тұтас этнос, халық тарихының сырын ашуға қажет сюжеттер» – дейді М.Қ. Қозыбаев¹⁴².

Осы түсінікке орай және шежіренің жан-жақтылығына сәйкес оның әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде синкреттік феномен екендігін, әуелі шежірелер сырын, мәні мен қызметін және сол қасиетіне қарай шежірелердің қандай ғылыми пәндер тұрғысынан зерттелуі тиімді, қай ғылымның пәндік әдістерін қолдану қолайлылығын екендігін, ғылымдағы шежіре проблемасының пәнаралық сипатын жақсы түсініп, шежіретанудың осындай теориялық жақтарын тереңірек зерделеу қажет.

Теория – таным нысаны туралы ой, яғни ол шежіре деректері туралы нақты мән-мазмұндық білім бере алады. Оны пәнтәжірибелік және танымдық мақсатта қолдануға пайдалы. Бірақ сол теорияның өзі дайын емес, оны тек құбылысты жан-жақты зерделеу барысында қалыптастыру мүмкін екені белгілі. Қазақ отбасы – ұлттың даму ошағы. Сондықтан да қазақтан шыққан алғашқы этнограф Х. Арғынбаев қазақ этнографиясын зерттеу мәселесін қазақ отбасын зерттеуден бастаған болар. Отбасы кез-келген қоғамда ең негізгі әлеуметтік ұйым. Ұлттың дұрыс дамуы – отбасы даму жүйесінің алғышарттарына байланысты. Қазақ отбасы дәстүрінің бірі – халық өсімін, демографиялық әлеуетін ескеру.

Қазақтың отбасы рәсімі мен салт-дәстүрлерінің бір саласы дүниеге ұрпақ әкеліп, бала тәрбиелеу, некелесу, отау құру, үйлену мәселелерін қамтиды, енді бірі жерлеу рәсімдерімен байланысты.

¹⁴¹ Тұрғанбай М. Шежіре // «Абай». – 1918. – № 1-2.

¹⁴² Қазақ шежіресі хақында / Арғынбаев Х., және т.б. – А., 2000.

Қазақтың шаңырақ, отбасы дәстүрлері этнография ғылымында отбасы түрлері, әке мұрасы мен мұрагерлік құқы, туыстық қарым-қатынастар, туыстық жүйе құрау реті, дәстүрлі отбасыға тән әйел жағдайы, бала асырап алу, көп әйел алу салты, бала тәрбиесі, қонақ қабылдау дәстүрі, мәйітті жерлеу және оның артын күту дәстүрі сияқты мәселелер зерттелген¹⁴³.

Қазақ насабанамасы, ата тарқату дәстүрі қазақ отбасы, рулық қатынастар мәселесінен тыс қалмайды. Қазақтың шежіре дәстүрін сақтаушы Мәшһүр Жүсіп қазақ отбасындағы бала саны туралы мынадай жағдайларды әңгіме етеді: «Біреу – теріс, екеу – керіс, төртеу – дұрыс. Бесеу – шоқпар, Алтау – бақан. Жетеу – жеті ит. Сегіз болды – иттің күшігі болды. Тоғыз – толық деген.. Жалғыздық бір құдайға жарасқан, онан басқаға жараспаған. Екеудің бірі өлсе, бірі қалады. Жалғыздың өзі өлсе, артында несі қалады? Төртеудің дұрыстығы – екеуі бірыңғай болса, қалған екеуі тағы бірыңғай болады. Жетеу болса, жеті иттің ауылы атанады. Үш жүздің баласын араладым, сегіздің оңған жерін көргенім жоқ. Тоғыз жаман емес, ең болмағанда өсіп-өнеді»¹⁴⁴.

Отбасындағы бала саны реті мен ұлтты құрайтын ру саны реті де өзара байланысты болса керек. Қазақ шежіресінде қазақ ұлтын құраған рулар одағының туыстастық жүйесімен өзара байланыс негіздерін реттеу дәстүрі қалыптасқан. Қазақтың дәстүрлі қоғамы «үш оқ», «үш жүз», «төрт арыс», «төртуыл» (көне түрік дәуіріндегі «дурут»), «бес мейрам», «алты арыс», «алты алаш», «жеті ру», «жеті момын», «сегіз оғыз» (найман), «тоғыз оғыз» (көне түрік дәуіріндегі «тоғыз оба»), «он оқ» деген әлеуметтік жүйелерден құралған.

Теория әртүрлі құбылыстардың мәнін түсінуге арналған. Шежірелер көшпелілер өркениеті, олардың әлеуметтік-мәдени ортасы тудырған құбылыс ретінде қарауға, мәнін түсінуге де бір теория керек. Шежіретану теориясын жасамай шежірелер деректеріне ғылыми білім деңгейінде түсінік беру, ол туралы ғылыми білім формасын құрастыру мүмкін емес. Дұрыс теория ғана ғылыми білімнің формасы ретінде шежіре туралы шын, ақиқатты, тексерілген білім бере алады. Теорияны тым күрделі құралға

¹⁴³ Аргынбаев Х. Қазақ отбасы. Қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек. – А., 1996.

¹⁴⁴ Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі / Дайынд. С.Дәуітұлы. – А., 1993.

айналдырудың қажеті жоқ. Азғана, бірақ тиянақты, ақылға қонымды, қисынды идея мен түсініктерге негізделуі керек.

Шежіреге байланысты көзқарас пен ой мынадай: шежіре – ұлттың әлеуметтік-мәдени дәстүрі, қайталанбайтын феномен. Ол төмендегідей қасиеттерімен көрінеді: біріншіден, шежіре – ұрпақтардың өмір тәжірибесі мен әлем туралы білімі, ұжымдық тарихи жады, тарихи сана жиынтығы; әлеуметтік қатынасты реттеп түсіндіретін қауымдық институт; тарихи деректемелердің бұқаралық дерек тобында орын алады; шежіре – тарихи білімнің сақталуын ауызша дәстүр арқылы іске асырған және қағаз бетінде түсіріп дамытқан тарихнамалық дәстүр.

Осындай теориялық алғышарт қолданып, шежірелерді тысқы және ішкі сыннан өткізу, деректік талдау және құрау амалдарын қолдану арқылы шығатын дерек ерекшелігі, шежірелердің тарихи білім беру қасиеті, шежірелердің басқа дәстүрлермен байланысы, тарихи шындықтың басқа да қоғам құбылысымен өзара байланысын ғылыми дәйекті түрде сипаттауға болады. Құбылыс туралы сапалы білім алудың мақсаты да материалдық мәдениет¹⁴⁵ және рухани өмір үшін қажет, одан арғы істелетін ғылым әрекеті үшін де керек, ғылыми танымды дамытуға қажет-ақ.

Тарихи зерттеуде негізінде әртүрлі – зат, тіл, тұрмыс пен мәдениет жүзіндегі дерек болу қажеттілігі туралы М. Тұрғанбай: «бұл сапарлардың үстіне шежіренің сүйенетін ғылымдарын білетін, кемінде үш түрлі кітаптарды оқи алатын болсын. Осы сапарларға ие болған кісі бұйырып шежіре жазса қатарлы ғылым ретіне кірмек. Шежіре жазуға қызмет ететін ғылымдар: біріншіден: жерден табылған нәрселерді тексеретін ғылым «табиғат ал-арди» (археология); екіншіден; сөздің жайын тексеретін ғылым «әл-лисан» (лингвистика); үшіншіден: тұрмыстың, ғұрып-әдеттің жайын тексеретін ғылым «ахуал мығаш» (этнография); төртіншіден: денедегі мүшелердің жайын тексеретін ғылым «қияпат» (антропология). Шежіре жазатын кісі жоғарыда керсетілген ғылымды білген соң, шежіресін жазатын ұлттың бұрынғы сақталып, жазылып қалған нәрселерін, ауыз айтып жүрген хикая, ертегі жинап, ән-күй әдебиетімен әбден таныс болады. Жазуға кіріскенде өте тексеріп, анық болғанды жазып, ақылға дұрыс келмейтін дәлелсіз, сыйымсыз хикаяларды жазудан сақтанады. Осындай көп-көп

¹⁴⁵ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2012. – Т. 12. – 576 б.

бейнетпен шежіре жазып шығарған кісі әрине, ұлтқа, шежіреге зор қызмет еткен жан болып саналмақ», - деп жазған¹⁴⁶.

Адамзаттың өткені туралы ойлар мен тарих заңдылығын ашуға жасалған талпыныс ғасырлар бойы әр түрлі ғалымдардың ізденістірінің негізіне айналды. Ғалымдардың адамзат тарихын тұтас күйінде қарастыруға тырысуы кейінгі дәуірлерде ғана орын алған. Оған дейінгі ұзыннан-ұзақ дәуірлер бойы тарихи үрдіс көп жағдайда нақты бір халықтың, не болмаса билеуші бір әулеттің, мемлекеттің тарихы ретінде сипатталып келгені белгілі. Ол тарихтың түрлі мәселесімен, өмір шындығында орын алған тарихи оқиғамен шұғылданып, болып жатқан немесе болып өткен оқиға туралы білгенін сана елегінен өткізіп әңгімелеу немесе хатқа жазып, тарихи жазбаға айналдыру жолымен білім, ғылымда із қалдырған ерте және ортағасыр авторларының еңбегімен жүзеге асты. Сөйтіп, тарихи деректемелер кешені қалыптасып, оны негізге алып ой тұжырымдаған зерттеушілер еңбек жазып, тарихнамалық туындыларын жасады, көпшіліктің назарына шығарды. Деректемелерді, тарихи жазбаларды сынға алған зерттеушілер жиналған білімнің ақиқатын тексеру мақсатында сын, зерттеу әдісін қалыптастырып, әдіснамалық тұрғы мен ұстанымдарын айқындады.

Тарихи білім-ғылымның нәтижелі дамуы мен жаңашыл көзқарастардың қалыптасуына ықпал еткен түрлі факторлар болғанын да айту қажет.

¹⁴⁶ Тұрғанбай М. Шежіре // «Абай». – 1918. - № 1-2.

ШЕЖІРЕ ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ ҒЫЛЫМИ БАҒЫТТАР

Тарихи білім мен ғылым әр түрлі халықтардың ортасында, әрбір елде өзіндік ерекшелігімен сол ел, халықтың мәдени өмір сүру нақты тәжірибесінен, дүниетаным мен өмір және тұрмыс құндылықтарынан туындаған.

Дүниетаным – тұтас, ойдан қорытылып шыққан, тұтынушылық талап пен ниетті қамтитын әлем туралы, әлемдегі табиғат пен әлеумет үрдістері туралы түсінік, адамның тарихқа, ұлтына, мәдениетке, еркіндікке қатынасы. Қазақ дүниетанымы – көпғасырлық рухани дамудың нәтижесі. Дүниетанымды әлеуметтік түсініктер деп қабылдасақ, шежіреде "үш жұрт", "төрт төңірек", "сегіз қиыр шартарап" туралы қалыптасқан төл түсініктер бар.

Негізінен әлемдегі тарихнама дәстүрлерін географиялық аймақтар, мәдениет пен дін тұтастығы негізінде қарауға болады. Адамзатты Шығыс пен Батысқа бөлу тарихнама дәстүрінде бар. Батыста христиан мәдениеті аясында, Шығыста исламдық, буддалық ілімдер ортасында дамыған тарихнама ретімен қарауға келеді.

Қоғамдық даму заңдылығын ашуға бағытталған тарихи ой сұрыптала келе негізгі үш түрлі тұрғыда ұштасты: олар – мәдениет пен өркениет, ұлт пен мемлекет, әлеуметтік-таптық ұғымдарының айналысында көрініс тапты. Осы ұстанымдарды дамыту барысында екі негізгі методологиялық тұрғы қалыптасқаны белгілі: біреуі – монистік, екіншісі – плюралистік немесе мәдени-өркениеттік.

Монистік тұрғы төңірегінде маркстік теория, пост-индустриалдық қоғам теориясы сияқты екі концепция дамыған болса, мәдени-өркениеттік тұрғы төңірегінде көптеген теориялық жеке концепциялар қалыптасты. Қазақ тарихы кеңес ғылымы дәуірлеген уақытта жазылған соң, бұл еңбектерде қоғам дамуының заңдылығын әлеуметтік-экономикалық қатынастар тұрғысынан түсіндіру басым келеді, олар формациялық концепция негізінде жазылды.

Формациялық тұжырымның адамзат тарихының тұтастығы мен оның стадиялық прогрессивті дамуда деген түпкі идеясына сәйкес, қазақ халқының тарихы жалпы адамзаттың бір бөлік тарихы ретінде сипатталды. Егер қазақ халқының тарихын "адамзаттың тұтас

тарихы жоқ, ілгері дамуы да екіталай" деген өркениеттік тұжырымдық тұрғыда қарастыратын болсақ, қазақ халқының көшпелі дәуірдегі дәстүрлі тарихы жер бетінде қалыптасқан дара өркениет, дара мәдениеттің бір үлгісі деген қорытынды жасалуы қажет.

Кейінгі зерттеулер осындай өркениеттік көзқарас негізінде дамып келеді. Ғылымда орныққан тұрғыларда діни-теологиялық, натуралистік, мәдени-тарихи, формациялық = әлеуметтік-экономикалық, техникалық-детерменистік тұжырымдамалар бар. Сол тұрғыдағы ұстанымдары, теориялары мен әдістерін үйлестіре отыра зерттеу жүргізу кез-келген зерттеушіге алдына қойған мақсатына тез жетуге жол ашады.

Ю.А. Зуев "шежіре деректері ауызша тарихнама мен әдебиет тұрғысынанан құнды, бірақ этнологиялық зерттеулер үшін жалғыз бір ғана дерек көзі емес. Бұл төлтума мәліметтер Орталық Азия аймақтарындағы мемлекеттің қалыптасу үдерісін зерттеу үшін маңызды. Этнологиялық ізденісте басқа түрлі әдістер қолданылады, оның әрбірі толық емес: жалпы тарихи-этнологиялық ғылымының әдіснамасы жасалмаған" – дейді¹⁴⁷.

Шежіре зерттеудегі теориялық, тарихнамалық, деректану, әдістік ұстанымдар мәселесіне тоқталайық. Қазақстандағы тарих ғылымының жаңа деңгейге көтерілуі, тек қана инновациялық, методологиялық құралдар жүйесін жасау негізінде жүзеге асады. Қазақ тарихына қатысты көптеген материалдар жинақталды, зерттеулер жазылды, деректемелер табылды, жаңа деректер де іске қосылу үстінде, ендігі кезекте жалпыұлттық тарихтың сапалы түрде баяндалуын арттыратын бірден-бір жол – шежіре дерегіне ғылыми тұрғыдан баға беру, кешенді сыннан өткізу.

Осы жолмен бүгінгі таңдағы тарихнама дамуындағы бағыттардың бірі жергілікті тарих (the History of local) жалпыұлттық тарихқа қатысты аймақтық тарихын жазу. Ғылыми тұрғыдан негізделмеген еңбектер бұқара талабына қайшы, ал тарихи таным ғылыми құралымен сапалы жазылған тарихи еңбектерде өлке оқиғалары кейде тым аз баяндалады.

Ұлттық сана болмысында көрініс табатын тарихи білімге қызығушылық астарында әрбір жеке адамның ойында ұлттық тарих беттерінен өзінің әулеттік тегі туралы сөз ететін мағлұмат іздеу бар.

¹⁴⁷ Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии.. - 8-9 бетте.

Кезінде бұл туралы Әлихан Бөкейхан да былайша жазған: «Қазақ шежіресін қалаға барса да, далаға барса да, қажыға барса да сұрап жүреді. Меккеде қазақтың шежіресін білген адам тіпті жоқ болса да, сөз табылады. Әйтеуір, сұрағаны жауапсыз қалмайды. Қажының ақшасын алу үшін елгілер сөз тауып береді», - дейді¹⁴⁸. Сондай «әуестіктің» бір түрі – қазақтың өз бабасы ретінде немесе өз халқының ұлы тұлғалары қатарында тарихта әйгілі адамның бейнесін көру.

Құбылыстың ішкі мәнін тексеріп ұғыну үшін, тарихи зерттеулерге керек дүние – өткенді ұлттық дерек негізінде жаңаша қалыптастыру, өткен тарихты ой елегінен шежіре дерегімен талдау. Сол үшін тарихшы маман әдіснамалық құралдарды жетілдіріп, теориялық іргелі негізді кеңейте түсуі керек, басқа қоғамдық, гуманитарлық бағыттағы пәндердің жетістігін алып, пәнаралық интеграцияны арттыруы қажет. Сондай бағыттың бірі ауызша тарихи деректерді зерделеу, ауызекі тарихи дәстүрдің мән-мағынасын түсіну. Өлкелік, әлде аймақтық тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізу тәжірибесі ғылымда бар.

Ә.А. Диваев, М. Тынышпаев сынды зерттеушілер өткен ғасырда жер-жерде қызмет еткен өлкетану ғылыми қоғамдары санатында істеген еңбектері осының айқын мысалы бола алады. Кеңестік тарихнамада жергілікті тарихқа теріс көзқарас қалыптасты. Ұлттық нигилизмге ұрынғандар жергілікті оқиғаның ешбір мағынасы жоқ, ешкімге керексіз деді. Ауызша тарих бағыты бойынша ізденіс ету – қазіргі заманның гуманитарлық ғылымдарының даму талабы. Ауызша тарих бағытын дамыту пәнаралық интеграция үрдісінде өз алдына белсенділік тудырады. Бұған дейінгі уақытта мамандардың ортасында көбінесе "тек жазба деректер ғана дәлелді деректің түрі бола алады" деген көзқарас орын алды.

Ескілікті дәуір мемлекеттері, халықтары, қоғамы мен мәдениетін зерттеушілер осы қазіргі уақыттың өзі болашақта кешегі тарихи дәуірге айналғанда шынайы деректер қорын керек ететіндігіне көз жеткізе отырып, осы күні дерек бере алатын дерек көздерін дұрыс зерттеп, ертеңгі күн үшін де дерек қорын даярлауды ойға алып отыр. Ауызша тарихи деректердің өз орны бар. Олар басқа тарихи деректер қажеттілігін жоққа шығарады деген сөз емес.

¹⁴⁸ Бөкейхан Ә. (Түрік баласы) Қазақтың тарихы // Қазақ. – 1913. - № 9.

Материалдық мәдениеттің өзін эвристикалық мүмкіндіктері мол тарихи деректің ерекше тобы ретінде белгілеп, жазба деректердің түр-түрінің әрқайсысының өз қажеттілігі бар екендігін ескеру керек. Әрине, жазба тарихи дерек ретінде зерттеуге алынып отырған деректемелер өзінің мазмұны жағынан сан қилы, олардың авторлары өз шығармаларын белгілі бір мақсат көздеп жазған, кәсіби деңгейі де әрқилы. Осындай жазба дерек көздері де тиянақты ғылыми сыннан өтуі тиіс. Кеңестік дәуірдегі идеология тарапынан санаға тынымсыз сіңірілген қағиданың бірі "тарихты жасайтын – халық, тарихи тұлғаның орны екінші дәрежеде" деген көзқарас.

Тарихта ерекше орны бар тарихи тұлғалардың өміріне байланысты жеке деректер аз кездеседі. Шындығында тарих амалдарының негізгі субъектісі – адам, тарихи тұлға, оның болмысы, дүниетанымы, құндылықтары, мақсаты, іс-қимылдары. Менталитет тану арқылы ұлт санасында саяси билік, идеология, мәдениет категориялары қандай көрініс табатынын аңғару танымдық талаптарға жауап береді. Ұрпақтың өмір тәжірибесі, өмірде жасаған іс-қимыл амалдарын танып білу – өте керек зерттеу амалы.

Қоғамдық әрі адами қатынастар негізін, ішкі себептерін танып-білу арқылы тарихи дәуірдің ерекшеліктерін артық білуге болады. Сондықтан жеке отбасы ортасында сақталатын тарихи жады үлгілерін тіркеуге алып, деректемелер қорына айналдыру ісінің болашақта ғылымға пайдасы бар. Отбасылық тарихи жады деректемелері ХХ ғасырдағы және одан арғы кезеңдердегі түрлі қоғамдық үрдістердің ықпалын көрсетуге жол ашады. Ғылыми негізде жасалған сауал жүргізу бағдарламалары мен жоспарларын жасап, қажетті құралдарды қамтамасыз етіп іске қосу қажет.

Осындай жаңа ізденіс тарихи үдерісті тек қана бір ізбен дамитын стадиалдық теориялар құрсауынан шығарып, мәдени таным негізінде жасалған тарихи білімге жеткізуге мүмкіндік береді. Лингвистикалық және мәдениеттану ықпалымен тарихи білімнің жаңа салалары дами бастауы нәтижесінде менталитет зерттеу, тарихты зерделеуді мақсат еткен тарихи антропология, тарихи мәдениеттану, интеллектуалдық тарих, биографика сияқты ғылымның жаңа зерттеу бағыттары қалыптасты¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Новая локальная история. – Ставрополь, 2003. – Вып.1. С. 14-16. Румянцева М. Ф. Новая локальная история в проблемных полях современного гуманитарного знания // Междисциплинарные подходы к изучению прошлого: до и после "постмодерна". – М., 2005. С. 130.

Шежірелерді зерттеудегі тарихи антропологияның ғылыми міндеттері, ұстанымы мен зерттеу принциптерінің өзара байланысатын тұстарын төмендегідей айқындап айтуға болады. Халықтың тарихи санасын зерттеу нысаны ретінде тарихи-философиялық, әлеуметтік, культурологиялық тұрғыдан да талдауға болады. Тарихи сана мен ой мәселесін тарихи антропология мен шежірелік дерек, тарихнамалық дәстүр тұрғысынан қарастыру және шежіре феноменінің әлеуметтік-мәдени, рухани құбылыс ретіндегі мәнін ашу мақсатында көшпелілер даласында өткен тарихи үдерісті кәміл түсіну үшін тарихты ой жүйесі арқылы сараптау нәтижелі.

Шежірелердің мазмұны адамдардың іс-әрекеттері, мінезі, істеген ерекше амалдары арқылы шежіре деректері негізінен ментальдік құбылыстарды баяндайтын дерек көзі. Мәшһүр Жүсіп жазған қазақ шежіресі нұсқасында келтірген тарихи тұлғалар туралы кейбір деректер тарихтағы адам болмысын, қоғамы мінез-құлқын, оның тұрмыс пен өмір туралы ойын, соған деген қатысын білдіретін тарихи мәліметтен құралады. Мысалы: «Күліктің бәйбішесінен Тілеуімбет, Наурыз. Тілеуімбет тұңғышы екен. Он алты ұлды Тілеуімбет атаныпты. Үйтенек, айран көз белдеу ұстап, безерлік қылуға мығым екен. "Арғында – Тілеуімбет, алшында – Жолынбет" деп аттары шығыпты. Батырлықпен, билікпен, құнды, пұлдылықпен емес, қисық, қыңырлықпен аты шығыпты-ау деп ойлаймын. Өзі жұтап, жұттан қашып шұбырып келе жатқан қазақтың көшіне жол-жөнекей қалмақ оқтай ұшырап, алты баласымен Наурыз қашып құтылып, он алты бала ат арқасында соңынан шұбырып жүрген соң, Тілеуімбет қашпай соғысып, қалып, басы отағасының өзі болып, бықбырт тауыпты», - дейді шежіреде.

Тарихи-антропологиялық зерттеулердің міндеті мен әдістерін қолданудағы ең тиімді бағыт – тарихтағы менталитет құбылыстары. Ендеше осы әдіс-тәсілдік жүйені шежірелер мәліметтерін талдауға пайдаланбай, шежірелердің деректік мүмкіндіктерін толық ашып сипаттауға болмайды.

Қазақтың дәстүрлі дәуір тарихын зерттеуде формациялық принцип қолдануды сынға алған ғалым М. Хасенов "Қазақстан Қазақстан аумағындағы дала өркениетінің қалыптасуындағы тарихи үрдістердің геосаяси және табиғат факторларына тиген

детерменистік ықпалды қарастыратын нақтылы ғылыми талдау жок», - деді¹⁵⁰.

Расында, дәстүрлі дәуір тарихын формациялық ұстаным негізінде баяндау сол дәуірдің шынайы тарихи болмысының толық мәнін ашпайтынын айқындағыш санаға салсақ, түсінікті болып шығады. Бірақ осы қалыптасқан жайды тек сынға ғана алып, бұл тығырықтан шығар жолды іздемеу дұрыс болмайды. Теориялық-методологиялық тұрғыда жаңашылдық қажет. Тарих ғылымының әдіснамалық және ой-таным негіздері қоғамтану, тарих ғылымдары аясында дамыған ілімдердің, пәндердің жетістігімен байланысты. Мұндай тарихи пәндердің өз алдына қалыптасқан негізгі ғылыми мақсаттары, зерттеу объектілері еді.

Тарихтың ғылыми білім ретіндегі негізгі мақсаты – өткен оқиғаларды дәйекті түрде мәлімдеу, ғылыми сипаттау. Осы тұрғыдан тарих ғылымы басқа гуманитарлық ғылым саларымен методология жағынан өзара байланысты. Тарихтың негізгі ғылыми әдісі – интерпретация, тәпсір, демек бірнеше түрлі гипотезаның ортасынан шындыққа жақын болжамға таңдау жасау. Тәпсірлеу, интерпретация жасау – герменевтика әдісі. Жақсы тарихшы – шындыққа жақын гипотезаны таңдаған тарихшы.

Тарихи деректі тәпсірлеу әдісін қолдануда зерттеуші қолына зерттеу объектісі ретінде алған тарихи дерек мәтінін түсінеді, мәтіннің авторы осы дерек үлгісін жасауда өз алдына қандай мақсат қойғанын анықтайды. Герменевтика әдісі арқылы тарихи деректануда осы күні ескірген, қолданыста орын алмайтын аңыз сюжеті, эпсана бейнелері, оларға тән қосалқы түсініктердің алғашқы мәні түсіндіріліп, жүйеленеді. Ауызша тарихи дәстүр аясында қалыптасқан мифтің міндеті – қоршаған ортадағы құбылыстарды түсіндіру. Аңыз-эпсананың мақсаты да сол. Сол сияқты, мифтік генеалогия – тарихи ескі дәуірде қалыптасқан элеуметтік қатынастар ретін туыстық категориялар тұрғысынан түсіндіруді мақсат етті.

Формациялық таным тұрғысынан шежіре деректерінің қоғам қатынастары туралы беретін деректерінің тарихи шындық жағдайды сипаттауға қолайлылығын ескеріп, оның тарих ғылымында ресми

¹⁵⁰ Хасен М. Х. О влиянии геополитических и природно-климатических факторов евразийского пространства на общественно-политический строй казахского народа // Вестник КарГУ. – №3. – 2004. С. 8-12.

калыптасқан ерте дәуір, ортағасыр, жаңа уақыт деген түсініктерге қатыстылығын, христиандық дүниетаным, исламдық араб-парсы тарихнамасындағы және ресми ғылыми концепцияда, тәңірлік тұрғысынан шежірелік деректегі тарихнамалық идеясын салыстырып көрген де артық емес. Шежіреден қазақтың этникалық құрамы туралы қандай ақпарат алуымызға болады, «Қазақ халқының этногенезіне арналған сан алуан тарихи еңбектерден тыс кейбір қызықты деректер көне ескерткіштерден де ара-тұра ұшырасып отырады»¹⁵¹.

Формациялық принциптен кету үшін әлеуметтік тарихи фактілердің қатарында әлеумет пен мәдениет ұғымдарына тең қарау немесе әлеуметтің хал-ахуалын мәдениеттің даму табиғатымен түсіндіру керек. Ұлт тарихына осындай жаңа әдіснамалық қырынан келу әлеуметтік күрес, таптар күресі жағынан тарихты түсіндіретін формациялық принциптерден белгі-семиологиялық принципке көшу, яғни ғылыми ізденісті мәдениеттің даму себептерін түсіндіру бағытында іске асыру қажет. Тарихты формациялық тұрғыдан қарастыруда зерттеушілер әрдайым түсіндіру тәсілін экономикалық мүдделер арақатынасын, яғни әлеуметтік құрылымдардың даму себептерін ұғындыруға қолданып келді.

Тәпсірлеу, яғни интерпретациялау тәсілі құрылымдардан гөрі нақты тарихи оқиғаны, оның мәдени-семиотикалық мәнісін ашуға қызмет етеді. Шежіре туралы Ә. Марғұланның жазып қалдырған осындай еңбектері мағыналы, нәрлі, сүбелі келеді.

Шежіре деректерін методологиялық тұрғыда оның жаңа қырларын ашу үшін шежіредегі әрбір тарихи фактіні нақты-семиотикалық тұрғыдан жеке тәпсірлеу керек, тарихи фактіге байланысты сапалы интерпретация жасау қажет. Шежірелердің табиғаты ауызекі дәстүр ықпалымен қалыптасқан, шежіре дерегіндегі тарихи фактілердің орамдарында өзіндік жасалу принциптері бар. Мәселен жинақы сөз, ықшам сөйлеу (лаконизм), астарлы сөз (кодтық ұғым), мегзеу сөз (подоплека) шежіре дерегіне тән.

Көшпелілердің сөз мәдениетінің өзі осындай принциптерден құралғанын қазақтың төл мәдениет мұралары – айтыс, шешендік сөз, жыр, толғау үлгілері жақсы көрсетеді. Шежірелік деректерді

¹⁵¹ Жармұхамедұлы М. Көне түркі ескерткіштеріндегі тарихи деректер мен тілдік, бейнелік бірліктер // Әдебиеттенудағы өзекті мәселелері. – Б. 106.

ғылыми тұрғыдан талдаудың қарқынды жолын іздестіру бағыты қазақ тарихының жаңа методологиялық қырларын ашуға ықпал етеді. Тарих ғылымы үшін сипаттау, түсіндіру, тәпсірлеу мәселелері - ең басты міндет, зерттеудің бірден-бір жолы. Талдау-құрау амалдары арқылы зерттеліп отырған құбылыстардың, оқиғалардың, үрдістердің және басқа да тарихи фактілердің себебін, табиғатын, мәнісі мен мағынасын ашудың тәсілдік ізденістерін жетілдіру керек. Тәпсірлеу дегеніміз – шежіредегі қарияның қара сөзбен баяндауы, оның мағынасын түсіндіру жолдары.

Шежірелердің идеологиялық сипаты консервативті құбылыстардан құралатындығы, ескіні дәріптеуге негізделетіні белгілі, ғалымдар шежірелерді зерттеу ісіне методологиялық догмалардан еркін және ада болып келуі керек.

Шежірелер – ескі дәстүрлер дәуірінің мәтіні болғандықтан, лингвистикалық тұрғыда шежірелердегі ру таңбалары идеография, идеограмма жағынан тәпсірленіп, шежірелердің басқа да элементтері – символдар кешені (жиынтығы) ретінде қарастырылуы абзал. «Ең негізгі маңызы зор категорияларға берілген бұрынғы маркстік анықтамалар ескірді, сондықтан жарамсыз танылды, ал жаңа анықтамалар әлі жасалған жоқ. Тарихи, этногенетикалық және экогеографиялық тұрғыда күрделі болып табылатын Орталық Азияның дамуын түсіну үшін олар өте қажет. Өзара байланысты политогенез, этногенез, культурогенез, идеогенез ұғымдарының мазмұны мен критерийлері де онша нақты емес», - дейді Ю.А. Зуев¹⁵².

Шындығында, көшпелілердің өткен тарихын, дәстүрлі мәдениетін басымы экономикалық детерменизм принциптері тұрғысынан талдап жазу, олардың қоғам шындығын, мәдениет болмысын, сайып келгенде «мал баққан еді», «мал бағып жүр еді» деген примитивті түрде түсіндіреді. Көшпелі халықтардың тұрмысын осындай бейнеде тарихи санада суреттеп тәрбиелеудің теріс зардабы бар. Мысалы П.П. Румянцев: «сонымен рулық құрылым жағдайында өмір кешкен қазақтарда феодализмнің даму белгілері байқалады – олар "ақсүйек" және "қарасүйек" деп бөлінген. Бірақ бұл феодализмнің тек көрінісі ғана. Хандыққа тек төре тұқымының өкілі сайлануы тиіс еді, алайда ақсақалдардың, билердің, батырлардың қолдауынсыз оның мұндай қауқары жоқ.

¹⁵² Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – А., 2002.

Одан былай тұрсын, төре тұқымы тек ақ киіз үстіне көтеріп салғаннан кейін ғана, яғни ру көсемдерінің сайлауымен ғана хандық билікке қолы жететін.

Соның өзінде оның хандық билік күші шектеулі еді, өйткені оның билігі сайлаған рулардың ортасына ғана жүретін, ал рулардың саяси қауымдастығы ретіндегі Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз сияқты үш жүздің біріне оның толық билігі сирек жүретін. Осылай сайланған жағдайдың өзінде де ханның билігі шындығында тек үлкенді-кішілі әскери қимылдар барысында мойындалып, бейбіт уақытта елді ақсақалдар мен билер және батырлар билеп, қазақтардың күнделікті өмірлік әдетіне айналған барымтаға қолбасшылық ететін¹⁵³.

«Байқағанымыз Жетісу жерінде бірін-бірі ауыстырып отырған көшпелілер империясы дейтін қазақ мемлекеті ешқашан болмаған. Жүздің ханы болғаны былай тұрсын, әрбір жүздің ішінде де хан билігінен тәуелсіз өзінің жеке билігін жүргізген сұлтандар көп болды, ал әрбір сұлтан билігінің қол астындағы рулар басқа рулардың ықпалынан еркін өмір сүріп, өзінің сұлтанына да бағынғаны шамалы. Қазақтың құқтық санасына ұлт, мемлекет деген ұғымдар жат болған еді», – дейді П.П. Румянцев¹⁵⁴.

Тарих ғылымы идеологиядан тыс болуы мүмкін емес. Ғылыми теория түпқазық боларлықтай негізгі идеялық ойға сүйенуі тиіс. Философиялық білім категориялары мен заңдары идеялардың негізгі көзі, ғылыми танымдағы философияның орны да ерекше.

Шежірелерді таным объектісіне айналдыру соған сәйкес тарихи зерттеудің ғылыми әдістерін таным принциптерін айқындап алуды талап етеді. Шежіре құбылысының табиғатына орай оның деректемелік және тарихнамалық сипаттарын толық ашып игеру мақсатында қолдануға қолайлы, танымдық қызметін жақсы атқаратын әдіс-тәсілдердің басын қосып, тұрақты әдістемелік құрал жасау маңызды. Шежіре мәселесі әмбебап тұрғыдан зерттеуді талап етеді, өйткені оның пәнаралық сипаты айқын, сондықтан әдістемелік құрал әмбебап болуы тиіс, ғылыми бақылаудан деректік құбылыстарды түсіндіруге дейін және тарихи мәліметтерді тиянақты тәпсірлеуге дейінгі қажеттілікке қол жеткізу үшін керек.

¹⁵³ Румянцев П. П. Уезды Жетысу. – 35-38 бетте

¹⁵⁴ Сонда

Қажетті әдістемелік құралдың әдіс-тәсілдік құрамы шежіре зерттеуде алға қойып отырған басты зерттеу мақсаты мен ғылыми міндеттердің шешімін табуға сенімді түрде қызмет ететін, шежіре құбылысының сырын мүмкіндігінше толық ашып, мазмұны мен мәнін айқын көрсетуі тиіс.

Деректердің сыртқы калпына және ішкі мазмұнына орай, олардың материалдық немесе жазба дерек көзі болуына сәйкес, немесе деректің қайнар көзінің сипатына орай дараланғанын байқаймыз. Сонымен, шежірелік деректерді зерттеуде қолданылатын негізгі әдіс-тәсіл — шежіреде орын алған түрлі дәстүрлі тарихи ұғымдар мен танымдық түсініктерді нақты талдау екендігін айтып, олардың дерек ретінде қолдану жолдарын ашып көрсету.

Түрік руханиятына тән мәдени-әлеуметтік құбылысқа шежіре дәстүрі, насабнама негізінде ата-тарату туралы халық білімі жататыны белгілі. Шежіре қоры генеалогиялық деректен тыс, бұрын ғұмыр кешкен белгілі тарихи тұлға туралы, олардың іс-әрекеттері мен мінез-құлықтарына байланысты тарихи мәні бар мәліметтерді сақтайды. Біреудің туғаннан бастап, өлгенге шейін өмірін жазу, айту өмірбаян болады¹⁵⁵. Өмірбаян жазудағы мақсат белгілі адамның өмірі қалай басталып, қандай күйде өткенін көрсету; қандай тәрбиеде өсіп, қандай мінезде пайда болып, ол мінездің қандай істер істеуге себеп болғанын көрсету.

Шежіре көбінесе объективті әлеуметтік шындық ортасында айтылған тарихи әңгімелерден құралған, көшпелі тұрмысты сипаттауда оның шаруашылық, иксаттық жай-күйін баяндайтын дерек ретіндегі тарихи шындықты жеткізушілік маңызы мол. Шежіре деректеріндегі айқын айтылған мағлұматтарды талдаудан гөрі жанама, баяндауды мақсат етпеген латентті ақпараттарды айналымға алу объективтілік талаптар тұрғысынан тиімді. Шежіреде әңгімеленетін тұлғаның тарихи іс-әрекеттерінің психологиялық моделін құрастыруға қажет. Бұл үшін, әрине, шежірелік деректерде жасырын келген менталитет тарихы жайында ойлану керек.

Өмірбаян өз азығын белгілі адам турасындағы сипат қағаздардан алады, білетін адамдардың ауызша айтуынан алады. Жазушы өз білетінін жазады. Өмір дерек ылғи сипатты

¹⁵⁵ Байтұрсынұлы А. Ақ жол. — А., 1991. — 464 б.

мағлұматтардан құралған сөз болғандықтан, нағыз рас әңгіме болып шығады. Мысалы: Абылай, Абай, Ақан серінің өмірбаяндары. Өмірбаянның адамның өзі жазса, өз өмірбаяны деп аталады. Жай өмірбаяннан өз өмірбаянының айрылатын жері — адам өз ісіне өзі қазы, өзі сыншы бола алмайтындығынан, жай өмірбаяннан өз өмірбаянының инабаты кемірек болады»¹⁵⁶.

Мәшһүр Жүсіп жазбаларында тарихта болған жүздеген адамның есімі айтылады. Олар жаужүрек батырлар, дана билер, хандар, көрген-білгені көп ақсақалдар. Сондықтан да мұнда қазақ халқының тарихы әйгілі адамдардың өмір тарихы, атқарған игілікті істерін баяндауымен байланысты. Бұл мәліметтер зерттеуші тарапынан ғылыми талдауға алынған жағдайда құнды тарихи дерекке айналары сөзсіз. Ұлттық тарих зерттеуге алынған халықтың даму жолын осындай төл тарихи дерек негізінде зерттеу тиімді. Этностық тарихтың әдістері қатарында зерттеу жүгізуде қолданылатын генеалогиялық әдіс орны ерекше. Әсіресе тарихи зерттеуді далалық этнографиялық ізденіс барысында жинақталған этнонимия, шежіре, ата-тарату, генеалогияның мол деректері негізіне сүйенген зерттеушілердің мұрағат құжаттарымен салыстыра зерттеу жолы ұтымды.

Сөйтіп, мұрағат деректері мен сапар үстінде ізденіс жасау деректерін ұштастыру — тарихи айғағы мол дерек қорын қалыптастыру және ол деректерді ғылыми зерттеулерде қолдануға мүмкіндік туады. Өйткені кез келген халықтың тарихының дәйекті зерттелуі деректердің мол қорына негізделуі тиіс. Осы тұрғыда халық генеалогиясының берері көп. Шежірелік, генеалогия деректері негізінде қазақ халқының да, және кез-келген генеалогиялық дәстүрі дамыған түрік жұртының қоғамдық жүйесінде қалыптасқан әлеуметтік топтардың, сословиелік, отбасылық тарихын қажеттілікке қарай зерттеу нысанасына айналдыруға болады.

Далалық этно-археологиялық ізденіс жұмысы барысында жинақталған деректер көп жағдайда ауызекі күйінде сақталған, бірден-бірге айтылған үлгісінде хатталады. Бұл да ауызекі айтылатын шежірелік дәстүрді зерттеу әдістерін қолдануды талап етеді.

¹⁵⁶ Байтұрсынұлы А. Ақ жол. — А., 1991. — 464 б.

Насабнамалық деректі зерттеу жан-жақты дайындықты талап етеді. Әсіресе халықтың туыстық қатынастарын білдіретін сөздерді ғылыми терминология жүйесіне айналдыру, туыстық элеуметтік қатынастарды білдіретін дәстүрлі ұғымдар, олардың қалыптасуы, этимологиялық және семиологиялық негізі мұқият талдау қажет. Тарихи антропонимикада жасалған зерттеу құны артады. Осындай бағытта этногенеалогиялық зерттеу жүргізу мақсатында сауалнама, анкеталар дайындалады. Отбасында қалыптасқан жазба генеалогия дәстүрі болатын болса, қандай үлгіде жасалғаны зерттеледі. Әдетте қазақ отбасында кездесетін жазба насабнама үлгілері кесте күйінде жасалады. Кейде бұл деректерді талдау зерттеушіден палеография саласынан ерекше дайындықты талап етеді. Кейбір шежірелер араб әліппесімен, каллиграфиялық үлгіде болады. Жазба үлгідегі шежірелердің, генеалогия деректері жазба деректерде қолданылатын әдістер арқылы талданып, зерделенеді.

Насабнама деректері жазба үлгіде кездеспегенде зерттеуші сауал қою әдісі арқылы тіркелген мәліметтерді бір жүйеге түсіреді. Өткен ғасырларда қазақтың ру құрылымы мен рулық қатынастарын зерттеушілер өз мақсатына толық жету үшін сауалдау бағдарламасын жасап отырған. Ондай үлгі фольклор жинаушы Ә. Диваевтың қолында да болған. Мысалы А.Л. Мелковтың 1929 жылы дайындалған бағдарламасы ру мен қазақтың генеалогиялық жүйесін зерттеуде төмендегідей сұрақтарды қамтыған:

- рулық құрылым және тұрмыс: қазақтар "ру" сөзін қалай түсінеді, түсіндіреді; қай рубасыралы кімнің замандастары; рубасы аталатын атадан неше буын, ұрпақ өтті;

- "рудың" бөлшектерін атауда қолданылатын атаулар: "жүз", "тап", "ру", "арыс", "ақсақал", "қосағасы", "отағасы", "ата" ұғымдары нені білдіреді, қалай қолданады; бұл жіктердің арақатынастары бұрын қалай болған және қазір қалай сақталған; "келімсек", "қонсы", "құрама" деген сөздер нені білдіреді; ру құрамына басқа адамдарды, басқа рулардың топтарын, немесе басқа ұлт өкілдерін қабылдау салты бар ма;

- туыстардың қандай топтары көш кезінде бір-бірінен айырылмайды; "сүйек" деген термин қолдана ма; ру құрамына қабылдау қалай іске асады; басқа рулардың құрамына ену қандай себептермен жүреді; асырап алғандар, кірмелердің міндеттері

кандай; рудын және оның құрмалас бөліктерінің құл мен төленгіттерге қатынасы қандай;

– қашан және қандай жағдайларда құлдарға еркіндік беріледі; құлдарды қайдан алып отырған; рудын, топтың моңғол, қарақалпақ, парсы және басқа да аралас, шала-шаталықтан таза ма; қалай және қашан қанараластық пайда болған екен; егер рудын тегі моңғол және басқадай болған жағдайда, онда оның құрамында түрік немесе қалмақ араласқан жері бар ма; рудын үлкендігі туралы легенда, аңыз, апсаналарды жазып алу керек;

– кесте түрінде туыстық, құдандастық қатынастарды білдіретін номенклатураны тиянақты тізіп шығу; таңба және басқа де меншік белгісін білдіретін белгілерді суреттеу, олардың кімдікі екендігін жазып алу; аты мен шығуын анықтау; таңбаны кім басады; рудын негізгі таңбасы өзгеріске ұшырай ма; рулық иерархиядағы ақсақалдардың, моллалардың ролі қалай өзгерді; рулардың қандай айырмашылықтары бар¹⁵⁷.

Осындай зерттеу амалдардың барысында жинақталып реттелген деректерді мұрағат материалдары және ғылыми басылымдарда ілгеріректе тіркеуге алынған генеалогиялармен салыстыра отыра қайта өңдеу қажет. Бірақ шежірелерді зерттеудегі ғылыми әдістердің, зерттеу техникасының орны ерекше. Әдіс, тәсілдер – ғылыми дәлелденген таным құралы, зерттеуде басты нысанның тану үрдісін білдіреді. Танымның мазмұны құбылыс, оқиғаларды және үрдістерді түсіндіруге бағытталған.

Шежірелерді ауызша және жазбаша деректемелік дәстүр ретінде сын талдаудан өткізу жолдары негізінен зерттеу әдістерін мүмкіндігінше ауқымды қылып құрастыруға байланысты. Ол үшін өз алдына шежірелерді зерттеудің теориялық негізін, идеялық концепциясын жасап алуымыз керек болады. Өйткені идея ғылыми синтездің маңызды компоненті, оның басты қасиеті таным объектілері туралы түсінік бітіруге, біріктіруге, құрауға, байланыстыруға қызмет етеді.

Концепция тек идея мен принциптердің құралуынан қалыптасуы мүмкін. Идеялар, категориялар, заңдар – объекті мәні, қасиетін білдіреді. Сондықтан ғылыми идеяның теориялық және әдіснамалық қызметі зор. Құбылыстың мәнін ашуда арнайы-

¹⁵⁷ Программа по изучению быта казаков (киргиз-казаков). Сост. А.Л. Мелков. Казиздат, 1929.

ғылыми, нақты-мәселелелік деңгейдегі теорияны қолдану, яғни теория төңірегінде идеялар мен көзқарастар жиынтығын тұтастыру; осы мәселеге байланысты ғылымдардың салааралық сипатын қамту; деректану бағытында қалыптасқан жалпы теориялық мәселелерді орайластыру; нысан мен шынайы үдеріс туралы ұстаным мен қорытындының білім және таным сипаты мен қасиетін ашу жолдарын айқындайды.

Талдау және құрау теориялары арқылы шындықтың маңызды қасиеттеріне қол жеткізіледі. Шежірелер тек генеалогиялармен шектелмейтіні туралы айтылған пікірлер көп болғандықтан, ол туралы қайталаудың қажеті жоқ. Зерттеуге кірісуге негіз болатын тұтас ғылыми концепция ауқымды болмақ. Шежірелер, шежірелік деректемелер мен шежірелік тарихнама туындылары түптеп келгенде қоғамдық және мәдени идеялар тарихының мәнін айқындау мақсатына бағытталған. Сондықтан шежірелердің мазмұны, мәні мен мағыналары қаншалықты ауқымды болса, соншалықты қолданатын зерттеу әдістерінің аппаратын да ауқымды етіп алуға мәжбүр боламыз.

Шежіре шым-шытырық әлеуметтік, мәдени мағыналарды сақтағандықтан әрі үлкен күрделі зерттеу нысаны болғандықтан, оның әртүрлі қырларын танып білуге қызмет ететін әдістер жиынтығы, әдістеме, яғни белгілі зерттеу тәртіптері мен процедуралар, тәсілдері мен операциялар қажет. Әдістерді мүмкіндігінше толық қолдану керек. Кейбір әдістер бұл зерттеуде аз қолданғанымен, болашақта шежірелерді зерттеу амалдарын қолдану үшін негіз болады. Шежірелердің пәнаралық сипатын жоғарыда айқындап сөйледік. Шежірелерді зерттеуде әртүрлі ғылыми әдістердің мүмкіндіктерін ашу керек. Генеалогиялық зерттеулер этнография мен деректану ғылымдары қалыптастырған әдіс-тәсілдерді қатар қолдануды қажет етеді.

Деректану әдістері қатарында шежірені, генеалогияны зерттеу ісінде жазба деректердің сыртқы және ішкі мазмұнын талдау әдістерін жазба үлгідегі шежіре нұсқаларына байланысты қолданамыз. Тарихи дерек ретінде танылып отырған шежіренің қолжазба үлгісінің қағазы, оның көлемі, жасалған жері, сия түрі, каллиграфиялық ерекшеліктері айтылады.

Шежірелердегі деректемелік үлгілер мен тарихнамалық дәстүр нұсқаларын ерекшелеп қарастыруда тарих баяндау мен мәлімет

келтірудің әртүрлі әдістерін, яғни тысқы сын, ішкі сын, деректі фактілерді талдауды шежірелердің тарихи-деректік фактілерін жанжақты талдау амалдарын пайдалану. Шежіре үлгілері қолжазба авторы туралы мәлімет (жасаған жылдары, кәсібі, шыққан ортасы және т.б.), қолжазбаның реті, жүйесі, берілген ақпараттың сипаты, жанрлық ерекшеліктері, сүйенген деректік негізі тұрғысынан сипатталуы тиіс.

Шежірелердегі тарихнамалық деректерді зерттеу аспектіне келетін болсақ, ол шежірелердің тұтас тарихнамалық туындыға айналған сипатын анықтап алып, тарихнамалық фактілері мен дерек материалын зерттеуге қолдану керек, деректемені талдау әдісін қолдану кәміл болуы тиіс. Шежіре дерегінің қалыптасуы мен оның формалары, мәні, мазмұны мен мағынасы, болмысы мен қызметі туралы толымды әрі дұрыс түсінік қалыптастыру үшін индуктивті, дедуктивті, абстарктілі, логикалық, нақтылы-тарихи, деректік талдау, құрау, динамикалық, статикалық, типологиялық, сипаттау мен өлшем, салыстырмалы, жүйелі, құрылымдық, функционалдық, ақпараттық, түсіндіру, болжамдық, модельдік сияқты көмегі тиетін барлық ғылыми-әдістік тұрғы, ұстанымдарды құрал ету маңызды. Бұл ғылыми-әдіснамалық ұстанымдар мен тұрғылар зерттеу нысанының құбылыстық мәнін ашып, сипаттап, баға беруі және түсіндіруі тиіс. Бұл әдістерді қолдану шежірелердің құрылымын, сыртқы формасын талдап, оның онтологиялық, яғни ақиқаттығы туралы білім мағыналарын ашуға қызмет етеді.

Білім социологиясы мен тарихи антропологияның жалпы теориясын, этнология тұрғыларын, әлеуметтік-мәдени антропология тұжырымдамасын, ұғымдар мен түсініктер аппаратын шежіре зерттеуде мейлінше мұқият ескеріп, және мүмкіндігінше қамтып, таным мақсатына жұмсау керек. Мұндай жанжақты әдістік ізденіс тарихи танымның кезеңдері мен деңгейін, тарих білімінің әлеуметтік қызметі мен тарихи зерттеулердің ғылыми деңгейін көтеру, тиімділігін арттыруға, жалпы тарихи білімнің қолданбалығын жетілдіруге, ізденістің нақты жолдарын табу мақсатына қызмет етеді.

Шежірелерге қатысты тарихи-антропологиялық ізденіс тәсілдері әлеумет, сословие мен этностық шектеу шеңберінен шыққан адам санасын, мәдениетті қызметтің заңдарын табуға өзіндік жол ашады. Шежіре зерттеудегі насабнамалық тізбелерді

реттеуде генеалогия, ал туыстық номенклатура ұғымдарын талдауда этнология және антропология салалары әдістерін қолдану жолдары көп. Әдіс пен тәсілдің құралуынан таным құралы қалыптасады. Шежірелерді талдау мен сыныптауда әртүрлі зерттеу жолдарын қолдану, оларды деректік құраудың маңызды компоненті. Өйткені зерттеу принциптерін байланыстыру маңызды құралға айналып, құрау әдісінің негізі болуы тиіс. Сондай принциптер арқылы объектінің ұқсастық жақтары ашылып (аналогия), типологизация принципі арқылы шежірелердің түрлерін, тарихи және жүйелік принциптерін айқындау арқылы шежірелік және жалпы тарихи деректердің жүйесін реттеуге қолдануды жүзеге асырады.

Тарих ілімі тұрғысынан тарихи-генетикалық әдіс шежіре ақиқатын, қызметін, өзгеру үдерісін ашады. Салыстырмалы тарихи әдіс шежірелік мәнді салыстыруға жұмсалады. Тарихи-типологиялық және тарихи-жүйелік әдістерді де орны-орнымен пайдалану тиімді. Тарихтан басқа қоғам ғылымдары әдістерін қолдануда өзекті, нақты лингвистика, әдебиет-фольклор әдістері, текстологиялық, семиологиялық талдау, сол арқылы кодтық жүйеге семиотикалық мағыналарды ашу пайдалы. Әсіресе семиотиканың зерттеу әдіс ретінде нәтижелі, дәстүрлі мәдениет мәтінінің кодтық белгілерін түсіну жолы.

Шежірелерді зерттеу ісінде түркологиялық еңбектерге сүйеніп, ерте дәуірдегі түрік әдебиеті мен жазу ескерткіштерін зерттеу тәжірибесін қолдану маңызды. Герменевтикалық талдау және сипаттау әдісі, яғни мәтіндік құбылыстардың сыртқы сипаты мен контексін талдау, салыстырмалы, тарихи-салыстыру арқылы зерттеуге негіз болады.

Шежірелік туындылардың мазмұнында орын тапқан тарихи-поэтикалық шығармаларды тарихта нақты болған тұлғалардың келбетін философиялық жағынан бейнеленгенімен, нақты-тарихи тұрғыдан абстрактылық тұрғыда суреттеу басымырақ. Мысалы, бұл көріністер Сақау ақынның Саржан төре туралы айтқан сөзінде байқалады. Сонымен, осы әдістердің барлығын орынды қолдану зерттеудің авторына шежірелерді жанжақты зерделеп, байқауға мүмкіндік берді және зерттеуде тиімді критерийлерді табуға жол ашып, шежіре материалдарын деректік, тарихнамалық, тарихи-фольклорлық деректемелер тұрғысынан қамтып зерттеуге негіз болады.

5 ТАРАУ.

ШЕЖІРЕГЕ ҚАТЫСТЫ ПӘНДІК, БАТЫСТЫҚ ІЛІМДЕР

Шежіре мен тарих ғылымының әртүрлі пән салалары арасындағы байланысқа зер салайық. Шежіре қоғам мен мәдениет өнімі болғандықтан, оның мазмұны мен мән-мағыналары да жан-жақты. Соны тану мақсатында шежіренің әлеуметтік-мәдени, институционалдық объективті құбылыс ретіндегі пәнаралық кен сипатын айқындап алу қажет.

Тарих ғылымы ішкі жіктелуінде алдымен қоғамдық мәселелер, шаруашылық-экономикалық, сауда-айырбас, әскери-саяси, әлеуметтік-мәдени жағдайларды жазып сипаттайды. Бұл мақсатта қарқынды зерттеу жүргізу үшін тарихтың ішкі ғылыми салаларының жүйесі қалыптасқан. Ол археология, этнография, деректану, тарихнама және көмекші тарихи пәндер (КТП) – археография, палеография, эпиграфия, дипломатика, хронология, метрология, мөр мен таңба зерттейтін сфрагистика, генеалогия, елтаңба белгілерін талдайтын геральдика, нумизматика, тарихи география сияқты пәндік ілімдерді қамтыды.

Тарихи пәндердің арасында зерттеу міндеттерін біріктіру нәтижесінде қалыптасқан тарихи субпәндер: тарихи антропология, тарихи этнология, археологиялық деректану, этникалық генеалогия, деректану тарихнамасы. Тарихи география – қоғамдық пен жаратылыстану ғылымдары аясында қалыптасқан зерттеу объектісіне қарай мәселенің өзара үйлесуінің нәтижесі, ал ономастика – тарих пен лингвистиканың зерттеу нысаны мен пәндерінің объективті түйісуі. Тарихи ономастика бағытында ізденген тарихшы лингвистика қалыптастырған әдістер мен категорияларды қолданудан басқа амалы жоқ. Ал тарихи-топонимикалық зерттеулерде міндетті түрде география саласында қалыптасқан әдістер мен географиялық білім жетістіктерін ескеру тиіс.

Шежірелік мәліметтерде баяндалған шаруашылық пен тұрмыс жайына байланысты деректер, халықтың ғұрыптық әдеттері туралы шежіре мен археологиялық деректер бірін-бірі толықтырып отырады. Шежірелерді зерттеу шаралары тарих ғылымының методологиялық мәселелерін де жетілдіруге берер мүмкіндігі мол.

Әсіресе тарих ғылымын басқа да қоғамдық пәндерді зерттеу әдістерін біріктіру үшін жақсы қызмет етеді.

Шежірелердің деректерін дұрыс түсіну тіл білімі саласына үңілуді қажет етеді. Лингвистикалық және этнолингвистикалық тәсілдермен шежірелік деректерді дұрыс талдау біршама алда тұрған мәселелердің шешімін табуға ықпал етеді. Көшпелілер мәдениетінде, әдегінде, салтында дәл басқа да кез келген мәдениеттегідей белгілер жүйесі лингвистикалық сипатта болады. Өйткені тәжірибені нәрлі тіл, әсерлі сөз баршаға түсіндіреді, объективтендіреді, бірақ бұл тәпсірлеу үрдісі сол лингвистикалық қауымға қатысы бар адамдарға ғана тән. Оның барлығы ұжымдық білім негізі әрі құралы. Сөз өнері тіл арқылы жаңа тәжірибе мен ескі тәжірибені ұштастырып ұйыстырады.

Шежіре жан-жақты әлеуметтік-мәдени, үдерістік құбылыс бола тұра, дәстүрлі қоғамның әлеуметтік реттуші институты, халықтың қолданбалы тарихи тәлім-тәжірибесі, ұлттың тарихи сана қызметі, ұлттық ой-толғауы, менталитет жиынтығы ретінде сан түрлі қызмет атқарды. Шежірелер дәстүрлі мәдениет қалыптарын, фольклор үлгілерін, әдеби шығармаларды, тарихи туындыларды, тарихи дерек көздерін зерттеу әртүрлі ғалымдар мен мамандарды қызықтырады. Осылардың барлығынан шежіре зерттеушіге өзінің зерттеу тақырыбына қарай табатын толып жатқан мәселелер туындайды. Олардың жанр, стиль, қалып, мән-мағына тұрғысын талдай отырып, тарихи-ақпараттық құндылығы анықталады, ескірген сөз үлгілерін қарастыруға болады. Осы ғылым салаларында шежіре мәселесін зерттеу нысанына алғандар қатарында фольклор зерттеушілер мен әдебиеттанушы мамандар көп болды. Тарихшылар шежіре мәселесіне таяу уақытқа дейін бата алмай келді.

Ғылым мен білім табиғаты тұтас құбылыс, оны сала-салаға бөлу ғылыми мәселелердің тақырыбы мен зерттеу пәнін жүйелі түрде қарастыру мақсатынан туындаған шартты амал. Тарихшы өзінің ғылыми мақсат-міндетін мейілінше толық игеріп, әмбебап көзқарасты қатар дамытуы қажет. Шежіре проблематикасына орай осы тарих құрамындағы пәндік ілімдер өз орнымен толық қолданысқа жұмсауы тиіс.

Қазақ халқының шежіредей тарихи деректік материалдары мысалында тәлімгерлерге көмекші тарихи пәндер дәрістерін дайындауға да болады. Шежірелерді зерттеу мәселесі төңірегінде

тарихтың ғылыми салалары мен көмекші тарихи пәндердің мақсат-міндеттерін түйістіру жүйе бойынша іске асады: шежірелер деректерін археологиялық әдіс-тәсілдері арқылы көшпелілердің сәулет-ғұрып ескерткіштерін¹⁵⁸, эпитафия деректерін зерттеу; деректану әдістерін қолданып шежірелердің тарихи мәліметтерін деректік талдау және құрау амалдарын жүзеге асыру; тарихнамалық зерттеу әдістерін іске қосып шежірелерді тарихнамалық туынды ретінде талдау.

Шежірелік дәстүр мен тарихқа қатысты қосымша пәндердің өзара ықпалы зор екені аңғарылады. Егер шежірелердің көмекші пәндерді сипаттап жазуға пайдасы тисе, көмекші тарихи пәндердің әдістері өз алдына шежірілерді зерттеу мәселесіндегі бірден бір ғылыми әдістер кешенін құрайды.

Тарих ғылымы пәндер жүйесіне генеалогия енген. Көмекші тарихи пәндер қалыптастырған генеалогиялық зерттеу әдістері, генеалогия дерегін жинау, реттеу, сипаттау тұрғыда шежірені тар ұғымда – генеалогиялық дәстүр ретінде қарастыру мәселесі осы сала құзырында болады.

Елтаңбаларды зерттеу – геральдика тұрғысынан рулық символдың қалыптасу, даму тарихын қарастыру. Таңба, мөр және байрақтың түр-түсі, төрелердің тоғызқұйрықты туы мен жалауларын зерттеу – сфрагистика, яғни түріктерде, қазақ халқында таңба дәстүрінің даму тарихын қарастыру үшін қажет. Астрологиялық символдың, рулық ұрандарды – ру тарихының дәуірлерге байланысын сараптау, ою-өрнек ерекшеліктерін таңбалау белгілері жүйесі арқылы тануға болады.

Төрелердің теңге басу, ақша шығару тарихын зерттеуді төрелердің шежірелік деректерімен байланыста зерттеу өз алдына нумизматикалық талдау әдістерді қолдануға мәжбүрлейді. Теңгелік деректермен өзара байланыстағы хан-сұлтандар деректерін құрастыра талдау, соған байланысты арнайы ұғымдар мен категорияларын қалыптастыру.

Шежірелер дерегінде халықтың метрологиялық мәліметтері сақталғандықтан, дәстүрлі мағынадағы ұзындық, салмақ, ен өлшемі ұғымдары – шынақ, елі, сүйем, тұтам, кез, қарыс, шақырым, сондай-ақ түрік, парсы, қытай, орыс елдерінен келген тарихи

¹⁵⁸ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2010. – Т. 8. – 472 б.

метрологиялық терминдердің көлем мен өлшем бірліктерін, сан есебін дәйектеу.

Шежірелік дәстүрмен берілген астрономиялық және тарихи уақыт есебі туралы мәліметтерді хронологиялық тұрғыда зерттеу, яғни халықтың уақыт есептеу тәжірибесі, күнтізбесі, уақыт түсінігіне байланысты көшпелідердің апта, жеті, ай, жыл, хандық генеалогиялық дәуірлерін қарастыру, жыл есебі мен ай аттарында қазақтың, араб, парсының мәдени ықпалын айыру, мал шаруашылығын кәсіп қылған көшпелі жұрттың жыл маусымдарын мал төлдету уақыт есебі, сауылым уақыты, малды өріске жаю, көштің уақыт тәртібі реті мен тәулік уақытын белгілеудегі дәстүрлі ұғымдарын белгілеу.

Мәселен, шежірелерді рулар қыстау мекендеріне бірінші қардың орнығуымен келеді деп, оны малға қажетті су қорымен байланыстыра түсіндіреді. Шежірелерде дала алқабында соғатын маусымдық жел, жауын, дауыл аттары, климат еркешеліктерін айқындайтын басқа да құнды деректер сақталған. Шежірелердің мазмұны тұнған ономастикалық мәліметтерді жан біткен және жансыз жалқы және жалпы есімдерді күрделі әдістік құралдар арқылы зерттеу. Шежірелердегі ономастикалық мәліметтерді логикалық талдау арқылы сұрыптау қажет.

Шежірелік генеалогиялар антропонимиялық мәліметтерге толы дерек түрі. Антропонимия тұрғысынан адам есімдерін талдау қажеттілігі туындайды; қазақтағы адам атын жұлдыздың, аң, құс, мал-жануар атымен атау дәстүрін зерделеу космономия, зоонимиялық талдауды құрайды. Антропонимдегі қосалқы атаулар – адамның лақап аттары – Абылай – Сабалақ (Савалах), Есім – Еңсегей бойлы, Тәуке – Өз. Ата, ру аты – албан, суан, меркіт, уақ, керей және т.б. Маңсаб атаулары – датқа, хан, би, мырза, бек, аталық; кәсіп атаулары – ұста, құсбегі, атбегі, оташы, сыншы, сынықшы, балгер, жауырыншы; әлеуметтік статус атауы – төре, сұлтан, қожа, құл, күң, қария, аксақал, сал, сері, шешен, аңшы, сопы, хазірет, ишан, молла, бақсы, диуана, абыз, жырау, жыршы, әнші, ақын, палуан, батыр, сардар, сарбаз, сабаз, төлеңгіт. Тарихи тұнғаның ерекше сипаты бойынша – Қаз дауысты Қазыбек, Қу дауысты Құттыбай, Көкжал Барақ, Саққулақ шешен, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ және т.б. Туған жер, көшкен ел, жұрт белгісі, әртүрлі

атауларды қолдану арқылы антропонимдерді жүйелеу нәтижеге жеткізеді.

Сол сияқты тарихи тұлға атының мәнісі және деректік мәні. Этнонимдердың мағынасы. Әйел аттары мен ер адамдардың атының ерекшеліктері – күн, гүл, айым, немесе хан, бек, би, әлі, нияз, қожа. Мұсылмандық антропонимия үлгілері: Мұхаммед = Мәмбет, және т.б. Қазақ есімдерінің қалыптасуына түрік, моңғол, араб, парсы тілі ықпалы бар. Түріктік антропонимия үлгілері мол.

Шежірелердегі молынан кездесетін халықтардың, рулардың, т.б. этникалық топтардың аттарының тарихи қалыптасуын қарастыру – этнонимиялық талдауды құрайды. Этнонимика медиевистикалық тұрғыдан қажетті. Көбіне ол ортағасырлық дәуірдегі рулардың, қауым, халықтардың аты туралы айтады. Этнонимдердің әлеуметтік-лингвистикалық қызметін ашу керек. Шежірелердегі мифологиялық кейіпкерлерді аттары туралы тарихи ізденістер топонимиялық талдауды құрайды. Осы жәйттерге байланысты мысалдарды шежіре деректері негізінде келтіре отырып, оған байланысты халықтың онимиялық мәдениетін тарихи тұрғыдан қарастыру міндет. Мысалы, қару-жарақтарға ат қою, семсердің аты, немесе Оғыз ханның ұрпақтарын Үш оқ, Боз оқ деп атағаны. Онимиялық деректердің барлық жиынтық мәліметтерін қолданудың берері мол.

Топонимика макро- және микротопонимикалық объект аттарынан құралады. Арқа – мықтылық символы, яғни қанша мал жанның санын көтеретін жер, ірі жылқы шаруашылығын жүргізуді көтеретін Еуразияның, және жалпы Жер бетіндегі бірден-бір үлкен далалық алқап, шын мәніндегі Ұлы дала = Жетісу, Дешті Қыпшақ = Сары Арқа. Арқы ұғымы қазіргі Қазақстан жерінен тыс қалып отырған бүкіл далалық аймақтарды қамтып айтатын атау. Шежірелік деректердегі топонимикалық деректердің формасы – гео-топонимикалық аңыз-эпсаналар, мифтер. Сарыарқа, Дешті-Қыпшақ, Жиделі-Байсын, Жетісу, Ертіс өңірі Түркістан мен Бұқара – осы тарихи аймақтар Мәшһүр Жүсіп сияқты шежірешінің тарихнама негізі ретінде қазақтың көптеген жер-су аты, оның аталу себептері айтылады.

Этнология, немесе әлеуметтік және мәдени антропология ғылымында пайда болған ғылыми әдістерді қолдану дегеніміз – этнологиядағы оңтайлы ғылыми концепцияларды қолдану.

Солардың бірі «структуралық функционализм» мектебінің теориялық негіздері. Осы ғылыми бағыттың негізін салушы ағылшын ғалымы А. Радклифф-Браун қоғам зерттеуді құрылымдық жағынан өзара байланыста қызмет атқарып жатқан элементтер жүйесі ретінде қарастырған. Оның пікірінше, қоғамдық өмірді, адамдардың тұрмысын, белгілі бір әлеуметтік құрылым төңірегінде жасалып жатқан іс-әрекет ретінде қабылдауға болады. Әр адамның қызметі, іс-әрекеті өзінің соңғы нәтижесіне бағынған әлеуметтік маңызды мәселелерді шешуге бағытталған, сол тұрғыда оның қосар үлесі сол құрылымдық жалғасымның сақталуына арналған.

Сонымен, құрылымдық іс-әрекеттерді зерттеудің әлеуметтік-мәдени тұрмысқа деген байланысы мен мәні – зерттеуші қоғам құрамында өмір сүріп жатқан адамдардың тұрмыс тәртібін игеруін, әлеуметтік өмірді қабылдауы мен оған икемделуін тұрақты қалыптасқан жүйе есебінде зерттеуді мақсат етуінде. Қазақ этнологиясына байланысты осы ойша көзқарасты қазақ ортасында ғасырлар бойы қалыптасқан халық білімінің жүйесін қарастыруда қолдану қажет.

Шежірелердегі географиялық объект аттарының халықтың тарихи-мәдени әрекеттеріне байланысты қалыптасуын осындай шежірелік деректер негізінде айқындалады, яғни шежірелердегі геотопонимикалық мәліметтерді, жер аттарына байланысты деректерді тарихи мағыналары жағынан сұрыптау; шежірелерде кездесетін елді мекен аттарының тарихын ойконимдерді талдау арқылы кент, қыстақ аттарын зерттеу. Кейбір полисонимдік талдау деректерін революцияға дейінгі зерттеушілердің еңбектерінен кездестіреміз. Мысалы И.А. Кастанье еңбегінде қазақтың дәстүрлі ұғымдарының мәнін ашатын деректер аса құнды. Мысалы, оның «"сығнақ" сөзінің мағынасы – қамал, бекініс» деген дерегі мәлімет беруші қариялардан алынған» - деп көрсетеді¹⁵⁹.

Түрік халықтарының ауызша тарихи дәстүрі олардың аруаққа сиынушылық түсініктерінен, аруақты ерекше құрметтеу мәдени-дүниетанымдық дәстүрінен бастау алып қалыптасқан. Аруақтарға құрмет ету, еске алып отыру, осы тақырыпты үнемі дамытып айтылар сөздің негізгі бір өзегіне айналдыру әрекетінен бастау алады. Дүниеден өткен ата-бабаның игілікті істерін насихат етумен қалыптасқан. Шежіре дерегін зерделеуде басқа да мәлімдеулерге

¹⁵⁹ Кастанье И.А. Древности Киргизской степи ... – 188 бетте

сүйенген ұтымды: рулар тарихын баяндайтын археологиялық дерек түрлері (қыстау орны, эпитафия, құлпытас т.б.). Шежіре деректері мәлімдеген тарихи тұлғалар өмірбаяны олардың тарихи мекен еткен жер бетіндегі нақты археологиялық нысандармен байланысты екені түсінікті.

Қазақ даласында қалыптасқан жер-су аттарының тарихи негіздері халықтың осындай шежірелік, жады деректері негізінде құралады, оны дәрия өзен, көл, теңіз, бұлақ су (құдық) атына байланысты гидронимдік, топонимдік зерттеу амалдары арқылы тау, төбе, жал, жон аттарының тарихи негіздерін оронимдік зерттеу жолымен іске асыру керек¹⁶⁰. Шежірелердегі ендігі бір топ деректерді агиотопонимдік және агиооиконимдік мәліметтер құрайды: киелі жер, қасиетті өңір, әулиелер мекен еткен аймақ, мазары орналасқан өлке туралы мәлімет сақталған.

Шежірелердегі жиі кездесетін "қазақ заманы", "ноғай заманы" деген сөзтіркестер шежіре дәстүрінде белгілі бір тарихи дәуірді атап көрсетуге арналған. Осы тарихи уақыт жүйесі бойынша да Мәшһүр Жүсіптің тарихи шығармашылығында дәстүрлі мәндегі уақыт категорияларының үлесі басым және қазақы мүшел жылсанауға негізделген. Мұнда уақыт түсініктері, кеңістік категориясы да қасиетті түсінік негізінде бейнеленеді. Оған киелі саналатын "атамекен", "ата-қоныс" немесе "атам заман" деген дәстүрлі түсініктер. Сарыарқа өңірі Мәшһүр Жүсіп баяндаған тарихта қазақ халқының қасиетті бесігі, оның қасиеттілігі осы жерде аталар рухымен байланысты. Осы сияқты шежірелердегі деректер әртүрлі ономастикалық сипаттардың басын бірден біріктіріп, синкертті феномен қасиеттеріне ие болады.

Шежірелер бірнеше ұрпақтың сан ғасырлар бойы сақтап келген білім мен тәжірибе жиынтығы болғандықтан, өз бойына сан қилы деректемелер мен тарихнамалық көзқарастарды жинақтаған. Дәстүрлі мәдениеті табиғатын суреттеген шежірелер тарих ғылымының арнайы ғылыми әдіс-тәсілдерімен шектеліп қалуға болмайды. Осыдан кейін шежірелерді зерттеудің пәнаралық сипаты мен мәнісі (интердисциплиналық мағынасы) жалпы қоғамдық, адам туралы ғылымдар ортасында, гуманитарлық ғылымдардың нысаны, мақсаты мен міндеттері, әдістері мен тәсілдерін пайдаланылуы мәселесі туындайды.

¹⁶⁰ Топонимдік аңыздар / Бабалар сөзі. – Астана, 2011. – Т. 80. – 4166.

Ендігі мәселе шежіре мен деректану саласының пәндік міндеттерінің өзара байланысы. Деректанудың дерек көздерін анықтауда эвристикалық және аналитикалық сияқты екі негізгі мақсат-міндеті бар. Оның эвристикалық қызметі көптеген тарихи деректердің жүйесін жасау, оларды сыныптау, яғни классификациялау арқылы іске асады, ол барлық деректерді тұтас зерттеуі тиіс. Ал деректік талдау және сыныптау қызметі алдымен талдау әдістерін жасау, деректерден мүмкіндігінше толық және ақиқатты мәліметті алу, және соның негізінде деректерге баға беру арқылы орындалады.

Деректің табиғаты адам жүйкесіне тәуелді дейді мамандар, өйткені оның түп-төркіні адамның әлемнің құбылыстарын тану барысында ой-сана мен сана-сезім, жүйке қызметінің нәтижесінде қалыптасқан нәтиже. Дерек көзі – мәдениеттік құбылыс (Черепнин). Деректану өз алдына тұтас, жүйелі түрде толық қалыптасқан ілім, оның түпкі мақсаты – деректемелердің пайда болған уақытын, деректің сақталу сапасын, авторлығын, тақырыбын, баяндау тілін, мәнерін анықтау.

В.О. Ключевский, Н.М. Карамзин тәрізді тарихшылар деректердің дұрыс талқылануы, түсіндірілуі жаупты мәселе ретінде көрсеткен. Деректе берілген тарихи материалды бірден талдаудан бұрын, оны дұрыс сараптап, керегін керексізден ажырату және дерекке айналған тарихи ескерткішті алдын ала меңгеріп тазартып алу қажеттілігі айтылған. Тарихи деректану саласы өзінің даму барысында әлде-қайда күрделі ғылыми пәнге айналып, оның ішінен палеография (көне жазу үлгілерін зерттеу), археография (қолжазбалар туралы ілім), сфрагистика (мөр, таңба туралы ілім) сияқты жазба дерек үлгілерін зерттейтін бірнеше тарихи пәндер жеке қалыптасып шықты. Сондықтан, дерек атаулы ілім өз алдына кең міндеттерді қоя отыра, қоғам мен адам туралы жан-жақты жинақталған білімге сүйене алады да, сүйенуге міндетті де¹⁶¹.

Тарихи деректер адамдардың адамдар мен қоғам туралы жасаған арнайы шығарма туындылары болғандықтан, оның пәнаралық мағынасы да кең. Деректемелерді талдау барысында адамдардың қолынан шыққан шығармалар туралы және оларды жасаған авторлар туралы мәлімет беретін дерек ретінде зерттеуге

¹⁶¹ Источниковедение: Теория. История, Метод. Источники Российской истории / И. Н. Данилевский и др. – М., 1998. – 702 с. – 144 бетте

мүмкіндік тудыратын барлық білім салалары мен ғылыми пәндердің әдіс-тәсілдері мен ақпараттары қолданылады.

Деректанудағы ізденістердің пәнаралық сипаты да оның зерттеу пәні мен объектісінің табиғатымен түсіндіріледі. Деректанудағы ізденістерде тарихи әдіс міндетті түрде басқа ғылымдардың әдістерімен байланысты. Мысалы, тарихи зерттеулерде филология мен әдебиеттану, философия мен антропология, этнография, этнология және өнертану саласында қолданылатын әдістермен өзара байланыста болуы талап етіледі. Тарихшылар тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізу арқылы қоғамның тарихи шындығын тануға жол ашып отырады.

Шежірелердің құрамындағы мәліметтерді тарихи дерек ретінде қарастыру үшін оларды тарихи факт және тарихи дерек туралы ілім тұрғысынан талдауға алуымыз керек. Шежірелер тарихи дәстүрдің туындысы ретінде дара сипатқа ие. Бұл дәстүр көпшіліктің айтқан біршама тарихи мәліметтерін өзінше өңдеуге алады. Қоршаған ортаның шынайы құбылыстары көптік тұрғыда көрініс табатын деректер бұқаралық деректер тобына енетін болса, онда шежірелердің де бұқаралық дерек сипатын аңғаруға болады. Деректану ілімінде статистикалық деректер қаншалықты бұқаралық саналса, шежіре дерегі де соншалықты бұқаралық деректер сипатына ие. Сөйтіп, шежірелік деректер өзінің қалыптасуы жағынан бұқаралық дерек болады. Кейінгі екі жүз жыл ішінде шежірелердің жинау үдерісі осыны көрсетеді.

Мәліметтің ауызекі дәстүр аясында дамуына байланысты шежірелерді сақтау қажеттілігі туындады, жүйелі түрде тіркеуге алынуы керек болды. Бұл шараларды іске асырған көбінесе тарихи этнография мамандары мен фольклоршылар. Олардың осы еңбегі тарихи дерек қорын кеңейтуге қосылған үлес. Сол игілікті әрекеттер шежірелік деректердің бұқаралығын көрсетті.

Тарихи оқиға туралы мәліметті ұзақ тарихи уақыт бойы сақтап жеткізетін негізгі құралдар – сөз, таңба, хат, сурет, бұны деректану мамандары "мәлімет", кейде "дәстүр" деп атайды. Осылардың ішінде байқалатын бір жүйе: ауызша дәстүр – өлен, жыр, эпсана, аңыз, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер; жазбаша дәстүр – тарихи жазулар, генеалогиялық насаб-нама кестелері, өмірбаяндар, естеліктер, ұнпарақтар; сурет дәстүрі иконография, карталар мен сызбалар, суреттер, мүсіндер. Деректердің бұдан басқа түрін

"қалдықтар", немесе өткеннен сақталып келген мұралар құрайды. Шежірелік деректе, этнографиялық дәстүрде де осындай "қалдықтар" жиынтығы бар.

Шежіре дәстүрінің негізгі категориясы – тарихи жады. Қауым өкілі санасында институционалдық мағыналар таңба басқандай жақсы бекуі керек, еріншек, ұмытшақ, сылбырлық сияқты жағымсыз мінез жалпы адам табиғатына тән. Дүмбілез адам да болады. Жағымсыз мінездің салдарына ұрынбас үшін қоғамда тәжірибені есте сақтау, жадыға тоқу үнемі талап етіледі. Институционалдық мағыналарды жеткізу үшін қарапайым формула, жаттауға жеңіл, есте сақтауға оңай үлгі жасалады.

Шежіре сақтаушылар өздерінің ерекше жады қабілетінің арқасында жүздеген адам есімдерін атап шығып, әрқайсысына орай қариялар жеткізген әңгіменің мағынасын өзгермеген күйінде жеткізіп келді. Қазіргі уақытта, әрине, бұрынғы қариялар жоқ. Қазір ондай шежіре айтатын адам жоқ ғой дегенмен, осы күнде де ескі сөз ұстанған адамдар бар. Дерек беруші жас жағынан қарт болуы шарт емес. Зерек, зерделі ақ сақалды қариялар дерек жеткізе алады, сондықтан шежіре дәстүрін әлі де "ауызша дәстүр" деуге болады. Ауызша тарих халықтың тұрмыстық мәдениетінде бар, түрік халықтары ортасында бұл дәстүрдің өзіндік ерекшелігі бар.

Тарихтың антропология, тарихи этнология, социологиямен байланысы тереңдеген сайын, ғылыми проблематика кеңейеді¹⁶². Қазақ шежірелері - деректемелердің дара бір тарихи үлгісі ретінде дәстүрлі қоғам мен мәдениеттің, көшпелі тұрмыс кешкен адамдардың, қазақ руларының жасап қалдырған объективті бағалы мұрасы, жалпы тарихи өмір болмысының нәтижесі. Осы жағымен тарихшыларға ғана емес, дәстүрлі қоғамдық қатынастар мен көшпелілер мәдениетін тану бағытында ізденетін қоғамдық ғылымдардың ортақ зерттеу объектісіне айналады.

Ғылыми мәселені салыстырмалы-тарихи тәсілдермен жан-жақты талдаудың пәнаралық зерттемелік сипаты осыдан көрініс табады. Шежіретану саласы, деректанудың басқа кез келген жеке мәселесі болашақта тіл, фольклортану, әдебиет, этнология, мұрағат, мұражайтану бағытымен байланыста дамуы тиіс.

Шежірелер, тарихнама, тарихнамалық деректану пәндік міндеттеріменен байланыс байқатады. Тарихнамалық деректану

¹⁶² Источниковедение: Теория. История, Метод.. – 103 бетте

бағыты тарихи деректанумен салыстырғанда тарих ғылымында әлдеқайда кейінірек қалыптасқан. Тарихнамалық деректанудың негізгі мақсат-міндеті тарихнамалық фактілерді, оларды талдау шарттарын қалыптастыруда жатыр. Тарихнамалық деректі зерттеген Л.Н. Пушкарев тарихнамалық дерек ретінде тарих ілімінің дамуы туралы мәліметі бар кез келген тарихи деректі қабылдауды айтады¹⁶³.

Осы пікірді дамытып қазақ шежірелерін тарихи білім, ой, танымның және түрлі көзқарастың тарихын көрсететін құбылыс ретінде қабылдап, оны тарихнамалық дерек тұрғысынан талдау, тарихнамалық деректі зерттеу үшін арнайы ұсынылған ғылыми әдістерді қолдану қажет. Тарихнамалық деректанудың ғылымда біз үшін қарастырып отырған шежіре тарихи дәстүрді зерттеу мақсаты үшін теория-әдіснамалық маңызы зор, ең бастысы бұл бағыттағы зерттеулер тарихи таным теориясымен байланысы болуында.

Тарихнамалық дерек қатарына автордың белгілі бір тақырыптық мазмұндағы мақаласы, монографиясы, қолжазбасы және аудио-бейне-таспадағы мәлімет жатады. Тарихнамалық деректердің толымды болуы, олардың ақпараттық дәйектілігі мен объективтілігі, мағлұматтарды сапалы өңдеу мен тиянақты ғылыми сыннан өткізілуі тұрғысында тарихи зерттеулерге де, тарихнамалық және деректік зерттеулерге де зор әсері бар.

Қазақ шежірелерінің бастапқы табиғаты ауызекі тарихи әңгіме болса да, негізінен бізге жеткен үлгілері жазбаша болып келеді. Қазақ шежірелерінің жазбаша, кітап үлгілері мен қолжазбалары, Ә. Марғұлан көрсеткендей, XVI ғасырдан бері қалыптасып келеді. XIX-XX ғғ. аясында қазақ шежірелерін бір жүйеге түсірген Мәшһүр Жүсіп, Құрбанғали Халид, Шәкәрім сияқты авторлар ел ауызындағы тарихи фольклор, халық даналығы үлгілерін өз мүмкіндігінше жазып шығарды. Мәшһүр Жүсіп шежірелерінде қария сөз дәстүрімен берілген шежірелік тарихи мұралар мен деректер көп, оның үстіне Мәшһүр Жүсіп өзіндік пікір, өзіндік шежірелік деректерді сараптап, баға беруі, тәлім-тәжірибесінің өнегелі тұстарын көрсетудің мысалдарын жақсы көрсеткен.

Бұлардың пікірлерін біріктіретін тұсы - қазақ ортасында ескіден келе жатқан шежіреге ден қоюдың азаюына деген өкініш. Қ. Халид

¹⁶³ Пушкарев Л.Н. Определение, оптимизация и использование историографических источников... 102-103 бб.

өз еңбектерінде «соңғы жылдары... ауызша сөзге құлақ қоймай барады, әңгіме сөзімізді білетін адамдар азайып барады, қадым сөздің қадірін білетін қарттар таусылып, жастар ... шежіренің пайдасын білмей, шежіренің қадірін ұмытып». - деген сөзі осы жайды аңғартады¹⁶⁴.

Ә. Бөкейхан Шәкәрімнің еңбегіне жоғары баға бере келе, – «енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспасын» - деген¹⁶⁵. Ә. Бөкейхан көрсеткендей, қазақ шежірелерін зерттеуде біздер жоғарыда аталған авторлардың жазба нұсқаларын негізге аламыз. Л.Н. Пушкирев еңбектерінде айтылған ойға тұжырым айтқанда, тарихнамалық деректің ең басты және негізгі түрі жазбаша үлгілер, тарихнамашы фольклорлық және этнографиялық мәліметтерді сырт айналып өте алмайды деген пікірі осыны дәлелдейді¹⁶⁶. Қазақ шежірелерін тарихи және тарихнамалық деректану тұрғысынан қарастырумыз оның дерек көзі ретінде толық мәнін ашуды көздейді.

Ғылымда шежірелердің тарихи-философиялық аспектілері әлі ашылмаған. Осы бағытта іздену «қазақта философия болған емес» деген жалған қағиданы жоққа шығару үшін керек. Қазақтың төл тарихын қарастырудағы тарих философиясы саласында жазылған еңбектер аз, алдағы уақытта осы мәселеге шежірелердегі тарихи-философиялық көзқарастарды негіз етіп алу көшпелілер мәдениетінің тарихи-философиялық аспектісін объективті түрде тану үшін тиімді. Тарих философиясы – адам болмысының тарихи өлшемі туралы даналық ілім, философиялық ой тұжырымның ерекше түрі. Философ Ю.А. Кимелевтің пікірінше, тарих философиясы іргелі философиялық білім, немесе онтология – таным теориясы, этика сияқты философиялық пәннің негізін құраушы іргелі сала қатарына жатпайды¹⁶⁷.

Тарих философиясы аясында тарихи оқиғалар мен үрдісті ой елегінен өткізудің теориялық көзқарастары қалыптасқан. Европалық өркениет тарихқа үш түрлі қатынасты тудырған. Олар – тарих теологиясы, бұл ұғымды философия мамандары «тарихтың философиясы» парадигмалық үлгісімен XX ғ. құрастырған; тарих

¹⁶⁴ Халид Қ. Тауарих хамса Шарқи.. – А., 1992. – 304 б. – 52 бетте

¹⁶⁵ Бөкейхан Ә. Қазақтың тарихы // Қазақ. – 1913. - № 9. – 332-333 бетте

¹⁶⁶ Пушкирев Л.Н. Определение, оптимизация и использование историографических источников... 102-103 бб.

¹⁶⁷ Философия истории: Антология.. – 3 бетте

философиясы, және ғылыми тарихнама. Тарихты танып білудің осы үш жолы бірін-бірі алмастыра алмайды, бірі-бірінің орнын толтырмайды және иерархиялық ретте қарастырылмайды, әрқайсының өзінше орны бар. Бұл ілім дамыту құбылыстары әртүрлі дәуірлерде тарихты теориялық тұрғыдан тану көкжиегі. Өткен тарихта тарих философиясы, ғылыми тарихнама, өз табиғатында әртүрлі тарихи болмыс жағдайында қалыптасып, идеологиялық және дүниетанымдық құрылымдармен байланысқан.

Ерте дәуірде түрік-қазақ шежірелеріне тәңірлік дүниетаным, түріктік «әлем бейнесі» түсініктері ықпал еткен. Исламмен синтез нәтижесінде күрделі идеологиялық-дүниетанымдық жүйе қалыптасқан. Бұны дәстүрлі қазақ мәдениеті руханиятынан аңғарамыз. Тәңірлік – ислам рухани синтезі нәтижесінде қалыптасқан рухани құрылым, Еуразия даласында түрік жұртын мекендеген көшпелі рулар санасында белгілі тарихи үдеріс тудырған. Соның көптеген элементтерінің шежірелерде ізі бар. Шежіре мәтіндері әртүрлі тарихи дәуірлерден сақталып қалған семиотикалық белгілерден құралған, олардың ішкі мәнінде тарихи сананы тарих философиясы ілімі көмегімен танып білу маңызы.

Тарих философиясының бір объектісі – сана. Тарихи сананы зерттеу жолымен тарихтың ойшылдық негізі ашылады. Әр дәуірлердегі ұлттың тарихи сана, ұлттық сезім ерекшеліктері, үлгілері айқындалады. Бұл ізденіс тарих философиясы, тарихи антропология ғылыми әдістері арқылы жүреді. Тарих философиясының қазіргі дәуірдің әлеуметтік-ғылыми білімге деген ықпалы нәтижесінде социологиялық теориялар қалыптасты.

Ұлттық тарихнамалық тәжірибеде тарихи-философиялық мәселелер жақсы қамтылған. Шежірелердегі Қорқыт ата, Асан Қайғы бейнелері мен Жиренше шешен образы осыған айқын мысал бола алады. Тарихи-философиялық бағытта ізденістер жақсы жетілмегендіктен, бұл тақырыптардың өзі ғылыми әдебиетте орынды сипаттамасын таппаған.

Көшпелілер философиясы жүйесіндегі рух проблематикасын дүниетаным мен дәстүрлі ойдың тарихи негіздеріне үңілмей шешу мүмкін емес. Шежірелерді зерттеудегі тарихи құбылыстарды ғылыми таным жағынан объективті қабылдау үшін төл деректемелер мен ұлттық тарихнама туындыларын философиялық мәнділік тұрғысына қарай білу керек.

Фольклорлық тұрғыдан басқа шежірелерді тарихнамалық туынды тұрғысынан көрсететін зерттеулердің қысқаша тарихын баяндауға болады. Шежіре деректерін қолданушы ғалымдардың орынсыз сынға ұшырап, жазаланып айыпталғандығының бұл бағыттағы жалпы зерттеу қарқынына кері әсерін тигізгені белгілі. Сол сияқты Ә. Қоңыратбаев - қазақ шежірелерінің деректерін тиянақты терген ғалымдардың бірі. Ол көбінесе Сыр бойындағы рулардың, қыпшақ пен қоңыраттардың және солармен қоңсылас басқа рулардың деректерін жинаған. Ол жинаған шежірелердің мол дерек қоры Орталық Ғылыми ктіпханада сақтаулы тұр.

Ә. Марғұлан зерттеулерінде түрік-қазақтың тарихи фольклорына айырықша көңіл бөлінеді. Себебі фольклор қорында қазақ халқының тарихи өткен дәуірі сипаталады. Осылардың ішінде қазақ жыр дәстүрінде халық тарихы мен тұрмысының шынайы күйіндегі көрінісі басқа халықтардың эпикалық дәстүрімен салыстырғанда ерекше деп тұжырымдайды.

Тарихнамалық деректануда тарихнамалық және деректік сынды ұштастыру және тарихи-салыстырмалы, ретроспективті, синхрондық және басқа да ғылыми таным мақсаттарына жауап беретін әдістер қолданылады. Ғылыми сын мен әдістерді қолдану тарихнамалық деректе, біздің тақырыбымызға орай зерттеліп отырған шежірелерде орын алған әлеуметтік мәдени көзқарастарды, саяси ұстанымдарды айқындаумен жалпы тұжырымдар мен қорытындаларды шығаруға мүмкіндік береді.

Бұл арада зерттеліп отырған объектінің – шежірелердің – екі түрлі аспектісі ашылуы тиісі: объективті тұрғыдан және субъективтік жағынан. Шежіре сақтаушының дерегі және оны хатқа түсірген қолжазба авторының өткен тарихи уақыттарда болып өткен тарихи шынайы жағдайға, тарихи үрдіске деген қатынасы субъективті болып табылса, сол тарихнамалық деректі (шежірелерді) зерттеуші тарихнамашы маман шежірені объектілік тұрғыда танушы субъект болып табылатынын аңғарамыз.

Шежірелердегі тарихнамалық деректер әртүрлі тарихи дәуірлерде дәстүрлі көшпелі қоғамда орын алған оқиғаларды әңгімелейді, әлеуметтік құбылыстарды өзінше, сол дәуірге лайықты ой-санамен сипаттап баға береді. Сонымен, тарихнамалық деректану тұрғысынан зерттеу шежірелердің қалыптасу заңдылықтарын, шежірелердегі тарихи болмыстың сипатталу

ерекшеліктерін, ал функционалдық жағынан - шежіре сақтаушыларды осындай түрлі әлеуметтік-мәдени әрекетке итермелеген ішкі жігер, талпыныс табиғаты мен өз мақсат-міндетін сезінуін және қолданылған тарихи-шығармашылық тәсілдерді ашып беруді көздейді.

Қазақ шежірелік деректерін зерттеу мәселесінде батыстық (АҚШ, Еуропа) ғылыми мектептердің қалыптастырған зерттеу әдіс-тәсілдерін қолданудың тиімділігін талдау маңызды. Осы мақсатқа жету үшін батыстық ілімдердің ерекшеліктеріне қысқаша шолу жасаймыз, қарастырып отырған тақырыпқа орайлас зерттеулерге назар аударамыз; алдына қойған мақсаты мен міндеттері жағынан жақын ғылыми зерттеулер мен ғалымдардың еңбектерін шежірелік деректерді зерделеуге пайдалаудың жолдарын қарастырамыз.

Батыс елдерінде қоғамдық ғылымдар саласында еңбек еткен зерттеушілер әртүрлі үлкен нәтижелерге жеткен. Ғылыми білім жетілдірудегі оң әсерін тигізген жағдайдың бірі ғылымның өзіндік заңдылықтарымен еркін дамуы, ғылыми зерттеулердің өзара ішкі байланысының әрі айқын болуы және қоғам талаптарынан шығуымен түсіндіріледі.

Тоталитарлық жүйе қыспағы жағдайындағы кеңестік қоғамдық ғылымдар белгілі бір рұқсат етілген бағыттармен ғана дамыды, зерттеушілер ғылыми тақырыпты стеретотиптік мәндегі қатаң ғылыми методологиялық шеңберде ғана қарастыруға міндетті болды.

Батыстағы ғылыми зерттеулер нарық заңдылықтарымен дамығандықтан, кеңестік идеология батыс ғылымын «буржуазиялық ғылымдар» деп атағаны белгілі. Әсіресе ұлттар тарихы мен мәдениетін зерттеу мәселесінде Кеңестер Одағында коммунистік жүйенің идеологиялық институттарының бақылауы күшті болды.

Кеңестік жүйе халықтардың ұлттық белгілерін жою арқылы қолдан жаңа ұлт жасауды мақсат етті, сондықтан тарихи зерттеулерде ұлттық тақырып қолдау таппады. Тоталитарлық жүйе тудырған қоғамдық идеялар ірі мәселелерді алға қоюмен алдандырып, адамның күнделікті өмірдегі қажеттілік талабына қызмет ететін мәселелерді артқа ысырды. Соны айғақтайтын бір мысал - мектептерде ұлт тарихының оқытылмауы. Бұл жағдай адамзат тарихын ұлт тарихы арқылы қабылдау ретін бұзды.

Мұның барлығы бір мақсатқа қызмет еткені мәлім: адам санасына манипуляция жасау арқылы тұлғалық жеке сана мен ұлттық, тарихи сананы өшіру. Бұл «кеңес халқы» деп аталатын құлдар қауымын жасауға қызмет еткен идея болды.

Сонымен, кеңестік идеология іске асырған әртүрлі амалдар (ұлт тарихы мен мәдениетін зерттеу саласынадағы шектеулер, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүргізілген тәрбие) адамдардың ұлттық бірегейлігін (этническая идентичность), ұлт тұтастығын тану үрдісін белгілі арнаға салып отыруға бағытталды. Осы үрдіске қарсы тұрған ішкі фактордың бірден-бірі - шежірелік тарихи білім тәрбиелейтін дәстүрлі таным жүйесі.

Идеология әлеуметтік мүдделер қаруы ретінде қолданылса, онда дала мәдениеті тудырған шежіре институты да сондай идеялардың бір жиынтық үлгісі. Жаңаша жасалған әлеуметтік шынайылық тарихи тұлғаның қалыптасуына үлкен ықпал етеді. Әлеуметтік шынайылық кеңестік моделдің ықпалымен қалыптасқандықтан, қазіргі кезде белгілі бір қиындықты бастан кешіруде, себебі олар осы қоғамдық саяси өліаралық өтпелі кезең уақытта жаңа қалыптасып жатқан шынайылыққа бейімделуі керек.

Отырықшы, ықпалды, көпсанды халқы бар мемлекеттер бойында, ойында бүкіл болмысында әлі де көшпелілік заманындағы балалық сана мен аңқау аңғалдығы, сәбилік ақкөңіл сезім менталитеті сақталған қазақ секілді географиялық кеңістіктің еркіндігіне бой алдырған сақтығы әлсіз халықты оп-оңай арбап, "америкаландырып", орысшалаған қалпымен "қытайландырып" жетекке іліктіре салмағы оңай.

Қазақ шежіресі, қария сөздер осындай қауіп-қатерлерден де, жаһандану амалдарынан да сақтандыра алады. Өйткені ол тарихи ащы сабақтың жиынтығын ашып айта алады. Мысалы, кеңестік идеология қалыптастырған шынайылық жүйесінде мәдениеттің ұлттық сипатын толық сақтау көзделген емес. Керісінше, қазақтың тарихи жадынан дәстүрлі менталитет негіздерін жоюға, ұлттық мінез-құлықты құбыжық көрсетіп, теріс түсіндіріп, жағымсыз рең беріп суреттеді. Осы тұрғыдан бұл тарихи үрдістер ХІІІ ғ. Алтын Орда тарихында орын алған Шыңғысхан ұрпақтарының түрік жұртының ортасында этникалық идентификация трансформациясына ұшырағанына, немесе олардың Қытайда,

Парсыда өзгергеніне ұқсайды. Осы екі құбылыстың арасында белгілі параллельдер бар.

Шежірелік деректер мазмұны мен мағыналары жағынан сан түрлі мәліметтерді қамтығандықтан, олардың астарлы мәні мен мәнісін ғылыми-тәсілдік жолмен түсінуде батыс ілімдері қалыптастырған адам туралы ғылыми пәндерге тиесілі әдістерді қолдана отырып зерттеген тиімді. Батыс ғылымына Алтын Орда дәуіріне қатысты шығыс деректемелері таныс болғанымен, қазақ шежірелері олар үшін таңсық дүние екендігін айту керек. Сондықтан бұл арада қазіргі уақытта батыс ғылымында қазақ шежірелері туралы жазылған еңбектер бар деп айта алмаймыз. Алайда қазақ шежірелеріне табиғаты, формалары, мағыналары жағынан жақын келетін әлемдегі басқа халықтардың тарихи дәстүрлерін зерттеуде қолданылған ғылыми тәжірибені ескеру маңызды.

Батыс елдерінде қазақ шежірелеріне қатысты нақты зертеулер болмағанымен, түрік халқытарының ауызекі дәстүрін зерттеу тәжірибесі біршама жетілгені байқалады. Батыстық ілімдердің бізге берер пайдалы тұсының бірі – жалпы мәдениетті ұғынуға ұстанған ұстанымдарымен байланысты. Шежірелік дәстүрді көшпелі қазақ ортасында қалыптасып дамыған төл тарихнама, деректеме ретінде қабылдауымызда, оны әуелі мәдениет феномені екендігін естен шығармау керек. Шежірелер белгілі мәдени ортада қалыптасып отырған дүние. Сондықтан батыс ғылымдарындағы мәдени мәтіннің мәнін түсінудегі бірден-бір жол болып табылатын герменевтикалық тәсілдің ғылыми таным үшін бергені көп. Сол тәжірибенің үйлесімді тұстарын шежірелік дәстүрді зерттеу ісіне пайдалану да қолайлы.

Қазақ шежірелерін теориялық тұрғыда зерттеу мақсатында батыстық ілімдер қалыптастырған ұғымдарды зерттеу тәсілі тиімді. Осыған орай К. Леви-Строс секілді этнометодологиялық әдісті дамытқан басқа авторлардың семиология, семантика мен этнолингвистикаға сүйенген ұстанымдарына негізделгенін ескере отырып, қазақ шежірелерін көшпелі мәдениеттің төл мәтіні ретінде қабылдау, оның құрамындағы ұғымдық категорияларға талдау жасалынуы қажет.

Сол сияқты этноәлеуметтік идентификация категориялары тұрғысынан қазақ шежірелеріндегі түлғаның ру, тайпа, қауым, нәсіл,

жүз сияқты топтық категорияларына өз-өзін жатқызу модельдерін айқындау, өткен тарихи дәуірлерде қазақ халқының тарихи санасында «сақ», «күн-гүн», «қыпшақ», «жете», «уыз», «өзбек», «өзбек-қазақ», «алты алаш», «маңғыт», «ноғай», «қазақ», «төре», «қожа», «шалақазақ» сияқты эпонимдік, этнонимдік, әлеуметтік категориялардың қалай қалыптасып орныққандығын анықтау маңызды.

Бұл ғылыми ізденістің нәтижесінде идентизм категориясы (XX ғ. пайда болған примордиалистік, инструменталистік, конструктивистік теорияларын қолдану) арқылы тарихи қайраткердің, қатардағы тұлғаның топтық және ұлттық сана-сезім табиғаты, құрылымдық белгілері, дүниетанымы, "әлемдік бейне" құндылықтары тұрғысынан өздерін сезінуіне тарихи таным мен білімнің әсер етуін анықтау мүмкіндігі туындайды.

Примордиалистік теория төңірегінде адамның санасында орныққан оның ата-бабаларымен, туған жермен, елмен, жұртпен біртұтас болу сезімі өн бойында алғашқы, өзіндік төл белгілерін көрсететінін мойындайды. Примордиалистік теория қағидалары туыстық қатынастар құндылығы (мысалы, қазақ шежіресіндегі руаралық қатынастар тарихы) индивидуалистік құндылықтардан жоғары қойылатынын дәлелдейді. Примордиалистік ұстанымның назар аударған мәселесі – социумның тұрақтылық, туыстық сана-сезімнің жоғары болуы белгілі бір топқа (әулет, ру, клан, нәсіл) жатуды ерекше сезінуі.

Инструменталистік теория адамдардың идентизм категориясын өз мүдделерін қорғау, өмірдегі белгілі жақсы құндылықтарға қол жеткізу мақсаты үшін қолданатын құрал (*инструмент*) тұрғысынан қарастырады. Инструменталистік ұстанымның негізгі назар аударатын мәселесі – тұлғаның социуммен орныққан өзара қарым-қатынасын саналы түрде реттейтінінде, тұлғаның әлеуметтік жүйеде еркін болуы.

Конструктивистік теория аясында идентизмнің қалыптасуы жан-жақты қарастырылады. Конструктивистік теорияның негізгі мәселесі – идентизм категориясының табиғатын субъективті тұрғыдан қарастыру, адамның идентизм белгілерінің қалыптасуына аумақ, тарихи үрдістердің ықпалынан көрі ұжымдық сананың, мифологияның ықпалы артық деп қабылдау. Антропология – адам

туралы ғылым. Батыс елдерінде (Еуропа мен Америкада) XIX ғ. қалыптасты.

Ресейде революциядан кейінгі дәуірде этнологтардың қуғындауға түскендігінен бұл зерттеулердің бағыты тоқырап, кейінгі посткеңестік дәуірде жақсы үлгіде дами бастайды. Антропологияның негізгі мақсаты – әлемді мекендеген сан мыңдаған этникалық топтарды, халықтарды тануды адам мен оның әлеуметтік тұрмысы мен мәдениетін зерттеу арқылы іске асыруды көздейді. Антропология ғылымының ішкі мазмұны жан-жақтылығымен, әдістік және тақырыптық әмбебаптығымен сипатталады. Егер тарих ғылымының мазмұны тек хронология, тарихи уақыт өлшемдерін зерттеу мәселесіне ауытқыса, тарихи антропология пәні тарих пен антропологияның қосындысы ретінде тарихи ақиқатқа әлдеқайда толық, жан-жақты зерделеуге жол ашады және оның ең басты нысаны – тарихтың ең басты субъектісі – адам, адамның тарихи болмысы және әрекеттері болмақ.

Тарихи антропология адамды тарих үдерісінің субъектісі ретінде қарастыруда адамзаттық тарихи сананың қалыптасуын зерттейді. Нақты осы тұрғыдан уақыт пен кеңістіктің, тұлға мен оқиға туралы тарихи өлшем алу тиімді. Әсіресе тарихтағы интеллектуалдық қасиеттің дамуы, тарих субъектілері – тарихи тұлға табиғаты туралы мағыналы айтады. Осындай мазмұндағы мәлімет шежірелерде тарихи дерек ретінде айтылады. Шежіре сақтаған деректің табиғатын зерделеуде тарихи антропология ұсынған ғылыми әдіс мен тұжырым жасау жолы қолайлы.

Антропология мен этнология XX ғ. бері гуманитарлық білімнің уақыт, кеңістік түсінігі пен мәдениеттануды кеңейтті. "Анналы" мектебі тарихшы мен тарихи тарихи факт арасындағы байланысты сыннан өткізу сияқты идеяны ғылымға енгізіп, тарихнаманың даму жолын өзгертті.¹⁶⁸

Антропологияның негізгі зерттеу объектісі – адам, оның іс-әрекеті, мәдениеті. Адам – табиғаттың санасы жетілген, Алла тарапынан ақыл берілген жалғыз жарытылыс, тарихтың ең басты субъектісі. Сондықтан кез келген тарих – ол адам туралы айтылатын сыр. Шежіре лексикасының 80 пайызын адам есімдері құрайды.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Источниковедение: Теория. История, Метод. – 103 бетте

¹⁶⁹ Қайдар Ә. Қаңлы (тарихи шежіре).. – 389 бетте

Адамның амал-әрекеті тарихи оқиға тудыратыны тарихи шындық, адам тарихи уақыт пен кеңістіктегі белсенді күш. Адам жоқ жерде тарих та жоқ, өйткені тарих – адамның амал, ой, іс-әрекеттерінің заттық, құбылыстық нәтижесі. Құбылыстарға адам баласы ат қояды, айдар тағады, белгі жасайды: қоғам мен мәдениет, оның нәтижесі ретінде ұлт-ұлыс, әскер, ел, әдеп, құқ, саясат, қауым және т.б. қоғамы құбылыстар болса, қалғанның барлығы табиғат және табиғаттың ғана құбылыстары. Ендеше тарихи деректерді адам жадында сақталған түсінік-түсіндірме ретінде қабылдап, шежіре дерегі осы тұрғыда қаралуы керек.

Антропологияның негізгі зерттеу ұстанымы – бақылау. Ғылыми бақылау тәсілін жүзеге асыру мақсатында зерттеуші маман дерек берушілерден сұқбат алады. Антропологиялық әдіс-тәсілдерді қолданған зерттеуші нәтижесінде этноәлеуметтік топтардан мәлімет жинап, олардың тарих туралы пікірлері мен тұжырымдары мағлұмат жинайды. Ғылыми танымның талдау, баға беру, интерпретациялау және құбыластардың түпкі себебін анықтау сияқты екі жолы болса, антропология осы екі тәсілді де қамтиды. Антропологиялық зерттеудің объективті (мәдениетті өз болмысында, сол күйінде қабылдай білу) және субъективті (зерттеушінің зерттеу объектісіне айналған мәдениетке, оны жасаушы этносқа пікірлес бола білу) аспектілері байқалады. Антропологиялық зерттеулердің қолданбалы сипаты – зерттеуге алынған құбылыс тұжырымдарын қоғамның дамуына оң әсерін айқындау, өмір тәжірибесіне қолдануға ұсыну.

Антропологиялық әлеуметтік-мәдени зерттеудің әдіснамалық негізін топ ортасында бақылау жүргізу, ауызекі тарих пен насабнама (шежірелерді) зерттеу, сауалнама жүргізу, этноәлеуметтік қатынастарды талдау, «мәдени мәтіндерді» зерттеу, ұғымдарды талқылау, интерпретациялау сияқты ғылыми әдістер құрайды. Зерттеуге алынған топ ортасында бақылау жүргізу, рәсім құбылысын зерттеу арқылы қауымның әлеуметтік қатынастарын, тұлғалардың иерархиялық статусын, ұғымдар жүйесін айқындау да маңызды. Осы әдістер тұрғысынан шежірені абстрактілік немесе нақтылы туыстық генеалогиялық қатынастар жағынан қарастыру, тарихи аңыз-эпсаналар (ауызекі тарихи дәстүр), тарихи сана мен менталитетті айқындайтын ұғымдарды талдау арқылы зерттеу ғылыми қолайлы.

Қазақтың ру-құрылымдық сегменттерінің қалыптасуын анықтау мақсаты үшін әлеуметтік, мәдени антропология, этнология бағыты жиі қолданатын түздік зерттеу жүргізу әдісі тиімді. Қазақ ауылдары мен елді мекендеріне сапарға шығып, үй-үйден мәлімет жинау, тұрғындардың әулет тарихына қатысты дерек жинау, қариялардың тартымды тарихи, фольклорлық мәліметтерін әңгіме күйінде таспаға түсіру - зерттеуші үшін дерек қорын қалыптастыру мүмкіндігі сол. Шежіреде кездесетін тарихи фактілерді қисынды ойға салып, іргелі идеялар, тиянақты принциптер мен тұрақты заңдар негізінде түсіндіру, бір жүйеге, бірізділікке түсіру осы әдістер арқылы іске асады. Қазақ шежірелерінің тарихи дерек ретіндегі тарихнамалық-деректік мән-мазмұнын ашу, қазақ халқының ұлттық тарихын зерделеу жолында шежіре дәстүрі төңірегінде қалыптасқан тарихи деректердің қолданбалы мүмкіндігін анықтау, шежірелердің мәтіндік элементтерін талдау арқылы көшпелі өркениет дәуірінде қызмет атқарған шежірелік деректердегі дәстүрлі категориялардың қалыптасуы мен дамуын зерттеу керек.

II БӨЛІМ ШЕЖІРЕ ДӘСТҮРІНІҢ БАСТАУЛАРЫ

1 ТАРАУ.

ЕРТЕ ДӘУІР ТУРАЛЫ ШЕЖІРЕЛІК МӘЛІМЕТТЕР

Қазақ жерінде мық заманының тарихи жәдігерлері қола дәуірінің қоныс орындарымен байланысты. «Сарыарқа кімдікі екендігі туралы» атты Мәшһүр Жүсіптің тарихи әңгімесінде кең-байтақ қазақ жері бұрын өткен қалың елдің қонысы болғанын айтады: күнбатысы – Сырдария, күншығысы – ұзын аққан Ертіс, оңтүстігі – Жетісу, солтүстігі – Еділ, Жайық, сол төрт судың арасын мекендеген Дәшті Қыпшақ аталған тоқсан екі рулы ел қыпшақ жұрты, "Қытай көп пе, қыпшақ көп пе" деп мақал қалған. Сонан бері неше жұрт келіп-кетіп, ақыр аяғы мық деген жұрт келіпті-кетіпті. Ширейш деген жұрт келіпті, ол да кетіпті. Бұл екеуінен соң ноғайлы қазақ, - деп жазады. Мық – ескі жұрттың аты, олардан сақталған ескерткіш (оба, қорған, төбе) аты. Бұл атау Сарыарқа, жалпы Орта Азия аумағында кездеседі.

Шежірелік дәстүрде қазақ қариялары ертеден сақталған қола дәуірінің тас қорған, обаларын мықтың үйі деп көрсетеді. Құрбанғали Халид «Орал тауына дейін біздің жерлеріміз төбелерге (қорымға) толы. Меніңше, бұл төбелер аңыздарда айтылатын, «муғ трса» қауымының белгілері болар, қазақтар оны «Мұқтың үйі» деседі, яғни асылы Нух дегені» деп жазады¹⁷⁰. Қазақтың "мық" деген ескі сөзі христиан мифологиясындағы гог-магог, исламда яджуж-маджуж жұрты, халықтары, қазақ ортасында айтылатын мәжусилер деген ұғыммен байланысты.

Магог – тас пұттарға табынушы болса, мықтың үйі – мажуси халықтарды жәдігері. Мық сөзінің мағынасы турасында әр-алуан пікір бар. Аталмыш дәуірдің ірі археологиялық ескерткіші туралы: «Мық төбе, немесе Мық қорғаны атты қиранды қала орны Қоқаннан оңтүстікке қарай 25 шақырым жерде ... Шаит-баба әулиенің зираты

¹⁷⁰ Халид Қ. Тауарих хамса... – 304 бетте.

бар... бұл жерден мыс, темір балқыту ірі ошақтарының ізі көне заманның белгісін көрсетеді» - деген дерек бар¹⁷¹.

Түріктің батырлар жырында ерте дәуірлердің белгісі ретінде сақталған элементтер көп: «эпоста айтылатын материалдық мәдениеттің байырғы заттары – сүйектен жасалған үй, қоладан құйылған оқ, жез қазан және т.б.. Олардың қолданылуы сақа дәуіріне жатады»¹⁷². Қария сөзде көне дәуір ертегілері бар. Қазақ ертегілерінің кейіпкерлері, фольклор зерттеушілердің пікірінше, адамдардың жез, мыс кен орындарын игеріп¹⁷³, жез бен мысты алғаш рет еңбек құралдарын жасауға қолдана бастаған заманынан келе жатқанын көрсетеді.

Шежірелік деректер мәлімдейтін Сарыарқа өңіріндегі «мық үйі» қола дәуір ескерткіштерінің, көне жәдігерлерінің сыртқы кейпі – жұқа қалақ тастардан соғылған қоршау, оның ортасында бір немесе бірнеше ірі жалпақ тастардан жасалған жәшіктер. Бұл ескерткіштер әсіресе Сарыарқаның Көкшетау, Кәрітау, Көктау, Қу, Қазылық таулы өлкелерінде, Шідерті, Сілеті, Өлеңті, Нұра, Атасу өзендері алқабында көп, Шідерті, Бұғылы-Тағылы, Ақсу-Аюлы, Боқты-Кент, Беғазы өлкесінде биіктігі екі метрден асатын жалпақ ірі тастардан жасалған қоршаулар тау баурайында тұр¹⁷⁴.

Қазақ жерін мекендеген түрік рулары арасында ертеден тотемдік наным түсініктері – киелі орындарға тәу ету, күнге, отқа сиыну дүниетанымын ұстану орын алған. VII ғ. бері хақ дін ислам келгеннен соң, қазақ ұрпақтары тұтастай бір ислам дінін ұстанды.

"Насаб-нама" нұсқаларында осы жерлерді мекендеген халықтарды діни сеніміне қарай екі топқа бөледі: мұғтар және тарса/несториандықтар. Көне мұсылман әдебиеттерінде мұғтар деп зороастра дініне сенушілер мен оның әр түрлі тармақтарын ұстанушы халықтарды айтқан: «Олар жетпіс түрлі қауымға бөлінеді. Олардың сегізі сақталған: кайумарсийа, зарванийя, зарадуисийа (зороастра халықтар), санавийа (дуалистер), манавийа (манихейлер), маздакийа, дайсанийа, йаркайунийа»¹⁷⁵.

¹⁷¹ Петров. Развалины Муг-тепе около селения Сары-Курган // ПТКЛА. 11 декабря 1913 г. – 1 апреля 1914 г. – Ташкент, 1914. – 63 с.

¹⁷² Суразаков С.Е. Геронический эпос алтайцев / Ученые записки Горно-Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литературы. – Горно-Алтайск, 1958. – 99 с. – 46 бетте

¹⁷³ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2008. – Т. 5. – 448 б.

¹⁷⁴ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2009. – Т. 7. – 439 б.

¹⁷⁵ Жандарбек З. «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. – А., 2002.

Қола дәуір қоныстарының бірі Сарыарқаның Тағыбай бұлақ, Ақсу-Аюлы елді мекендері жанында жақсы сақталған¹⁷⁶, оларды археолог Ә.Марғұлан, М.Қ.Қадырбаев зерттеді. Қазақ жерінің қандай аймағы болмасын, адамның өмір сүруіне, шаруашылық ұйымдастыруға қолайлы болуы, көне тарихы ерте уақыттардан басталатын рулардың қоныстануы, тұрақтануынан осы мәдениет басталады. Тілсіз куәгер болған жәдігерлер көп болғанымен, байырғы заманның тарихи оқиғаларын баяндайтын деректер аз.

Қазақтың ежелгі жыр-аңыздары, ескі шежірелері де құнды, ой-сана, мазмұны жағынан, тақырыптық жан-жақтылық тұрғысынан дүниедегі осыған ұқсас дәстүрлер қатарында. Шежірелік аңыздардың құрамы тақырыптарға бай, мазмұны әр-алуан. Мұндағы кейіпкерлер мифтік тұлғаға айналған, бірақ тарихта шын болған тұлғалар. Мифологиялық дүниетаным шеңберінде қалыптасқан Тәңірі, Бай (Май ≈ Ұмай) Ана бейнесі, диуана, батырлар тұлғасы шежірелік аңыз әңгімелердің өзегіне айналған.

Қазақ ортасында сақталған шежірелерде оларды ескі дәуірлерден жеткізген шежіреші, жыршы, жыраулардан келе жатқан қоғамдық тұрмыс, наным-сенім, дүниетаным, мақсат-мүдде мен мұң-мұқтаждар суреттеледі¹⁷⁷. Зат жүзіндегі деректермен қатар, қазақтың көне дәуірі туралы ауызекі айтылатын шежірелік дәстүрді сақтап келген ауызша үлгі тарихи деректілігі жағынан пайдалы. Ауызекі жанр күйінде жеткен қария сөздерінің мәнін, мазмұнын, жұмбақталған мағынасын, ой-пікірін сараптау арқылы ескі дәуір тарихының үрдісіне көз жеткізуге болады.

Қазақтың шежірелік аңыздары көрші халықтар туралы тарихи әртүрлі мәндегі мағлұматты жеткізеді. Қазақ-өзбек, қазақ-қалмақ, қазақ-ноғай, қырғыз, қарақалпақ қатынастары туралы айтады. Зерттеуші А.М. Позднеев: «ойрат тарихы туралы түрік әдебиетінен аз білеміз, бірақ бұл халықтардың әдебиетінде ойраттар туралы, олардың өмірі, тұрмысы мен тарихы туралы көп айтылады» - деп, жазады¹⁷⁸. Кент тауында тұрған Қызыл кеніш атты қалмақтардан жұртта қалған будда ғибадатханасының салынуына байланысты айтылатын қазақтың тарихи аңызы осы мағынада дерек береді.

¹⁷⁶ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2008. – Т.6. – 496 б..

¹⁷⁷ Марғұлан А. О характере исторической обусловленности казахского эпоса // Изв. КазФАН СССР. Серия историческая. – 1946. – № 1. – 15-81 бетте.

¹⁷⁸ Позднеев А. М. Памятник исторической литературы астраханских калмыков. – СПб, 1885. – С.15

Орталық Азия далаларының иелері болған түрік-моңғол тектес көшпелілердің тарихи дәстүрін салыстыра-құрастыра зерттеу амалдары осы үлкен аймақтың ертеден бергі ортақ тарихын тұтас түсінуге жол ашады. Қазақтың шежірелік деректеріндегі көне аңыз сюжеттері қоңсылас жұрттардың жазба тарихнама мұраларында тіркеуге алынған. Көне тарихқа қатысты шежірелік мәліметтерде екі ықпал байқалады, олардың бірі – дәстүрлі далалық дүниетанымдық түсініктерден бастау алса, екіншісі – көне тарих туралы ислам арқылы келген мұсылмандық іліммен байланысты.

Көптеген шежіре нұсқаларында бұл екі бастау өзара үйлестіріліп, әлем мен адамзат жаратылысы туралы баяндайтын біртұтас құрылым іспетті көрініс табады. Бірақ жаратылыс туралы айтылатын мұсылмандық концепция мен мифологиялық құрылымдар басым түседі. Мысалы, шежірелерде ескі тарихи заман – Адам баласы жаратылды делінетін көне заманнан бастап топан су басатын дәуірге дейінгі межені қамтиды.

Көне шығыстық ислам тарихнамасына, Таурат үлгісіне негізделген мұндай қазақ шежірелері ертерек уақытта көп болған. Соның бірінде «Адам пайғамбар мен Нұқ пайғамбар арасында 2242 жыл өтті» делінсе, Нұржан Наушабайдың шежірелік шығармасында: «Әуелгі Адам сопы, Аллаһ, Нух нәби» – деп жырланады. Бұл көрсетілген уақыт адамзат тарихы үшін ерекше ұзақ емес. Нұржан Наушабай шежіресінде: «Бір абзал тозаңнан жаратылдык біз», – деген өлең жолы бар. Яғни шежірелерде жаратылыс туралы түсінік Адам ата топырақтан (жер-тозаңнан) жаратылды деген ұғымға негізделген.

Әбілғазының «Шаджара-йи түрік» кітабында: «Адам – арабтың «жер қыртысы» деген сөзі. Өйткені Әзірейіл топырақты жердің үстінен алмай, қыртысынан алып еді» - деп, Тауратпен негізделіп жазылған. Нұржан Наушабай шежіресінде ортағасырлық Орта Азиядағы тарихнамалық дәстүрге тән: «Қырық тоғыз ата.. Адаммен Рәсулімнің екі арасы», – деп көрсету межесі тарихи шындыққа сәйкес келмейді. Себебі Адам ата (яғни, алғашқы адам) мен Мұхаммед пайғамбар (VI-VII ғғ.) арасында кемі миллион жыл шамасында уақыт өтті, ал 49 ата дегеніңіз көп болса 1200-1300 жыл. Дүниетанымдық тұрғыда бағыт-бағдар іспетті шежірелік ұғым – «Хаққа күл, Рәсулге үммәт елден біз», – деген, мағынасы: жаратушы Алланың еркіне бағыныштымын, Мұхаммед пайғамбар

салған жолмен жүремін, - деген ниетті білдіреді. Исламдық мифология үлгісінің көп таралған шежіре нұсқасын А. Қайырымұлы жақсы әңгімелейді.

Шежірелердегі тарихи, яғни уақыт өлшемінің өзі мифтік уақыт жүйесіне сай келеді. Мәселен, адам баласына пайғамбар болған тұлғаларды, әдетінде, бірнеше жүз, кейде мың жылдар бойы жасаған деп суреттейді. Мұндай ықпал қазақтың жыр-эпикалық дәстүрінде де кездеседі. Мысалы, Сыпыра жырау үш жүз жыл өмір кешкен деп жырланады. «Насабнаны ғұмырбаянға орай жазылған хронологиялық анықтама жиынтығы деп қабылдасак, оның мазмұны хронологиямен қатар тақырыптық принципті де қамтитынын байқаймыз», - дейді зерттеуші В.П. Санчилов¹⁷⁹.

«Нұқ пайғамбар (с.ғ.с.) жері Оңтүстік пен Солтүстікке қарай үш бөлікке бөлген. Әуелі Хам деген баласына Хиндустанды берді, олар қара зәңгілердің атасы болатын; ортаншысын Сам деген баласына берді. Ол араб-парсының атасы болатын; ал үшіншісі Яфес – түріктің атасы еді, күншығыс жаққа жіберді», - деп, қазақтан алғаш шыққан тарихшы Қадырғали би «Шежірелер жинағында» жазды¹⁸⁰.

Жаратылыс пен адамзаттың түп-тегі туралы бұл сюжет қазақ шежірелік мәтіндерінің бәріне, сондай-ақ ортағасырлық араб-парсы деректемелеріне ортақ құбылыс. Мифтік құрылым қазақ шежірелеріндегі үш жүздің енші алысуы немесе монғол шежіресіндегі Шыңғыс ханның төрт ұлыс жерін ұлдарына үйлестіруі туралы тарих көрінісін баяндауына жақын.

Қазақ шежірелерінде көне тарихи дәуірлер туралы түріктік, оған дейінгі ескі дүниетанымдық түсінік қалдықтарының сақталуы шежірелік тарихи танымдардың өте ертедегі замандардан бастау алатындығын көрсетеді. Бұл туралы Мағзұм қария шежіресінде: «..біздің қазақ халқының асыл насабы Яфестен, бел баласы Түрктен екендігіне, онан соңғысы Уыз ханнан Қарахан тұқымынан екендігіне осы күнгі жүрген қазақтың баласына қойған аттарынан мағлұм болып тұрады. Қазақта Түрік деген де бар, Түтік деген де ат бар, Қойбай, Сырбай, Уызбай, Уыз қан, Уызымнан Уыз деп қояды...» - деген уәж айтылады. Қазақ шежірелерінде ескі дәуір

¹⁷⁹ Санчилов В.П. «Илэтхэл шастир» как исторический источник по истории ойратов. – М., 1990. – 137 с. – 30 бетте.

¹⁸⁰ Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. – А., 1997. – 26 бетте.

тарихына қатысты бұлыңғыр мағлұматтардың сақталуы тарихи таным дәстүрінің ескі уақыттардан бастау алатындығын көрсетеді.

Мұсылмандық әдет-ғұрып, имандылық, ихсан дәстүрі алғашқы пайғамбар Адам ата заманынан жалғасқан үрдіс болса, ислами рәсім, жол, оның әдет-ғұрыптары мен жалғыз жаратушы Аллаға ислам тәртібімен ғибадат ету әдеті Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар заманынан бері, яғни VII ғасырдан бері жалғасты. Қазақтың арғы ата-бабалары ислам қағидаларын ертеден қабылдағаны белгілі. Алғашқыда түріктердің дүниетанымы қалыптасқан аруақ туралы түсінік исламның діни қағидаларымен үйлесіп, дала дәстүрі орнықты. Әуелгі түрік жұртының ортасында қалыптасқан діни сенім-наным мен дүниетаным жүйесін исламдік қағидалармен өзара келісімге жеткізгендер мазһаб иелері болған Имам Ағзам Әбу Ханифа, қазақ ортасында бекіген сопылық ілімнің негізін дамытушы қайраткер қожа Ахмет Йассауи дүниеден өтті.

Исламның түрік мәдениеті ортасына келуі, орнығуы бірнеше ғасырлар бойы жалғасқан. Діни ғылым, біліммен қатар келіп, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Йассауи тәрізді ғұламалар мол қазына қалдырды. Моңғол дәуірінде мұсылмандықтың қазақ даласында өркендеуі Өзбек ханның атын Сұлтан Мұхаммед Өзбек хан есімімен толықтырып, көптеген көшпелі руларға пір болған Сайыд ата әулиенің тарихымен байланысты Әбілғазы шежіресінде айтылады¹⁸¹.

Қожа Ахмет Йассауи хикметтерінің мәңгі өшпейтін маңызы – оған дейін негізінде тек араб тілінде ғана насихатталып келген ислам қағидаларын ол араб шайыхтары, сайыдтарымен қатар түрік жұрты ортасында жүріп, түріктің әдеті, діни салт, ғұрпымен астастырып, өзара үйлестіріп және әлеуметтік тұрмыс-тіршілігіне бейімдеп енгізді. Қазақтың діни ғибадат құлшылық дәстүрлері, көне түрік әдет-ғұрпы ислам талаптарымен үйлесіп, тамаша сипатқа ие Пайғамбардың (с.ғ.с.) сүннетін, имам ағзам мазһабын (жол) ұстанды.

Ескі түрік дәстүрінің исламмен үйлесуі қазақтың кейбір эпитафиялық жәдігерлері – зират ескерткіштерінен көрініс табады. Шежіре дәстүрін генеалогиялық жағынан қарастыратын болсақ, бұның негізінде бұрынғы бабалар тұлғасын еске алып отыру

¹⁸¹ История Казахстана в персидских источниках. СМАЗО. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – А., 2006. – 620 с. – 394 бетте.

арқылы халықтың өткеніне, тарихына ұрпақтар (қауым мен қоғам) назару аудару, саралау жолы жатқанын аңғарамыз. Бұл дәстүрдің негізінде аруақтарға құрмет көрсету дәстүрі байқалады. Мұны дәлелдейтін фольклорлық деректер бар. Қазақ ортасында айтылатын дана сөздердің бірі: «Өлі риза болмай, тірі байымайды». Сөз мазмұнында аруақты еске алу, оған деген сый-құрмет жатыр. Түрік халқының тарихи дәстүрі, дүниетанымы және наным-сенімдері өзара байланысты.

Бұл Орхон-Енесай бойында сақталып келген ертедегі түріктің жазу мұралары, ескі жәдігерінен көрініс табады. Тасқа қашалып жазылған кітап – бірнеше қызмет атқарып тұрған жәдігер – осының мысалы¹⁸². Біріншіден – ол эпитафия, түрік қоғамында өткен адал қаған, мемлекет қайраткеріне орнатылған құлпытас. Екіншіден – түрік елінің шежіресі жазылған. Үшіншіден – опат болған баба аруағына деген сый-құрмет үшін қойылған. Ата-баба аруағын құрмет ете білмеген ұрпақтың болашағы – қараңғы. Шежірелік дәстүрдің ертедегі түп-тегі (генезисі) мал шаруашылығы мен көшпелі тұрмыс талабынан туындаған. Ескі шежірелер атқарған қоғамды реттеу, әлеуметті ұйымдастыру қызметі – ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға өткен ұрпақтардың шаруашылық пен тұрмыс үшін маңызды тәжірибесін жеткізу болды. «Ұрпақ тәрбиесінің негізі, басты бағыты, өткенде болған өнегелі істерді үлгі ету, бүгінгі тілмен айтқанда – тарихпен тәрбиелеу болған», - деп М. Қойгелдиев жазады¹⁸³.

«Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» деген халық даналығы ата-баба генеалогиясын таратуға негізделген шежіре дәстүрінің әлеуметтік-қоғамдық, әлеуметтік-тәрбиелік мәнін білдіреді. Осыдан аруаққа деген сый-құрмет, ерте дәуірдегі түрік діни сенім-нанымдарының шежіре дәстүрімен байланысы байқалады. Сілеті бойында түздік археографиялық ізденіс жасағанда, жақсы мысал болатын эпитафия жәдігерінен керей руының «ашамай таңба» (христиандарда «крест» ретінде мәлім таңба) ескі ғұн, түрік дәуіріндегі «күн белгісі») және оның астында жазылған басмаласы бар.

¹⁸² Сарткожаұлы Қ. Орхон мұралары. – Алматы, 2012. – 324б.

¹⁸³ Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – А., 1991. – 272 б. – 26 бетте

Қазақ жері аумағында жиі кездесетін тастағы ізтаңбаларда «күнбейнелі, жүзі Күн тәрізді адам» петроглифтердің шежіре нұсқаларындағы сюжетпен байланысы бар. Шежіреде көрікті бала туралы: «Күн дейін десем, көзі бар. Ай дейін десем, аузы бар» деп айтылады. Алғашқы болып осындай жолды сілтеген академик Ә. Марғұланның мұрасында ежелгі аңыздардағы түрік жұртының киелі аң-құсына айналған «көк бөрі», «көк бұқа» бейнесі тастағы ізтаңбалар сюжетінде орын алғаны көрсетілген.

Уыз ханға байланысты шежірелік деректе оның өмір бастаулары, тақуалығы, өнерпаздығы (әсіресе, балаға ат қою дәстүрінің негізін салуда, киіз үй жасау ісінде), өжеттілігі мен әскери өнері, қоғамның этноәлеуметтік реттеуші ретінде істеген ісі, саяси дәстүрі және бергі қазақпен нақты байланысы туралы айтылады.

Уыз үйінің қарапайым үлгіде жасалғаны, яғни оның қарабайыр үй-жайдың үлгілік негізін жасағаны оның өте ерте дәуірлерде өмір сүрген адам екендігін мегзеуі әбден мүмкін. Л. Н. Гумилев қазақ этносының шығу тегі бұрынғы түрік халықтарының этностық тарихымен тікелей қатысты, ал ғұндар түрік этносы ретінде б.д.д III ғ. қалыптасты, олар саны жағынан 60 мың әскер, яғни 300 мың адам болды дейді¹⁸⁴.

Б.д.д. I мыңжылдықта қазақ сахарасын мекен еткен ел-жұртты атаудағы әр-қилы этнонимдер әртүрлі көрші елдердің жазба деректемелерінде кездеседі. Қазақ шежіресі бойынша сол заман Уыз ханның дәуірімен байланысты. Қытай жазба деректерінің көрсетуінше, сол уақытта отырықшы болған шүршіт елі өздеріне таңсық көшпелілердің үй-жай қолданып тұрмыс кешетініне көз жеткізген.

Қазақтағы Уыз ханнан қалған бір мұра — қазақтың қара шаңырағына айналған киіз үй. Уыз хан енгізген екінші жаңалық — саяси билік жүйесі мен ерекше әскери өнер. Уыз ханның ата-тегі: “Мұғылдан бел бала Қара хан, мұнан Уыз хан, мұғыл нәсілінен әуелі мұсылман болған осы Уыз хан еді. Мұның заманына дейін не кітап, не пайғамбар ұғымы жоқ еді. Іштен туа әлһамы болып «Алла» деп, зікір салып туды. Бұл Уыз өскен соң Ұлығ патша болып дүние

¹⁸⁴ Гумилев Л. Н. Происхождение казахского этноса // Евразийство и Казахстан. — Астана, 2003. — Т. I. С. 11-18. — 11 бетте.

жүзіне дәуірі жүріп, көп уәләйатлар алып, қанша жұртты мұсылман қылды»¹⁸⁵.

Зерттеушілер Ұыз ханның бейнесін қытайдың жазу тарихнамасы дәстүрінде сөз етілетін атақты Мөте тәңірқұтының тұлғасымен байланыстырады. Бұған айғақ болар дәлелдер көп. Атақты синолог И. Бичурин де солай деген. Тек осыған бірден толық сенуге кедергі ететін жағдай - ол бір тарихи тұлғаның тарихта екі түрлі атымен аталуы: Ұыз хан $\approx$ Оғыз хан $\approx$ Мөте тәңірқұт. Екі-үш түрлі аталып жүрген тарихи тұлға бір адам екендігіне зерттеушілерді жетелейтін айғақ – Ұыз хан мен Мөте (Моде $\approx$ Мәді) тәңірқұтының ғұмырбаян ұқсастығы. Көнедегі түріктің тарихын жазбаша жылнамаларға түсірген қытайдың тарихшысы Сы Ма Цянь өзінің «Тарихи жазбалар» деп аталатын көне оқиғаларды сипаттауға арналған еңбегінде: «ғұндардың аталары Шунь вэй есімді Хя хэу шы (Хун ну Шы Цзу) әулетінен еді. Тхан (б.д.д. 2357 жыл) мен Юй (б.д.д. 2255 жыл) патшаларының заманында бар еді. Жұрты қытайдың солтүстік аймақтарынан әрі еді. Малдарын бір жайлаудан екінші жайлауға айдап көшіп жүретін. Малданатыны жылқылар, ірі қара мен ешкі; кейбіреулері түйе, есек, қодас және жүйрік жылқылар ұстайды. Бір жайылымнан басқа жайылымға, су мен шөптің ыңғайына қарай көшеді. Қалалық, отырықшылық, егіншілік тұрмысы жоқ, әрқайсының жеке жайылымдары бар. Хат танымайды, ал заңдарын ауызекі хабарлайды. Әменгерлік дәстүрін ұстанады»¹⁸⁶.

Қытай деректемелері баяндайтын түрік тарихына қатысты құнды мәліметтерді А.Т. Маливкин талдауға алып, түсініктеме берді¹⁸⁷. Қытай тарихнамасында көшпелі ғұн (түрік) жұртының ата-бабаларының генеалогиясы б.з.д. 2357 жылдан белгілі, грек тарихшысы Геродот (б.д.д. V ғ.) сақалардың аңыз-әфсанасының негізінде олардың шығу тегін б.з.д. 1500 жыл деп көрсетеді. Ә. Марғұлан Бұланты өзені бойындағы тастағы петроглифтерде бейнеленген көк бөрі бейнесі қазақ шежіресінде айтылатын

¹⁸⁵ Мағзұм қария Ахметұлының жазбасынан.

¹⁸⁶ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – 39 бетте

¹⁸⁷ Маливкин А. Т. Танские хроники о государствах Центральной Азии: тексты и исследования. – Новосибирск, 1989.

қазақтың арғы атасы Уыз (Оғыз) ханға жорық жағдайында кие болған бөрі бейнесі болуы мүмкін дейді¹⁸⁸.

Қазақ шежіресінде Уыз хан (Мөте тәңірқұт) тарихы аңыз тәрізді баяндалады. Көне қытай деректерінде топан су туралы аңыз кездеспейді. Қазақтың ескі заман тарихына, тұлғаларына байланысты қазақ шежірелерінде айтылатын алғашқы хан – Алаша. Ол туралы: "Әуелі Адам ата, оның атасының атын білуші жоқ. "Первый человек" болып топырақтан жаратылды. Екінші – қазірет Ғайса пайғамбардың атасының атын білуші жоқ, құдірет шеберлігін көрсету үшін, он үш жасар қыздан атасыз туғызды. Үшінші – Қызыр пайғамбардың атасының атын білуші жоқ. Атасы бар шығар, бірақ анық біліп айтушы жоқ. Алаша ханның атасының атын білуші жоқ" – дейді Мәшһүр Жүсіп¹⁸⁹.

Қазақтың шежіре дерегінде Алаша хан – қазақтың арғы бабасы. Алаша хан мен Уыз хан – қазақтың тарихи аңыз-эпсанасындағы алғашқы мәдени үлгілерді жасап, ұрпақтарына өнерді мұра еткен тұлғалар. Алаша ханның ұрпаққа жеткен мұрасы – әскери өнер, ол саяси билік жүйесін жасаушы, саяси одақ құрушы, ынтымақтықты насихаттаушы. Шежірелік деректердегі тарихи аңыздардың біразы Алаша хан туралы баяндайды.

Шежіредегі Алаша хан жайлы тарихи аңыздарға назар аударатын болсақ, мұнда берілген мәліметтер тарихи ертегілер мәнерінде баяндалған және олардың мәтіндері жан-жақты әрі семиотикалық құрылымдарды қамтиды. Мәселен, мәні ала ұғымымен байланыстырылады: ала, алапес бала. Семиологиялық тұрғыда ала сөзінің белгі ретіндегі мағынасы - Орталық Азияның далалық аймағының әртүрлі ескі жұрт мекендерін қоныс қылған алуан түрлі әулеттер, рулар мен халықтардың басын құраған елдік символика, қоғамның дамуындағы этноинтеграциялық елдесу мәнін білдіретін халықтық түсінік.

Алаш есімі қазақта ұранға айналған және Алаша тұлғасына байланысты көпнұсқалы әңгімелер, бірнеше мифтік сюжеттер берілген. Орталық Азия көшпелілерінің материалдық мәдениеті мен шаруашылығында және бұйым-заттарына, немесе жер атына

¹⁸⁸ Маргулан А. Х. Петроглифы с тотемом волка. – 10 бетте.

¹⁸⁹ Көпеев М. Ж. Атасының аты білінбей өзі аты шыққан ерлер. /Дайынд. Н.Қ.Жүсіпов // Ақ-Орда. – 1993. – №2.

катысты ала және алаша сөзі малдың түрі-түсі мен жерге төселетін төсенішке, басын қар алған тауға орай қолданыс табады.

Ә. Марғұлан сақтаған шежірелік мұрада "Алаша хан, оның баласы Жошы хан" аталатын аңыз үлгісі бар: «Шежіренің, һәм елдің айтуынша қазақтың әуелгі ханы Алаша хан деген екен. Түрік халқының әдеті – өз халқын батырлары не хандарының есімімен атамақ рәсім екен. Сол себепті қазақтар өзін "Алаш" деп, яки алаштың халқы деп атаған. Мұны қазақтың мақалы да көрсетіп тұр. Мәселен: "Алаш, алаш болғалы, Алаша хан болғалы"¹⁹⁰.

Қазақ және Сібірдегі қайсыбір ноғай халықтары өзін өзі алаштың азаматымыз деп айтады. Бұл сөзге қарағанда бір кездерде қайсыбір ноғай мен қазақ халқының ханы бір болған деген ой туады. Қиыншылық болған уақытта қазақ-ноғай бір-біріне «алаштың азаматы емес пе едің?!» – деседі. Алаша ханның кім, қайдан шыққаны шежіреде айтылады.

Қазаққа ұран болған «Алаш» идеясын жалғастырушы біздің ұлт болмақ. Алаша хан туралы аңыздан қазақтың өз алдына ел болуының, оның үш жүз атануының себептері көрініс береді. Алаш ұраны елдің ауыртпалық кезеңінде еңсесі басылған халыққа рух, қайрат беретін, дұшпанға қарсы тұруға шақыратын үндеу-насихат жыр нұсқаларына айналғанын шежіреден көреміз.

XVII ғ. жазылған Қадырғали би шежіресінде қазақ халқы Алаш мыңы атымен аталады. Қазақ өзін Алаш атағанын жалғыз Қадырғали би еңбегінен емес, XVI-XVII ғғ. өмір сүрген, қазақ қауымынан шыққан ақын-жырау шығармаларынан, аңыз-әнгімеден, бай шежірелерден анық байқалатындығын атай келе, зерттеуші М. Қойгелдиев: «Мұхаммед Хайдардың көрсетуінен "қазақ" есімі қазақ қауымына сырттан берілгендігін аңғару қиынға соқпайды», - дейді¹⁹¹.

XVIII ғ. қалмақ-қазақ жаугершілік заманынан мұра болған өлең жолдарында: «Өскенбіз Алаш ұлы бір ұядан, кемеңгер кеңес шыққан қариядан» – делінеді. Немесе: «Ұмытпа қазақ "Алаш" ұранынды, қойныңнан үзе көрме Құраныңды», - делінеді¹⁹². Байқағанымыздай, қазақтың ауызекі шежірелерінде қариялар қазақ

¹⁹⁰ ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 198 – Қазақтың шығу тегі (аңыз) /Жинауш. Ә. Х. Марғұлан (араб жазуы). – 1939. – 1 б.

¹⁹¹ Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылынамалар жинағы. – 42 бетте

¹⁹² БҒМ ОҒК, Бума № 1611 – Қазақ рулары туралы. – 1959. – 20 б.

өзіне "қазақ" атын сайлап алды десе, жазба тарихнамада, атып айтсақ, М.Х. Дулати еңбегінде: «елден шығып бөлектенген соң, өз бетінше өмір кешкен соң, оларды "қазақ" деп атады. Бұл атау олардың аты болып қалды», - делінеді¹⁹³.

МИКХ жинағында бұл үзінді: «Керей мен Жәнібек өз халқынан бөлектеніп, біраз уақыт қиындық көрді, оларды қазақ деді, осы лақап аты бекіп қалды» деп аударылған¹⁹⁴. Алаша ұғымы ел аты ретінде қолданылғанын қытай деректемелері де мәлімдейді, мысалы: «Ала елі... зерттеушілер анықтағанындай, "хэла" иероглифы түріктің "ала" деген сөдің мағынасына тең, яғни "ала аттар" [Мориясу]. ТД (Ду Ю. Тун дянь. Мемлекетті басқару жарғылар жинағында) ескі дерегінде келтірілген мәлімет бойынша түріктерде жылқы "хэлань", яғни ала ат деп аталатыны осы тұжырымға сай келеді»¹⁹⁵.

Алаша ұғымының түрік қағандар иеленген титулдық мәні болғаны да айтылады: «басмылдардың қағанына "хэла-пицза-кэхань" деген титул берілген деректе айтылады. Бұл титулдың "хэла" деген сөзі «ала» деген мағынаны білдіреді дейміз... Чэнь Чауимень, ТД мәтінінен түсініктеме жасағанда "жылқыларының түсі ала болғандықтан, олардың мемлекеті де осылай аталады" деген мәліметке назар аударған... бұл жерде елдің аты ру атынан шыққанға ұқсайды... сондықтан "хэла-пицзу-кэхань" деген титулды ala-bilga-qagan деп оқуға болады»¹⁹⁶.

Шежірелік деректерде Алаша ханға байланысты нақты хронологиялық мәндегі тарихи мәлімет жоқ. Алаша ханның бейнесі ғайып тұлға бейнесіне жақын. Егер Уыз ханды И. Бичуриннен бастап зерттеушілердің біршамасы ғұн дәуіріндегі Мәді шаньюй тұлғасына баласа, Алаша ханның бейнесі ауызекі және жазба шежірелік аңыз деректерінде бірде Шыңғыс хан (Алаша хан, Жошы хан = Шыңғыс хан, Жошы хан; қазақ шежірелерінде Шыңғыс хан Алтынбел ханның жиен ұрпағы ретінде суреттеледі), енді бірде Ахмед хан («Бабырнама»), ал зерттеушілер пайымдауынша (Қ. Салғараұлы және т.б.) Алаша ханның бейнесі тарихтағы

¹⁹³ Дулати Мухаммед Хайдар. Тарихи-и Рашиди: перевод с персидского языка. – 323 бетте

¹⁹⁴ Материалы по истории казахских ханств. – 222 бетте

¹⁹⁵ Малявкин А. Т. Танские хроники о государствах Центральной Азии: тексты и исследования. – 324 бетте

¹⁹⁶ Малявкин А. Т. Танские хроники ... – 325 бетте

Хақназар хан тұлғасымен байланысты. Кейбір зерттеушілер еңбегінде Алаша ханды көне тарихта өткен Алып Ер Тоңға немесе Афрасибатың өзімен байланыстыру үлгісі кездеседі¹⁹⁷.

Ә. Марғұлан Сарыарқадағы археологиялық қазба жұмыстарын осы тарихи фольклор, демек тарихи аңыздардың деректерімен орайлас жүргізгенін байқаймыз. Шыңғыс хан туралы қазақтың шежірелік деректері "Алтын шежіре", "Моңғолдың құпия шежіресінің" ізімен ауызша баяндалған хикаяның мазмұнында Шыңғыс аты туралы, оның сағымнан пайда болуы, Шыңғысханға қатысты оның туыстары арасындағы кикілжің, руластары тарапынан оның билеушілік қасиеттері әуелі танылмағандығы, мойындалмағандығы, қазақ ортасында хан сайлануы туралы баяндалады¹⁹⁸, оны әділ әрі ақылшы тұлға етіп көрсетеді, ұрпақтарының көп елдердегі билік әулеттерінің негізі болғандығы айтылады.

Сақалардың мәлім еткен аңыздарына сүйеніп олардың ескі тарихын баяндайды. Сақалардың өз аузынан грек тарихшысы галикарнастық Геродот сақаның атасы Тарғытай жөнінде шамасы б.з.д. XV ғ. төңірегінде өмір сүрген адам екенін айтады. Ә. Марғұлан зерттеген, археологияда «Беғазы-Дәндібай мәдениеті» деп (б.з.д XIII-X ғғ.) аталатын қола дәуір кезеңіне жақын.

Сарыарқа өңірлеріндегі Беғазы, Атасу, Тағыбай бұлақ сияқты ескі қоныс орындары гректің тарихшысы Геродоттың дерегіндегі сақтардың арғы атасы деп көрсетілетін Тарғытай заманына қатысты жәдігерлер санатында деуге болады.

Қытай тарихшысы Сыма Цянь өз дерекнамасында ғұндардың әулетінде үш тармақ барын жазды. Ол әулеттер ақсүйектерден еді. Олардың екеуі Хуань (Қуаң ≈ куаң дала деген мағынада болуы тиіс – М.А.) және Шүйбу (Сүйін би ≈ Суан би, демек су, өзен бойындағы халық деген мағынада деп болжаймыз – М.А.) әулеті деп білеміз. Осыдан қорытып айтатын болсақ, қуандық, сүйіндік («суан», «суандық», «шуманак» атаулары қазақ құрамында арғын, найман, керей және үйсін руларында кездеседі, бұлар ертеде бір әулетті құраған болса керек) деген рулар ең алғашқы мағынасы «қуаң даланың адамдары» және «суан ≈ сулы өлкенің адамдары» деген географиядан пайда болған этнонимдер.

¹⁹⁷ Әбушәріп С. Афрасиаб (Алып Ер тоңға). – Түркістан, 2004. - 354б.

¹⁹⁸ Ювалы А. Шыңғыс хан және оның ұлдары. – Түркістан, 2003. – 325 б.

Халық атын тұрған жеріне қарай атау дәстүрі ертеден қалыптасқан. Мысалы, славяндар ішіндегі «дреговичи» атауы «орман адамдары» деген мағынаны білдірген. Рашид-ад-дин Хамаданидің еңбегінде көне түрік тайпасының бірі «ағаш ері» деп аталады. Көне заманда Қосөзен аралығында өмір сүрген халықтың аты «шумер» (этнонимы), түрік тіліндегі «суб, су» және «иер, жер» деген сөздерден құралған атау. Қытай тілінде «су» сөзі «шуй» деп айтылады.

Геродот сақалардың атасы Тарғытайдың үш ұлынан таралған елі деп көрсетеді. Шежіреде Алаштан (Қазақтан) Ақ Арыс, Жан Арыс, Бек арыс деп тарататын жүйе осы құрылымға ұқсас. Геродот келтірген сақалар шежіресінде: «Ал Тарғытайдан үш ұл туған: Липоксай, Арпоксай және кенжесі Қолақсай. Заманында скиф жеріне соқа, мойынтұрық, айбалта, тостаған сияқты аспаннан алтын заттар түскенде, ағайындардың үлкені бұл заттарды бірінші көріп аламын деп еді, ол алтын заттар жалындап жолатпады, бірақ кенжелері жақындап еді, алтын жануын тоқтатты. Үлкен ағалары осы таңғажайып оқиғаның мағынасын түсініп, бүкіл патшалықты кенже інісіне береді. Осылайша Липоксайдан қазір ауқат атанып жүрген скиф руы, ортаншысы Арпоксайдан "катиар" мен "траспи" атанғандар, ал кенжесінен "паралаттар" тарайды»¹⁹⁹.

Бұл генеалогиялық құрылымдардың сыртқы ұқсастығы кездейсоқ болғанымен, мұндағы маңызды мәселе басқада, алтын символикасында. Бұл туралы белгілі зерттеуші А.М. Хазанов былайша пікір айтады: «...аңыздың құрылымдық-типологиялық ерекшеліктері назар аудартады, қасиетті алтын скифтер қауымының бірлігін, әлеуметтік құрылымның құдайдың жарылқауымен болғанын сипаттайды, Қолақсай ұрпағына билік құдайдың пәрменімен берілуін, сакральділігін дәлелдейді»²⁰⁰.

Шежірелерде сақталған ескі тарихи-мифтік сюжеттер саясат, билік тәртібі ғарыштық билік тәртібіне, әділдікке, ал саяси рольдерді ғарыштық принциптерден шығарып түсіндіреді. Міне осы тұрғыдағы Ұыз ханның билігінің шығу тегі туралы талдау жасау керек. Немесе сақа патшаларының билігінің пайда болу жолдары туралы ізденіс етуге де болады. Ғарыштық символдар – Ай, Күн, Жұлдыз – патша балаларының есіміне айналдырылады.

¹⁹⁹ Геродот. История в девяти книгах. – Л., 1972.

²⁰⁰ Хазанов А. М. Легенда о происхождении скифов... – 74-83 бетте

Патша билігінің Ұлық Алланың жарлығымен орнағандығы шежіреде осындай тәпсір ету үрдісінің мысалы (құт, тәңірқұт: құт дарыған). Әсіресе, адам санасында «патша билігі болмаса, хан өлсе, би тозса - зобалаңға ұрынамыз» деген қорқыныш ұялату жағы көп. Шежіре дәстүрі ерте замандарда, байырғы түрік дәуірінде, ортағасыр қарахандар заманында да, кейінгі өзбек-қазақ, қазақ-ноғай кезінде, қазақ хандығы тұсында да діни түсініктерімен байланысты болды.

Грек тарихшысы мәлім етіп отырған сақа жұртының генеалогиялық аңызында археология ғылымы қол жеткізген қазба мұраларымен біршама үндестігі бар. Ерте заман тарихы қазба жәдігерлерінің деректерімен зерттелсе де, бұл деректерді дәлелдей түсетін жазба не ауызша тарихи фольклор үлгілерінде сақталған мәліметтермен толықтыру дәйекті болады. Жылқы шаруашылығы негізіндегі көшпелі тұрмысқа бейімделген қазақ халқының ата-бабаларының тарихи деректері, аңыз-әфсана, шежіре, даналық сөздері б.з.д. VIII-III ғғ. аралығында алыс-жақын көрші халықтардың жазба тарихнамасында сақталған.

Академик Ә. Марғұлан қазақ сақа, ғұн, үйсін руларының этникалық тұрғыда тікелей ұрпағы дей келе, ғұндардың рухани тіршілігі ескі қазақ руларының ойлауымен бірдей болғанын, олардың тарихи дәуірде жасаған көп рулары, қоғамдағы әлеуметтік құрылысы кейінгі қазақ ортасында сақталғандығын, ескі қазақ шежірелері кең таралып, Еуропадағы германдардың қария сөздерінде орын алатындығын жазған²⁰¹.

Сақа, ғұн, үйсін, қанлы, қыпшақ дәуірлеріндегі шежірелік сөздер грек, рим, қытайлық әулеттік тарихнамада, византиялық рұмдықтардың, ертедегі парсылардың, ортағасырлардағы мұсылман араб-парсы тарихшыларының жазба еңбектерінде сақталған. Сонымен қатар осы грек, рұмдық, араб-парсы, қытай елдерінің адамдары қазақ сахарасында саяхат, сауда жайымен болып, көрген білгендерін хатқа тіркеп жазған. Осы деректердің арқасында ерте замандардағы қазақ сахарасында тұрмыс кешкен қазақ ата-бабаларының әлеуметтік-саяси, шаруашылық-мәдени, дүниетаным, наным-сенімдері тұрмыстық отбасылық рәсімдері, салт-дәстүрлері туралы құнды деректер жетіп отыр.

²⁰¹ Марғұлан Ә. Х. Ежелгі жыр, аңыздар. – 36-40 бетте

Гректің көптеген авторлары қазақ сахарасындағы сақа, массагет халықтары туралы әңгіме етеді. Әсіресе Геродот грек пен парсы арасында орын алған соғысты сипаттап жазған кітабының төртінші тарауында сақа, массагет тұрмысы туралы келтірген мәліметтер тарихи салыстырма үшін пайдалы, мысалы: «Массагеттердің киімі мен тұрмысы скифтерге (сақаларға) ұқсас. Жаяу жүріп және ат үстінде соғыс салады. Сөйтіп соғыстың екі түрін жақсы игерген. Ұрысқа садақ пен найзаны қатар қолданады. Қарапайым қаруы болады. Айбалтасы да болады. Көп заттарды олар алтын мен жезден жасап алады. Найза, жебе, айбалтасы мыстан жасалған, дулығасын, кісе-белбеуінің тиектерін алтынмен көмкерген. Аттарын соққыдан сақтау үшін мыстан сауыт соғады, оған қоса үзенгі, таралғы, айыл, тоқымы және жүген, пылбыр-тізгіні алтынмен безендірілген. Темір мен күмісті олар қолданбайды, өйткені бұл металдар олардың елінде жоқ. Керісінше алтын мен жезге олардың елі бай. Олардың салт-дәстүрлері мынандай: ішетіні бие сүтінен жасалған қымыз. Сиынатын құдайы тек күн, оған олар жылқы сойып құрбандық шалады. Мұндай әдеттің себебі сол, олардың түсінігінде күн тәрізді жылдам құдайға тек жылдам шаба алатын жылқы малын құрбандыққа шалу лайық».

Міне, Геродоттың жазып отырған бұл дерегі қазіргі қазақ дәстүрімен бір жобада. Қазақтың тілек сөзінде «құрбандыққа шалғаның Қияметте пырақ болсын» дегені де осы дәстүрдің айқын мысалы. Сонымен бірге Алтайда археологиялық зерттеу барысында анықталған сақа патшаларының қабірінде жылқы малы жерленген.

Пазырық пен Берел қорғандарында жылқылардың еті бұзылмай мұздақ жердің әсерімен және жерлеу тәсіліне орай жақсы сақталған. Бұл қорғандар құнды тарихи дерек беріп отыр. Себебі, Геродоттың сақаларды сипаттағанындағыдай жерлеу рәсімі кейінгі археологиялық зерттеулермен толық расталды. Қазақтың ауызша дәстүр үлгілері ерте заманнан бастау алады. Шежіре дәстүрінің қалыптасуы — осы ауызша тарих айтудың қалыптасуымен байланысты әлеуметтік-мәдени үдеріс. Орталық Азияның географиялық, климаттық жағдайы осы өңірлерде тіршілігін ұйымдастырған халықтардың мәдениеті мен шаруашылығына әсер етті, осыған орай айрықша дамыған көшпелі мәдени дәстүрлер пайда болды.

Халық дәстүрлері адам баласы өміріне қатысты қоғамның түрлі салаларына сәйкес болып, негізінен шаруашылық, отбасы рәсімі, діни сенім-наным, халықтық даналық, білім дәстүрлері ретінде көрініс табады. Осылардың қатарында халықтың тарихи білім, таным, тарихи жады мен сана категорияларын қамтитын шежіре дәстүрі ғасырлар бойы жалғасты. Көшпелілер ортасында айтылатын тарихи әңгімелер әр кезеңдерде көршілес халықтың жазба тарихнамасында жазылып отырған.

Қазақтың ертедегі сақ, ғұн, үйсін дәуіріндегі ауызша тарихи аңыздарының көршілес елдердің тарихи жазба деректерінде сақталуы шежіре дәстүрінің бастаулары көне заманда екендігін дәлелдейді. Шежіре дәстүрі халықтың ауызша әңгіме үлгілерін жинаушылары ерекше дамыған жады, есте сақтау қабілеті жақсы болуының белгісі. Мысалы Геродот сақалардың ауызша айтылып келген аңызын алға тартып, «олардың алғашқы адамы Тарғытай болған еді» деп кітапқа жазды. «Оның өмір сүрген жылдар шамасы осыдан мың жыл бұрын екен» дейді.

Қазақ және қазаққа жақын кейбір түрік халықтары, өз негізін Алаша ханнан, Уыз ханнан шығаратыны осыған ұқсас. Тіпті семантикалық тұрғыдан да сәйкестік байқалады: Алаша хан, алапес бала, денесі ала болып туған бала және Тарғытай, немесе Тарғылтай сөзінің мәні *ала, тарғыл*. Қазақ аңыздарымен салыстыратын болсақ, мұндағы Тарғылтай есімі қазақ қариялары шежіресінде айтылады. Қазақ әфсаналарында Тарғылтайдың есімі Домбауыл (Домрул), Дуа соқыр, Тарбағатай сынды аңыз болған адамдардың есімдерімен қатар айтылууда.

Әлемнің көп халықтары өзінің шығу тегін арғыдағы бір атаның есімімен байланыстыруы – қалыптасқан генеалогиялық дәстүр. Құран және жалпы қасиетті төрт кітаптармен таныс болған халықтар ортасында адамзаттың шығуы мен таралуы турасында түсінік бір нұсқадағы немесе түбі бір нұсқаға жеткізетін сюжетке құралған. Ол адамзаттың арғы атасы Адам ата дегендік. Сөйтіп, зерттеушілердің пікірінше, Адам ата туралы аңыз, Топан су аңызы халықтар арасында бірінен біріне таратылу арқылы көпшілікке мәлім болған.

Осы аңыздар халықтардың өз ортасында өзінше ерекшеліктерімен айтылатын болған. Әсіресе бұл зерттеулер белгілі этнограф Дж. Фрэзердің «Көне Өсиеттегі фольклор» еңбегінде

карастырылды. Дж. Фрэзер еңбектерінде ерте замандарда ел бастаушы тұлғалардың ел өміріне қауіп төнген кереметті жағдайда дүниеге келуі, кейіннен ел басқарушысы дәрежесіне жетуі турасында ауызекі айтылатын тарихи аңыз сюжеттері талданды.

Адамдардың жаңа туған нәрестені су бойында тауып алуы, оның айырықша қасиеттерінің болуы (Алаша хан сияқты денесі ала болуы, Уыз хан сияқты уақытына жетпей тіл қатып өз есімін атап қоюы, Шыңғыс хан сияқты күн сәулесінен пайда болуы, жұдырығына кесек қан жұмып тууы, Әмір Темірдің көрде тууы), елден қуғындалуы (Алтынбелхан аңызындағы қызды темір торға жасырылуы, Алаша баланың - Сыр асырылып Арқа жеріне, Едігенің Еділ-Жайықтан қуғындалуы) сияқты аңыз сюжеттерінің негізгі элементтері кең таралған. Осындай аңыз сюжеттері әлемдегі халықтардың ауызекі айтылатын тарихи әңгімелерінің негізін құрайды²⁰². Моисейдің туу туралы аңызы оған дейінгі дәуірдегі Гильгамеш аңызына ұқсас келеді.

Бұл аңыз-әңгімелердің астарында тарихи шындық та бар. Ол аңыздардан міндеті орын алған тарихи оқиға турасында аз болса да бір деректік ақпарат жеткізу. Ауызша тарих үлгісіндегі мәліметтер халықтың жадында сақталып келген. Қазақ шежіресі тұтас қазақ ұлтының тарихи жадын қамтиды. Алайда халықтық жады дегенде, шежіре дәстүрі қалың бұқара ортасында ретсіз күйде сақталуы мүмкін емесі белгілі. Сондықтан, жалпы халықтық жадыға мен зердеге негізделген жеке тұлғалардың деректері жатқа білу қасиеттері арқасында осы дәстүр өз жалғасын тапқан.

Көрші халықтардың жазба тарихнамасында түрік, қазақ шежіре сөздерінің қолданылуын дәлелдейтін көптеген ерте замандағы, орта ғасырлардағы тарихи еңбектер бар. Парсы тарихшысы Рашид-ад-дин түрік, араб, франк, ғалымдары мен тарихшыларының өз халықтары туралы қалдырған жылынамалары, қария сөздері, аңыздары бар, сол халықтардың білетін шежіре адамдарына сауал қойып, беделді адамдарынан сұрастырдық – деп жазады²⁰³.

Қазақ ортасында замандарда шежіреші адамдар өмір сүрген. Ертеректе түріктің даңқты тарихы тасқа басылған, жазуға да түскен. Мысалы, «Қазақта киіз кітап деген ұғым бар, бұл ұғым толығымен абыз аттарымен байланысты жүреді. Халық аңызы бойынша тас,

²⁰² Фрэзэр Дж. Дж. Фольклор в Ветхом завете. – М., 1989. – 542 с.

²⁰³ Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – А., 1993. – 76 б.

ағаш, сүйек, теріден басқа бұрынғы заманда жазуды жұқа киіздерге жазып отырған. Орта ғасырдағы абыздардың көпшілігі қазақ хандарының хатшылық қызметінде болып, олардың кеңесшісі, ақыл берушісі болған, халық алдында үгіт айтып, оларға өзінің насихатын ұсынған. Бұл деректерге қарағанда, қазақтың абыздары ескі замандағы оқымысты бақыстардың дәстүрін соңғы заманға дейін сақтап келген және солардың сарқыты деуге болады» – деп, Ә. Марғұлан жазады²⁰⁴.

Көне грек тарихнамасы көрсеткендей, гректердің "скиф" деп атап жүрген көшпелі және егінші халықтарын парсылар «сақа» деп атайды және бұл сөз «ержүрек жауынгер» деген мән-мағына бiлдiредi. Бұл қазiргi түрiк және нақты қазақ тiлiндегi «сақа» сөзiнiң мағынасына сәйкес. Яғни сақа – мықты адам, сақа адам. Мық атауы да солай. «Скиф» сөзi көне грек жазбаларынан орысшаға қате аударылған, тарихнамада «(и)скит» туралы әңгiмеленедi.

Аудармашылар тарапынан «скиф» деп аударылып берiлiп, бұл сөз ендi әдетке айналғандықтан, сол күйiнде қолданылып келедi. Зерттеушiлердiң басқа бiр кемшiлiгi – скифтердiң географиялық жұртын анықтаумен байланысты. Мәселен, зерттеушi И.В. Кукулина мынадай маңызды мәселеге назар аудартады: «Скифтік археологиялық мәдениет Солтүстік Қара теңіз жағалауында б.з.д VI ғ.-дан ғана белгілі. Грек әдебиетінде Еуропа мен Азия аралығын ендік бойынша межеліу дәстүрі Анаксимомврита уақытынан орныққан. Бойлық бойынша межеліу кейін қалыптасқан құбылыс. Танаис өзені Дон өзені емес, Сырдарияға тиесілі... Танаисты Дон деп атау әдет болып кеткен, сол үшін деректе күрделі кереғарлық тұр»²⁰⁵.

Танаис дегеніміз барша әдебиетте көрсетіліп жүргендей Дон өзені емес, анығы Сыр өзені. Осының барлығы Геродот айтып отырған оқиғалар түгелдей Солтүстік Қара теңіз аймағында өткен оқиғалар емес, Сыр өзенінің солтүстік-шығысында орын алған тарихи шындық екендігін мезейді. Парсылардың қазақ сахарасындағы «сақа» сөзі этноним, яғни халықтың немесе оның бір бөлігінің өз аты, қазір Сібірдегі якут, сағай халықтарының тарихи атауы болып сақталған. Сол ерте дәуірдегі сақалар саяси рулық одақ құрып, ел болған. Грек деректерінде «скиф» (грекше дұрыс оқылуы

²⁰⁴ Марғұлан Ә. Х. Ежелгі жыр, аңыздар. – 214 бетте.

²⁰⁵ Кукулина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. – Л., 1985. – 206с.

«искит» - М.А.) және «сака», парсыларда «сақа» деп аталып жүрген халықты ертедегі қытай жылнамалары «хун», немесе «гун» деп көрсеткен.

Сөйтіп, ескі дәуірдің жазба тарихи деректерінен қытай, грек тарихнамасы жеткізіп отырған мәліметтер түрік, қазақ аңыз-әфсаналарының мазмұнымен өзара мағыналас Қытайдың «Ханнама» кітабының дерегіне назар аударайық: «Б.д.д. 209 жылында ғұнның Мөте тәңірқұттың бірінші жылында орталық өңірдің әр жерінде Шын патшалығына қарсы көтеріліс өршіді... Мөте бір арғымақты ұрлап мініп, еліне қашып келеді. Баласының бұл батырлығына риза болған Түмен, оған он мың әскер бөліп береді. Мөте ысқырған дыбыс шығаратын жебе жасайды, өзін ғұндардың тәңірқұтымын деп жариялайды.

Қазақ шежіресінде «Арғыннан Құтан туды» деген әңгіме «арғы ғұннан тәңіріқұты» деген мағынаға саяды. «Құтан» есім емес, шең, «қуандық» мағынасы «қуан», яки «саһара», «дала» «қуан әулеті» = «дала адамы», «саһара әулеті», «саһара рулары», ал «суан», «сүйіндік», «шуманак» – «су», су бойын мекендеуші = өзен бойын жайлаған ел, адамдар дегенге келеді. Ортағасырда «кемектер» өзен бойындағы адам деген мағынада. «Өзендерді жайлаған ру» дегенді білдіреді. Орта жүз, Кіші жүз құрамында сүйіндік аталатын рулар, Ұлы жүзде байсуан ұранды суан аты этноним қалыптасу заңдылығына орай пайда болған²⁰⁶.

М. Тынышпаевтың шежіре зерттеу материалдарында суан руының аты VII ғасырдан бері белгілі екендігі айтылады. Ғұндардың тарихын қытай жазба жылнамалары негізінде зерттеп, олардың хан әулеттері, елді-мекендері, шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігі, рәсімдері, әскери өнері, мемлекет басқару жүйесі, халықаралық қатынастары, сауда байланыстары, соғыс тарихы турасында дерек табамыз. Осыған назар аудару маңызды. Бұл деректер кейінгі қазақ тұрмысымен салыстыруға лайық.

Б.д.д 206 жылы ғұнның Мөте тәңірқұтының төртінші жылы билік еткенінде, шығыс худың билеушісі елші жіберіп, Мөтеден әкесінен қалған тұлпарды беруін талап етеді. Мөте уәзірлерін жинап кеңес сұрағанда, "бұл ат ғұндардың қасиетті тұлпары, беруге болмайды", – дейді уәзірлері бірауыздан. Мөте: "көрші отырған

²⁰⁶ Нұржекеұлы Б. Суан тайпасы туралы // Суан шежіре. Құраст. С. Ешмұханбетов. – А., 1993. – 3-6 бетте.

елміз, бір атты қымай қайтеміз, берейік" деп бергізеді. Шығыс ху билеушісі тағы елші жіберіп, Мөтенің әйелдерінің бірін алғысы келетінін білдірді. Мөте тағы уәзірлерін жинап ақылдасады. Олар бұған қатты ашу-ызамен: "шығыс ху арсыз екен, оған соғыс ашу керек", – деп жауап береді. Мөте: "көрші отырған елміз ғой, бір әйелді қымай қайтеміз", – деп, өзінің бір тоқалын шығыс хуға береді. Шығыс ху билеушісі Мөтеге тағы да елші жіберіп, шекарадағы бос жерлер иен жатыр, оған ғұндардың ат тұяғы тимесін, оны бізге берсін деді. Мөте уәзірлерінен сұрайды, олар бірауыздан: "Бұл шынында бос жер ғой, бере салайық", – дейді. Мөте "жер деген елдің түп-тамыры, оны қайтып бере аламыз?" – деп қатты ашуланады, соғыспайық дегендердің басын кесіп, әскерін бастап шығыс хуға шабуыл жасайды.

Мөте қамсыз жата берген шығыс ху жасақтарының тасталқанын шығара жеңіп, олардың мал-мүліктерін түгел олжалап, елін боданына айналдырады. Қайтар жолда батыстағы нәтшелерге (баскаша аты ружылар) сокқы беріп, оларды сол өңірден қуып тастайды. Осы екпінмен оңтүстіктегі Луфан мен Байян (Бағиан) билеушілерін тізе бүктіріп, солтүстік жақтағы Хуниүй, Чуше (Құтши), Теле (Деңлең, Гехун) Шинли (Сенле) қатарлы ұлыстарды бағындырады. Иэн мен Дай елдеріне шабуыл жасап, Шын патшалығынан Ғұндардың байырғы жерлерін түгел тартып алады. Ханның бекініс-қорғаны Хенанмен ірге түйістіреді, Шауна өлкесі, Пиңлияң ауданының батыс солтүстігінде) Фушиға ұдайы шабуыл жасап тыным бермейді. Шығыс ху Мөтенің сокқысынан қашып Ухуан тауын панап Ухуан аталды. Ғұндарға бағынып, жыл сайын салық ретінде сиыр, жылқы және қой терілерін беріп тұрды, уақытында бермесе, ғұндар қатындарын алып кете берген»²⁰⁷.

Қазақ шежірелерінің кейбір мәліметі жүз ұғымын сандық мағынадан құралғанын айта келе, қазақтың үш жүз ұйымы әскери ұйым негізінен құралғанын баяндайды. Осындай көшпелілерге қатысты ұқсастық қытай деректерінде кездеседі: «Б.д.д. 202 жылында Хан патшалығы әскерлері Шаңүймен теке тіресе соғысып жатқан болатын. Орта патшалық осы соғыстың ауыртпалығынан еңсе көтере алмай қалады. Сондықтан Мөтенің күшеюіне жол

²⁰⁷ Ғұн тарихының жылнамасы. Көне қытай тілінен аударғандар. А. Мұтәліп, А. Жылыұлы. – Түркістан, 2004. – 411 б.

ашылды. Оның қолына 300 мыңнан астам атты-садақты әскер жиналды»²⁰⁸.

Шежірелік мәліметті қытай дерек сөзімен салыстыра келе, Шәкәрім, Әбілғазы Баһадүр ханның мынадай шежіре үзіндісін келтіреді: «Елханның інісі Негіз бенен баласы Қиян деген тұтқыннан қашып барып, қалған кісілерімен малдарын жиып алып, Ергенекон деген айналасы Жартастарға кіріп, сонда төрт жүз елу жылдай өсіп-өніп, ақырында сыймай шықпақ болғанда, келгендегі қиын жолдары көп заман өткендіктен бұзылып қалып, Жартасты отпен өртеп құлатып шықты» дейді²⁰⁹.

Көне түрік генеалогиялық аңыздарын түрік тарихын зерттеу дерегі ретінде қарастырған ғалым Ю.А. Зуев, көне қытай деректерінде сақталған түріктердің мифтік сюжеттерін талдау арқылы түріктердің әлеуметтік-генеалогиялық жүйесіне байланысты әртүрлі ұғымдардың; наным-сенім мен діни-мифологиялық деректердің негіздерін ашуға қол жеткізді²¹⁰.

Ю.А. Зуев зерттеулеріндегі осы пайымдауларын қазақ шежірелеріндегі ескі мифологиялық астарлы ұғымдарды түсіндіріп тәпсірлеу амалдарына қолдануға әбден болады.

Қазақ шежірелеріндегі құт, тәңірі туралы түсініктер өте ерте замандардан бастау алатындығын да қытай деректері растайды. Ғұндар аспанды "шенли", баланы "гутү" деп атады. Тәңірқұт дегеніміз – күн ұлылықтың бейнесі, аспандай тәңір, құт деген сөз. Ғұндарда тәңірқұттан төмен: сол білге хан, оң білге хан; сол жанақ хан, оң жанақ хан, сол сардар, оң сардар, сол, оң аға бас жасауыл; сол, оң аға даңға; сол, оң құтағу қатарлы үлкен лауазымдар болған. Барлығы 24 әскери-әкімшілік шен болған. Үлкен мансаптардың барлығы атадан балаға мұра болып қалып отырған. Қуаң, лан,

²⁰⁸ Сонда. – 411 б.

²⁰⁹ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

²¹⁰ Қар.: Зуев Ю. А. «Тамги лошадей из вассальных княжеств». Перевод сочинения VIII-X вв. Тан хуэйяо. – Т.3. Цз. 72 // ТИИАЭ АН КазССР. Т.8: -- А., 1960; Зуев Ю.А. Из древнетюркской этнонимии по китайским источникам // Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана. – А., 1962; Зуев Ю. А. "Джами" ат-Таварих" Рашид ад-Дина как источник по ранней истории джалаирав // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. – М., 1972; Зуев Ю. А. О формах этносоциальной организации кочевых народов Центральной Азии в древности и средневековье: пестрая орда, сотня (сравнительно-типологическое исследование) // Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана (эпоха древности и средневековья). – А., 1998; Зуев Ю. А. Кыпчакский Урбе-хан в эпосе и истории // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. Алматы, 2001.

шүйбү - осы үш тайпа асыл тектілер болып есептелді. Барлық сол қанаттағы шенділер шығыс жақ тұсында тұрады, ал оң қанаттағы шенділер - батыс жақ тұсында тұрады.

Тәңірқұттың өз ордасы тура осылардың ортасындағы Дайжүн мен Юнжүн аймақтарының өкпе тұсына орналасқан. Бұлардың әрқайсысына тиесілі жер-су, жайылым бөлініп берілген. Олар өз жайылымдарында қоныстанып, көшіп-қонып жүреді. Тәңірқұттан төмен сол білге және оң білге хан тұрады. Онан кейін сол және оң жанақ хан үлкен болады. Сол және оң гуту ху (сол және оң құтағу) бас әмірші тәңірқұттың көмекшісі екен. Күллі 24 дәрежелі шенділер өзіне қарасты мыңбасы, жүзбасы, онбасы, кіші хан, уәзір жасауыл, дувей, данға, сақа қатарлы мансаптыларды тағайындайды.

Он және сол қолға бөлу әскери дәстүрі түрік халықтарының рулық әскери ұйымының белгісі ретінде шежіреде айтылады. Мысалы, кыргыздарда оң қанат – Ақ ұл және сол қол – Қу ұлы²¹¹ деп бөлу әдеті байқалса, қарақалпақ екі арыс ел ретінде құралған. Бұл туралы зерттеуші Т.А. Жданко: «Амудария бойындағы қарақалпақтың рулық құрылымы негізі арыстан (арба арысы) құралады: он төрт арыс пен қоңғырат арысы бар», - деп жазады²¹².

XV ғ. «Муи‘изз ал-ансаб» дерегінде түрік тайпаларының ішінде күнқытан/күнқұтан ру аты кездеседі²¹³. XVII ғ. жазылған Қадырғали би шежірелер жинағында көшпелілер салты бойынша таққа отырған ханның оң қол маймене (Жалайыр Қадырғали, Саманай) мен солынан сол қол майсара (Арғын Шаш, Қыпшақ Төкей) бектер орналасқандығының туралы баяндағаны – көшпелілердің ертеден келе жатқан әскери-саяси дәстүр сабақтастығын көрсетеді.

Шежіредегі мақал: білекті – біреуді жығар, білік/білімді – мыңды алар. Білік ұғымы билік пен білім деген мағынасын ұштастырып, билер сөзі – білікке айналған: «бұл сөз білік (білім) деп аталды, Шыңғыс хан білігі оқытылатын пәнге айналған; Қытайда патша тағына лайық төрені сайлау Шыңғыстың біліктерін игерілуіне байланысты болған. Қайсыбір төре біліктерді артық білсе, соны сайлайтын еді»²¹⁴.

²¹¹ *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы. – Бішкек, 1995. – 216 б.; Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. – Бішкек, 1993. – 624 б. – 51 бетте

²¹² *Жданко Т. А.* Очерки истории и этнографии каракалпаков. – М., 1950.

²¹³ *Му‘изз ал-ансаб* (Прославляющее генеалогии). – А., 2006. – Т. 3.

²¹⁴ *Бартольд В. В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М., 1963. – Соч. – Т.1. – 89 бетте

Қалмақтың дзун-гар сөзіндегі гар ұғымы – қазақтағы қар сөзімен түбірлес. Салыст.: қар~қару; қол (әскер мағынасында), оң қол (авангард) ≈ сол қол (арьергард) = әскердің оң қанаты мен сол қанаты атап, хан тағы тұрған жерлі орда деген. Қалмақтар, керісінше орданы (әскер ортасын) гол (қаз.: қол) деп атаған. Қазақ үйсіндерінің бір тобы өзбек ішінде қалғаны (басқа рулардың ішіне және солай еніп кеткендері көп) белгілі.

Қазақ шежіресі бұл туралы баяндайды: «Қоңадырдан – Қырық (өзбек өз ағамыз елі), Жүз. Мекірейілден – Мың, Жүз. Бұлар өзбек болып кеткен. Қоғамнан – Қаңлы, Шанышқылы. Ақсақалдан (Үйсін балалары) Жамбай туады. Жамбайдан – Жалайыр. Бұл үш жүздің нокта ағасы. Жалманбеттен – Бәйдібек, Сарыүйсін, Дулат». Мың деген генеалогиялық таксоном – мыңбасы, ал Жүз – жүзбасы деген ескі дәуірлердің әскери ұйымының қалдықтары.

Шежірелік мәліметтегі генеалогиялық таксономдар реті көшпелілер ортасында ескі уақытта қалыптасқан әскери-саяси, елдік жүйенің құралу принциптерін мәлімдейді. «Әскер басы түрік халықтарында мыңбасы, жүзбасы, онбасы ретімен түзілетін, бұл дәстүр Шыңғыс ханнан көп ілгеріде бар әдет» - атақты В.В. Бартольд жазады²¹⁵.

«Жылдың алғашқы айында ел басылары тәңірқұттың ордасына жиналып, көктемгі тасаттықтың рәсімін өткізеді. Мамыр айында Лұңчың қаласында үлкен жиын жасап, ата-баба аруағына, көк тәңірге, жерге, жын-перілерге арнап құрбандық шалады. Күзде жылқы семірген кезде, бүкіл халық орманда жиналып, мал-жанның есебін алады. Ғұндар соғыста жаудың басын алса, бір шөлмек шарап сыйлайды. Олжасы өзіне қалады. Тұтқыны өзіне құл болады»²¹⁶. «Б.д.д. 161-жылы. Бұрындары үйсіннің ханын кунмо деп атайтын. Кунмонның әкесі Нәндіби бұрын ружылармен Чилиан және Дундуан аралығында көршілес тұратын. Олар шағын ел болатын. Ружылар Нәндібиге шабуыл жасап, оны өлтіріп, жерін тартып алады. Елі Ғұндарға қашып барып жан сауғалады»²¹⁷.

Қорыта айтқанда, шежіре ерте дәуірлерден қалыптасып жалғасқан түріктің, әсіресе қазақ халқының төл мәдениетіне тән,

²¹⁵ Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия – Т.1. – 463б

²¹⁶ Бұл мәліметтің мағынасы – көктемді қарсы алу немесе қазақтың наурыз рәсімдері көрініс табады – М.А.

²¹⁷ Ғұн тарихының жылынамасы. – Түрікстан: Тұран, 2004. – 411 б.

жан-жақты әлеуметтік-мәдени құбылыс. Оның тамыры Орталық Азия халықтарының көшпелі өркениет қалыптасу тарихы ерте уақытта, тым ескі дәуірде болған дүниетанымдық-идеологиялық жүйелерімен байланысты. Мұнда қазақтың көне дәуірі және ортағасырлық заманында ғұмыр кешкен текті әулеттерінің, ірі руларының ортасында беделді тұлғалар жасаған әлеуметтік, саяси және идеологиялық құндылықтары, тарихи білім, сананы шоғырландырылып, толық жинақталған. Қазақ шежірелері ерте дәуірлерден осылайша бастау алады.

Этимологиялық зерттеулер шежіре ұғымы ерте дәуірден келе жатқан түрік сөзі екенін көрсетеді. Шежіре дәстүрі ерте заманнан жалғасқан әлеуметтік, мәдени, дүниетанымдық мәндегі құбылыс. Ірі жылқы шаруашылығын игеру, соған байланысты қалыптасқан көшпелі тұрмыс, оның әлеуметтік негізіне айналған рулық құрылым тәрізді алғышарттар ерте дәуірден қазақ халқының ата-бабаларына мемлекет институтын ұйымдастыруға негіз болды. Алғашқы мемлекет нышандарын қола дәуіріндегі Беғазыдағы патша әулеті жерленген жерде орнатылған кесенесінен табуға болады. Дүниеден өткен беделді ұлыққа арнап үлкен кесене салынуы, жерленген адамның зор әлеуметтік статусы болғанының дәлелі. Кейін сақа дәуірінде осы дәстүр жалғасын тауып, Пазырық, Берел сияқты ірі патша обаларының салынғандығы, сақалар тайпа одағы аталатын мемлекеттік ұйымнан сақталған ұлы мұра.

Тарихи оқиғалар туралы аңыз-әпсана, тарихи әңгімелер, батырлық жыр, "қария сөз", тәмсіл жанрлық үлгілер, ауызша тарих дәстүрі аясында баяндалған шығармалар ерте заманда айтылып, қоңсы халықтардың саяхатшылар жазбанамасына еніп сақталған. Антика дәуіріндегі грек тарихшысы Геродоттың еңбектерінде жазылған сақалардың аңыздары соның айқын дәлелі. Мұның өзі қазақтың ауызекі тарихи дәстүрінің бастаулары көне заманалардан тамырын жалғастырғанын көрсетеді.

Ғасырлар бойы қызмет еткен осы дәстүр қазақ жұртының тарихи жадын жалғасытырып, ұрпақтан-ұрпаққа тарихи білім беріп, тарихи санасын оятты. Ауызша дәстүр тек айту барысында ғана өз қызметін атқарады. Қалған уақытта ауызша дәстүр аясындағы деректер адамдардың санасында сақталды. Мағлұматтың жетіп жылжуы айтылған сөз бен айту үлгісімен жүрді, жадының өзі қозғалыссыз күйде қала берді.

2 ТАРАУ.

КӨШПЕЛІЛЕР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Орта және Орталық Азияның түрік көшпелілері тарихын зерттеп келген ғалымның әрбірі өткен уақытта бұл аймақтарда болған халықтар, олардың қоғамдық құрылысы, мәдени, әскери, елдік тарихы туралы мәлімет жеткізетін дерек көздерін анықтап, оларды аудару, түсініктемелер жасау, тәпсірлеу (интерпретация) және басқа да талдау әрекеттеріне байланысты ғылыми әдістерді өз бетінше дамытып келген.

Әдетте әрбір зерттеуші өзі жасаған тарихи уақыт ықпалын, жеке түсінігі, қоғам мен ортаның оған артқан міндеті мен мақсат мүдделерін еңбектеріне қосқан. Ғылыми ізденістің нақты ақиқат іздеу мақсаты, ғылыми таным мүддесі, білім тұту ықпалымен болғаны жақсы. Ғылыми ой мен зерттеу мақсаты әдетінде мемлекет, идеология, орта, жеке мүдде талабынан әлдеқайда жиі туындайды. Жаңа уақыт тарихында Еуропа елдерінде басқа халықтардың мәдениеті мен тарихын зерттеу ісіне әсер еткен фактор – әлемдегі отаршылдық жүйенің қалыптасуы.

XVIII ғ. қазақ даласын ғылыми негізде зерттеле басталуы Ресей империясының Орталық Азия жерін отарлау саясатының жүзеге асуымен байланысты. Империялық бағытта дамуға бой түзеген Ресейде Ғылым Академиясы ашылып, Географиялық Қоғам да өз жұмысын жасады. Осы шарадан бастау алатын орыс ориенталистикасы Орталық Азия аймақтарының халықтарымен жақынырақ таныса бастайды. Ғылыми әдіс, әдіснама, теориялық концепциялар Ресейге Еуропадан келді. Революцияға дейінгі ғылыми әдіснама еуропалық даму үлгісімен жалғасты.

Славянистер мен русофилдер басым түскен батысшылық көзқарасқа қаншалықты қарсы болғанымен, төңкерістен кейін орнаған кеңестік дәуірге дейін Ресей ғылымында батыстық ілімдер ықпалды болды. Ресейдегі ориенталистика саласында еңбек еткен зерттеушілердің басым көпшілігі өзінің тегі жағынан неміс, француздан шыққан ғалымдардан еді, отаршылдық әкімшілік билік өкілдері де көбіне солардан болды. Орыс ақсүйектерінің дені Алтын Орда кезінен жалғасқан түрік-татардың текті әулетінен, соған жақын арадан шықты.

Батыстың ортағасыр тарихнамасында қазақты ноғай мен татардан айыра алмай, қазақтың тегін тұтастай «татары», яғни «татарлар» деп (XV ғ. Барбаро Кантарини кітабында осылай кездестіреміз) атаған болса, орыстың XVIII-XIX ғғ. тарихнамасында қазақты «киргиз», «киргис-кайсақ» деп атаған.

XVIII-XIX ғғ. Еуропа мен Ресейде шығыстану зерттеулері дамыды, тарихнамада шежірелік деректер ерекше орын алды. Осы дәуірде түрік мәдениетіндегі түрік тарихи лингвистикасына байланысты екі ғылыми мәселе батыс ғалымдарының зерттеу нысанына айналды: біріншісі, түрік жазба ескерткіштері, ал, екіншісі – түрік шежірелері.

Түрік шежірелерін зерттеудегі алғашқы қадам Әбілғазының «Түрік шежіресін» неміс тіліне аударудан басталды. Алғашқылардың бірі болып бұл аударманы жасаған ғалым Т.З. Байер, XVIII ғ. I жартысында «Образец книги Абу-л-Гази “Шаджара-и тюрк” — [Родословная тюрок]. Латинский перевод Теофила Зигфрида Байера» деген еңбек дайындады. «Түрік шежіресінің» тағы бір аудармасын даярлаған белгілі түрік тілінің білгірі Г.Я. Кер, неміс тіліндегі нұсқасын өңдеген ғалым И. Фишер. Х.М. Френ түрік қолжазбаларының сипаттамалары мен жүйесін жасаған белгілі түрколог. Сөйтіп, бұлар батыс және орыс шығыстану саласында қомақты түріктанушылықты зерттейтін ғылыми мектеп қалыптасты.

XIX ғ. А.И. Левшин, А. Харузин, Н.А. Аристовтар ғылыми көпшілікке мәлім болды. Бұл ғалымдар қазақ шежіресін түріктің ру-құрылымдық жүйесін сипаттауға қолданды. Шежірелерді тарихи жағынан, этнографиялық деректік тұрғыда құндылығын рулардың этнонимикасы, этногенез мәселесін зерттеген біршама ғалымдар тиісінше пайдаланды. Н.А. Аристов, В. В. Бартольд, Т. Караев, С. П. Толстов, және т.б. айтуға болады²¹⁸

Халықтың білім-таным құрылымында халықтың тарихи зерде, білімнің әлеуметтік-мәдени өмірдегі орнын анықтауда қазақ шежіресінің маңыздылығына тікелей байланысты мәселе. Халық білімінің өзіндік таным ерекшелігі бар, халық аузында айтылатын кейбір сөздердің әртүрлі мағына беріп сөйленеді, астарында халық санасы сақтаған архаикалық миф те бар.

²¹⁸ Васильева Г. П. Этнографические данные о происхождении туркменского народа. — М., 1964. — 1 бетте

Ә. Марғұланның пайымдауынша, қазақ халқының қария сөзіне ой бөлу XVIII ғ. орта кезінен басталады. Сол уақытта қазақтың атақты билері, шешендері орыстың білгір адамымен кездесіп, шежіреден қазақ тарихын айта бастаған. Шежіре сөзіне ой бөлген – В.Н. Татищев (1686-1750), Н.И. Новиков (1744-1818), Н.И. Карамзин (1766-1826) – XVIII ғ., ал XIX-XX ғғ. басында – В. И. Вербицкий (1828-1890), Г.Н. Потанин (1835-1920), В.В. Радлов (1837-1918), П.М. Мелиоранский (1868-1906), А. И. Самойлович (1880-1938), А. Вамбери (1831-1913), Н.Ф. Катанов (1862-1922), Г. Грумм-Гржимайло, А. Диваев (1856-1932) сияқты ізденген шығыстанушылар болды.

Қазақ халқының қария сөзін, эпостарын, жырын бірінші рет жазып алуға үлес қосқан – Г.И. Спасский, И.П. Шангин, Г.Ф. Генс²¹⁹. Шежірелерді орыс әрпіне түсіріп жинағандар қатарында Г.С. Саблуков, А. Ягмин, Ф.Г. Старкин, А.С. Андре, Б.С. Броневский, М. Красовский, Л. Мейер, В.В. Григорьев, Н.Н. Веселовский сияқты зерттеушілер болды.

Бұлардың қолындағы шежірелер, Абылай хан балалары Уәли мен Сұйық төрелерде және Әбілхайыр балалары Нұралы мен Айшуақта, ұрпақтары Жәңгір мен Дәулеткерейде болған. «Н. Аристов, А. Самойлович, Г. Потанин, Ә. Марғұлан өр Алтай, Тарбағатай өңірін, Ертіс, Қара Ертіс, Бұқтырма, өзендерінің алқаптарын, Монғолияның терістігін мекендеген наймандарды аралап, Мәкиле Жетігенұлы, Мұса Рүстемұлы секілді зерек шешен, атақты балгермен әңгімелесіп, айтқандарын қағазға түсіріп, найман руының тарихын, шежіресін біршама зерттеген», - деп, Б. Кітапбаев жазады²²⁰.

XVIII-XX ғ. ішінде шежіре деректерін қолданып, зерттеу жүргізу «қандай ғылыми мақсатты алға қойды?» деген сауалға жауап беруіміз керек. Төңкеріске дейінгі орыс тарихнамасында біз көз жеткізіп табатын шежіре деректері көптеген орыс әкімшілігі, әскери қызмет атқарып жүрген орыс жазушылары еңбектерінен көп нәрсені аңғаруға болады. Ол кезде қазақтың өткені мен қазіргісін зерттеу Ресей империясының нақты саяси тәжірибеде қолдануын мақсат еткен.

²¹⁹ Марғұлан Ә. Х. Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар / Құраст. Р. Бердібаев. – А., 1985. – 368 б. – 282 бетте.

²²⁰ Кітапбаев Б. Шежіре. – Алматы: Қайнар, 1994. – 278 б. – 3 бетте.

Россияның отаршыл өкімет өкілдері қазақ генеалогиясын білуге құштарлығы, олардың қазақ руларын зерттеуге ден қойғаны мына ниетте болды: құрамындағы халық санын анықтау, сол арқылы қазақтың мал саны, сауда жасау, салық төлеу мүмкіндігін білуді көздеді. Дәл осындай мақсатта дала ұлыстарын ерте дәуірлерден-ақ көне Қытай патшалықтары мен Еуропа саяхатшылары зерттеген. Қазақтың ру-құрылымдық негізінде қалыптасқан әлеуметтік, билік, құқ жүйесіне қатысты деректерді құнды деп білген. Қазақ ортасында руаралық қатынасты отаршылдық саясат мұқтажына қолдану жағын ескерген. «Біздер қазақтың бұл ру құрылымын қазақ даласында жаңа патша өкіметіне тиімді әкімшілік-билік жүйесін қалыптастыру ісінде қолдандық» деген сөзді революцияға дейінгі жазушылардың еңбегінен кездестіреміз.

XVIII-XIX ғғ. қазақ даласына бұйырықпен жұмсалған экспедициялардың миссиясы, өз алдына қойған ниеті де әртүрлі: әскери, барлау, елшілік, сауда-саттық, ғылыми және т.б. Сібірді мекендеген түрік халықтарын тиянақты зерттеген ғалымдардың бірі Н. Катанов туралы Құрбанғали Халид: «Катанов Петерборда оқыған... Профессор. 1891 жылы Шәуешекке келіп бір жыл тұрған соң Бура, Кумақ, Тұрфан шаһарларына барып 1893 жылы Құлжамен айналып еліне қайтқанда маған бір хат жазып еді. Түрік тілінде еркін сөйлейтін араб-парсыдан да хабардар, өзі әлі отызға жетпеген еді. Ерекше тарих ғылымы, география, Һайат саласында білімді еді»²²¹, - деп жазады.

«Түрік руларын этнографиялық, лингвистикалық жағынан зерттеу үшін Ғылым Академиясының Географиялық қоғамы тарапынан сапарға жұмсалғандықтан, мен 1888 жылдың желтоқсан айында Минусинск арқылы Енисей өзенінің жоғары жағында 1889 жылдың күзіне дейін болдым» - деп, Катанов бұл сапарындағы өзінің ғылыми мақсаты туралы жазады²²².

Іссапарға жұмсалғандардың ғылыми ізденіс мақсаты да, басқа міндеттері де болатын. Мысалы, П.П. Румянцев Кириллов экспедициясының міндеттерін сипаттай отыра, "егер рулардың біреуі билікке көнбесе, екіншісін айдап салу керектігі... сол үшін

²²¹ Халид Қ. Тауарих хамса Шарқи. – Алматы, 1992. – 304 б.

²²² Катанов Н. Ф. Среди тюркских племен.. – СПб, 1898. 1 бетте

қазақ руларының құрамын, жағдайларын зерттеу қажеттілігі" бұйырылғандығын айтады²²³.

Шежіре деректерінде кездесетін мәліметтер жүйесіне орай ру құрылымы туралы деректер, қазақтың этностық құрамы, ақсүйектердің насабанамалары, аңыздар мен ертегілер, жыр нұсқалары болып хатталды. Мысалы XVIII ғ. еңбек еткен көптеген авторлардың ішінде П.И. Рычков пен И.Г. Андреевтің есімі әйгілі. Абылай ханда сақталған төрелер шежіресінің бірі И.Г. Андреевтің қолына түскен. И.Г. Андреев, Н.Н. Гродеков еңбектерінде қазақтың дәстүрлі тұрмыс салты, рәсімдері, наным-сенімдері, ру құрылымы, дәстүрлі құқық ережелері мол, оларды өз ретімен тарихи зерттеуде қолдануға болады.

Халық аузындағы сөзді төңкеріске дейін де хатқа тіркеп, дерек ретінде қарастырған зерттеушінің бірі Н.Н. Гродеков, ол қазақ шежірелерінен мәлімет қолдана жазған еңбегінде төмендегідей этнографиялық мәлімет жеткізеді: «Киргиздар, – дейді ол, – өздерін қазақ деп атайды және өзін өзбек тайпасынан шыққан деп санайды. Қарақырғызды өзбектен өзге халық деп есептейді. Оларды жақтыртпай тегі кәпір қалмақтың тұқымынан немесе иттен жаралған деп айтады. Қарақырғыз болса өзін қазаққа туыс санап, өзінің қалмақ пен иттен жаралғанын мойындамайды»²²⁴.

Шежіредегі мұндай мифтік сюжеттің түсіндірмесін берген Шәкәрім былай жазады: «Кінші жүз қазағының ертегі сықылды сөзі: Алаша хан деген хан тұсында Алапес бала туса, далаға апарып тастапты. Бір күні өзінің де бір қатыны алапес бала тапқан соң, оны да шешесінің қасына қырық қыз қосып, апарып тастап, қырғыздар сонан тарапты. Алшын сол нәсілден дейді, мұнысы өтірік. Бұрынғы кезде Алақшын деген ел болған, қытайша Пома дейді. Енисейде жүрген қырғызбен нәсілдес, алшын сонан шыққан болар»²²⁵.

Шежірелерді зерттеу мәселесінде төңкеріске дейінгі орыс авторларының дерегіне сүйенер болсақ, мұнда жалпы қазаққа және өңірге қатысты тарих, этнография, тарихи география мен топонимия турасында құнды деректерді шежірелік деректермен салыстырмалы түрде қарастыруға арқау етерліктей мүмкіндік аламыз. Олардың

²²³ Қазақстан жалпыадамзаттық тарихи ойлау аясында. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 535 б. – 376 бетте

²²⁴ Гродеков Н.Н. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. – Т.1. Юридический быт. Ташкент, 1889. – 205 с. – 1 бетте

²²⁵ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ хәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 26 б.

көбінесе ізденген мәселелері қазақ халқының этнонимі мен өткен тарихы төңірегінде болған.

Бұл кездегі авторлардың, кейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектерінде де қазақ руларының аттары бұрмаланып айталған, ал «жүз» деген ұғым бұл еңбектерде «орда» сөзіне ауысқан, «Меньшая орда», «Средняя орда» деп атаған, П.И. Рычковтың «Топография Оренбургской губернии», И.Г. Андреевтің «Описание Средней Орды кирги-кайсаков» жазбаларынан байқаймыз. П.И. Рычков Кіші жүз және Орта жүздегі қазақтың ру аттарын жазады: «Сонымен, Кіші жүз екіге бөлінеді: біреуі алшын, ал екіншісін Жетіру деп атайды. Мұның біріншісі екіншісінен гөрі күштірек. Онда мына атақты рулары, яки аймақтары бар: алшын, адай, масқар, тама, табын, кете, қаракете, шөмекей, шекті, жағалбайлы. Бұлар Хиуа мен түркменге қоныстас, Еділ қалмақтарына жақын, Каспий теңізі мен Жайық өзеніне көшкенде, соғысқұмарлығына орай аламаншылық, барымташылығына сай сол халықтармен жиі қақтығысады»²²⁶.

П.И. Рычков пен М. Тевкелевтің қолына түскен қолжазба хан Әбілхайыр жинастырған шежіре. П.И. Рычковтың дерегінде Орта жүз қазағының рулар тарихы туралы мынадай мәлімет береді: «Бұл Орта жүзде төрт негізгі ру бар, онысы – наймандар, уақ-керейлер және қыпшақтар, оның ішінде наймандар басқаларынан гөрі көп және ауқатты. Татарлар тарихы көрсеткендей, найман есімі Иса пайғамбардың туғанынан 300 жыл бұрын ғұмыр сүрген Уыз хан дәуірінен белгілі, ал Шыңғыс хан олардағы ерекше хан болған. Және ол туралы Әбілғазы Баһадүр хан өзінің «Шежіре» кітабында наймандардың ұрпағы ең көне және дәулетті, олар Қарақорұм аталатын мұғыл жерін мекендеді, Шыңғыстың заманында олардың ортасында Таян хан хандық құрды», - деп жазған²²⁷.

XVIII ғ. еңбек жазған авторлар қазақ халқының тарихи аңыздарына назар аударған. Мысалы, капитан И.Г. Андреев: «мен ескі татар тарихынан тапқаным – Шыңғыс хан Боданшар, Қайыңшар, Салшық ағайындарының дұшпандығы салдарынан өзімен бірге үш адамын ертіп Қаратаудағы қазаққа барады, кетерінде өзінің анасына: «егер іздеген адам болса сол жерден

²²⁶ Рычков П. Топография Оренбургской губернии. – Уфа, 1999. – Б. 78.

²²⁷ Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии. – Уфа, 1999.

ізdesін» деп тапсырып кетеді, ал қазақтың ортасына барған соң, олар оны хан көтерді», – деп жазған²²⁸.

Орыс әскери-әкімшілік жүйесінің қызметкері капитан И. Андреев «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» атты еңбегінде қазақтың ескі шежіресін қолданғаны, жазған дерегінің негізінде қазақ шежіресінде айтылатын «Алтынбелхан» әңгімесінің сарыны бар²²⁹. Осындай ауызекі және жазба дәстүрі арасындағы байланыс «Моңғолдың құпия шежірелерінен» байқалады. Жинақталып жазылған фольклор үлгілерінде «Моңғолдың құпия шежіресіне» толықтыру бола алатын мәліметті табуға болады.

А.И. Левшиннің еңбегінде қазақтың тарихи әңгімелеріне, шежіресіне қатысты салмақты пікір айтылды. А.И. Левшин қазақтың «тарихи аңыздарының айтылу ретінде, әңгімелер мен оқиғалардың хронологиясы, адам есімдері мен жер аттарында үлкен айырмашылық бар, нақты болған тарихи оқиғалар туралы әңгімелердің ойдан қосылған тұстары көп екендігін, сол себепті олар деректік негіз бола алмайтынын, сондықтан, солардың негізінде жазылған шығарма тарихи қиялдардың жинағына айналады» – деп жазған²³⁰.

С.Б. Броневскийдің пікірі осы көзқарасқа ұқсас: «аңыздар мен шежірелерден басқа ештеңе сақтамаған қазақ халқы, өзінің қалыптасу тарихын да ертегілердің көлеңкесінде жоғалтқан. Сауатсыз, осы күнге дейін жартысы тағылық, жабайылық қарапайымдығын әлі сақтап келген мұндай қараңғы халық тарихқа қосар несі бар дейсің?» – деп жазған²³¹. Міне, осындай және осыған ұқсас айтылған пікірлер нені білдіреді? Ең алдымен, қазақ шежірелерінің ауызекі мәліметтерінің ортасынан дәлелді тарихи айғақтарды түсіндіретіндей, шежірелердің мазмұнынан тарихи шындықтың көрінісін іріктеп шығарып алу үшін ғылыми әдістің жетік болмағандығын көрсетеді. Кейінгідегі, әлдеқайда жүйрік зерттеушілер зерттеу құралдарын дайындап, салыстыру мен талдаудың ғылыми зерттеу әдістерімен жақсы қаруланып ойдағыдай нәтижелерге қол жеткізді.

²²⁸ Андреев И. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – 25 бетте

²²⁹ Сонда

²³⁰ Левшин А.И. Описание киргиз-казахских, орд и степей.. – 148 бетте

²³¹ Броневский Г. О киргиз – кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. – СПб, 1830.

ХІХ ғ. еңбектенген Л. Мейердің қазақ шежірелеріне орай айтқан пікірі құнды. «Қазақ халқының генеалогиясын жасаудан ешбір жеңіл нәрсе жоқ, – дейді Мейер. – Бірнеше қазақ адамынан аталары туралы сұрастырып, олардың айтқан аңыздарын жазып алу керек. Әрине, олардың айтқандары Орта Азияда Әбілғазы баһадүрдің қазақ халқы туралы жазған дерегімен, бұл халық туралы біздің мұрағатта жиналған мағлұматпен, батыс-еуропа жазбаларымен де сәйкес келмейді. Қазақ адамдарының ауызша айтқан деректері өзара сәйкес келе бермейтіні де түсінікті, оған көзім жеткен. Бірақ біздің қолымызда бұл халықтың ескі тарихын көрсететін дерек болмағандықтан, біз олардың ескі аңыздарынан олардың тұрмыс-тіршілігін сипаттауға жақын келетін, әлі де ізін жоғалтпаған деректі ғана талдап аламыз»²³².

Л. Мейердің бұл адал ойы сол кездегі зерттеушілердің қолында тарихи фольклор деректерінен басқа қолданатын құнды да, айғақты да дерек болмағандығын көрсетеді. Сондықтан, сол заманда орыс зерттеушілері үшін қазақ халқының өткен тарихы туралы көркем үлгіде сыр шертетін дерек көзі жалғыз шежіре болған.

«Бұл аңыздар қазіргі тұрмыстың мысалында жасалған халық қиялынан шыққан шығарма болуы да мүмкін, дегенмен бұл әңгімелердің тарихи ақиқат екендігіне дәлел бола алатын бірнеше фактілер кездеседі. Нақты ойдан шығарылса да, шығыс тарихнамасында сақталған адам аттары бар. Ол деректер қазіргі дәуірдің жағдайымен сабақтас, белгілі бір мағынаға ие. Мұның өзі жоқтан бар жақсыға саяды. Алайда, қандай деректі ақиқат деп қабылдасақ та, олардың барлығында да бір із, белгі бар – бұл халық, нақты, әртүрлі жолдармен Шыңғыстың хандығының бөлшектерінен құралған»²³³.

1931 жылы академик А.Н. Самойлович «мен жақын арада Алматыға барып, Орта Азия халықтарының тарихы, әдебиеті, тілі туралы лекция оқымақпын, бірақ қиын жері – екі нәрсені қолыма түсіре алмай жүрмін. Бірі Шоқанның жазып алған «Манас» жыры, екіншісі «Қазақ және хандар шежіресі». Бұл екеуі Ленинград кітапханаларында жоқ... Сіз маған «қазақ-қырғыз және хандар шежіресін» тауып берсеңіз көп алғыс айтар едім» деп,

²³² Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – 2 бетте

²³³ Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства... – 3 бетте

Ә. Марғұланға тілегін білдіреді²³⁴. Ә. Марғұланның қосқан үлкен үлесі Шоқан мұрасын жинау болды²³⁵. Шоқанның еңбектерінде қазақтың шежіре, жыр, жалпы ауызша тарихи дәстүрі зерттелген. Шоқанның анықтауынша, тарихи аңыздың ғылыми бағалы түрі әрбір рудың қайдан таралғанын көрсететін тарихи шежірелер екендігін Ә. Марғұлан ескертіп жазды.

Төңкеріске дейінгі авторлар қазақтың халық ата-тек тарату насабнамасына байланысты білімге көп назар аударған. Мысалы Торғай өңірі туралы зерттеу жазған Б. Юзefович, қазақ «өзінен бастап он төрт атасын біледі... бұл деректі жинап, қазақтың толық насабнамасын жасауға болады, әрбір білімді қазақ өзінің ата-бабаларын кез келген немістің баронынан кем білмейді, өзінің шыққан руының көнелігін мақтан тұтады», - деп жазды²³⁶. Адал пейілділер осылай жазады!

А.Н. Харузиннің қазақ халқының шығу тегіне, оның ру-құрылымдық негізі мен шежірелері туралы жазған екі түрлі еңбегі бар²³⁷. Бұл мәселеге орай А.Н. Харузин қазақ халқының этноантропологиялық сипаттамасын берген тұңғыш зерттеуші. Сондай ғалымның бірі, түрік-моңғол халықтарының фольклор үлгілерін жинап, зерттеп жазған Г.Н. Потанин болды. Оның ғылыми мұрасында қазақ халқының фольклор ескерткіштері мол кездеседі, қазақ халқының аңыз-әпсанасына, ата-тарату кестесіне, тарихи әңгімесі, жыр, ертегілеріне көп назар аударған.

Г.Н. Потаниннің жинағында кездесетін қазақ фольклор үлгілерінің біразымен Мәшһүр Жүсіптің мұрасында сақталған деректердің көп ұқсастығы бар. Бұл мұралардың жасаушысы, сақтаушысы да халық өкілдері. Г.Н. Потанин халықтың мол тарихи мұрасын Баянаула өлкесінде өзінің далалық зерттеуі барысында жинаған. Қазақтың кең даласын шарлап, халықтың өткен тарихын ерекше көрсететін қызықты тарихи әңгімелерін жазды, мазмұнын талдайды, тартымды әрі дәлелді ғылыми тұжырымдар жасайды. Соның ішінде халық жадында XX ғ. дейін сақталған

²³⁴ Марғұлан Ә. Х. Шоқан және «Манас». – А., 1971. – 164 б. – 5 бетте

²³⁵ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2011. – Т. 10. – 592 б.

²³⁶ Юзefович Б. О быте киргизов Тургайской области // Русский вестник. – СПб, 1880. – Т. 146. – С. 798-832. – 802-803 бетте

²³⁷ Харузин А. Н. К вопросу о происхождении киргизского народа // ЭО. – 1895. – №3; Харузин А. Киргизы Букеевской Орды. – СПб., 1889. – Т.1.

Шыңғысханның шығу тегіне байланысты тарихи әңгімелерге байланысты жазылған мәліметтері қызықты.

XIX ғ. қазақтың қоғамдық, тұрмыстық-мәдени дамуы отаршылдық саясат қыспағы жағдайында болды. Жер мәселесі, дін мәселесі, орыстандыру²³⁸ саясаты қазақ халқының болашағын ойлаған ұлт зиялыларының іс-әрекеттері халықтың тарихи санасын оятуға бағытталды, қазақ халқының өткен жолын айқын көрсететін тұтас тарихтың жазылуын ойлады. Сол уақыттағы қазақ ортасында тарихи білімнің өзекті болғандығын Г.Н. Потанин жазған. Алтай мен Моңғолия жеріне дейін сапар шеккен Г.Н. Потанин, өз еңбектерінде моңғолдар мен қазақтардың ортасындағы генеалогия дәстүрі мен тарихи таным дәрежесі қаншалықты дамығанын салыстыра, «сенің сүйегің қай ел? – деген сұраққа моңғол «моңғолмын немесе халхамын» - деп жауап береді, ақсүйек немесе қарасүйек екендігін көрсетіп одан әрі атасын таратпайды» - деп жазады²³⁹.

Қазақ халқының этнографиясына назар аударған ғалымның бірі Н.Н. Гродеков өз еңбектерінде қазақ шежірелерін қолданды. Н. Аристов Диканбай батырдың шежіресін пайдаланғанын айтады, қолында Абылай ханның төрелер шежіресі де болған. Қазақ пен қырғыздың тарихын әр қырынан зерттей білген Н.Н. Гродеков, «қазақ» этнонимі туралы ой қозғай келе, «қазақ өзін қазақ деп атайды. Олар өздерін өзбектер санатына қосады. Қырғызды өзбектен бөліп қарайды. Оларды жақтыртпай, оның тегін кәпірден шығарады, қалмақтың немесе иттің тұқымы дейді. Қырғыздар болса өздерін қазаққа ағайын санайды, өзінің қалмақтан немесе иттен өрбігенін жоққа шығарады», - дейді²⁴⁰.

Л.А. Леваневский: «Мұхаммедтен кейін [с.ғ.с] 616 жылы Моңғолия түбінен Шыңғысхан шығып, өзінің үрейлі әскерімен Хиуа мен Бұқараға бет алғанда бұл хандықтар сондай қорқынышты кәпірлердің келе жатқанынан қорқып, араб әмірі Уәлидтен көмек сұратады. Уәлид өзін қуатты ел санап, күшіне сеніп Хиуа мен Бұқараға Шыңғысханға қарсы тұру үшін Әнестің ұрпағынан, қазақ руынан үш жүз салт атты сарбаз құрап көмекке қуана-қуана әскер жұмсайды. Бұл көмекке карамастан барлық тұрандық бектіктер

²³⁸ Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. – А., 1993. – 128б.

²³⁹ Потанин Г. Н. Очерки Северо-Западной Монголии... – 7-8 бетте

²⁴⁰ Гродеков Н.Н. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. – Т.1. Юридический быт. Ташкент, 1889.

Шыңғысханның қанды қолынан күйреді; өртке оранған қалалардың тоналған тұрғындары құлдыққа түспеу үшін өз үйлерін тастап Жем мен Сағыз өзендері бойына келді. Осы жерлердің егінге қолайлы жерлерін тауып, еңбекшіл халық егін сала бастады. Арық қазды. Басына түскен қара күндерді ұмытып, тынықты. Көп жыл бойы сөйтіп бейбіт өмір сүрген олар қалмақтардың шапқынына ұшырап, ығыстырылып, бұл жерлерде тек өздерінің тарихи жәдігерлерін қалдырып, бұрынғы өз жерлеріне қайтып барды. Сондай ескерткіштер әлі де сақталған, олар: арық орындары, күйдірілген кіріпштен салынған сәулетшілік, тастан қаланған құдықтар және әулиелерінің молалары» - дейді²⁴¹.

Кейінгі авторлардың қатарында қазақ этнонимі туралы жазған автордың бірі М.И. Бродовский: «Қырғыз (қазақ) деген атпен әуелде IX ғ. Орта Азия сахараларын мекендеген көшпелі халықты атаған араб географы ибн-Хордадбех болды. Ол өзінің «Жолдар мен елдер» кітабында осы сөзді қолданған. Одан кейін қырғыз (қазақ) деген ортақ атпен сахара көшпелілерін басқа да авторлар атай бастады. Левшиннен кейінірек қырғыз-қайсақ деген қосалқы атаудан қазақ деген түсінік алынып тастағаны бекер болды, өйткені этникалық тұрғыдан да қате болып, олардың өздерін-өзі қырғыз деп атамайды, осы уақытқа дейін әр кезде өздерін қырғыз емес екенін ескертіп айтады. Этникалық түрде дұрыс емес дегенімнің мағынасы, біз енді даланы мекендеген бүкіл көшпелі руларды қырғыз деген бір ғана кішкене ғана қара-қырғыз деген халыққа тиесілі атпен атайтын болдық, ал шын қырғыздарды белгісіз себеппен дикокаменный (жабайы тас) қырғыздар деп атап жүрміз. Орта Азия далаларын мекендеуші көшпелілердің аты боп қате бекіп қалған қырғыз атын түзету мүмкін емес. Бірақ бұл атаудың қате екенін анықтау, өзін-өзі қазақ деп атаған халықтың «қазақ» деген мағынасын дұрыс түсіну үшін пайдасыз емес. Осы уақытқа дейін ұлтың кім деген қырғызға қойылған сауалға, ол «қазақпын» деп жауап береді де, оған найман, қаңлы, немесе шанышқылы деп өзінің руын қоса айтады» - дейді²⁴².

Қазақтың шежірелік дәстүрінің құрамына енетін тарихи жырларға да зерттеушілер тарапынан ден қойылғаны байқалады. Мысалы, Бекет батырдың ерлігін баяндайтын дерекке айналған

²⁴¹ Леваневский Л. А. Очерки киризских степей Эмбенского уезда // Тургайская иллюстрированная газета. – 1896. – №№ 28, 83.

²⁴² Бродовский М. И. Очерки киргизской степи. Происхождение киргиз и их прежнее и нынешнее управление // Землеведение. – 1913. – Кн. I. – С. 46-56.

тарихи жырларды зерттеген И. В. Аничков болды²⁴³. Бекет батыр туралы тарихи жыр Кіші жүз қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісінің басшысы Есет Көтібарұлының әскери оқиғалар деректерін қамтиды. Қазақ пен қырғыздардың рулық құрамын зерттеген Н.А. Аристов М. Шорманұлы жазған Орта жүз шежіресін қолданды. Шежірелердің деректік мағынасы туралы «ру құрылымы, ру аттары, олардың таңбалары мен ұрандары, және халықтың әдет-ғұрпы мен аңыздары жазба әдебиеті жоқ көшпелі халықтың өткен тарихынан ескерткіш қып сақтаған мұрасы, одан басқа ештеңе жоқ. Ру құрылымын зерттеу түрік тарихы мен этнографиясы үшін қаншалықты маңызды екені түсінікті», - деп жазған Н.А. Аристов сахараның тарихи жәдігерлерін жоғары бағалайды²⁴⁴.

Қазақ даласындағы сәулеткерлік жәдігерлерді тамсана жазып сипаттаған И.А. Кастанье, ол тарихи ескерткіштердің кімге арналып салынғанын анықтау үшін шежірелердің аңыздарына назар бөліп, өзінің кітабына енгізуді қажет деп білген. Сондықтан, И.А. Кастаньенің еңбектерінен қазақ рулары, олардың таңбалары мен ұрандары, тарихи оқиғалары мен қай уақытта аты шыққаны туралы дәйекті деректер табамыз. Мысалы, И.А. Кастанье: «мен ертегілерді, көне уақыт жәдігерлеріне қатысты халық аңыздарын, олардың қорған, қала, кент, мүсін тас, бекіністердің қирандылары мен ескі зират секілді көшпелілердің басқа көне құрылыстарына орай байланысты болғандықтан жаздым» - деп көрсетеді²⁴⁵.

Қазақ тарихына ой салған авторлардың бірі П.П. Румянцев, ол өз еңбектерінде қазақ халқының ру құрылымдарының қалыптасуын, патриархалдық рулық тұрмыс, сұлтандар мен қожалар, ақсақалдар мен батырлары, билері мен хандары туралы жазған. Мысалы, ру құрылымадрының қалыптасуы туралы П.П. Румянцев: «қазақ халқының кангломераттық (құрамалы) қалыптасуы түрік дәуірінен

²⁴³ Аничков И. В. Киргизская былина о Бекет батыре // Памятная книжка киргизского творчества. – Казань, 1896.

²⁴⁴ Аристов Н. А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов // Живая старина. – СПб. – 1896; Аристов Н. А. Общее описание Западного Туркестана // Туркестанские ведомости. – 1889. – № 40; Аристов Н. А. Западный Туркестан в VII столетии по описанию китайского путешественника // Туркестанские ведомости. – 1889. – № 38, 39.

²⁴⁵ Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Оренбург, 1910; Кастанье И.А. Древности Ура-Тюбе и Шахристана // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент, 1915. – 10 бетте

келеді, одан кейін ықпал еткендер – моңғолдар. Бұл жағдай бізге оларды ұлт ретінде тануға мүмкіндік бермейді. Бірақ қазақ жерін басушы орыстар үшін нақтылы саясатында олардың қалыптасу жолдарының мағынасы емес, әлеуметтік-саяси даму дәрежесін білу маңыздырақ болды. Бұл туралы мен басқа еңбегімде толық жаздым», - дейді²⁴⁶.

Семей өңірінде қазақ мұрағаттарын жинаған зерттеушілердің бірі өлкетанушы Б. Белослюдов болды²⁴⁷. Орыс білімін алғандардың қатарынан қазақтың біршама тарихшылары шыққаны белгілі. Сондай қазақ зиялыларының бірі Т. Сейдалин еді (1837–1901). Ол Орынбор кадет корпусында оқып, кейіннен әкімшілік қызметте істейді. Т. Сейдалиннің бағалы еңбегінің бірі қазақтың әдет-ғұрып заңдар жинағын қайтадан қалпына келтіру жұмысы. Торғай генерал-губернаторы Баллюзектің ынтасымен басталған жұмысқа Т. Сейдалин белсене қатысты және әдет-ғұрып заңдарына байланысты, қазақтың дәстүрлі этнографиясын зерттеуге бел шешіп кірісті²⁴⁸.

Сонымен, төңкеріске дейінгі уақыттағы түрік-моңғол көшпелілері туралы көне деректердің зерттелуі екі бағытта болғаны аңғарылады, оның бірінде жазба мәліметтер қамтылса, екіншісінде – ауызша баяндалған тарихи шежірелерге, әсіресе олардың руқұрылымдық қарым-қатынастарына қатысты мәліметтерді зерттеуге басымдық берілген.

²⁴⁶ Румянцев П. П. Уезды Жетысу. – А., 2000. – 336 с. – 35-38 бетте

²⁴⁷ ҚР БҒМ ОҒК, № 152 бума, дөп. № 2 — Дерек беруші Даиров. Орта жүз шежіресі. Жинаушы Белослюдов Б. Орыс тілінде. 1923 год. – 10 б.

²⁴⁸ Сейдалин Т. О развитии хлебопашества в бассейне р. Тургая // Записки Оренбургского отдела РГО. – 1870. – Вып. 1.

3 ТАРАУ.

ОРТАҒАСЫР ШЕЖІРЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АВТОРЛАРЫ

Шежірелерді жиып отыру ортағасырлардан бері елдегі атақты адамдардың дәстүріне айналған. Бұл дәстүр төре тұқымдары мен қожалардың әулеттік әдегі болған. Өзінің жеке тарихының сақталуына текті әулет адамдары көңіл аударған. Қазақ халқының генеалогиялық құрылымдар құрамына қазақ рулары ғана емес, басқа субэтникалық топтар да енеді. Оларды кірмелер деген. Кірмелердің тобы екі түрлі – төрелер мен қожалар. Генеалогиялық шығу тегін олар Шыңғыс хан мен Мұхаммед пайғамбардан (с.ғ.с.) өрбітіп, өзін «ақсүйек, асылсүйек», текті деп есептейді. Өздерін «тәңірі нұрынан» жаралғаны туралы аңыз-ертегі айтып, лақап таратты немесе «пайғамбар ұрпағымыз» деген дәлел келтірген. Осыдан қазақ генеалогиялары әлеуметтік және идеологиялық мағыналарға ие болған тұстарын байқаймыз. Қазақ шежіресі осыны көрсетеді.

"Хандар шежіресі" атты қолжазба Ұлттық кітапхана қорына 1964 жылы Челябині облысынан Құлбосинов деген азаматтан келіп түскен. Қолжазба орама түрінде жазылған, ұзындығы 3 метр, ені – 45 см. Қолжазбаның жазу үлгісіне, қағазына қарап библиограф мамандардың сараптауынша және ғалымдардың айтуынша бұл XVII-XVIII ғ. ескерткіші. Қолжазба сызба шежіре күйінде жазылған. Қолжазба жалпы мәтін мазмұнына орай "Хандар шежіресі" деп аталған. Қолжазба тілі шағатайша, жазуы араб әрпі, жазу үлгісі – насих нұсқада түскен. Шежіренің мазмұнында үш бөлім байқалады: бірінші бөлімде – Адам ата пайғамбардан Мұхаммед пайғамбарға дейінгі пайғамбарлар шежірелері; екінші бөлімде – араб халифтері мен парсы шахтарының шежірелері; үшінші бөлімде – түрік-моңғол заманындағы хандар шежіресі қамтылған²⁴⁹.

"Пайғамбарлар шежіресі" ертедегі пайғамбарлардан басталып бергідегі қожалар шежіресімен аяқталады. Қолжазба орама түріндегі қағазға жазылған, оның ұзындығы үш метр, ені – жиырма бір сантиметр. Тілі – шағатайша. 1863 жылы жазылған деген дерек бар. Қолжазбаның соңында төрт мөр басылған, екеуі үшбұрышты,

²⁴⁹ Бірімжарова Р. Т. Орталық ғылыми кітапхан қорындағы қазақ шежірелеріне байланысты материалдар // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері. – 8 бетте

біреуі төртбұрышты және дөңгелек мөр. Төртбұрышты мөрде "Мұхаммед қожа бин Сейд Ахмет қожа" деген жазу жазылған.

"Шыңғысхан шежіресі" - 1906 жылы Қазан қаласында араб әрпімен басылып шыққан кітап. Мазмұнына қарай кітапты үш бөлімге белуге болады: бірінші бөлімде Шыңғыс ханның өзі және ата-бабалары туралы жазылған; екінші бөлімде – Жошы ханның әулеті және Темірлан династиясы туралы жазылған²⁵⁰; үшінші бөлімде – Дәшті Қыпшақ, Қазан, Қырым хандары туралы әңгімеленеді. Ибрагим Халфиннің "Ахуале Шыңғыс хан ва Әмір Темір" атты кітабы Қазан қаласынан 1822 жылы басылып шыққан²⁵¹. Бұл кітапта Шыңғыс хан шежіресі мен Едіге би шежіресі берілген. Әбілғазының "Тарих шежіре-йи Түрік" деген кітабы 1891 жылы Қазан қаласында шыққан.

Қазақ хандарының шежірелері Есім хан, Тәуке хан, Сәмеке мен Әбілмәмбеттің ұрпақтарында сақталғандығы Шоқан еңбектерінде айтылады. Шежірелік жазба шығармалардың нақты авторлары, тарихнамалық туынды ретіндегі толық белгі, сипаттары болғандықтан, бұларды шежірелік тарихнама туындылары ретінде қарастыру лайықты. Әсіресе XV ғасыр мен XVI ғасырдың бас кезіндегі қазақ тарихын зерттеуде Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» шығармасының мәні ерекше. Шежірені ата тарату, ру кестесі немесе жеті ата кестесі деп қана қабылдауға келмейді.

Шежірелер ішкі мәнінде – тарихи дәстүр. Ата тарату дәстүрінің белгілері әңгімеленіп отырған тарихи оқиғалар нақтылы тарихи тұлғалармен, олардың аталарының тегіменен қарастырылып, қария сөздің құрамында насабнама орын алуынан туындайды. Тарихи әңгіменің құрамында бірнеше құрылымдық элементтер бар, соның бірі – тарихта аты қалған тұлға. Тарихи дәуір, уақыт, кезең; тарихи іс-әрекет, оқиғалар; тарихи кеңістік, жер-су аты, қоныс орны, аймақ аты, қала орны, т. б. элементтер бар. Осыған байланысты халықтардың тарихнама дәстүрінде өзіндік ерекшеліктері қалыптасқан. Парсы, араб тарихшылары еңбектерінде географиялық сипаттауларға артық орын беріледі, ежелгі қытай тарихшылары тарих негізіне қытайдың патшалық дәуірлерін алған.

²⁵⁰ Ошанов О. Ж. Билеуші әулеттер және олардың шежірелеріндегі ерекшеліктер // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері. – 114-121 бб.

²⁵¹ Ювалы А., Имашова Н. Жалпы түркі тарихы. – Түркістан, 2004. -348б.

Орта ғасырларда тарихшылар оқиғаларды жылдар мен жыл мезгілдерімен, ай-айдың нақтылы күндерімен байланыстыруды әдетке айналдырған. Осыны ежелгі грек авторларының еңбектерінен аңғаруға болады, онда көп жағдайда тарихи оқиғалар аңыз үлгісінде әңгімеленіп, бірақ оларда орын алған нақты дәйек бола алатындай тарихи оқиға орын алған жыл, ай мезгілдері айтыла қоймайды.

Ежелгі римдіктердің тарихы халық ауызындағы аңыздардың негізінде құрастырылған, ал кейінірек тарихи әңгіменің негізіне нақты айтылған оқиғаның жылы, айы, күні дәлелге келтіріледі, сөйтіп әңгіменің тарихи шындығының айғағы, тарихи дәлелділік белгісіне уақыт категориясы айналды.

Осының арғы себептері адамзат мәдениетінің, өркениетінің дамуындағы адам баласының уақыттың өлшемін жалпы түсінуге, оның ішінде тарихи уақыттың сипатын дұрыс түсінуге қол жеткізуінде, тарихи уақытты сезіне білуінде жатыр. Тарихи уақытты қабылдау реті халықтардың ортасында өзінше болды. Негізінен, дүниедегі әр халық тарихи уақыттың алғашқы есеп бастау нүктесіне өздерінің алғашқы атасының есімін, оның өмір сүрген заманын бекітті.

Мұхаммед Хайдар қазақ хандары Керей мен Жәнібектің бөлініп көшуі және қазақтардың өз Ордасын қалай қабылдағаны жөнінде тиянақты сөйлеген. Бұл жерде қазақ хандығының құрылуы Керей мен Жәнібектің бөлініп көшуіне байланысты айтылады. Нақ сол кезде, яғни XV ғасырдың екінші жартысында болған тарихи оқиғалар барысында қазақ халқының қазіргі атауы орныққанын байқаймыз. «Тарихи Рашидиде» алғашқы қазақ халқының, қазақ-моңғол, қазақ-қырғыз, қазақ-өзбек арасындағы одақтастық және жаугершілік қарым-қатынастар, Моғолстанға ену үшін қазақтар мен моғолдар арасындағы күрес туралы материалдар молынан кездеседі. Шығыс авторларының жоғарыда аталған шығармалары негізінен XV-XVI ғғ. ²⁵² Қазақстанның саяси тарихы бойынша деректерді қамтиды ²⁵³.

Орта Азияда хан тұқымдарынан алғашқы шежірені жазба түрде таратқан адам Хиуа хандығының бас әкімі – Әбілғазы баһадүр хан.

²⁵² Қапасова Б. XV – XVII ғғ. жазба ескерткіштеріндегі шежіре // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері.. 84 - 90 б.

²⁵³ Әбусейітова М. Түркі және парсы деректемелері... – 22-27 бб.

Оның «Түркмен шежіресі» аталатын көлемді еңбегі Азияда, әсіресе Орта Азияда өмір сүрген ақсүйектердің ата-тегін талдауға арналған. Шәкәрім бұл Уыз хан және Шыңғыс хан туралы ескі әңгімелерді онша қабылдамаған. Ол: «онан соңғы шежірелер біреуден-біреу естіп жүрген ертегі сөзден шыққан. Оның ішінде кейбіреу білімді атану үшін, кейбіреуі жақсы атаның нәсілі болмаққа ұмтылып, кейбіреуі жаңылыс ұққанын өтірік, яки қате айтылғаны көп болған» деп жазады²⁵⁴.

Мәшһүр Жүсіп шежірлерінде ескі дәуір аңыздарының барлығы бірнеше нұсқалардан көшіріліп, оған автор «Қазақ түбі» деген атау тағады. Бұл шежірелердегі аңыздарды Мәшһүр Жүсіп қазақтың шығу тегімен нақты байланыстырып сөйлейді. Мысалы ол, «Арғы атамыз ер Түрік. Екінші буын атамыз – Мұғыл Маңғолскейге қосыламыз. Үшінші буын атамыз – Уыз хан. Ай мен күн, Жұлдызына таласпай-ақ қоялық, Үш оқты бізге кимай ма? Біз неге бұл күнғеше: "Үш жүз" атанып, "Үш Алаша" атанып жүрміз» - деп жазады²⁵⁵.

Осыған орай шежірелердегі ортағасыр дерегі ретінде ертегі²⁵⁶ тарихтағы үш тұлға – Алаша хан, Уыз хан, Шыңғыс хан туралы жазылған тархнамалық баяндауларды талдасақ. «Алаш аталуының себебі қазақ, қалмақ жарылып ел болғаннан-ақ бір-бірімен соғыса берсе керек. Қазақ бір кезде жеңе беруі керек. Сонда қалмақ «бұл алашы болды» деген екен дейді. Алашы деген сөз қалмақша «жан алғыш» деген сөз екен дейді. Содан былай қазақтың алаш атану себебі бұл атты қалмақ қойған деп айтады» - дейді шежіре²⁵⁷.

Шежірелер ауызша дәстүр аясында дамып, айтылумен жалғасқанмен, көп шежірелер хатқа түсіп, тіркеуге алынған. Шежірелер қолжазбалары әкеден балаға мирас етіп беріліп отырған, ал кейбірі ел ақсақалдарының қолында сақталған. «Насаб-нама Қазақ» ескілікті шежіре жазбасы XIII ғ. бастап XVIII ғ. бірінші ширегіне дейін орын алған тарихи оқиғаларды баяндайды. «Көшен Қарауыл шежірелері» қолжазбасы ескі жазудан көшірілген.

Халық тарихы қазақ ортасында қарияның айтуымен бірден-бірге, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырған, қазақта жазу дәстүрі болмады деген тұжырымға жаңаша қарауға бет алу қажет. Бұқар

²⁵⁴ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

²⁵⁵ Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. – Павлодар, 2006. – Т. 8. – 15 бетте

²⁵⁶ Алдар көсе мен Алаша хан ертегісі. – 54-56 бетте.

²⁵⁷ Мағзұм қария Ахметұлының жазбасынан.

жырау Қалқаманұлы: Ақтан сия танытқан, / Дәуіт пенен қаламды айт. Сөйлеу үшін жаратқан, / Сөз анасы сәлемді айт, – дейді²⁵⁸. Сия мен дәуітті (сиясауыт), қаламды білген жырауды жазбады деуге келе ме?! Мәселен, қазақ шежіресіндегі Ахмет ханның Алашы атануы туралы деректі ауызша қария сөзде көрсек, бұл дерек 3. Бабырдың жазбасында сол қалпында бар.

Ауызша тарих дәстүрі мен жазба тарихнама өзара ұштасып жатады. Бұл туралы жазылған шежіре нұсқалары көп. «Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Рақымсыздығына қарай жан алушы болды дегеннің орнына «мынау бір алашы болды ғой» депті, сондықтан ол кісі Алашы хан атаныпты. «Бабырнамада» солай жазылған. Сонан соң хан бұл атты қалмақ қорыққанынан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп, ұран-сүрен салыңыз деп бұйырып, жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті. «Алаш-алаш» болғанда, Алашахан болғанда, қалмаққа не қылмап едік" деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен», - деп Абай жазды²⁵⁹.

Абай келтіріп отырған шежірелік мәтін үлгісі қолжазба қорында сақтаулы шежірелік мәтіндердің көбісінде жиі кездеседі. XIV-XVI ғасырлар аралығындағы Моғолстан тарихы туралы зерттеу еңбегін жазған ғалым К.А. Пищулина ортағасырдағы ортаазиялық тарихнама деректеріне төмендегідей баға берген: «Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймақтары туралы мәлімет беретін, Моғолстан құрамына енуі туралы тарихи шығармалар көп деп ойласақ та, жалпы қарағанда мұндай материалдар онша көп емес. Ондай мәліметтер, ортағасырдағы Қазақстан тарихы туралы деректер үзік-үзік, біржақты және дәл емес. Бұл шығармаларда әсіресе ішкі ахуал, шаруашылық, әлеуметтік қатынастар, көрші ауданмен болған бейбіт түрдегі мәдени-экономикалық байланыстар туралы аз айтылады»²⁶⁰.

Нұржан Наушабайұлының 1903 жылы Қазанда шыққан кітабында қоңырат, керей, уақ, арғын руларының таралуы өлеңмен жазылған. Қыпшақ, қоңырат руларының шежіресін жинаған Ә.Диваевтың материалдары Орталық Ғылыми кітапхана қорында

²⁵⁸ Қалқаманұлы Бұқар жырау шығармалары. – Алматы, 1992. – 95 б.

²⁵⁹ Құнанбаев А. Шығармалары.. – 312 бетте

²⁶⁰ Пищулина К. А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV — нач. XVI веков. – Алматы, 1977. – 291 с. – 31-32 бетте

сақтаулы²⁶¹. "Рисала-и канун" шежіре кітабы Бөкей ордасының қазақтары туралы рисала. Кітап Қазан қаласынан 1906 жылы басылып шыққан. Мұнда пайғамбарлар дәуірі баяндалған.

Қадырғали би Қосымұлы Жалаиридің "Джами" ат-тауарих" атты шежірелер жинағы, Алтын орда, Қырым және қазақ хандарынан мәлімет беретін еңбегінің көшірмесі. Құрбанғали Халидтің 1910 жылы Қазан қаласынан басылып шыққан "Тауарих хамса" атты еңбектері бар. "Тауарих хамса" да түрік халықтарының шежіресі, қазақ баяны, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздің шығу шежіресін баяндайды.

Шәкәрімнің 1911 жылы Орынборда шыққан "Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресінде" Қазақ руларының шежіресі түгелімен берілген. 1913 жылы "Айқап" журналының 20-шы санында басылған Қарасартұлы Шардайдың "Қазаққа алалық қайдан келді?" атты мақаласында шежірелік деректер молынан берілген. Мұндағы мақалада шежіремен қоса Екатерина II патшаның қазақ халқын қалай бұғауда ұстау керектігі туралы шығарған заңы баяндалады. Кіші жүз үш ата баласы; алты аталы Әлімұлы, он екі аталы Байұлы, жеті аталы Жетіру тарихы айтылады. "Шора" журналының 1908, 1909, 1911 жылдарда шыққан сандарының алғашқы беттерін хандар тарихына арналған. Онда Шыңғыс ханнан бастап, Бату хан, Жошы хан, Қасым хан, Өзбек хан²⁶² туралы шежірелер берілген.

1946 жылы Ә. Марғұлан Есмұхамедұлының Орынборда жазып алған Сырым батыр туралы аңыз нұсқасын қарастырады. Жазып алған адамға алғысын білдіріп, қолжазбаның бұрышына: «Легенда записана в Буртинской волости Оренбургской губернии Ишмухамедовым. Приводится в вольном беллетристическом изложении как устная легенда» – деген пікір қалдырған²⁶³. Қазақ руларына байланысты тарихи деректерді Ә. Марғұлан басқа дерек түрлерімен қатар фактілерді дәлелдеу үшін орынды пайдаланады. Бұл қолданысқа енген аңыздар қазақ руларының шығу тарихына байланысты. Қазақтың қаңлы мен найман рулары туралы жазылған зерттеу мәліметтерін мысал ретінде келтіруге болады. Қаңлы туралы Ә. Марғұлан: «"қаңқ" арбасы туралы тарихи аңыз Келес

²⁶¹ Зікірия Ж. Алтын Орда мемлекетінде билер институтының қалыптасуы // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері... 52-65 б.

²⁶² БГМ ОФК, Бума № 153.

²⁶³ Марғұлан А.Х. О рукописи Ишмухамедова .. 9-40 бетте.

даласы мен Талас Алатауында қаңлы ортасында айтылады, "қаңлы елінде хан бар, кәделі елде қаңлы бар", "хан жоқ болса – қаңлыдан хан көтер" деп, қаңлының жолы үлкен болғаны айтылады», - деп жазды²⁶⁴.

Орталық ғылыми кітапхана қорында сақтаулы №198 бумада «Марғұлан Әлкейдің жинаған әртүрлі еретегілері» бар. Олардың біразы «Дала уәлаяты газеті» басылымынан 1939 ж. көшіріп алынған, барлығы жиырма бес тарихи-этнографиялық мазмұндағы қазақ ертегісі үлгісіндегі шежірелер. Бұлардың кейбірі жарияланды, кейбіреулері жинақта жоқ. Мысалы, қолжазбалар қорында сақтаулы Ә. Марғұланның дәптерінде «Дала уәлаяты газетінен» жинақталып келтірілген жиырма бес тарихи аңыз бен ертегі сюжетіне жүйесіне орай сипат беріліп, аңыздар мазмұнына қарай шартты түрде жүйелі топталған.

Қазақ шежіресінің жазылған нұсқалары ішінде «Шежіре туралы кейбір деректер мен қазақ, қалмақ, моңғол арасында болған ұрыстар...» атты Ж. Ермұхамедұлының қолжазбасына берген пікірде: «Ж. Ермұхамедұлы жазған «Орта жүз қазағының шежіресі үлкен фолиант, 44 насабанама кестеден тұрады. Насталик үлгісінде араб әрпімен әдемі жазылған. Қағазы орташа қатты. Оның авторы қазақ шежіресін жинаған атасының аталы ісін жалғастырып, Орта жүз қазағының толық ата-тек кестесін жасауға үлкен еңбек еткен, сол дәстүрге сай шежіреге барлық аталарды буын-буынымен енгізіп, тарихи аңызда айтылатын, қолжазбалардан белгілі аттарды толық жазған шежіре қымбат еңбектің бірі. Уақыт өте келе бұл қолжазба қазақ тарихының ерекше дерек көзіне айналады», - деп жазылған²⁶⁵.

Ғалымның бұл пікірінен қазақ халқының тарихын зерттеу ісінде шежіре мәліметтерінің қаншалықты құнды екенін байқауымызға болады. Аталмыш шежіре нұсқаларында, біздің байқауымызша, көптеген тарихи деректерге қайшы келетін, тіпті тарихтағы белгілі деректерді басқаша көрсететін тұстардың да бар екенін көреміз. Ә. Марғұлан бұл жазба шежіренің құндылығын айтады, себебі кез келген жазба үлгісіндегі шежіре нұсқасы ғылымға қажетті. Зерттеуші соларды тиімді зерттеп, әдісін қолдана отырып, салыстырмалы жолмен ақпараттың ақиқаты мен жалған тұстарын

²⁶⁴ Марғулан А.Х. О происхождении племени канглы // Мир казаха. – Алматы, 1997. 39-40 бетте.

²⁶⁵ БҒМ ОҒК, Бума № 1719. Дәп. № 3. Марғулан А.Х. О рукописи Нурмухамедова. – А., 1974. 26. 05. – 9 бетте

айыруы тиіс, сонда ғана зерттеушінің ғылыми талдауынан өткен тарихи мұра ғылыми айналымға енгізілуі мүмкін.

Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының басым көпшілігі Алматыдағы Орталық Ғылыми кітапхананың сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорындағы 149, 215, 348, 378, 380, 657, 829, 1080, 1125, 1170, 1171, 1173, 1175, 1176, 1177, 1178, 1327, 1330, 1645 бумаларында сақталған. № 1176 бумада (100 (94; 51) – 102 (96; 52) беттер), № 1177 бумада (222 (265)–224 (267) беттер), № 1173 бумада (394-397 беттер) Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларындағы Адамзат тарихы екі кезеңге: Адам Атадан топан су тасқынына дейінгі кезең мен Нұх пайғамбардан Ел ханға дейінгі кезенді бөліп қарастырады. Шежірелік мәлімдеулерге қоса Мәшһүр Жүсіп Нұх пен топан суы туралы аңыз-әңгімелерді де келтіріп отырады²⁶⁶.

Қостанай өлкесінде шежіре үлгілерін жинаушылардың бірі Құлмұхамед Байғұлыұлы (1863-1918) болған. Ол шежіре үлгілерін 1889 жылдардан бастап жинап, арнайы дәптерлерге түсіріп отырған оқымысты болды. Шежірелерден басқа ауыз әдебиеті үлгілері қатарында Құлмұхамед Байғұлыұлы түрлі дастан, толғау, мақал-мәтел, назым-нақылия сөздерді хаттаған. Оның мұрасын сақтағандардың бірі Тәшбайұлы Асылбек мұғалім Әдебиет және өнер институтының қорына өткізген²⁶⁷.

Орталық Ғылыми кітапханада өлеңмен жазылған шежірелердің төмендегідей нұсқалары бар: "Адам ата заманынан бергі насабнама", "Қазақтың үш жүзге бөлінуі туралы", "Кіші жүздің шежіресі". Дерек берушілердің мынадай есімдері аталады: Мейрман (1947), араб жазуы; Төленов Жақсылық; Жапсарбаев Қалқа, (1938), араб жазуы; Сәбенов Ғұлама, (1946); Орал кария, араб жазуы; Ермағанбетов Тайқара; Қалдыбайұлы, Байболұлы, араб жазуы; Қоржынұлы Қанат және «Айқап» журналының 1911 ж. № 3 көшіруші Б. Тайжан.

Қазақ шежірелері қазан төңкерісіне дейін шыққан мерзімді басылымда жарияланып отырылды. Мысалы: "Қазақ" газетінің 1913 жылғы №34 санында шыққан Арысұлының "Абақ керей" атауының қалай пайда болғаны жайлы жазған мақаласы, "Айқап" журналының 1912 жылғы №11 санында жарық көрген Қашқынбайдың Досмайылының "Қазақ халқының тарихы және шежіресін

²⁶⁶ Көпеев М.Ж. Дуанның пайдасы туралы. / Өзір. Н. Қ. Жүсіпов // Зерде. – 1995. – № 1. – Б.28.

²⁶⁷ Бірімжароза Р. Орталық ғылыми кітапхан қорындағы қазақ шежірелеріне байланысты материалдар // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері.. 7-10 бетте

сұраушыларға" атты жарияланған мақаласында қазақтың түп атасы қайдан шыққандығы жайлы баяндалады.

1914 жылы Уфадан шыққан Сыдықов Ғұхмашәлінің "Тарих-е кыргыз шадамания" кітабында Шапырашты шежіресі берілген. Ұлттық кітапхана қорында, сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіп шежірелері, "Қазақтың үш жүзге бөліну тарихы" сақтаулы. Бекмұхаммедұлы Мақаштың "Үш жүздің таралуы" шежіресінде Кіші жүздің тарихы баяндалған.

Ә. Марғұлан жинап тапсырған "Қазақтың асыл түбі қайдан шыққан" атты қолжазбасы 1939 жылы Кіші жүз Әлім шежіресі Қоңыратбаев жинаған, схема түрінде берілген қолжазбалары сақтаулы тұр. Шежіре жинаушылардың қатарында төмендегідей есімдер аталады: Ә. Диваев, Ә. Марғұлан, Б. Белослюдов, Ә. Қоңыратбаев, М. Толыбаев, Ж. Аралбаев, С. Аймағанов, С. Жаяу-Мұсаұлы, Б. Жақыпбаев, Ә. Дилебаев, М. Ахметов, Т. Ережепов, Ә. Ыбыраев, М. Болатов, Қ. Сұлтанұлы, Ә. Қайнарбаев, К. Сейсенбаев, Ж. Ермұханбетов.

Әсіресе «М. Толыбаев жинаған "Қазақтың шығу тарихы", арғын, найман, керей, уақ рулары туралы шежіресі біздің кітапханада сақталғанын біз мақтаныш етеміз», - дейді сирек қолжазбалар қорының сақтаушы мамандары.

Шежірелерді, жалпы халық даналығы мұраларын жинаушылар арасында өз өмірбаяны деректерін, мұрағаттану, шежірелер жинау ісіне келген жолдары туралы баяндағандар бар. Мысалы, Ережепұлы Табылды өзі туралы төмендегідей мәлімдейді: «Табылды Ережепов 1911 жылы осы күнгі Оңтүстік Қазақстан облысының Жаңажол колхозында туды. Руы Бәже. Ата-тегі диханшы болған, жас кезінде ауылдағы мектепті оқып бітірді. 1927 жылы Қазпедтехникумында оқыды. Үшінші курсын бітіріп, ауру болғандықтан ең соңғы курсын бітірмей шығып кетті. 1930 жылдары жас кезінде ақын бала атанды. Сол кезде атақты ақын қоңырат руынан Алтыбай ақыннан үлгі алды. Әсіресе Майлықожа, Мәделіқожа, Жүсіпқожа, Нұралы ақынның өлеңдерін жаттап алып, кезінде өзі де өлең шығарды» дей келе, осында араб әрпімен терілген Даниярұлы Қолдаштың өлеңдері өлеңмен жазылған шежіреден бір үзінді жазған: Дерегін Есенбайдан Айтқұл, Төлеш алғандығын: Жері екен бұлақ басы еткен кеңес.. / Барлығын көп өлеңмен алдым теріп / Қылғанда бала сөзімен маған егес / Еламан

сол Айтқұлдан тарайды / Бұлар да жеті ата боп санайды / Болғанда ылақ шора, мырза дейді» - деп, деректі қалай, қай жерде алғанын атап өтеді²⁶⁸.

Мағзұм қария жинақтап жазған тарихи-фольклорлық материалдары (ертегілер, жыр-қисса, дастандар²⁶⁹, шежіре, шешендік сөздер, билердің сөзі, аңыз, қария сөз, жұмбақ, тақпақ, мақал-мәтелдер т.б.) Ғылым Академиясының кітапханасының қолжазбалар қорына өткізілген, көбісі «Шешендік сөздер» жинақтарында да жарияланған. Мағзұм Ахметұлының Алматыға келу себебі - Алматыда ол кезде ғылым жағынан қазақтың фольклорлық үлгілерін жинақтауға ден қойған бір уақыт еді. Қаныш Сәтбаев Қазақстанның Ғылым мекемесіне басшылық ету қызметіне келген уақыттан-ақ, яғни 1934 жылдан бастап фольклорлық экспедициялар ұйымдастырылды. Қаныш Сәтбаев Мағзұм Ахметұлының ескілікті әңгімелерді мол білетін адамдардың бірі екенін ескерген. Бұл туралы деректер Мағзұм қарияның өз қолжазбаларында сақталған: «1920-21 жылдары болисполком болып жүргенімде Қаныш Имантайұлының жас кезі еді, осы Баянаулада сот болып қызмет атқарды. Қазақтың ескі мақал-мәтел, тақпақ, әңгімелерін айтатынымды ұнатып, көп тыңдап жүріп: «осы сөздеріңізді жинақтап ұстаңыз, түбінде мұның керектігі болады» деп ескерткен соң, әңгіменің жинағын молайтып, сөз білерлік басқалардан естігенім болсын, өз ойымды болсын, жинап жаза беретін болдым», - деп жазады²⁷⁰.

Шежірені белгілі бір формаға айналдырған, оны сақтап, қауымға жырлаған шежірешілер болды. Қазақтар «шежірені жатқа білетіндерді зерек санап, құрметтеп, "шежіреші" деп атады»²⁷¹. Шежірешіні дәстүр сақтаушы ретінде бағаласақ, онда ол сол шежіренің жай ғана авторы емес, ол – өткен дәуірдің, соған лайық әлеуметтік құндылықтар мен қатынастар ретінен толық хабары бар адам.

²⁶⁸ БҒМ ОҒК, Бума № 1107. Дәп. № 44 — Родословная история. Араб жазуы. — 2 с. Дерек беруші Табылды Ережепов.

²⁶⁹ Шежірелік дастандар / Бабалар сөзі. — Астана, 2006. — Т. 32. — 400 б.

²⁷⁰ Алпысбес М.А., Т.Т. Аршабек., Е.Б. Қасен, Е. Кейкі. Көне Көктау, байырғы Баянаул байтағының тарихы. — Астана: Парасат Әлемі, 2005. — 480 б.

²⁷¹ Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. (к истории взаимоотношения с Россией и среднеазиатскими ханствами). — Ташкент: Фан, 1968. — 328 с. — 177-178 бетте

Шежіре айтушылар үш топтан құралады – көнекөз шежіре айтушылар, білгір қариялар, шежіреден жалпы хабары барлар және шежірелерді жинап-құраушылар. Шежіредегі тарихи мәліметтерден автордың мақсат қылған анық мазмұнымен қатар, ұмтылыс пен іздеген ойдағы мағыналары табылады. Яғни осы жерден шежірелерде "жасырылған" сыр, мағына-мазмұндарды талдау ісіне алуға болады. Н. Коншин «қазақ руларының шығу тегі, өзара рулық қарым-қатынастық байланыс мәселесі этнографиялық тұрғыдан ғана емес, өмірін рулық бастаудан алатын қазақтың ерте және кейінгі замандардағы тарихын зерттеумен айналысатын әрбір ғалымға маңызды және үлкен көмек көрсетеді», - деп жазған²⁷².

Шежіре жасаушылар қатары үш-төрт түрлі: шежіре айтушы қалың бұқара өкілдері, шежіре сөзін сұрыптаушылар, шежіре дерегін жадыға тоқып, ұрпақтан-ұрпаққа сақтап жалғастырушы шежіреші-қария, шежірелік деректерді қолданып тарихнамалық туынды жасайтын тарихшы, шежіре дерегін талдау-құрау жолымен тексерілген тарихи білімге айналдырушы субъект.

Күрделі мәселенің бірі – авторлар, авторлық туралы ізденіс жасау. Автор – шығарма жасаушы, шежіре дерегі төңірегінде екі-үш түрлі авторлық жасырылған: бірі - шежіре жасаушылар, қария сөз үлгілерін жинаушылар, оларды топтастырып тұтас тарихнамалық шығарма жазушылар; ал, екіншілері - шежірелік тарихнама туындысының авторына мәлімет берушілер. Нақты тарихи деректердің авторлары болып табылатын субъектілер солар.

Тарихнамалық туындыға айналған, мазмұны тұтас шежірелік шығармалардың авторлары белгілі болғанымен, сол авторлармен шектелмейді. Мәселен, "Шыңғыс наmanın" авторы - Өтеміс қажы, алайда "Шыңғыс наmanın" мазмұны тек қана бір автордың, нақты Өтеміс қажының еңбегінен тыс, бізге беймәлім біршама "авторлардың" еңбегін сақтайды. Олар - "Шыңғыс наmanın" нақты авторы Өтеміс қажыға дерек берген тарих айтушылар, яғни "қария сөздердің", тарихи-ақпараттық мәліметтердің қысқаша айтылған тарихын баяндаған бір әңгіменің авторы. Қария сөздердің мазмұны мен әңгімелеу тәсілдері ұқсас болып келеді: Ертегі болмас та хатта қалған, / Ауызында қарияның, қартта қалған. Қарттардың баян қылған әңгімесі, / Естіген кейінгілер жаттап алған (С. Сейфуллин).

²⁷² Коншин Н. Заметка о казахских родах и султанах в Каркаралинском крае // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 г.

Жыр дәстүрін зерттеу жұмыстарында Ә. Марғұлан сол жырға байланысты аңыз сюжеттерін сақтап жеткізуші қариялардың есімдерін нақты атайды. Олардың бірі халық ортасынан шыққан шежіреші-қариялар болса, бірі төре мен қожа тұқымдары болған. «Қорқыттың аңыздарын, оның нақыл сөздерін жүйрік білетін қазақтың қария даналарының ең атақтысы - Базар жырау (1842-1911), шежірені жүйрік білген атақты қария, өзі қазалылық, Мұлайман Шантайұлы (1846-1927), қадірлі шежіре қарт Мұса Өтешұлы (1866-1960), ақын Ерденбек Көлденбекұлы (1844-1919), жырау Тұрымбет Салқымбайұлы (1873-1934), жалағаштық атақты жырау, Қорқыт аңызын жүйрік білген Сарыбай Құлназарұлы (1858-1919), тамдылық қария Ахмет Назарұлы (1882-1966), ырғыздық қария Жаксылық (1883-1961)» - деп жазды²⁷³. Бір шежірелерде: Қарияның күні туып, еңбегі жанар, / Мәңгілік сөз жоғалмай анық тұрар. Шежіре түп шығысын жазып келем, / Айырдым шекарасын әрбір елдің²⁷⁴

Енді бір шежірелерде қариялар туралы: «"Ұрпақтың есінде қалсын деп, астарына адалдық, мал бастарына амандық берсін. Әумин!" – деп әңгімелейді шежіре шерткен қариялар. Олар көп жасаған, көпті көрген, көнекөз қариялар. Кәрі құлақтың айтуына қарағанда, осы қолжазбаны дәлелді болу үшін жазды тіршілігінде айтқанынан есте қалған ақсақалдар болған. Осы аталған көнекөз қариялардан ұққанымды, кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге болсын – деп қағаз бетіне жазып түсіріп отырмын» - деп баяндайды бір шежіре²⁷⁵.

Шежіренің адам санасын тәрбиелеудегі қызметі айтарлықтай. Адамның жақсы мінезін тәрбиелеуде шежірешілер әртүрлі амал-тәсілдер, тақырып-тақырыпшалар қолданған. Мәселен, табиғаттан, діннен, аңыздан алынған мысалдарды келтіріп отырған. Қазақтың әрбір аймақтарында шежіре адамдары, қария адамдары көп болған. Өкінішке орай олардың ескі сөздері толық хатқа түскені аз.

Шежіре жинап сақтаған адамдардың, қазақ қарияларының әлеуметтік-мәдени мәндегі қызметі зор. Ол ішкі этникалық

²⁷³ Марғұлан Ә. Х. Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар – 114-145 бетте

²⁷⁴ БҒМ ОҒК, Бума № 1760 — ҚР ҚҒА ОҒК, Он бесінші ғасырдан бастап сөйленетін қазақ тегі. 1-986. Қазақ тілінде. Араб жазуы (фотокопия). – 2 с. Бектемісұлы Қайырбек (фотосы берілген).

²⁷⁵ Далалық зерттеу барысында жинақталған шежірелер қорынан. Аты аталатын шежірешілер: Жанұзақ молла, Нығметола молла, Қасым ишан ұлы Ғабдулжалел (Шәмен әулие), Омарұлы Шолақ құсбегі, Дорбашұлы Ыбырай, Жетпісұлы Әтей, Ыбырайұлы Мардан және т.б..

тұтастықты, ынтымақтастықты сақтауға бағытталған. Қазақ шежіресінің қазақ ұлтын әлеуметтік тұрғыдан да, мәдени тұрғыдан да, саяси тұрғыдан да тұтас қарастыратыны ерекше байқалады. Бұл ұлттық тұтастық идеяны «қазақ жұрты», «алаш жұрты», «алты алаш», «алаш баласы», «қазақтың түбі» деген мағынадағы ұғым астарында сақтайды.

Көшпелі тұрмыс кешкен қазақ адамы үшін сапар мәселесі отырықшы халықтардағыдай онша үлкен мәселе емес. Қазақтың Арқа өңірінен Мекке мен Мәдина шаһарларына қажылық сапар шегу, Мәшһүр Жүсіп шежіресінде көрсетілгендей, XIX ғ. Нұрке байдан кейін үлкен дәстүрге айнала бастайды. Ескі заманның шежірешілері көбінесе жергілікті, нақты бір ортаның тарихы туралы баяндайды.

Көшпелілер мәдениетін отырықшы халықтың дәстүрімен, мәдениетімен салыстыра қарағанда бір артықшылығы - дала адамының, қария, ділмарларының үнемі қозғалыс үстінде болғандығында. Әртүрлі тарихи жерлер шежіреші болсын, жыршы болсын, әрдайым оның көз алдында тұрады, өйткені ол жерлер оған нақты таныс. Ол сол жерлерде болғандықтан, көргендіктен тиянақты дерек береді. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп шежірелеріндегі бір нұсқа сөз осының дәлелі бола алды: «Бұл Ауған жұрты әр рудан құралған жұрт болған ел. Біз білгендей Жиделі Байсын атына қызығып Асан Қайғы барған. Оның соңынан Қазтуған барған. Орақ Мамай барған. Телағыс барған. Тама Шора батыр барған. Кіші жүзден шыққан Әз Едіге барған. Жиделі - өз аты, Байсын - тау аты. Тау болғанда тамаша тау. Ел қай жерінде, мал қай жерінде жүргенін жан білмейді. Ел-жұртының көбі қазақ. Байсын қоныраты атанады. Шаһарлары - Балық, Бадахшан, Құндыз, Талқан атанған жерлері болады. Қырғыз лақайының лақайы Құндыз, Талқанда. Елін ақсақалдар билейді» - дейді.

Осы қария сөзде қысқа болса да бірнеше түрлі сипаттау үлгіі көрсетілген. Жер жайында, оның орналасуы жайында, кімдер барғаны жайында, кімдер қоныстайтыны жайында, аталу себебі жайында, қалалары жайында, этникалық құрамы жайында, билік тәртібі жайында.

Бұл ауызша дәстүрге лайық ой-сана түбінен түйінделіп шыққан сөз, өте толымды, жан-жақты және нақтылы. Дала мәдениеті ортасында қалыптасқан ауызекі айтылатын шежірелік дәстүр

бойынша тарихты баяндаушының назарында географиялық ірі кеңістіктер жатады. Қазақтың "көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра" деген мақалының мазмұн-мәні осы тұста ашыла түседі. Көшпелілердің көргені мол болғандықтан, ойға тоқығаны да көбірек, санасы жетік, мұрасы мол болады. Қазақ қариялары тарихи мәні зор ақпаратты толық мағынасында өзгеріссіз жеткізуге қызмет еткен.

Шежіреші сақтаған ақпараттың бұқара халық ортасында таралуы үрдісін байқаған соң, сол тарихи ақпараттың өзіндік функциялық қызметі эвристикалық, танымдық, идеологиялық, болжау сипатта болған. Шежіренің ғылыми-эвристикалық қасиеті әлеумет ортасында болып жатқан жаңа өзгерістер туралы мәлімет беруінде болса, танымдық функциясы әлеуметтік топтық жадыда сақталған тарихи мәліметті жаңғыртып отыру ісіне байланысты. Ал шежіре деректерінің идеологиялық сипаты көшпелі қауымның ішкі тұтастығы мен бірлігін кемелдендіруге бағытталған. Шежіре деректерінің болжаушылдық (абыздық қызметі) сипаты дәстүрлі социумның, болашақтағы тарихи өзгерістердің негізгі көрінісін байқатады.

Шежіре – кешенді мәндегі феномен. Шежірені көшпелілердің ауызша тарихи аңыз, қария сөз үлгісінде жалғасатын тарихи дәстүр деп қарастырамыз. Тарихи-генеалогиялық әңгімелер әксідей төре, хандардың шығу тегімен, көшпелі тұрмыс кешкен халықтың насабнамасымен байланысты сипатта дамып, қазақтың рулық жүйесі шежіре нұсқаларында көрініс табады, этноәлеуметтік құрылымы қамтылады. Қазақ тарихына қатысты шежірелік деректердің ғылыми қолданысқа толық ене бастауы кейінгі он бес жыл шамасында ғана.

1990 жылдан бері жарық көрген көп шежіреде қазақ насабнамасы тізбектеле таратылып, сол тұқымдардың аты-жөні ғана берілген, шежіредегі ата-таратылуы ғана сақталып, тарихи әңгімелерді беруі жетімсіз. Нақты айтқанда, бұл кітаптар – насабнамалар. Баспалардан шығып жатқан ата-тарату кітаптары шежірені үлкенді-кішілі рулар атымен байланыстырып айтады. Ә. Қоңыратбаев қолжазбаларында "Қоңырат руларының бұтақтары" деген үйлесімді атау бар. Әбілғазының "Түрік шежіресі" - нақты шежіре дәстүрі үлгісін көрсететін туынды.

Бұған ұқсас шежірелерге Өтеміс қажының, Құрбанғали Халид, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіптің нұсқасындағы шежіре қолжазбалары мен кітаптары жатады. Шежіре жазушылар үшін ең дұрысы шежірелік еңбектерді "Қазақ шежіресі" деген ортақ атаумен атап, оның қатарынан қазақтың қай руының тармағына байланысты ататаратулары беріліп отырғанын көрсете отыру. Өйткені этникалық идентификация принциптері бойынша қазақ құрамындағы ру-тайпалардың осы күні толығымен біртұтас халық, ұлт дәрежесіне бірігу үрдісі толығымен аяқталған деп білеміз.

Кейін жарық көрген ата тарату кітаптары, шежірелердің бір бөлігі - «Ана тілі» газеті жиған қазақ тектерінің кестесі: «Ұлы жүз шежіресі. Орта жүз шежіресі. Кіші жүз шежіресі. Қазақтың төл шежіресі», «Хандар, сұлтандар һәм төрелер шежіресі. Шежіре – қастерлі қазынамыз». Баспалардан жарық көрген еңбектер ішінде «Шежіре. Қазақтың рулық құрылысы», С. Толыбековтың «Қазақ шежіресі», «Алтай шежіресі», «Суан шежіресі», «Қоңырат шежіресі», «Шежіре: Ертіс-Баянауыл өңірі», «Кіші жүздің шежіресі», «Қазақ қауымы». Ж. Ғалыұлының «Шежіре» кітабында Дадан Тобықты руларының кестесі мен тарихи аңыз әңгімелері және т.б. берілген. Бұл еңбектердің жарық көргені құптарлық, өйткені осы еңбектер ішінде бұрын ескерусіз қалған қария сөз үлгілері кездеседі.

Шежіре деректерін түсіндіру мен тәпсірлеу жолдарын табу үшін шежіре үрдісін бірнеше жеке құрылымдарға бөліп қарастыру керек: баяндау құрылымы; шежіренің ішкі формасы; шежірелік деректің хронологиялық сипаты; шежірелік деректің субъектілері, авторлары. Шежіре жасаушылар туралы нақты пікір айту қиын. Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім мен Құрбанғали шежірелері қазақ рулары шежірелерінің жиынтық нұсқасы деуге болады. Олар баяндаған шежірелік еңбек тұтас, бас-аяғы толық аяқталған тарихнамалық шығармаға айналған, сондықтан бұл шежірелерде авторлық концепция мен зерттеу элементтері бар тарихнамалық туындыға сәйкес келетін форма қалыптасқан.

Шежіре дерегінің тарихи қалпыштасу жағдайын қарастыру, авторлық мәселесін анықтау, қолжазба мәтіндеріне қысқаша деректік сипат беру, мазмұндық ерекшелігін түсіну, шежіре дерегін түрлік және тақырыптық сыныптау амалдары арқылы қазақ шежіресінің дәстүрлі қоғам жағдайында жалпы ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесіндегі елеулі мәдени-әлеуметтік, саяси-идеологиялық және рухани маңызды қызметі көрсетілді.

4 ТАРАУ.

ШЕЖІРЕНІ ТАРИХИ ДЕРЕК ТҮРҒЫСЫНАН ТАЛДАУ

Шежірелерді деректік талдау ісінде алдымен оның мазмұнын, тақырыптарын бір жүйеге түсіру, тарихи баяндау деректерін сыныптау, айтушы мен жинаушының мақсат-мүддесін анықтау, сақталған жазба үлгі нұсқаларын жіктеу мәселелері алда тұрады.

Қазақтың ауызекі айтылатын шежірелік дәстүрін бұрын-сонды зерттеген ғалымдар көп болғанымен, алғашқылардың қатарында А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедов ұсынған халық әдебиеті үлгілерін сыныптау тәжірибесі бар.

Дәстүрлі тарихи дерек көздеріне байланысты сыныптаудың тәжірибесін жасаған зерттеуші эпикалық және халық әдебиетіне қатысты бұрын-сонды қалыптасқан сыныптау жүйелерін талдай келе, түрлік сыныптау үлгісін ұсынған. Бұл сыныптаудың басты критерийлері ретінде тарихи білім арнасының арнайы қалыпқа түсуі, сақталу формасы мен беретін мәліметтерінің хронологиясы, тарихилығы алынған.

«Қазақ шежіресінде тайпа, ру, аталардың таралуымен қатар, оларға байланысты тарихи уақиғалар, елдің қоныс аударуы, бір ел мен екінші елдің қарым-қатысы, ол елдерден үздік шыққан шешендер, батырлар жайындағы ел арасына жыр болып таралған әңгімелер қоса жазылады», – деп Ә. Марғұлан қазақ шежіресінің ауқымдылығын көрсетеді.

Қазақта мынадай тарихи дерек түрлерін атауға болады: тарихи аңыздар (этно-этиологиялық, көне эпостар, генеалогиялық аңыздар); шежіре (халық, хандар, қожа, ұлыс, ру, ата шежіресі); тарихи жырлар (оның ішінде батырлық жырлар); тарихи кіші нұсқалар (тарихи өлеңдер, толғаулар, шешендік сөздер, заң, ұран, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер). Хронологиялық тұрғыдан кейінгі тарихи дерек қатарына тарихи жырлардың,²⁷⁶ негізінен XVII-XIX ғғ. нақты оқиғаны баяндайтын жырлардың тарихилық сипаты жатады.²⁷⁷

Қазақ жүздері қытай тарихнамасында оң қол және сол қол принциптерімен аталады²⁷⁸. Қытай қазақтарының шежірелік

²⁷⁶ Тарихи жырлар. Абылай хан. – I Т. – Алматы., 1995. – 288 б.

²⁷⁷ Нұрманова А.Ш. Қазақ қолжазбалары – қазақ тарихы мен мәдениетінің дерек көзі. –

31 бетте

²⁷⁸ Сун Юн. Қазақтардың негізгі қайнары... – 49-54 бетте.

дәстүрін зерттеген Су Бйхай «қазақ ру, тайпаларының және жүздерінің өз шежіресі бар» деп тұжырымдаған²⁷⁹. Шежірелерді қауым қатынастарын реттеуші институт тұрғысынан зерттеген ғалымның пікірі бойынша, шежірелердің жүйесі «алаш немесе жалпыэтникалық шежіре(лер) және жүздер (Ұлы, Орта, Кіші), тайпалар (үйсін, қыпшақ, қоңырат, қаңлы, жалайыр, арғын, адай, жағалбайлы және т.б.), рулар (ұзын қыпшақ, көлденең қыпшақ, торы қыпшақ, қызылбөрік албан, қоңырбөрік албан, т.б.), сословиелік (төре, қожа т.с.с.) сияқты ірі этникалық құрылымдардың шежірелері», - деп түйіндеген²⁸⁰.

Шежіре мәтініндегі тарихи деректі тақырып сыныптауына қарай жеке топтарға жіктеуге болады: әлеуметтік-экономикалық деректер; рухани мәдениет дерегі; тұрмыс-шаруашылық дерегі; агиологиялық деректер – әулиелер, қажылық сапарлары туралы әңгімелер; кие туралы әңгімелер. Шежірелердегі деректердің ерекшелігі туралы арнайы талдайтын мәселе де бар. Шежірелік деректердің жиынтығын тарихи тұлғалардың деректері құрайды.

Шежірелер деректік сыныптау тұрғысынан бір жүйеге түсірілмеген деген пікір бұрын айтылды: бүгінгі деректануда шежірелерді дерек ретінде қабылдауға байланысты қалыптасқан көзқарас біржақты емес, даулы. Зерттеушінің бір тобы шежірені қазақтың ерте, ортағасыр және жаңа дәуір тарихына қатысты деректің бір түрі деп бағалайды, басқалары шежірелерді ауызша тарихи білімнің ерекше қалпы ретінде, историология, көбіне деректанудың емес, тарихнаманың тарауы ретінде қабылдауды ұсынады. Мұндай жағдайда шежіре зерттеудегі әдіс-тәсілдер де өзгереді. Қазақтың рухани мұрасының ерекше кешені – шежіреге байланысты мәселеде, шежіре XIX ғ. дейін ауызша күйінде болғаны, XIX ғ. бері шежіре дерегі жазба үлгіде қалыптаса бастаған, деп шежірелерді халық шығармашылығына жатқызуды ұсынады²⁸¹.

Сыныптауға қатысты әдеби-фольклорық, насабнамалық элементтері бар тарихи-этнографиялық тұрғы, тарихи дерек тұрғыда насабнама элементін ескеретін сыныптау сияқты үш түрлі негіз бар. Шежірені жүз, ру негізінде сыныптаудың табиғаты шежірелердің ішкі ұйымдасуының ізімен жүруден туындаса,

²⁷⁹ Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – 177-178 бетте

²⁸⁰ Әлімбай Н. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеу... – 163 бетте

²⁸¹ Шотбакова Л.К. Место и роль источника... – 61 бетте

хронологиялық және тарихилық белгілері негізінде жүйелеу тарихи таным негізінен қалыптасқан сыныптау.

Этно-генеалогиялық тұрғыда сыныптауда Н. Әлімбай білдірген пікір шежіренің ішкі ұйымдасуын жақсы суреттейді: «Шежірелерді олардың этностың әр деңгейіндегі және сегменттеріндегі алатын орны мен атқаратын қызметіне қарай шартты түрде Ұлы шежіре (жалпыэтникалық), шежіре (жүздік), орта шежіре (тайпалық), кіші шежіре (рулық немесе ық), осы кіші шежіренің құрамдас бөлігі – әулеттік шежіре (үлкен шежіресі) және сословиелік шежіре (хандар, төрелер, кожалар) деп бөлуге болады» - дейді²⁸².

Шындығында шежіренің бұл деректік ағындары олардың тіркелуінен ғана шыққан мәселе және ол толықтай объективті заңдылықтарға бағынған үрдіс. Өйткені табиғаты жағынан шежірелердің жүз, ру, ата негіздерінен басқа құралу жолдары жоқ. Тарихи дерек тұрғыда сыныптау ісінде хронологиялық, тарихилық және тақырыптық принциптерге қосымша басқа да ұстанымдарды қолдануға болады. Жалпы бұл арада деректерді топтаудағы бұрын айтылған сара жолдан да тыс көзқарас туралы ізденіс керек. Шежірелерді сыныптау мәселесінде басқа да принциптерді қолданып, фольклорға жатқызылатын кейбір сөз үлгілерін шежірелік дәстүрге сүйенетін құрал ретінде, ал сөзді – жады құралы ретінде қабылдауға болады.

Тарихи жады әлеуметтік-мәдени үрдіс, оның негізгі мақсаты халықтың өткен тарихи өмірінен жинақтаған тәжірибесін сақтау және өндіру, және сол арқылы осы тәжірибе мен білімді қоғам өмірінде адам әрекеттерін ұйымдастыруда қолдану. Тарихи жады өткен тарихи дәуірлер туралы ақпараттың маңыздылығы мен өзектілігін көрсететін тарихи сана. Ондай сана өткен тарихи уақыт пен қазіргі және келешек уақытты өзара байланыстырады.

Жадыға тоқылған сөз үлгісі, ауызша дәстүрдің мнемоқұралдары мынадай: баталар (Әл-Фатиха және т.б. дұғалар); қанатты сөз; тарихи сөз; үлгі сөз; ұран сөз; жоқтау сөз; аманат сөз; ауызша хат; қара өлең; өлеңнің түрлі үлгілері (тақпақ, жарапазан). Бұлар шежіре дәстүрі үрдісіндегі адам жадының реттеу қызметінің өнімі, шежіренің баяндалу тәсілдерінің бірі, бұдан шежіредегі тарихи деректің құралдық сипаты байқалады.

²⁸² Әлімбай Н. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеу... – 163-164 бетте

Қазақ халқы - даналық мұрасы бай, өнерлі халықтардың бірі. Қазақ даналығы «Өнердің алды қызыл тіл» дейді, немесе «Қазақтың әулиелігі – тілінде» деп Мәшһүр Жүсіп айтқан. Осы айтылған нақылға сүйенсек, дәйекті білім, тиянақты білім ауызекі дәстүр төңірегінде жалғасады. Әсіресе қазақтың шежіредегі тарихи білімі төлтума, өзіндік табиғи қалпында осы қария сөз үлгілерінде жақсырақ сақталған. Қазақта сөз қасиеті, сөзді қадірлеу туралы айтылған даналық та аз емес. «Құлақтыңа сөз айтсаң, құлағының астында қалады, құлақсызға сөз айтсаң құла қырдың астында қалады», «Жақсыға сөз айтсаң, сөзінді тындырады, жаманға сөз айтсаң жағынды сындырады», – дейді екен. Қазақта қағида сөздің бәрі ұрпаққа айтылады.

Сайып келгенде, шежіре төңірегіндегі сыныптаудың басты мәселесі "шежіре" ұғымының табиғатынан шығады. Егер ғылымда осы күні қалыптасып қалған "шежіре-шаджара" = "шежіре-генеалогия" деп қабылдасақ, шежірелерді насабанама құбылысы ретінде сыныптау қажет. Н. Әлімбай айтқандай, «әрбір шежіреші шежіре тарату дәстүрінің әріден қалыптасқан ілімді қағидасын қатаң ұстанып отырған, яғни, кіші шежірені тарату үрдісі ұлы, үлкен, орта шежірелердің принциптері мен нормаларына ("ата-баба жолына") негізделініп отырды» - деген пікір ұстануға болады²⁸³.

«Біз шежірелерді деректердің ерекше түрі деп бағалаймыз, біздің ойымызша, ол "ауызекі халық шығармашылығы" деп аталатын деректік топқа табиғи толық сәйкес келеді» - деген пікір бар екенін ескере отырып²⁸⁴, оны халық шығармашылығы деп қабылдасақ, шежірені фольклорлық сыныптау принциптері негізінде мәтін ретінде талдау қажет. Ең алдымен насабнамалық білім және оның жүйесі қандай нақты өмір шындығының талабынан шыққанын ескеру керек. Талдап көрсеткеніміздей, "шежіре" ұғымының түпкі мағынасы "жады" сөзінің семантикалық мәнінен туындаған, сол түпкі мәніне орай қарау керек. Бұл жерде жанр, стиль ерекшеліктерін "жадыға" қызмет етудегі функциялық мағынасын қарастыру міндеттейді.

Ауызша дәстүрге сүйенген қоғамда адамның жады қабілеті сананың сенімді архиві, қолайлы құралы болады. Сана мұрағаты адам тәжірибесін сақтап, соның негізінде әр нәрсе туралы түсінік

²⁸³ Әлімбай Н. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеу... – 164 бетте

²⁸⁴ Шотбакова Л.К. Место и роль источника в исторических исследованиях. – 61 бетте

алады. Сана адамның жады қабілеті арқылы мәдениетті, адами өмір тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырады, құбылыстардың себеп-салдарын түсіндіреді. Қарапайым шежіре қоғамы-мәдени қызметте көшпелілер қауымының қалыптасуын, оның өзара әлеуметтік байланысын түсіндіреді.

Шежірелерді "насабнамалық жылнама" (башқұрт ғалымы берген анықтама), "генеалогия", немесе "тарихи фольклор", "халық этногониясы" деген анықтамадан "халықтың тарихи жады", "тарихи жадыға сүйенетін тарихи ой-сана" тұрғысынан қарастырған әлдеқайда артық, шыншыл болады. Өйткені эн, әуен, жыр, өлең – бұлар шежірелік деректі сақтау қызметін атқарушы дәстүр тасымалдаушының (жырау, қария, шешен, ақын) қажетті мнемоникалық құралы.

Шежіренің даму үдерісі ауызша дәстүр ретінде қалыптасып, даланың бүкіл маңызды әлеуметтік-мәдени мәліметін ауызша күйде жеткізген, шежірелердің үздік үлгілері тарихтың ғылыми заңдары мен тарихи таным талабына сай, толық және тұтас тарихнамалық туынды қатарына қосылғаны бар. Құрылымдық жағынан ондай тарихнамалық шығарманы нақты белгіленген пәні, таным логикасы, айқын мақсаты болады.

Шежірені тарихнамалық туынды ретінде қарастырып, шежіре үлгілерін сақтаушы көнекөз қариялар өз аудиториясына сол уақытқа дейін жиналған тарихи оқиғалар туралы мәліметті ауызша дәстүр аясында пайда болған ақпарат беру жолымен жүзеге асыруды мақсат тұтқан. Кең даладағы көшпелі тұрмыс жағдайында қалыптасқан, қоғамға қажетті әлеуметтік қызметті атқарған тарихи білім мектебі ретінде шежіре дәстүрі өзінше ақпарат сақтау, жетілдіру, тарату функцияларын жүзеге асыру үшін, шежіренің тарихи шығармаға лайық жеке жүйесі, түрі, үлгілері, қалыптары, мәні, мазмұны жетілдіріліп, жазба мұра ретінде жасалып келген.

Қазақ шежірелерінің деректерін нысан қылып алғандықтан, деректердің мән-мағынасы, қызметі мен мақсат-мүддесі, шежіреге тән шектеулілік мәселелерін қарастырып, шежірелік деректің негізгі формасы – қария сөздің құрылымдық ерекшелігін, жасалу принциптерін талдасақ, бірден-бір мақсат - қазақ шежіресіндегі деректің негізгі қалпын айқындап, сол арқылы көне тарихи шежірелердің бастауларын білу.

XV-XVI ғғ. шежірелер жазбаша қалыпқа түсіп, ең алғашқы жазба шежірелер бұлғар дәуірінде жазылуы мүмкін. Естек, яғни башқұрт шежірелері әмбебап, жан-жақты, көпқырлы. Мұнда тарихи мәліметпен қатар халық тұрмысы, мінез-құлқы туралы айтылған мәліметтер, құқ, әдеп, мораль, этика әдеттері, халық шығармашылығы, әдеби нұсқалардың бәрі кездеседі. Кейбір шежірелер ұзақ тарихи дәуірді қамтиды. Мәселен, естектің айле руының шежіресі ежелгі заманнан XVIII ғ. дейінгі кезенді, Бұлғар мемлекеті мен Алтын орда кезеңін қамтыған. Естек ортасындағы қыпшақ ру шежірелерінде қыпшақ бірлестігі заманы, кейінгі XV-XVI ғ. оқиғалары естекпен байланысады²⁸⁵.

Ежелгі дәуір кезеңіне қатысты шежіреде түрлі әфсаналар, аңыздар, фольклор деректері көп орын алады. Кейінгі XIII-XV ғасырлардағы шежірелерде, негізінен тарихи фактілер орын алады. Кейде батырлық жыр-дастандар мен салт-дәстүр фольклоры кездеседі. Шежіренің кейбір үлгісі өлеңмен жазылып, жазба өлең ескерткіші жасалған, дастан етілген. Мысалы, Рашид-ад-диннің "Шежірелер жинағы" (1300-1310), Әбілғазының "Түрік шежіресі", Жалайыр Қадырғалидың "Шежірелер жинағы" (1602) кітабы нұсқасы дейді зерттеушілер.

Шежіренің көп нұсқасы түркмен руларында сақталған, кейбірі ауызша дәстүрде жалғасса, көбі өз кезінде жазылып алынып, қолжазба күйінде әкеден-балаға беріліп отырған. Түркменде шежіре ең қадірлі, белгілі, құрметті адамдардың қолында, көбіне ақсақалда сақталған. Сондай насабнамалар ішінде әсіресе XVII ғ. Хиуа ханы Әбілғазы тарапынан жазылған "Шежіре-и Таракима" ("Түркмендер шежіресі") әйгілі. Жәуміттер шежіресінің бір нұсқасын Н.Н. Йомудский деген жинап жариялаған, ал қалған кейбіреулері түркмен руларының шежірелік қолжазбалары мен ғылыми кітапханалардың қолжазбалар қорында сақтаулы²⁸⁶.

Жазба дәстүрі туралы Ә. Марғұлан қазақ халқының жазба мәдениеті тарихының ерте заманнан басталғандығын, қазақ ортасында бітікші маман болғандығын өз зерттеуінде дәлелдеген. Шығысында Қытай қабырғасы мен батысында түрікмен далаларына дейінгі аралықты қамтыған ежелгі түрік қауымдарына тән руна

²⁸⁵ Башкирские шежере. Исслед. и публикации. – Уфа, 1985; Башкирские шежере. Составление, перевод текстов, введение и комментарии Р. Г. Кузеева. Уфа, 1960; Акынжанов М. Қазақтың тегі туралы. – А., 1957.

²⁸⁶ Жданко Т. А. Очерки истории и этнографии каракалпаков. – М., 1950.

жазулары, XI ғ. өмірге келген Махмұд Қашғари, Баласағұндық Жүсіп, Әбілғазы Баһадур хан, Қадырғали Жалайыр еңбектері түріктерде жазба мәдениетінің үзіліссіз жүріп отыруының айқын көрінісі екендігін көрсетеді қазақ зерттеушісі²⁸⁷.

Шежіренің сыртқы қалпы сипаты жағынан үш түрлі болады – қара сөзбен айтылған (проза), өлеңмен жырланған және кестеге түсірілген. Шежіре деректерінің сыртқы белгісі жағынан айырмашылығы айтарлықтай: қолжазба ретінде хатталған, баспа бетінен жария етілген, ауызша айналымынан жазуға тіркелген үлгіде әлі күнге дейін бар. Бұл формалардың қалыптасуының өзіндік заңдылықтары бар. Өлең сөз – ауызша тарихи дәстүр аясында айтылатын белгілі бір тарихи оқиға туралы әңгімені метрикалық қалыпқа түсіретін мнемотехникалық құрал.

Шежірелердің негізгі мазмұны үш түрлі формадағы жан-жақты ауызша сөз үлгілерін құрамына қосып алады. Осындай аралас сипатына орай әртүрлі пікір айтылып, фольклорлық формаларға тән сипаты, тарихнама, деректеме және қоғамдық институт, дәстүр белгілері байқалады. Формадан басқа шежіре мазмұны толған формулалар. Нақты әрекеттер туралы түсінік беретін халық даналығы, мақал, мәтел, шешендік сөздер, ертегілер және т.б. – дәстүрлі қоғамдық қатынастарды түсіндіру сатысының бірі, шежірелерде бұл тәжірибелік үлгілер «деген еді...» сынды қалыпқа айналған.

Атақты ғалым В.П. Юдин кейбір шежірелік тарихнама туындыларын (Мысалы, "Шыңғыс наманы") "тарихология" деген ұғымға теліп, Алтын Ордадағы аласапыран дәуірдің үрдістік иірімдерінен қалыптасқан діни-культтік, идеологиялық, тіпті дүниетанымдық тұтас концепцияға айналған ролі туралы айта келе, оның миф, фольклор (соның ішінде батырлық эпос) үлгісіне жатпайды деп көрсеткені, қыпшақтар даласы көшпелілерінің тарихи білім дәстүрін білдіретін ұғым ретінде қарауды ұсынғанымен, оны діни-мифологиялық сана басым дәуірдегі тарихи білімге дәл бүгінгі күндегідей ғылыми санаға қойылатын талаптар тұрғысынан артықша бағалау да қажет емес деген түйінге келеді.

Шежірелер интеллект, ой-сана, ес-зерде өнімі екенін ескеру керек. Ауызша дәстүрдегі шежірелік сөз үлгілері барлық әуен мен ауызша мәдениет үлгілерін қамтыған: ертегілерді, қария сөз (жеке

²⁸⁷ Марғұлан Ә. Х. Ежелгі жыр, аңыздар..34-39 бетте

дәстүр ретінде), шежіредегі ұрпақтар буыны мен атақты тұлғалар есімдерін тізімдеп баяндау, бейнесін аңызға айналдыру, атын ұран ету, тарихын жырлау немесе тәмсіл сөз ету, батырлығын, ерлігін жырлау, өлеңмен әуендету, дастан мен айтысқа қосу, ән мен күйдің ерекше сарынымен баяндау ("Қорқыт", "Ақсақ құлан" т.б.), толғауға салу амалымен тарихи өмір және тұрмыс шындығы туралы ой түю, тасқа таңбалау, бәдізге айналдыру және басқа да жәдігерлеу амалдары арқылы тарихтың керекті ақпаратын сақтап отыруды, халықты есегіретпей, есінен айырмауды мұрат тұтады.

Жыр, өлең, айтыс, кесте қалыптары, шежірелік әңгімелер, дастандар және сол сияқты сөз нұсқалар, тәмсілдер, «деген екен...» сияқты барлық үлгі-нұсқалар шежірелердің формалары ретінде кездесетіні шежірелік мәтіндермен жақынырақ танысу нәтижесінде айқындалады. Мұны таспаға жазылған үлгіден көріп, оқылуы мен түсіндірме тәжірибелерін сараладық. Тарих, этногенез зерттеу үшін эпостар, ғұрыптық фольклор деректері пайдалы. Олар иран және түрік халықтары арасындағы көне және кейінгі дәуірлердегі этникалық байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Бұл дерек көздерін зерттеу қажет. "Көроғлы", "Қорқыт ата" және тағы да басқа жәдігерлік эпикалық туындылар тарихи шындыққа сай келетін дәстүрлі тұрмыс жайын жақсы көрсетеді. Эпос кейіпкерлері тарихи жағынан да шындығында өмірде рас болған тұлғалар²⁸⁸.

Деректің маңызын, орнын анықтау, сыныптау, жүйелеу мәселесі күрделі келеді. Шежіре деректері туралы ой дамыту олардың қалыптасу алғышарттары, даму формалары, жасаушы мен дерек мәні, мағынасы және қызметіне ерекше зер салып, деректемелік талдау, тарихнамалық құрау амалдарын жасауға жетелейді. Деректемелік тұрғыда алсақ, шежірелердің түгелдей мазмұны, бізге берер мағлұматы ортасында генеалогиялық және отбасылық тарих деректер тұрғанын көреміз.

Шежірелік деректің табиғаты, құбылыстық ерекшеліктерін түсіну мақсатында "шежіре" сөзінің мәнін ашып, талдау жасау қажет. Білім дегеніміз соған лайықталған мағыналар кешені. Олай болса, тарихи-генеалогиялық білім жүйесін дұрыс түсіну – қазақ шежірелерінің мағыналарын анықтап алуды талап етеді. Бір адамда кейде екі есім болады: бірі азан шақырып қойған есімі, екіншісі – елдің атап кеткені.

²⁸⁸ Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – А., 1991. – 288 б.

Шежіренің мәні туралы екі түсінік бар: көп тарағаны бойынша шежіре – "ата тарату", "насабнама". "Шежіренің" этимологиясы арабтың "шаджара" сөзінен бастау алады дейді. Алайда «Шежіре» мен «шаджарат» сөздерін өзара бекер байланыстырады, бұл жай ғана ұқсастық.. "Ағаш", "бұтақ", "тармақ" сөздері қазақша "ата тарату" деген мағынада қолданылса, арабта «шаджарат ан-нысб» ("есімдер ағашы"), "силсилат ан-нысб" ("есімдер шынжыры") деп айтылады. Арабтың, парсының тарихшылары ата-тарату еңбектерін «Маджма' әл-ансаб уа-л-ашджар» (Шежірелер жинағы)²⁸⁹, Му'изз ал-ансаб (Даңқты тектілер), «Ансаб ас-салатин» (Сұлтандар есімдері), «Ал-Мулхакат би-с-сурах» деп атаған. "Шежіре" ұғымы "ата-тарату" мағынасынан кең, сондықтан олар "шежіре" деп тарихты айтады. Дұрысы, шежіре – насабнамалық тарих, тарихи жады.

Тарих айту дәстүріне қатысты терминдер этимологиясын талдау қолданылатын категорияның шығу тегін анықтаумен байланысты, "шежіре", "шежіреші", "шешен", "қария", "абыз" деген сөздердің семантикасына қатысты.

"Шежіре" сөзінің семантикасы жайында айтар болсақ. Алғашқы жазбаларда бұл сөз М. Қашқари сөздігінде аталады: «мен бұл кітапты хикмәт сөздер, сежілер, мақал мәтелдер, өлең-жырлар, режес және нәсір секілді әдеби сөздермен безендіріп, мақсұс әліппесі ретімен түзіп шықтым», – деп жазады²⁹⁰. «Диуани лу'ат ат-түрік» еңбегін жазуда түрлі түрік рулары ортасына сапар қылған автор сөздік құрастыруда "сежілерді" қолданғанын айтады.

Оғыз тіліне тән ерекшелігімен "сежі", "сежіле" деп айтып тұр. Салыстырма: сежіле (~седжле~седжре) – қазіргі түркмен халқында; "шежіле~шежіре" – қазіргі қазақ ортасында; "шежере" – қазіргі башқұр тілінде; "шаджара" – қазіргі татар ортасында; "санжыра" – қазіргі қырғыз тілінде.

Қазақ тілінде шежіре ұғымына байланысты "шежіре адам", "шежіреші", "шежіреде", "қазақ қариялары" сияқты терминдер кездеседі. Зерттеуші этнографтардың мақалаларында «бұрынғы қазақ қарияларының шежіре сөзі бойынша» деген сөз орамын кездестіреміз. Қазақ халқының ортасында әр заманда көптеген

²⁸⁹ Абд ал-Кадир ибн Мухаммад-Амин. Маджма' ал-ансаб ва-л-ашджар. – А., 2005. – Т.2. – 692 с.

²⁹⁰ Қашқари Махмұт. Түрік тілінің сөздігі. – 31 бетте

жүйрік қариялар өткен, соның ішінде өткен ғасыр басында есімі әйгілі болған шежіреші Мәшһүр Жүсіп, қазақ ортасында әңгіме етілген нұсқаларды жинап, жазу үлгісімен де, ауызша үлгімен де қалың бұқараға мирас еткен шежіре адамдардың бірегейі.

Мәшһүр Жүсіптің тарихшылық қасиеті ауызша дәстүр төңірегінде қалыптасқан шежіре сақтаушылар мектебінен бастау алады. Шежіре сақтаушылар – шежіреші, қария адамдар. Халық фольклорында «ақылды қария, ағып жатқан дария», «шежірелі қарттың болса, қағазға жазған хатың деген, қарттың сөзі кітапқа жақын деген», немесе «шежірешінің құлағы өзінен қырық жыл бұрын туды» деген даналық сөздер бар. Олардың осы шежіре айтудағы барлық іс-әрекеті әлеуметтік-мәдени қызметі мәнінде болғаны белгілі. Олар өздерінің орнықты қалыптағы есте сақтай білу қабілеттеріне сәйкес мол тарихи мирасты келесі ұрпаққа жеткізіп тасымалдағандар.

Тарихи мазмұндағы мағлұматты заманнан заманға, ұрпақтан ұрпаққа жеткізушілер, өздері ғұмыр сүріп отырған кеңістікте барша зердесіне жеткізушілер. Қазақ ортасындағы шежіре адамдарының атқарған тарихшылық қызметіне Мәшһүр Жүсіп мынадай сипаттама береді: «Біздің бұл қазақта тасқа таңба басқандай анық шежіре жоқ. «Оқуға сенген ұмытшақ» - деп, оқуды керек қылмаған. «Жазуға сенген жаңылшақ» - деп, жазуды керек қылмаған. Оқу мен жазудың жоқтығынан жазылған шежіре болмай, естігенін ұмытпайтуғын құлағының тесігі бар, кеудесінің есігі бар, ұқпа құлақ жандардың айтуымен кеудесі хат, естігені, көргені жад қариялар кейінгіге ауыздан ауызға алып айтумен үлгі-өсиет қалдырған»²⁹¹.

Шежіре сөзінің шығу төркінін қалыптасып қалған әдет бойынша араб тілінен келген шаджара, яки ағаш деген сөзден бастау алады делінеді. Осы айтылатын пікірді қате деп танымыз. Себебі кез келген қазақтың мәдени дәстүрін парсыдан не болмаса арабтан келген үлгі деп қабылдай берсек, шындыққа нұқсан келеді. Біздің ұлттық дәстүрлердің негізгі үлгілері ескі түркі заманынан қалған нұсқа. Әсіресе қазақтың генеалогия турасындағы халықтық білімі соған жатады. Қалмақтың «Жаңғар батыр» жырындағы кейіпкер, үлкен тұлға – Алтын Чедж. Алтын Чедж – ең зор, қалмақша айтқанда шоң ақылшы, ең үлкен төбе би. Бұл образдың

²⁹¹ Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – А., 1993. – 76 б. – 9 бетте

есімі Алтын чедж, демек Алтын кеуде. Алтын чедждің ең зор ақылшы, ең үлкен би болу себебі – оның кеудесі толған білім. Алтын чеджді қазақша Алтын шежіреші дер едік. Семиотикалық тұрғыда талдасак, түркі, қазақтың дүниетанымында білім негізі – білуде, яғни есте сақтауда, кеудесінің есігі бар қариялардың қызметімен болған.

Түрікте "жады" сөзінің мағынасы "сежіле", "седжре", "шежіре", моңғол халықтары ортасында айтылатын "цээжээр", "чээлинджээр дасх", "шээлинжээр" сияқты сөздерімен түптес, қалмақта «шаштир» дейді. В.П. Санчилов бұл туралы былай жазады: «манжур-тибет-ұйғыр-қытай сөздігі бойынша Šastir термині маньжурдағы улабун – «аталардан айтылатын аңыз, ертегі, өмірнама»; қытайдағы чжуань – «әңгімелеу, тарих, жылнама, хроника, өмірбаян, мемуар, тәпсір» деген саяды. Hedigel термині қытайдың бяо, ал бяо дегеніміздың мағынасы "кестеле" (яки генеалогиялық кестелер, насабанама сызбалары) дегенді білдіреді»²⁹².

"Шежіре" сөзі "шешен" сөзімен түбірлес, "шечән/сәсән" сөзі қырғыз, қарақалпақ, өзбек, башқұрт тілдерінде қазақ тіліндегі мағынада қолданылады. Өзбек тіліне "чечан" сөзінің мағынасы – «неге болса да ұста, көркем», тува тілінде ("чечен") «әдемі, көркем» деген қосымша мағыналары бар. Моңғол, бурят-моңғол, қалмақ тілдерінде "цэцэн", "сэсэ(н)", "цэцэ" сөзінің бұл мағыналары алтай, якут, тува тілдерінде де кездеседі. Қалмақ шежірелерінде Очиртуды Цэцэн хан деп атаған деседі: «Шешен ханның аты Очирту, ал Шешен демегі дана, аз хан дегенді білдіреді. Бұл оның лақаб аты. Ол хошут нояны Байбабас батырдың үлкен ұлы еді. Байбабас батыр Бөбей мырзаның баласы еді. Олар Ойрат жиынында бірінші тұлғалар еді», - деп жазылады²⁹³.

Моңғолда "сэсэрхүү", "сэсэрхэхэ" сөзі – «ақылымен, тапқырлығымен мақтану» және «шешенсу, данышпансу» деген мағынаны береді Бұл "чечерке", "сәсаарга" ("чечээр-гээр") формасы дәл осы мағынада қырғыз, алтай, якут тілдерінде де кездеседі. "Шешен" сөзі – "шеш" (чеч, сэс, цэс, цэц) түбірімен – "ен" қосымшасынан тұратын түрік, моңғол тілдеріне ортақ сөз. Якут

²⁹² Санчилов В. П. «Илтэтхэл шаштир» как исторический источник по истории ойратов. – М., 1990. – 137 с. – 22 бетте

²⁹³ Норбо Ш. Зая-Пандита / Материалы к биографии – 157 бетте

тілінде "сәсәннә" – әңгіме айту, "сәсәннәс" – әңгімелесу, сөйлесу деген мағыналарда қолданады²⁹⁴.

Шежіре мазмұнына түскен алғашқы деректің екі түрі бар: бұрын болған шежіре қолжазбасы – бұлар көбінесе төре, қожаларда болған; тарих айту, шежіре тарқатудағы қария сөз дерегі көбінесе рулардың игі жақсылары, ақсақалдары айтты деген сөзден құралған. Ғылымда деректерді сыныптау деректің түрі мен типологиясына байланысты. Жазба тарихи деректерді түріне қарай жүйлесе, типологиялық жағынан зерттеушілер деректің барлық түрлерін қамтып қарастырады. Сондықтан деректерді типологиялық сыныптау (классификация) жүйесінің аясы кең. Бірақ қазақ деректеріне, әсіресе шежіреге байланысты ғылыми тұжырым бұрын-соңды жасалмаған, біртүрлі пікір жоқ.

Қазақ тарихы мен мәдениетіне қатысты деректің барлығын жүйеге келтіру мәселесінде ресейлік дерек зерттеу тәжірибесін толық қолдануға келмейді, өйткені қазақта қалыптасқан дерек түрлері өзінше тарихи объективті өзіндік ерекшелігі бар. Қазақ шежіресі – ұлттың тұтас тарихи-генеалогиялық өмірбаяны, дәстүрлі төл мәдениеті туралы сан ғасырлар бойы жиналған білімі, халықтық санасы мен таным дәстүрі, қағазға хатталған деректеме, тарихнамалық туындыға айналған шығарма іспетті.

Көшпелі қоғамның дәстүрлі тарихи санасы насабнамалық, туыстық құрылымдар шеңберінде калыптасқан. Оның мәнін түсіндіретін шежірелік дәстүр – көшпелілердің тарихи білімі құрылымының негізгі өзегіне айналған. Мұның мазмұнындағы түсіндіру құрылымдардың теориялық және қолданбалы маңызы тарамдалып шығады, шежіреде нағыз генеалогиялық, құрылым құрайтын ойдан шығарылған генеалогия ғана болып табылатын ирреалдық құрылымдардан, ежелден жеткен үн, "қария сөз", "ескі сөз" – тарихи мифологиядан, сондай-ақ тарихи аңыздардан, эпикалық жырлардан, батырлар жырларынан, толғаулардан калыптасып құралған қоғамдық-тарихи білімді құрайды.

Сыртқы және ішкі деректерді топтау туралы пікір айтқан зерттеуші М.Х. Әбусейітова: «XV-XVIII ғғ. қазақ тарихы жөнінде дерек сақтаған парсы және түрік тілдеріндегі жазба ескерткіштері ұстанған ашық саяси бағыттары бойынша бірнеше топтарға бөлінеді, осы белгілеріне қарай деректемелер тимуридтік,

²⁹⁴ Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі – 221-222 бетте

шайбайилік, шағатайлық, сефевидтік, османдық, аштархандық, т.б. болып бөлінеді», - деп көрсетті²⁹⁵.

К.А. Пищулинаның көрсетуінше, «шығармалар көбінесе қазаққа дұшпан болған тимуридтер, шайбанидтер әулеттерінің тарапынан жазылған. Сондықтан олар осы тарихи туындылар арқылы өздерінің жаугершілігін дәріптеп, көршілес көшпелі рулардан рухының күштілігін көрсетуге тырысқан. Алайда елдердің ішкі өмірінен берер мәліметі аз. Бұл шығармалардың ниетіне абайсыз еріп кетуге болмайды. Деректемелік сыннан өткізбесе, Жетісу, Дәшті Қыпшақтың шығыс аймағы мен Тянь-Шань етегіндегі ел-жұрттың өмірі мен тұрмысы, жалпы тарихи тағдыры туралы қате түсінікте қалу қиын емес²⁹⁶.

Бұл мәселеде шайбанилердің көздеген мүдделеріне сәйкес Жошы тұқымдарының насабнамалық деректері өзгертіліп көрсетілгенін Б. Кәрібаев²⁹⁷ зерттеуі дәлелдеді. М.Х. Әбусейітова "Тарих-и Абулхаир-хани" атты еңбекті саралап, бұл еңбекте Жошының бесінші ұлы Шайбан ұрпақтарына іш тартқан біржақтылық байқалады деді, «Әбілхайыр ханның таққа отыруына ерекше мән берілген, шындығында ол хан тағына кезекті мұрагер ретінде отырған еді. Ендеше жазба деректерді сыни тұрғыдан ойластырып, сарапқа салып, талдап, олардың нақтылығын анықтап барып пайдаланғанда ғана оң нәтиже беретінін ескерген жөн», - деп жазады²⁹⁸.

Мәшһүр Жүсіптің пікіріне орай, ұлттың өткен-кеткені қазақтың тарихи өзіндік жадында сақтаулы. «Осы күні шежіре сөйлеп жатқандар бірі қытай тарихынан аударып алады, бірі орыс жазушыларынан аударып алады. Қазаққа ол қалай дәлелді шежіре болмақ? "Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би" – деген, анық қазақтың өз ортасында сөйленіп жүрген танымал сөзден алып жазған біреуі де жоқ» - деп, Мәшһүр Жүсіп сырт дерекке басымдық беруді сынға алды.

Мазмұны мен тақырып байланысы сипатына қарай әртүрлі мақсат, тәсілдермен жазылған шежіре түрлері қазақ даласында көп

²⁹⁵ Әбусейітова М. Түркі және парсы деректемелері. – 22-27 бетте.

²⁹⁶ Пищулина К. А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV– нач. XVI веков. – Алматы, 1977.

²⁹⁷ Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандарының шығу тегі. – 79–84 бетте.

²⁹⁸ Әбусейітова М. Түркі және парсы деректемелері // Қазақ тарихы. – 1995. – № 2. – 22-27 бб.

болған. Ә. Қайдардың пікірінше, оларды "Төл шежіре", "Төр шежіре", "Пайғамбар-сахабалар шежіресі", "Әулие-әнбиелер шежіресі", "Қожалар шежіресі", "Хан-патшалар шежіресі" "Төрелер шежіресі", "Халық-ұлт шежіресі", "Ру-тайпа шежіресі" "Ата-бабалар шежіресі", "Түрік шежіресі" деп топшылауға болады²⁹⁹.

Қазақ рулары шежірелерін мазмұндық сипаты жағынан талдағанда, құрамында бірнеше түрлі этностық топтардың мағлұматтары бар. Олар: қазақ руларының генеалогиялық тарих деректері; қазақ төрелерінің тарихи-генеалогиялық және тарихи-деректік үлгілері; қожа насабнамалары; қазақ ортасындағы кірме топтардың тарихи деректері. Қазақ шежіресі осының әрқайсысына қатысты тарихи дерек мөлшерін әрқилы сақтайды. Ең мол деректік мағлұматтар қазақ руларына және қазақ төрелері, хан, сұлтандарының тарихын баяндауға байланысты шежірелер. Ал қожалар мен қазақ ортасындағы кірме топтардың деректік мағлұматтары көбінесе шежірелік генеалогиялық кестелер, тізбемен ғана шектеледі. Мұның өзінде белгілі, қоғамы қатынастардың объективті жағдайынан туындаған заңдылық бар.

Тарихи дерек түрлерінің арақатынасы тұрғысынан археологиялық жәдігерлер, жер аты – топонимикалық мәліметтер халықтың шежірелік дәстүрімен байланыста болғанын естен шығармай шежіре мұраларын жасаған ескі түрік жұртының осы жерді кие тұтып, ата-бабаларының қасиетті мекені, аруақты жұрты туралы тарихи танымы мен түсініктері үзіліссіз жалғасқанын көреміз. Тарихи мәліметтері мол ағындардың қатарында шежірелік деректің өзіндік ерекше орны, деректің пайда болуында өзінше қисын бар.

Шежірелер – көшпелі тұрмыс пен жылқы шаруашылығымен шұғылданған далалық ұлт-ұлыстар қауымының мәдени туындысы. Қазақ шежірелері – қазақ тарихының төл дерегі. «Қазақ халқының төл тарихының табиғи негізі, оның өн бойында өрлеген өзегі – өзінің тума деректері, қазақ қоғамы туралы негізгі мәліметтер сақталу формасы әр алуан болып келетін (ауызша, жазбаша, т.б.) ұлттық деректерде сақталған... олай болса, қазақ халқының толыққанды іргелі тарихын жазу үшін алдымен сол тарихтың

²⁹⁹ Қайдар Ә. Қаңлы (тарихи шежіре). – А., 2004. – 610 б.

негізін құрайтын ана тілімізде дүниеге келген деректермен жұмыс істей білу қажет» – дейді зерттеуші Қ. Атабаев³⁰⁰.

Шежіре дерегі - қазақ адамының мәдени түп тамыры мен өзін-өзі тануының дара жолы. Шежірелер тарихи шындықты білу тәсілдерінің бірі. Қазақ тарихын қарастыруда қолданатын деректер кешенін сыныптау (классификациялау) ісінде бүгінгі күні еуропалық деректану ғылымында қалыптасқан сыныптау принциптері жарамсыз екен, себебі ресейлік тарихшылар орыс деректеріндегі дерек түрлерін он бір топқа бөліп, оның құрамына жылнамалар, акт, заң, ісқағаз, статистика құжаттары мен баспасөз, тұлғалардың жеке туындылары, публицистика мен саяси шығармаларды және ғылыми еңбектерді енгізген. Мұндай сыныптау жүйесі қолданылса, қазақ деректемелерінің бұдан басқа құнды дерек көздері, яғни шежірелері, көне түрік бітік жәдігерлері, араб-парсы және түрік тіліндегі тарихи шығармалар дерек айналымы жүйесінен тыс қалады - дейді зерттеуші³⁰¹.

Автордың ойынша, бүгінгі деректемелік зерттеуде шежірені дерек ретінде қарастыруың нақтылығы жоқ. Ғалымдардың бір тобы шежірелерді қазақтың ерте және ортағасыр мен жаңа дәуіріне қатысты дерек түрі деп қабылдаса, екіншілері – шежірелерді ауызша үлгідегі тарихи білімнің ерекше түрі, яғни историологиялық тұрғыдан қабылдап, оны деректану саласынан гөрі, тарихнамалық зерттеу саласына бейім деп көрсетеді. Расында, шежіреге деген көзқарастың осындай екіұшты сипаты бар. Сондықтан, шежірелерді дерек көзі ретінде қабылдасақ оны деректерді зерттеу әдістерімен талдап, ал егер оның тарихнамалық сипатын артығырақ деп санасақ, онда оған тарихнамалық шығарма ретінде баға беріп, сыннан өткізу қажет.

Бұл арада назардан тыс қалып отырған тағы бір-екі аспекті шежірелердің әлуеметтік-мәдени, саяси-идеологиялық институт ретінде және әулеттік генеалогиялық дәстүр нышандарына байланысты. Шежірелерді дәстүрлі қоғамның қатынастары тудырған тарихи білім, дерек, дәстүр жиынтықтары ретінде жан-жақты қамтып қарастырған тиімді.

³⁰⁰ Атабаев Қ. Қазақ баспасөзінің Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – А., 2000. – 358 б.; Атабаев Қ., Қадыртаева М. Қазіргі жылнаматану ділгірліктері // Қазақ тарихы. – 1996. – № 6. – Б. 76-79.

³⁰¹ Шотбакова Л.К. Место и роль источника.. – 60 бетте

Ауызша шежірелік үрдіс төмендегідей дамиды. Шежіредегі ауызша айтылған мәліметтер сол деректі тудырған ұрпақтан тыс берілген болса, олар ауызша дәстүрге айналады. Бірақ сол ауызша дәстүр аясында әрқилы дерек топтары бар. Деректің бір тобына күнделікті қолданыстағы халық сөз үлгілері жатады, мәселен формулаға айналған сөздер, айталық – баталар; ал деректердің екінші топ объектілерін әдеби, ақындық сөз үлгілері құрайды. Жадыға тоқылатын ауызша дәстүрдегі сөздердің мазмұнында өзіндік ерекшелік сипаты бар сөз үлгілері болады.

Тарихи фактінің критерийі тұрғысынан сөз үлгілері (әңгімелер, естеліктер) екі түрлі топқа бөлінеді, оның бірінің айғағы болса, демек шындығы көрсетілген болса, екіншісі тек қиялдан туған көркем сөз. Айғақты дәстүр негізінде қалыптасқан үлгілердің өзі "шындыққа жақын", "әлдеқайда шын" деп бағалануы мүмкін. Қиял үлгілері ретінде әртүрлі тәмсіл әңгімелер айтылады. Әрине, осының арасын нақты жік-жігімен айыру үшін "шындық" пен "ақиқат" деген ұғымдардың критерийі өз алдына жасалуы қажет. Әртүрлі мәдениетте "ақиқат" ұғымының өзі әрқилы қабылдануы мүмкін.

Тарихи дәстүр ретінде шежіре мазмұны қоғамдық институтқа тән этноәлеуметтік құрылым, саяси-потестарлық ұйымын түсіндіреді. Шежіренің осы сипатын «жаратылысы да, атқарған қызметінің табиғаты да алабөтен» - деп, Н. Әлімбай көрсетеді³⁰². Шежіре дерегінің мазмұны екі түрлі мәліметтен құралады: жалпы мәлімет (белгілі оқиғалар) және жеке мәлімет (жеке оқиғалар). Шежіре деректері айтушы түсіндірген және түсіндірілмеген мәліметтен құралады. Шежіредегі дерек түсіндірулері әрқилы құрылған, негізінен бір белгілі тұтас үлгіде, мысалы "дау үш түрлі болады: мал дауы, жер дауы, жесір дауы" деп қалыпты формулаға айналдырылып айтылады. Оқиғалардың мәнін жинақтап сөйлеу құрылымы бар.

«Қазақ шежіресінде ру, атаның таралуымен қатар, оларға байланысты тарихи оқиғалар, елдің қоныс аударуы, бір ел мен екінші елдің қарым-қатынасы, ол елдерден үздік шыққан шешендер, батырлар жайындағы ел арасына жыр болып таралған әңгімелер коса жазылады», – деп қазақ шежіресінің ауқымдылығын кезінде Ә. Марғұлан көрсетіп кеткен. Ол үшін алдымен шежірілердің

³⁰² Мингулов Н. Н. Мухаммед-Хайдар дуглат. – В кн.: Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII-XIX вв.). – А., 1965. – 161 бетте

жалпы функциялық мәнін, яғни шежірелік деректердің нендей мақсат-мүдде талабынан қалыптасқанын, қандай қоғамы сала бойынша қызмет атқаруға пайда болғанын анықтау қажет. Осыған байланысты шежірелерді зерттеуге әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданып, шежірелерді дерек ретінде талдау арқылы - деректемелік әдістер кешенін, тарихнамалық туынды тұрғысынан зерделесек – тарихнамалық зерттеу әдістерін, ал дәстүр ретінде зерделесек – оның сырын ашатын тәсілді, әлеуметтік-саяси, шарушылық-экономикалық, салт-дәстүр тұрмыстық және отбасы-әулеттік-неке қатынастарын реттеуші қоғамы институт деп білсек – соған сәйкес зерттеу құралдарын қолдану қажет.

Шежіре XIX ғ. дейін тек ауызша айтылып келген деуге келмейді, қазақ рулары ортасында қауым құрған ақсүйектер – төрелер мен қожа әулеттері өздерінің жазба дәстүрге айналған шежірелерін әлдеқайда ерте кезден жалғастырып келген. XIX ғ. қазақ руларының шежірелері жинақталып, жазба түрде хатталуы қоғамы өзгеріске ұшырағалы тұрған ұрпақтың тарихи санасын ұлттық негізде қалыптастыру мақсатынан туындаған.

Шежірелерді халықтың ауыз шығармасы ретінде қарауға негіз жоқ. Қазақтағы ауызша тарихи дәстүр халықтық ауызша шығармашылық үлгілерінен ерекше. Олардың ара жігін ашуға мүмкіндік беретін жол - осы екі түрлі фольклор үлгілерінің, яғни тарихи және тұрмыстық фольклор дәстүрлерінің жалғастырушылары мен сақтаушыларын анықтап көрсету қажет.

Халықтың тұрмыстық фольклор үлгілерін сақтаушы, жалғастырушы, таратушылар бұқара халық өкілдері болса, ата тарқатқан насабнамашылар, шежіре мен қария сөз әңгімелегені - көбіне шежіре қарттар, шежірешілер, қариялар ғана болды, яғни осы ерекше мәні бар тарихи мәліметтерді жақсы, кәсіби білетін адамдар атқарды. Тұрмыстық фольклор жанры – мақал-мәтел, бесік жыры үлгілерін, бата, беташар тағы басқа сөз үлгілерін халықтың мәдениетін жақса игерген кез келген адам біледі.

Шежіренің құнды сипатының бірі – өз ұлты тудырған төл тарихи дерек болуынан, мазмұнында қазақ қоғамына тән өмір шындығы туралы мәліметтердің берілгендігінен. Шежірелердің қария сөз деректері жеке-жеке сөз, пікір, ойлардан құралған. Қария сөз арқылы баяндау - тарихи білімді жеткізудің құралы, негізгі тәсілі. Тарих баяндауда шежірелердің изоморфтық сипаты көзге

бірден түседі. Олардың дені бір-біріне ұқсас формалар негізінде құралған.

Шежіре тарихи деректің күрделі түрі болғанымен, мазмұны тарих үшін қызықты мәселені қамтыған. Шежіредегі деректерді өткен дәуір адамының жеке үні ретінде қабылдап, қария сөздің мән-мағынасын соны алғаш айтып қалдырған адамдардың жан дүниесін, рухани әлемін танытатын құрал деп түсіну, түсіндіре білу керек. Шежіренің көбінде рулық насабнамамен қатар азды-көпті аңыз тілімен баяндалған тарихи оқиғалар туралы дерек жүреді, кейбірінің мазмұны ата-жұрты, қалыптасу және көшіп-қону бағыттары, қоныстану туралы аңыздарында қайшылық байқалады. Шежіре құрамында ата-жұрт туралы аңыз көп, ол аңыздар шежіреден бөлек айтылып жүр³⁰³.

Протограф мәселесіне келгенде Қ. Жалайыр "Шежірелер жинағына" алғашқы деректік нұсқа ретінде Рашид-ад-диннің "Джами' ат-Тауарих" кітабы негіз болған. Бұрынғы уақытта тарихтың негізгі тақырыбы патша әулеті, ақсүйектердің (патша, принц, корольдің) өзара неке құруы, патшалар сарайында болған оқиғалар айтылған. Халық тарихы бұқара айтқан ауызекі әңгімеде ғана сақталып отырған. Құрбанғали Халид қазақтың тарихы өз аузында сақталған деп жазған. Төрелер мен қожалар өзінің шежірелік-тарихи деректерін қағаз бетіне хатталғанын әріден ойласа, бұқара халық, көшпелі ел-жұрт өзінің өткен тарихын ауызша айтып жүруді қанағат еткен.

Тарих ғылымы өткен заманда орын алған оқиғалар, әйгілі тарихи тұлғалар туралы баян етудегі ақиқат пен айғаққа дәйек боларлық түрлі дерек көздеріне сүйенетін. Тарихи деректерге басты негіз болған қайнар көздердің үш түрі – заттық, жазба және ауызша деректер болғанымен, олардың өз алдына әрқайсысының деректік ерекшеліктері туралы жасалған зерттеулер шамалы.

Шежіре дерегін талдау ісіне жүйелі келуде, шежіре қай ортада қалыптасқаны туралы; шежіре авторлары туралы толық түсінік қалыптастыру, шежіре деректерінің қандай мақсат көздегендігі, қандай міндетпен пайда болғаны туралы ойға алу маңызды. Шежіре тек ұрпақтың таксономиялық деңгейлерін көрсететін жиынтық емес, қазақ өміріндегі отбасы мен неке, енші беру, туыстық реті мен

³⁰³ Васильева Г. П. Этнографические данные о происхождении туркменского народа. – М., 1964. – 2-3 бетте

басқа да қоғамдық қатынастарын реттеуші әлеуметтік-нормативті құрал³⁰⁴. Социумның мұндай тарихи-генеалогиялық модельдерін дәстүрлі қоғам жағдайында нақты бір әлеуметтік топтардың өкілдері қалыптастырғаны сол шежірелердің мөр басылып қол қоюымен бекітілгендігі көрсетеді.

Қазақ жерінің түпкір-түпкірінде әртүрлі уақыттарда өткен атақты адамдары, рулардың қасиет тұтқан, бойына құт дарыған тарихи тұлғалары, әулиелері, дәулет бітіп алдына мыңдаған жылқы салған елдің берекелі байлары мен аузы дуалы қадірлі ақсақалдары, аты ұранға айналған батырлары мен тілге шешен дана билері, туралы тарихи деректерді тек осы қазақ шежірелерінің мәліметтеріне сүйеніп жазуға болады. Осы тақырыпта айтылған шежірелік қария сөздері ұрпаққа білім мен өмір тәжірибесінің тарихи тәлімін жеткізуді мақсат етіп, халықтың даналық қорын толықтыруға еңбек етті.

Шежірелердің мәліметтері қария сөз айтылған уағындағы аты белгілі болған адамдар жайлы сыр шертеді. Шежіредегі қария сөз деректерін айтушы санасындағы сезімі қалыптасқан үлгі мазмұнынан ауытқымау, шежіредегі деректерінің мәнін дұрыс қабылдау үшін сол қария сөздің айтылған уақытындағы қоғамдық қатынастар жағдайын, дәстүрлі мәдениет пен әдеп жайын жақсы біліп, сол тарихи дәуірді қазіргі уақытта өмір сүріп жатқан тарихшы өз санасында артық қиялға берілмей шындыққа жақынырақ елестете білу, сол үшін шежірелердің құрамында енген тарихи сөздердің жігін айқындап алу керек.

Шежіре тұтас туынды болып көрінгенімен, шындығында қысқаша тарихи әңгімелерден құралады, шежірешінің тарихи ой-санасының қызметі арқылы ерекше бір өзаралық байланыста болады. Шежіренің жігін айыру үшін құрамындағы әңгімелердің тақырыпшалары туралы жүйелі түсінік алып, құрамындағы әртүрлі элементтерге қажетті тәпсір жасау, қолданылған сөз саптауларға баға бере білу керек. Шежіре құрамында қарияның сөзі, халықтың аузында айтылатын жалпы қанатты сөздер мен мақал-мәтелдерді, олардың авторлары тарапынан қандай мағына беріп қолданып отырғанын зер салу керек.

Шежіреде, ауызша айтуда ашық емес, әдеп үшін астарлап ишара түрінде айту, кейбір ру-ата намысына тиер тұстарды саналы

³⁰⁴ Муканов М.С. Из исторического прошлого.. – 7 бетте.

түрде айтпай айналып өту болады. Сондықтан бұл жерде шежіре авторы анық қандай мағынада сөйлеп, тарихи сөздің кең таралуына қандай интенциялық мағына, ойдағы сөз мәні қосылғаны туралы ойлану қажет. Осы мәселелерді дұрыстап айқындау арқылы шежіреден тарихи деректі жіктеп шығарудың мүмкіндігі бар. Шежірелік дерек ішкі мәні жағынан ұрпақтың өмір тәжірибесі, салт-дәстүрі, ата жолы, күнделікті тұрмыс жайы мал шаруашылығы туралы, әдет-ғұрпы, әлебі, адамдардың психологиялық іс-әрекеттері мен мінездерінің ерекшеліктері туралы жан-жақты мағлұмат береді.

Шежіре насабнама, тарихнама, деректеме, дәстүр институты мағыналарын тұтас қамтиды. Ішкі танымдық мәні, білім, тұрмыс тәжірибесі мен генеалогиялық мағынасының бар екендігі әртүрлі атау, ұғымнан, тарихи, мифологиялық, әлеуметтік, саяси, әскери, идеологиялық, дүниетанымдық мәндерінен; шежіренің жиынтық мағлұматтық мазмұндарын анықтаудан, шежірені жасаушы топтардың, жеке авторлардың көздеген әлеуметтік-деректік мақсаты мен тұтыну қызметінен, тарихнама, деректеме ретінде функциясы туралы абстракциядан белгілі.

Қазақ шежірелері - қазақ тарихының монументі, жадыға тоқылған әлеуметтік клише. Әлеуметтену, қауымдасу үрдістері және тарихи-мәдени идентификация сол клишенің жүйесіне түсу арқылы іске асқан. Шежіренің түпкі әлеуметтік мазмұны әртүрлі мағынадағы дерек сақтайды. Халық дәстүріне тән шежіре қоғамы және мәдени институт ретінде өзіндік маңызды қызмет атқарды, ал институционалдық құбылыс ретінде шежіре кең сахараның жер жайы мен климатқа байланысты біртұтас қауым шаруашылығы мен тұрмысы, халықтың өмірдегі рухани құндылықтары, салт-сана мен отбасы әдет-ғұрыптары, рулық билік және басқару тәртібі, тарихи өмір тәжірибесі мен білімді жалғастыру ықпалы, қоршаған орта факторының көпқасырлық кәдімгі тарихи дамуы мен тарихи ақиқатының жемісі.

Шежіре аралас қоғам құбылысы ретінде мазмұнында көп жеке аспектілерді, жеке мәселелерді қамтиды, дәстүрлі әлеумет қатынастары дамуында атқарған қызметі тіпті көп. Әуелде түріктің көшпелі жұртының байырғы наным-сенім жүйесінен туындаған түсініктен дамып, аруаққа ізет көрсету, тәу ету дәстүрінде жалғасқан рәсімдер, тарихи-генеалогиялық білім жиынтығы дәстүрлі қоғамда маңызды әсер етті.

Шежірелерді жариялау деректің таралуына үлкен қызмет еткенімен, олардың мазмұнында тарих табиғаты, шежірелік оқиғаның себеп-салдары туралы тиянақты айтқан жақтары онша көп кездеспейді. Сондықтан қазақ шежіресі көшпелі қоғамдағы басты тарихнамалық дәстүр ретінде қызмет етті... көшпелілердің тарихи санасының институттанғаны, тіпті бірегей рухани, әрі идеологиялық институт ретінде қалыптасуына, саналы қызмет атқарған қазақ шежіресін, тарихнама ретінде бағалауға толық негіз бар деген пікірді ³⁰⁵ шежірелік материалды текстологиялық зерттеумен тереңдете түскен дұрыс.

Шежірелерді типология тұрғысынан жіктеуде мынадай тұжырым жасауға болады: шежірелердің бас-аяғы тұтас, әлқиссасы бар толық тарихнамалық туындыға айналған, ішкі құрылым жағынан тәмамдалған шежірелік тарихнама шығарма нұсқасына дейін жетілген шежірелер (тарихнамалық деректемелерді зерттеу әдістеріне бағынады) және қария сөздерден немесе насабнамалық кестеден құралған, мазмұны ішкі логикалық құрылымы тұрғысынан толық тәмамадалмаған, тарихнамалық тұтас туындыға айналмаған шежіре мәліметінің жиынтығын құрайтын шежірелер (олар деректік талдау әдістеріне бағынады).

Шежірелік деректің біршамасы кезінде жазғандардың әдеби шығарма туындысына айналған, мазмұнына енгізілген шежірелік мәлімет өзгеше көрініс табады, көркем шығарманың құрамында орын тапқан шежірелік қария сөздер. Шежірелік деректің біршамасы әдеби туындыға айналған, әдеби шығарма мазмұнына енгізілген шежірелік мәлімет, көркем шығарманың құрамында орын тапқан шежірелік қария сөздер өзгеше көрініс табады.

Осындай тұжырымдар негізінде тарихи-насабнамалық деректі өз алдына жеке типологиялық феномен деп бағалаймыз. Шежіреде осындай антиномия элементінің болуы оның мазмұнынан бірнеше дәстүр қосындысын байқатады. Насабнамалық дәстүр өз алдына, тарихнама-деректемелік дәстүрде де жалғасқан. Бірін қарастырып, екіншісін назарға алмау - зерттеу нысаны туралы толық түсінік бермейді.

Сондықтан, шежірелерді зерттеуде бірнеше түрлі ізденіс интенциясын біріктеру керек, бұл жағдай мәселені пәнаралық

³⁰⁵ Әлімбай Н. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеуі... – Астана, 2005. – 484 с.

тұрғыдан қарастыруды талап етеді. Сөйтіп шежірелердің әртүрлі мазмұн өлшемдерін, көлемін анықтауға болады. Шежірелерге байланысты Ә. Марғұлан жинаған тарихи-мифологиялық, генеалогиялық сипаттағы жиырма бес аңыз мазмұны жағына қарай: *тарих* («Малшы Алтай», «Алаша хан», «Қазақтың асыл түбі қайдан шыққаны»); *тарихи сюжет* («Асан Қайғы», «Қойшы бала», «Қарынбай»); *тұрмыстық сюжет* («Жазасын тартқан ку», «Амалшы Бекжан», «Атымтай Жомарт»); *тарихи-тұрмыстық сюжет* («Данышпан Аяз», «Қарасанның түс көргені»); *тарихи қиял-ғажайып сюжет* («Онда бар да, әкел мұнда», «Ең бақытты адам кім»); *тұрмыстық-эпиграммалық сюжет* («Күшік пен Мысық», «Таңқаларлық өсиет сөз»); *тұрмыстық-насихат сюжет, қара сөз* («Шал Нияз»); *топонимиялық сюжет* («Толағай, Бөрі тастаған»); *андарға байланысты ертегі-мысал сюжет* («Бөдене мен түлкі»); *ертегі сюжет* («Данышпан Кәрім»), – деп, фольклорлық жанрға орай топтастырылған.

"Қарасопы" атты қария сөздегі тарихи деректің баяндалу үлгісі төмендегідей элементтерден құралған: кімнен кім туғаны туралы; қай атаның аты ұранға айналғаны; рудың аты қандай үйлесімді формулаға айналдырылғаны; Қарауыл тайпасының құрамына енетін рулар туралы; қандай жерлерді мекендегені туралы сөз; қандай хан басқарып, оның қоластында қандай иерахиялық позициясында тұрғаны туралы айтылады; ол ханның ұрпақтары туралы сөз; бұл руда қандай аты шыққан адамдар болғаны жайлы; одан кейін бұл руға қатысты бір тарихи оқиға туралы сюжет.

Шежірелік дерек қабаттарын құрайтын элементтердің бірі – тарихи-мифологиялық сюжеттер: «Осы қазақ пен ноғайлар хандық құрған жерде моңғол қыздарына құда түсе беріпті. Кейін қалың мал беріп алатын болыпты. Сөйте келе «берсе қолынан, бермесе жолынан» деп олжалай бастапты. Сонымен қазақ, қалмақ ортасында жауласу бет беріпті. «Сендер қыздарымызды қуалап әкетсеңдер, біз қалың жылқыларыңды қуалап әкетіп, тобан аяқ етеміз» - деп жылқы баласын көрсе шауып әкетіп тыным қоймапты. Екі жақ жерге, малға да даулы болған соң қайшылықтары күшейіп, араларына қарауыл қоятын болыпты. Өстіп жүргенде жабу жапқан ала тайдың жабуы желпілдеп, одан қалың жылқы үркіп, қайыру бермей бет алған жағына кеткен екен. Жылқы күзетіп қарауылда тұрған жігіттер: «Жау келіп қалды, аттан!» деп айқайлап ордаға шауып кіріпті.

Дайындықсыз жатқан Алаша хан сол түні өзіне ерген халықпен үдіре көшіп Жайық жаққа кетіпті. Бірақ қазақтың жартысына жуығы хабарсыз қалып, көшпеген екен, оны қалмақтар басып алыпты. Жаман жігіт, жаман тай ел бүлдіріп / Қайран елім күрсінді-ау қайғы батқан – деген өлең шығыпты»³⁰⁶. Осы уақытқа дейін қазақта "ала тайдай бүлдіріп" деген тіпті мәтел де сақталған.

«Орта жүз – Жанарыс. Жанарыстан Мейрам туыпты. Мейрам үш қатын алған. Үлкен әйелі Қояннан – Арғын, Найман туыпты. Ол кісі Тарақты деген баланы асырап өсірген екен. Балалар жиналып ойнағанда Тарақты оларға қосылмай тасқа шығып кетеді екен. Осы себепті біреуге біреу қосыла алмаса - «Тарақты болып тасқа шық» деген сөз тәмсіл болыпты. Ортаншы әйелі Жарғанаттан Керей мен Уак. Үшінші әйелі Жасардан Қоңырат пен Қыпшақ туыпты. Бұларды алты арыс деп атап, Тарақтыны қоспайды. Мейрам өзінің алты баласына былайша баға берген екен: «Арғын менен Найманды қамшы беріп дауға қой / Қоңырат пей Қыпшақты су тартатын қауғаға қой» - дейді шежіре³⁰⁷.

Шежіредегі тарихи-мифтік сюжеттерді екі түрлі қабылдау болады – сеніп қабылдау, қисын сынынан өткізіп қабылдау. Мифологияны сенгіштік түрде қабылдағаннан теориялық талдау жасап, ой елегінен өткізіп алған ғылыми таным мақсатына жетелейді. Сеніп, мифтік деректі парасаттамау, мағынасын талдамай тарихи-мифтік мәліметтерді сапалы ғылыми айналым жүйесіне енгізуге мүмкін емес. Тарихи-мифтік сюжеттердің мағынасын түсіну, мәнін таркату керек. Кейбір мифтер ғылыми әдебиетте сол қалпында сақтала береді.

Тарихи мифология – қоғам мен табиғат қатынастарын, құбылыстарды түсіндірудің архаикалық, яғни көне ескілікті формасы. Тарихтағы адам ойы, менталитетінің дамуы тарихының қажетті бір фазасы. Мифология күнделікті тәжірибе әлеміне киелі күштердің енуі деп білетін шындықтың бір концепциясы. Осындай концепциялық механизм ретінде адам санасының қарапайым, сенгіш деңгейі, шынайы теориялық ой қорытудан алшақ ойлау жүйесіне жатады. Мәселен діни теологиялық ұғымдардың өзі мұндай қарапайым сенгіш сана, дөрекі сана деңгейінен әлде-қайда алыс тұрады және әлде-қайда жетілген болып есептеледі.

³⁰⁶ Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991. – 3-6 бетте

³⁰⁷ Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991. – 6-7 бетте

Санадағы ғарыш туралы түсінік киелі күштер немесе көне мифология бейнелерін сипаттайтын ұғымдар тұрғысынан қарастырылады. Бұл киелі бейнелер одан әрірек жылжытылған. Зерттеушілер адам мифологиялық сана деңгейінен діни, теологиялық сана өлшеміне өткенде оның түсінігіне, күнделікті өміріне киелі күштер азырақ енетінін айтады. Сөйтіп, теологиялық деңгейде түсінілген білім жүйесі қоғамның ортасында жиналған мифологиялық білімінен алшақтай түседі.

Сахараға исламның діни талаптары, құқтық тәртібі келген уақытта қазақтың көне мифологиялық түсініктерімен қатар халық ырымдары, наным-түсініктері қабыл етілмей, өзгеріске ұшырап, біразы өмір тәжірибесінен алшақтаған. Мәдениет, сананың осындай өзгерістері туралы шежіре деректері сыр шертеді. Осыдан бір ғасырға жуық уақыт бұрын, 1913 жылы «Қазақ» газетінде басылған Ә. Бөкейхановтың «Қазақтың тарихы» мақаласында: шежіре біледі деп «жұрт Нұрфайыз ишанды көрсеткен. Сонда Нұрфайыз хазіреттің жазып көрсеткен шежіресі мынау: Анас, оның баласы Мағаз, оның баласы Сахил, оның екі баласы – Ақ Қорай һәм Ақ Шолпан, Ақ Қорайдан Аламан, онан Алаш, онан Жаил хан, онан Майқы би. Осы шежіренің ешбір жері тарихқа дұрыс келмейді ... сол елдің осы күнгі балалары өздерін Анастың баласы санап, қазақты онан 500 жыл соң туғызып жүргені – ұят-ақ» - деп жазған. Ескі уақыт сипатын суреттеуге арналған шежірелік деректердің шындыққа сәйкеспейтін осындай кейбір керексіз мәліметтерін саралайтын уақыт келді.

"Қазақ шежіресі" мақаласында Ә. Марғұлан қазақ ортасында ауызша тарихи және тарихи-геналогиялық дәстүрдің қаншалықты дамығанын анық көрсетеді. Шежіренің мазмұны фольклорлық дәстүрмен шектеседі. Бұл туралы Н. Әлімбайдың пікірі өте орынды: «шежіредегі рудың, тайпаның, әрісі этностың тек-тамыры, таралуы мен аумақтық орнығуы жөніндегі оқиғаның өрбітілу әдісі және композициялық шешімі мен эстетикасы, оның көшпелілердің жалпы фольклорлық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде қызмет атқарғандығын, сондықтан да оны фольклорлық тарихнама ретінде қарастырудың орынды екендігін дәлелдейді»³⁰⁸.

Тарихи ақпаратты жалғастыру мақсатында ауызекі жанр үлгілерінің мол мүмкіндіктерінің барлығы іске қосылып, тарихи

³⁰⁸ Әлімбай Н. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеу... – 163 бетте

оқиға, генеалогиялық дерек туралы мәлімет хадис, тарихи әңгімелер, жыр (тарихи, батырлық), дастан, өлеңмен таратылған шежіре үлгісінде болса да айтылып қалуы керек болған. Сөйтіп тарихта орын алған жаңа оқиға туралы ауызша дерек айтылумен осылайша жалғаса береді.

Қазақ шежіресінде тарихи ой-санадағы, қоғам мен адам туралы идеалдық түсініктер турасында "қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған заманның" тарихи дәуірі туралы, "жиделі байсын", "жерұйық", "кең түп, тар түп" сияқты тарихи кеңістіктер мен "азат болу", "ел болу", "жұрт болу" деген сияқты қоғамның тарихи ұмтылыстары айтылады.

Қазақтың сөз мәдениетінің әртүрлі ішкі принциптері қалыптасқан, мысалы: анық тақырыпқа сөйлеу; астарлап, мысал қып сөйлеу; ертегі қып, баяндап сөйлеу; мегзең, жұмбақтап сөйлеу; әзілдеп сөйлеу; жоқтап сөйлеу; салыстырып сөйлеу; мадақтап, насихат қып сөйлеу деген. Осындай сөз үлгісінің барлығы ауызша дәстүр аясында жалғаса береді. Сондықтан шежіредегі қария сөз ішкі мазмұны жағынан қоғамда орын алған әртүрлі тарихи-генеалогиялық жағдаяттан хабар береді. Қария сөзбен қатар шежіреде насихат сөз, мақал-мәтел, ескіден келген мифтік әңгіме, тұрмыс жағдайлар айтылады. Шежіредегі қария сөз, өлең сөз, мақал, мәтел, шешендік сөз осы қалыптағы ауызекі сөз нұсқалары - сөздің жетілген үлгілері. Жалпы, қазақта – қара сөз, қара өлең, жоқтау, билер сөзі, мадақ өлең әртүрлі дамыған.

Жоқтау үлгілері жырлар, қария сөз, ертегілер (яғни ерте уақытта болған оқиғалар) мен дастандардың құрамына еніп сақталады. Жоқтаудың кейбір үлгілері тарихи ірі тұлғалардың көзі тірісінде-ақ оған арналып, оның тұлғалық қасиеттерін халыққа үлгі ету, ұйыстыру мақсатында дәріптелген.

Шежіредегі ертегілердің құрылымы (мысалы, Ер Төстік, Желкілдек, Алтынбас, Ер Есімнің ертегісі және т.б.), тарихи мазмұны жағынан әсерлі, көркем, ал мағынасының болуы жас ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыруда арғыдағы ата-бабалардың ерлік, жігерлілік қасиеттерін қабылдауына тез жасалған үлгі болғандығы соған дәлел.

Рулардың құрылу, рулық одақтасу тарихы да шежіреде белгілі сюжетпен әңгімеленетіні сондықтан. Әдетте ол "енші бөлу", "таңба үйлестіру", "руды бөлісу" сияқты тақырыптардың айналасында

болады. Ондай шежірелік деректің өн бойында сигнификатық механизмдер де орын алады. "Бес Мейрам" туралы шежірелік әңгімеде Сүйіндік пен Қуандықтың енші бөлісу дерегі; "Қаржас" туралы шежірелік әңгімедегі Мейрам баласымын деп келген балаға Сүйіндік пен Қуандықтың өзара таласуы дерегі; "Жетіру" туралы шежірелік әңгімедегі жеті руды Ұлы жүз бен Орта жүздің өзара меншіктеп бөлісу дерегі; рулық таңбаларға байланысты шежіренің мамзұны да тарихи әңгімелерден құралған.

Шежіредегі деректік сюжетің бірі барымта, аламан, шапқыншылық тақырыбы айналасында өрбиді. Сондықтан шежіре ортақ тақырыптардың бірі деп "рулық таңба үйлестіру", "ұран ету", "енші бөлісу" және "рудың тарихтағы атақты адамы" туралы, оның өнегісі жайлы тарихи таным үшін өзекті тарих деректерін сақтайды. Шежірелік тарихи сананың көрінісі саяси-рулық қатынаста идеологиялық қызмет атақаруы, яғни билік жолын түсіндіру арқылы оның реттеу, басқару тәртібінің сақталу (әсіресе, төрелер шежіреі) үрдісін байқататындығы. Хан, сұлтан, билік, төрелік, қазылық ету лауазымдарының алмасуы табылады.

Шежіренің идеологиялық қызметінің жүзеге асуы нәтижесінде сахарадағы белгілі бір әулеттердің саяси билік талабы қанағаттандырылады, дала элиталарының құқықтық дәрежелері дәлелденеді. Тарихтың ең ерте дәуірлерінде шежіре гундердің де, көктүріктердің де билеуші әулеттерінің билік құқын, әскери күш-қуатын, елдік мақсаттарын дәріптеді. Мысал ретінде көне гундердің патшалары мен көктүріктер көсемдерінің киелі әулет өкілдері болғандығын айтатын аңыздар екендігін айтсақ, кейінгі "Алтын шежіредегі" Шыңғысханның нұрдан жаралған асылдығы туралы мифтік сюжеттер де соның көрінісі. Сондықтан бұл тарихи деректердің бірі - бір тарихи дәуірден екінші тарихи дәуірлерге, енді бірі - бір ұлы әулеттерден екінші ұлы әулеттерге ауысып отыратын кәдімгі типизация деп қабылдаймыз.

Шежіре нұсқаларында тарихта әйгілі болған тұлғалар кие тұтқан жабайы аң, құстың бейнесі сөз етіледі. Мәселен Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы «Қабанбай батырдың төрт қызыл түлкісі», «Әкімбектің малына кие болған ысылдаған ақсарыбас жылан», «Абылай ханның ақ бурасы» – осылардың барлығы ертедегі сақ дәуіріндегі, сол мәдениеттің дамуы тұсындағы көркем өнерге негіз болған «аңдық стиль» дәстүрінің жалғасы екені айдан анық.

Деректерден байқағанымыз қазақ ортасындағы дәстүрлі ой жүйесі ескілікті тұрмыс жағдайында қалыптасқан шежірелік ұғымдар арқылы жүреді. Сондықтан шежіреде тарихи санадағы дәстүрлі әлеуметтік-саяси, мәдени көне ұғымдар сақталған тұстарын да байқаймыз. Өзінің ішкі мазмұны жағынан, шежіре – менталитет пен тарихи сана формасы ретінде көрініс табады. Мұнда дәстүрлі менталитет және ұлттың ойлау тәсілі туралы сыр шертетін мағыналы мәліметтер өте көп. Алайда оларды дұрыс тәпсірлей білу мақсатында қажетті әдістік құралдарды сайлап алу қажет.

Шежіредегі тарихи сана болмысы дала мәдениеті, ойлары, тұрмыстағы түсінік көзқарастары, өмір құндылықтары мен жол-жобадан құралады. Дәстүрлі көшпелілер қоғамындағы қатынастардың тарихи шындығын танып білу үшін шежіреден көрінетін тарихи сананың дамуын талдау қажет. Бұл туралы, яғни халықтың құлқы, мінезі, ойы өз заманында қалыптасқан шығармалардан білінетіндігін өз кезінде Х. Д. Досмұхамедұлы жазған. Оның "Аламан" атты фольклор зерттеу еңбегінде: «тексеріп отырсақ қазақтың өткендегі құлқы, мінезі, заманындағы күйініш, сүйініші, сол аралықтарда болған түрлі әлеуметтік қимылдары анық сезіледі» - деп, айтқан тұжырымды пікіріне орай, шежіре ой, мінез және сана туралы мәлімет беретін дәстүрлі дерек көзі³⁰⁹.

Шежіреде айтылатын, көшпелі жұрттардағы әлеуметтік топтардың өзара қатынастары, әлеуметтік титулатура және туыстық белгілерін білдіретін терминдердің номенклатурасы тарихи зерттеуге қажет деректер. Бұл терминдер: би, батыр, хан, сұлтан, ханзада, төлеңгіт, тархан, датқа, аталық, пір, мүрит, ақсақал, әмір, ноқта ағасы сияқты ұғымдармен байланысты.

Шежіреде тарихи шындық ерекше нақышта, киелі түсінік, тылсым күш ықпалымен түсіндіріледі. Мағыналы тұтастық кешеніне адамның көрген түсі де енеді. Түсті жору тәсілі де шежірелік мәтінде кездеседі. Түс – шындықтың бір формасы ретінде айтылады. Мысалы, Абылайханның түсі, Жидебайдың түсі, Едігенің түсі туралы шежіреде баяндалады. Шежірелік деректерде айтылатын аян, түс, елес туралы әңгімелер кездеседі.

Шежірелік деректе аяның негізінде тарихи оқиғаның себебі түсіндіріледі. Мысалы: «Жеті-сегізден жасы жаңа асқан кезінде Дос батырдың қара шаңырағында отырған інісі Әлмұрат байдың үйіне

³⁰⁹ Досмұхамедұлы Х. Аламан... – 147 бетте.

Қаракерей Қабанбай батыр келіпті деп Жидебайдың құлағына тиді. Барсам-ау, керсем-ау! - деп, Жидебайдың түн бойы көзі ілінбей алас ұрды. Таң жаңа атуға сәуле беріп келе жатқан қарсанда көзі ілініп кетіп еді. Бабасы Дос батыр түсінде "Балам, алашқа аты шыққан Қабанбай батырдан барып бата алып қал", - деп аян берді. Шошып оянып, ұшып түрегеліп, үстінде боз жейдесі бар, құстай ұшып бара жатса, Қабанбай батыр да жорыққа аттанып, елең-алаңда жүріп барады екен. Алыстан немене екенін айырып, тани алмады. Еліктей ұшып келе жатқан бала екенін таныған соң тосып тұра қалды. Бала жетіп келіп: «Ата, маған бата керек», - деді. «Түнде түсімде Дос батыр айтып еді. Жарайсың, жарайсын», - деп батасын береді: «Төрт алмажайым бар еді, біреуін саған байладым, ал, балам», - деп Қабанбай батыр жүре береді»³¹⁰.

Ислам дәстүрі бойынша «пайғамбар айтты», «пайғамбардан хадис» деген сөз канондық дәрежеге ие болды. Бұл сөз жәдігерлерін - хадис дейміз. Пайғамбар сөзін сақтағандар - сахабалар, білгір имамдар. Қазақ халқы Имам Ағзам Әбу Ханифа мазхабын ұстанып, сол ғұлама айтқан хадис, сүннет тәртібімен жүрген. Пайғамбар "бір жолы айтты" деген сөздері хадиске айналып, кейін хатқа түсіп немесе ауызекі сөз күйінде де бірден-бірге айтылып жалғасты. Шежірешілер «бұл істің анық әңгімесін білмеймін, өтірік айтуға рұқсат жоқ» деп кесіп айтады. Шежірешілер діни сауат пен діни әдепке бағынған. Бұған Рашид ад дин мен Әбілғазы баһадүр шежіресінен көптеген мысал келтіруге болады.

Шежіренің мазмұнынан сан түрлі тақырып байланған логикалық құрылым бар, біреуі аң-құс мысалынан айтылса, екіншісі Құран шәрифтен алынған даналық, сол сияқты, сахабалардың өмірінен мысалдар, пайғамбардың сүннеті, мұғжизасы, әулиелердің кереметі деп жалғаса береді. Адамның мінезі жайлы Мәшһүр Жүсіп шежіресінде табиғаттағы түрлі тіршілік иелерінің, немесе адамдарға ықпал ететін аспан денелерінің әсері мен үлгі-өнегесі туралы шежірелік деректерде былай делінеді: «Жігіт адамның қырағылығы, бүркіттей болсын. Зеректігі байғұздай болсын. Жүрісі маймылдай болсын. Он екі қырлы, бір сырлы, отыз аяқты болсын. Бұлай дегенім - басқан ізін білдірмей, жүрген ізін кісіге сездірмейтін

³¹⁰ Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. - Алматы: Жалын, 1993. - 76 б.

болсын дегенім. Орнына қарай мінез қылсын. Сонда адам болып, адам қатарына кіреді»³¹¹.

Шежіре – дәстүрлі көшпелі қоғам мен мәдениеттің айнасы, ауызекі дәстүр төңірегінде қалыптасқан түрлі сөз үлгілерінде сол заманда орын алған әлеуметтік-мәдени құбылыс категориялары көрініс табады. Мұның өзі екі түрлі социум, екі мәдениет, халық санасы мен ойы, екі дүниетаным жүйесі туралы ажыратып айтуды керек етеді. Қазіргі қоғам мен мәдениет түсініктерімен ерте тарихи дәуірдегі қоғамдық-мәдени жағдайын қабылдауға болмайды. Шежірелер деректерінің ішкі мәнін түсінуде осыны ескеру керек. Шежіренің сан түрлі дерегін талдау арқылы сол дәуірдегі көшпелі мәдениеттің болмысын, қандай қызмет атқарғанын, қай үлгіде болғанын білеміз.

А. Әділханұлы ақсақал: «бала күнімізде, әсіресе 1941-1945 жылдардағы сұрапыл соғыс жылдарында, біз көрген қариялар алдымен майданнан хат-хабар бар ма деп, амандықты сұраған соң, өзге әңгімеге бұрылмай баяғыдағы қан-кешті заманда да қалмақ қырғыны осы Герман сықылды еді деп, әрідегі Абылай заманын айтушы еді», - дейді. Мәселен, қазір жетпіс жас ішіндегі А. Әділханұлының ауызекі әңгімесінде: «Соғыс жылдары әрлі-берлі қала шыққан, Ерейментау, Осакаровкаға астық алуға шыққан, Баянауылдан ағаш тасыған, ол жакқа тері-терсік, тұз, фонды мен карточкаға алған шй-пұйын таситын кірешілер, ат-көлік, өгіз жеккен әртүрлі жүргіншілер көп болатын еді. Жастар майданда, қыз-келіншектер ФЗУ-да, елде кәрі-құртаң шал-кемпірлер ғана болатын, қарт кемпірлер болса да шыға алмайды. Денінде атарба жегіп астыққа, кіреге қазіргі біз қалыпты ақсақал қарттар шығатын. Зәрезәп болып НКВД тыңшыларынан үркіп қалған ол қариялар «ей, Алла елге амандық бергей, ауылымызға қара қағаз келгеннен аман ба, әмсе аулақ қылып амандық берсін! Осы соғыс сұрапыл болды ғой» деп, тезірек фашисті жеңіп, елге азаматтар оралса екен дейтін де, одан әрі соғыстың да колхоздың да, күн-көрістің де – ештеңенің жағдайын сөйлемей, қонған үйдегі өзіндей кәрі-құртаң шал-кемпірдің қара көжесі қайнаған соң, ешкінің тоң майына қыстырған мақта шырағданның ала көлеңкесінде ертедегі елдің әңгімесін – қазақ-қалмақ соғысын, батырларды, көбіне Абылай заманыдағы батырлықты, ерлікті, қалмақтармен болған қырғын шайқастарды

³¹¹ БҒМ ОҒК-нің қолжазба қоры, 657 папка №9 Машһүр Жүсіп жинаған.

әңгіме ететін еді. Өйткені колхозды айтса – "колхозға қарсысың" деп, аштық кездегі өлім-жітімді, тартқан азапты айтса – "аштық болды деп Кеңес үкіметін айыптап отырсың" деп, соғыс туралы айтса – "Германды қуаттап отырсың" деп бәле салар, егер Кеңес өкіметіне дейінгі дәуірін, жастық шағын айтса – "ол кездегі бай-болысты, билерді, дінді дәріптеп отырсың" деп тағы пәле салар деп қашқақтайтын. Сөйтіп біз Абылай атын, қазақ-қалмақ соғыстарын көп естіп өстік, әттең ол кезде алты-он жас аралығындағы бала едік, еске сақтап үлгермедік, соғыс аяқталған соң бұндай әңгемелер де күрт тыйылды. Осы тәрізді "қарт-қариялардан Абылай мен оның батырлары туралы көп естіген едім", – деп, жадында тек еміс-еміс кейбір сөз ғана қалғанын айтады.

Абылай заманындағы жаугершілік туралы әңгімелер: «Ақтабан шұбырынды»; Бұланты шайқасы»; «Қалмақ қырылған»; «Шүршіт қырылған»; «Қырғыз қырылған»; «Ақтау бекінісін алу соғысы»; «Талқан соғысы»; Абылай хан заманындағы батырлар; Ботақан әңгімесі: «Абылай аспас Сарыбел». Мәшһүр Жүсіп шежіресінде де, жалпы Сарыарқадағы шежіреде де қазақ хандарының тұлғасына халық ортасында сақталған қария сөздер арқылы тарихи сипат беріледі. Еңсегей бойлы Ер Есім хан турасында оның Түркістанда хан болуы, қатаған Тұрсын ханмен қалмаққа қарсы соғысуы, өзара уағдаласы, қалмақпен соғыстағы ерлігі баяндалады.

Шежіредегі деректердің жиынтық мағыналарын мынадай тақырыптарға бөлуге болады: шежірелік деректердегі тарихи-географиялық кеңістік туралы мағлұматтар. Шежіредегі кеңістік ұғым мен тарихи топонимика өзара байланысты. Тарихи-мифологиялық сюжеттердің кеңістік ұғымдары: Шөктерек, Жерұйық, Жиделі байсын. Төрт төңірек – генеалогиялық кеңістік. Он екі Қазылық, ой Түндік. Сарыарқа. Жетісу. Алтай. Түркістан. Қаратау. Маңқыстау. Еділ-Жайық. Ойыл мен Қиыл. Жол қатынастары туралы деректер. Ертеректегі шежіре деректері мен тарихи-генеалогия – мазмұндас. Қазақ хандары туралы шежіренің тарихи мазмұны да сондай. «Қазақ қазақ болғалы заман» ұғымы. Алғашқы қазақ хандары тарихи дәуірі уақыт түсінігі тұрғысынан. Есім хан, Тәуке хан заманы. Қазақ хандары туралы шежіренің деректері.

Бергі дәуір тарихи оқиғалары. Шежіредегі жоңғар шапқыншылығы. Қазақ жерін жоңғарлардан азат еткеннен кейінгі

қазақ руларының қайта орналасуы туралы деректер. Шежіреден Ресей бодандығына түсу, Ресейге ену туралы деректер де көрінеді.

Шежіредегі қазақтың дәстүрлі қоғамы туралы деректер. Шежіре деректеріндегі көшпелі тұрмыс пен шаруашылық. XVIII-XIX ғғ. Орта жүз руларының орналасуы. XVIII-XIX ғғ. Кіші жүз рулары туралы. XVIII-XIX ғғ. Кіші жүз жерінде қазақтың орналасуы. Шежіреде дала тұрғындарын жерге орналастыру жөніндегі әкімшілік реформалар салдарларының көрініс табуы. Шежіре дерегіндегі этникалық ұйым, ру-аралық қатынастар да біршама жеке зерттеулерге лайық.

Шежірелік тарихи сана мен таным көшпелілер қоғамының ортасында дәстүрлі тәрбие жүйесімен байланыста өткен дәуірдегі тарихи тұлғалардың бейнелері – батырлардың ерлігі (батырлар жырында, тарихи әңгімелерде), билердің шешендігі (билер сөзінде), қариялардың шежірешілігі, даналығы (қария сөзде), хандардың рахымдылығы (төрелер туралы әңгімелерде), байлардың дархандығы, әулиелердің кереметтері (агиологиялық мифтерде), сыншылар, бектер, мырзалар, әншілер, ақындар, жырау өнері, қасиеттері – осылардың барлығы бір жағынан ұлттың тарихи-мәдени мұрасы болғанымен, екінші жағынан, ең бастысы негізінен өскелең ұрпақтың қалыптасуына тәрбиелік қызмет еткен. Би, хан, мырза, батыр, абыз, ақсақал сияқты өз атауларына сай әлеуметтік топтарды билеу құқығына ие болған тұлғаларға, әлеуметтік титул, дәрежелер берілді. Мұның өзі әлеуметтік тұрғыда көшпелі қоғамның ішінде өзіндік билік ретінен орнығуын көрсетеді. Ертеден келе жатқан дәстүр бойынша әлеуметтік топтар өз ретімен одақтасып, ел болған, мемлекет құрған. Көшпелі халықтардың атаулары сан есебімен, рудың кие атымен байланыстырылуы да тегін емес.

Қорыта айтқанда, шежіре мәселесін жан-жақты зерттеу қазақ ұлтының ауызша тарихи дәстүрін ғылыми тұрғыда талдауды қажет етеді. Осы жолмен басқа бауырлас түрік халықтарының ауызша дәстүрін зерттеу мәселесі түріктану іліміне қосары көп. Шежіре дәстүрі синкретті мәдени құбылыс болғандықтан, ол әртүрлі ғылым (фольклор, тарих, әдебиет, генеалогия) тұрғысынан, түрлі мамандар тарапынан зерттелуі тиіс. Шежірелердің қалыптасу жолдарын қарастыру, олардың ішкі, сыртқы мәнін, сақталу және жалғасу (форма бытования) түрлерін анықтау, сенімділігі дәрежесі мен авторлығын тексеру мәселелері шежіретанудың негізгі теориялық методологиялық өзегін құрайды.

5 ТАРАУ.

ШЕЖІРЕ – ЗАМАН, ҰРАН, ТАҢБА, ӨМІРБАЯН ДЕРЕГІ

Шежіре тақырыбындағы күрделі бір мәселе – шежіренің хронологиялық шеңберін айқындау. Қазақ шежірелері тарихты ерте дәуірден үзік-үзік өрбітеді. Есте жоқ ескі уақытты қариялар заман қадим, немесе атам заман деп атаған. Ең ескі дәуір туралы халық санасы тудырған білім жәдігерлері – көне аңыз, ертегі, батырлық жырлары -- адам баласы металл ретінде алғашқы игерген жез, қола темірі туралы түсінікті жеткізетін ескілікті ертегі кейіпкерінің мыстан кемпір, жезтырнақ деген бейне есімін сақтаған. Өлкей Марғұлан зерттеулері Қазақстан аумағы әлемнің алғашқы металл игеру аймағы болғанын делелдеді.

Ескі тарихтан маңызды дерек жеткізетін археология қазбалары көрсетуінше, Орталық Азия далалары, қазіргі Қазақстан аумағы – адам баласы дамыта білген шаруашылық пен кәсіптің, тұрмыс пен мәдениеттің барлық үлгілері өз ерекшеліктеріне қарай кешенді түрде орын алған. Ө. Марғұлан еңбектерінде ежелгі Қазақстан жерінде мекендеген көшпелі және жартылай көшпелі рулардың тіршілігінің куәгері болған ескерткіштерден дұрыс сақталып жеткені халықтың эпикалық жырлары мен ұлттық ою-өрнектері екені айтылған. Ө. Марғұланның зерттеулерінде «Сахарада айтылатын эпос-жырдың өркендеп тарауы сақ, ғұн, үйсін, қаңлы дәуірінен басталады...біздің жыл санауымыздан бұрынғы V ғасыр мен осы заманның VI ғасырлар арасы» - делінеді³¹².

Шежірелерді белгілі бір заманға жатқызу негізінде, оны шартты түрде үш топқа бөліп қарастыруға тура келді. Бірінші топта «Шыңғыснама» еңбегін жазған Өтеміс қажы, Мұхаммед Қайдар Дулати (1499-1551), Қадырғали Жалайыри шежірелері мен Әбілғазы Баһадүрханның (1603-1664) «Түрік шежіресі». Екіншісінде, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында шежірелер жазған Мәшһүр Жүсіп (1858-1931), Құрбанғали Халид (1846-1913), Шәкәрім (1858-1931), Нұржан Наушабайдың (1858-1919) еңбектері. Үшінші топта – XX ғ. шежіре дәстүрін жалғастырған шежіре жасаушылары. Бұл еңбектер хронологиялық тұрғыда ерте дәуірлерден бастап XX ғасыр басына дейінгі уақытты қамтиды.

³¹² Марғұлан Ө. Х. Ең ескі дәуірдегі халықтың аңыздары.. 170-178 бетте

XVI ғ. жазылған хорезмдік Өтеміс қажының «Шыңғыс нама» еңбегі, Мұхаммед-Қайдар Дулат, Қадырғали Жалайыр кітаптары жазылу уақыты жағынан Қазақ хандықтары құрылғаннан кейінгі дәуірде қалыптасқан, хронологиялық шеңбері XVI–XX ғғ. аясындағы қазақ тарихының кезеңін қамтыды. Жан-жақты мағлұмат беретін Әлкей Марғұлан мақаласы қазақтың шежірелік деректері хронологиялық тұрғыда бес жүз жылдық тарихи дәуірді қамтитынын көрсетеді ³¹³. Мысалы, «Насаб-нама Қазақтың» ескілікті шежіре, оның жазбасы XIII ғ. бастап XVIII ғ. бірінші ширегіне дейінгі тарихи оқиғаларды баяндайды, ал «Көшен Қарауыл шежірелері» жазбасы ескі жазудан көшірілген дейді. Қазақ шежірелерінің деректері моңғол мемлекеті күйрегеннен кейінгі уақыт пен Қазақ хандығының құрылуы, қазақ жүздерін қалыптасуы дәуіріндегі рулардың қайта құралу принциптерін айғақтайтын тарихи-генеалогиялық жүйені сипаттайды.

Қазақтың шежірелік тарихнама бастаулары әрқашан түрік жұртына, ұлт-ұлысына ортақ Алаша хан, Уыз хан туралы көне мифопоэтикалық аңыз сюжеттерімен жалғасып отырған. Ортағасырдағы түрік және парсы деректемелерінің көптеген нұсқалары осы мазмұндағы баяндаулардан бастап тарихты өрбіткені белгілі. Уыз ханнан Ел ханға дейін таратқан (№ 1176, № 1177, № 1173 бумаларда) нұсқада Мәшһүр Жүсіп Уыз хан туралы, Уыз заманын қазақ халқының тарихымен, салт-дәстүрімен байланыстырған тұжырым, топшылауын қатар келтіріп, соңында Әбілғазы шежірелерінің негізінде Уыз ханнан Ел ханға дейінгі хандар тарихын әңгімелейді. № 1173 бумада – Мәшһүр Жүсіп Әбілғазының шежіре нұсқасын пайдаланып, Адам Атадан Уыз ханға дейінгі тарихты шежіре сипатында баяндайды ³¹⁴. Бұл деректердің өзінше құнды болуы туралы зерттеушілер төмендегідей пікір білдірген: "Таварих-и гузида-йи нусрат-наме" (оғыз, түрік және моңғол руларының тарихы, Шыңғыс хан және оның алғашқы ұрпақтары, Әмір Темір тарихы) атты еңбектің бірінші тарауларына қатысты арнайы салыстырмалы зерттеулер жүргізілген жоқ. Зерттеушілер бұл бөлімдерден өте құнды мәліметтер табуы әбден мүмкін ³¹⁵. «Уыз нама», «Шыңғыс нама», «Қорқыт кітабы» ³¹⁶

³¹³ Марғұлан Ә.Х. Шежіре // ҚСЭ. – А., 1978. – Т.12. – 595 б.

³¹⁴ Қазақ қолжазбаларының сипаттамасы. – А., 1985. – 106, 121 бетте;

³¹⁵ Материалы по истории казахских ханств. – А., 1969. – 14 бетте

³¹⁶ Қорқыт ата кітабы. / Түрік тілінен ауд. Б. Ысқаков. – А., 1994. – 160 б.

туындылары ерте уақыттағы тарихнама талабымен өз алдына жеке қалыптасқан шежірелер екен. Оолардың біршама бөліктері кейінірек «Джами' ат-Тауарих», «Тарихи Рашиди»³¹⁷, «Шежірелер жинағы» шежірелік тарихнама туындыларына енген, ал соңы Әбілғазының «Түрік шежіресінде» баяндалғаны белгілі³¹⁸.

Қазақ шежірелерінде ескі тарихи дәуірлердің мәліметтері тарихи-тұрмыстық жыр, аңыз-әпсана күйінде көп сақталған. Сәулеткерлік жәдігерлер (тас оба, кесене, мола, мазар, бейіт, құлпытас, мұнара, қамал), мүсін тастар, ізтастар сияқты басқа да ескерткіш үлгілері ізсіз жойылып, немесе олардың аз ғана бір бөлігі қиранды ретінде сақталып қалған. Керісінше, қазақ даласында сақталған көне жәдігерлер қатарында ескілікті мазмұнын сақтап келгендері жыр-аңыздар. Сондықтан, қазақ шежірелерін қазақ халқы құралған уақыттан бергі дәуірді қамтиды дей отырып, оның мазмұнында оған дейінгі дәуірлерге қатысты, шежіреші тілімен айтқанда «қазақтың қазақтығы білінбей тұрған» тарихи уақыттың мағлұматтары ертегі ретінде сақталған.

Ә. Марғұлан еңбегінде қазақ жері дүние жүзінде алғашқы мыс кендері игерілген орталықтың бірі ретінде дәлелденген. Қазақстандағы «Жезқазған», «Мыншұңқыр», «Аяққамыр» жер аттары ертеден келе жатқан топонимдер. Осы сияқты жер-су аттары өз алдына тарихи деректер қатарында. «Қазған» атауы қосылған топонимдер бұл жерлерді кен орындары болғанын көрсетсе, «Серектас», «Серіктас», «Үшкеліншек», «Үшкемпір» сияқты жер атаулары бұл арада кезінде тұнжыр тас (менгир)³¹⁹, мүсін тастардың (серек тас – ғұрыптық тас, менгир, тұнжыр тас; серіктас – қатар тұрған балбал тастар; үш кемпір – үш балбал қатар тұрғанына байланысты айтылған) орналасқанын көрсетеді.

Еуразияның Орталық Азия апайтөс далаларының ауа, жер, су ыңғайына қарай ежелден бері өзіндік жолымен дамып келген шарушылық пен тұрмыс, мәдениет және өркениет, мекен еткен халықтар туралы тарихи түсінік, білім және таным әртүрлі дәуірлерде сақталған мәлімет арқылы құралған. Мұндай географиялық, тарихи, этнографиялық мазмұндағы мәліметтің

³¹⁷ Сайханов А. Қазақ шежіресі // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері... – 121-128 бетте

³¹⁸ Әбілқасымов Б. "Түрік шежіресі" – тарихи және филологиялық еңбек // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері... – 31-36 бетте

³¹⁹ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2007. – Т. 4. – 368 б.

қайнар көзі саналуан. Олар бұл кең байтақ жердің әртүрлі өңірлерінде, әртүрлі замандарда өмір сүрген адамдардың, халықтардың соңынан із ретінде сақталған және дәстүр жалғастығымен үзілмей келген мол рухани мәдениет мұраларының құрамында көрініс тауып келді.

Қазақстан жерін мекендеген көне елдер, көшпелі рулардың ескі жұрттарында олардың тұрмыс-тіршілігінің куәгері болатын жәдігерлер көп. Бір тобын ескі қорым мен тас обалар, тұнжыр тастар мен құлпытастар, тасқа түскен сурет, жазу, ізтастар, қорған, мазарлар мен қора орны, орда, кент, қалалар құраса, екінші, маңызды тобын, мәдени жәдігерлер – шежірелік ескі сөзі, даналығы, тілі, әдебиеті жеткізген рухани мұраларды қамтиды.

Кейінгі үш мың жылдық тарихи дәуірде, Орталық Азия аймақтарында құрғақшылық артқан, мал шаруашылығында төрт түлікті өсірумен шұғылдану, әсіресе, жылқы шаруашылығымен айналысудың әлемдегі жартылай көшпелі тұрмыстың дәстүрлі үлгісі қалыптасты және соған лайық материалдық, рухани мәдениет пен құндылық, рәсімдер, салт-дәстүр, жол-жоралғылар дамыды. Өзге жұртқа таңсық осындай әлеуметтік-мәдени ерекшеліктермен жақынырақ танысу, білу, түсіну, елдесу, айырбас және сауда жасау мақсатында далалық аймақтарға келіп-кеткен саяхатшы, елшілер, саудагерлер мен миссионерлер әртүрлі замандарда көп болған.

Бейбітшілік қарым-қатынас заманы аракідік жаугершілік, басқыншылық, шапқыншылық кезеңдермен алмасып отырғаны тарихи деректерден мәлім. Әртүрлі замандарда Орталық Азия өлкелерін мекендеуші халықтар туралы мәліметтерді жинау, тіркеу, хаттау дәстүрі жақын және алыс елдердің тарихнамалық дәстүрінде орын алды. Бұл мағлұматтар әртүрлі кезеңдерде тарихи уақыт ықпалына орай сұрыпталып, жүйеленіп, қайта хатталып, жазба мұрағаттары арқылы сақталып отырған.

Деректе көбінесе далалық аймақтарды мекен еткен жұрттардың өз ортасында айтылатын ауызша әңгіме үлгілері түрінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілді. Орталық Азия көшпелі халықтарының өткеннен тарихи білім сақтау әдеті сөз үлгілерін осылай ауызекі жеткізу болғандықтан, хатқа түсіргені аз болған. Осылайша бұл өңірлерге қатысты тарих, тарихнамалық білім мен таным өзіндік даму үдерісі мен заңдарына сай сыртқы және ішкі негізгі деректеме тобын

қалыптастырды. Деректі қолдануда да пайым қажет, онысыз іске жарату тарихи шындық мәніне жетуге кедергі келтіреді.

Халықтың шежірелік деректерінде үй тұрмысы, отбасы өмірі адамның күнделікті жеке өмірі мен көшпелі қазақ қоғамының ішкі өмірі қанық суреттеледі. Қазақ халқы жасаған өмірі, тарихи жолы жайлы шежіре мәліметі негізінде түсіндіреді. Осы деректер негізінде бұқара халық тарихын ғылыми тұрғыдан талдауға келеді. Шежіренің қалыптасу себептері туралы пікір көп. Қытай ғалымы Су Бйхай: «Қазақ ұлты көшпелі мал шаруашылығын негіз еткен ұлт болғандықтан, таптық қоғамға кіргеннен кейін де рулардың ұйымдық формасының қалдықтары сақталып, басқа рудағылармен некелену түзімен жүргізді. Сондықтан барлық отбасы өзінен бастап жеті атасының атын естерінде берік сақтауды өздерінің тарихи жауапкершілігі деп біліп, ұлы мен қызына ата-бабасы жөніндегі шежірені таратуды әрбір ата-ананың өтеуге тиісті борышы деп қарады», - деп жазған³²⁰.

Қазақ даласында болған оқиғалар туралы ауызекі деректер ерте заманда, ортағасырлық уақытта да қоңсылас халықтардың жазба тарихнамасына түскен. Деректер ұзақ тарихи уақыт бойы екі үлгіде – ауызша және жазбаша қалпында, сақталып келген. Орталық Азия, Қазақстан аумағына қатысты тарихи сыртқы деректемелер ескі жұртқа айналған Қытай, Парсы, Рұм (Византия) сияқты көптеген елдердің ортасында дамыған жылнама мұрағаттары мен хроникалық жәдігерлеріне қатысты. Сол елдердің билеуші әулеттері патшалар сарайы маңында қалыптасқан тарихнама аясындағы шығармаларына көшпелі далалықтар өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, әйгілі адамдарына және жер-суына байланысты жан-жақты мәліметтер жинаған. Мәліметтің көпшілігі далалықтарға қатысты тарихи шындықты айтқанымен, мазмұнында мұрағат хаттаушы халықтың дүниетанымдық түсініктері, тіл ерекшеліктері, басқа субъективті жағдайдан пайда болған кемшілік пен қателіктер, бұрмалау немесе толымсыз мәлімет қосу орын алады. Тарихтың көне дәуірлеріне байланысты қоғамдық құрылыс, мәдени даму туралы, дегенмен, бұдан басқа толымды дерек табу қиын.

Сыртқы және ішкі деректемелердің баяндаған мәліметтерін өзара салыстыру жолымен сырткөз тарапынан жіберілген қателерін анықтау, тарихи деректемелерде орын алған келеңсіздік тұстарын

³²⁰ Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 2005. – 177 бетте.

білу мақсаты үшін ішкі тарихи дерек, төл деректемелерді қолдану қажет. Өзара салыстыру жолымен ішкі және сыртқы ықпалдық факторларын ескеріп, әрбәр тарихи мәліметтің пайда болып, сақталау, өзгеру себеп-салдарын зерделеу деректік-тарихнамалық зерттеу үшін өте маңызды.

Түрік-моңғол руларының мәдениеті мен күнделікті тұрмыс жайын білуге ұмтылған ғалымдар далалықтар туралы жазған өз ортасындағы тарихи деректемелері мен далалықтар тарихын сипаттаған сыртқы елдердің жылнамаларының мәлімдеулеріне жүгінген. Француз шығыстанушылары парсы мен арабтың деректік мұраларын тәржімелеген, Ресейдің ориенталистикасы синолог Н.Я. Бичуриннің қытай жылнамаларын аударуымен қол жеткізді. Ғылымда қалыптасқан осы сара жол – әртүрлі бұлақтардан алынған, тарихнамадан жиналған мәліметті өзара салыстырып, жоқ жерін толықтыру, дәлел етумен дамытылды.

Қазақ тарихшылары Шәкәрім, Құрбанғали Халид шежіре дерегін тыс елдердің тарихнама мәліметтерімен салыстырды. «Ескі замандағы қазақ руларының қалай өрбіген тіршілігін қарастырып байқағанда, біздегі қазақ тарихы үйсін-қаңлы заманынан басталатыны көрінеді», – деп, Ә. Марғұлан айтты³²¹. Ескі Қытай тарихнамасында аты аталатын далалықтардың ең көне шежірешісі Шоң би. Шығыс Жоу (б.д.д 770-256) заманына қалған ескі жазбаларды зерттеген ғалымдар еңбегіне бойлай отырып, олардан қалған қария сөздерін ақтара келіп, ескі дәуірдегі хұндардың ұлы қариясын Шоң би (Шун Вэй) деп келтіреді. Онда: «Ғұндардың ұлы қариясы Шоң бий (Шун-Вэй) еді», – делінеді³²².

Қазақ елінің халықаралық қатынастарына сай ғылым жетістіктері де дамып, жаңа ізденістің тереңдеу мүмкіндігі мол. Шәкәрім қытай деректерін орысша еңбектерден оқыса, енді қазақ тіліне аударылған жаңа мағлұмат қоры бар³²³. Парсы-араб

³²¹ Марғұлан Ә. Х. Геройлық жыр тудырған бірінші дәуірі // Әдебиет және искусство. – 1941. – №1. – 90 бетте

³²² Дәулетханұлы Ә. Шоң биден Тұманға дейін // Қазақ тарихы. – 1999. – №2. Б. 3-6. -3-4 бетте.

³²³ Қар: Ғұн тарихының жылнамасы. – Түркістан, 2004. – 411 б; Сун Юн. Қазақтардың негізгі қайнары – Мына кіт.: Мұқаметқанұлы Н. Тарихи зерттеулер: шежірелік деректер. – А., 1994; Дәулетханұлы Ә. Қытайдағы қазақтар шежіресі және оның жиналып зерттелуі хақында // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері. – А., 2005. – 36-42 б.; Мыңжани Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – А., 1994.; Мұқаметқанұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). – А., 2000. – 333б.

тарихнама туындылары қазақ қарияларына бұрыннан мәлім болған. XIX ғ. шежірелер Қазан, Уфада баспадан шығып тұрған. «Шора» сияқты басылымдарда жылынама үзінділері, шығыс шежіре деректері ара-тұра жарияланып тұрды. Орта Азияның ғылым ошағы ретінде танылған Бұқара, Қоқан, Самарқан мен Ташкент медреселерінде оқыған адамдар қазақ ортасында көп болған. Кеңес уақытында олардың есімі айтылмағандықтан, көбісі ұмыт болған.

Шежіре дерек сырының ру таңбаларында, ұрандарда жасырылған кодтық белгілер арқылы берілуі - ауызекі дәстүрдің ішкі ерекшелігінің бірі, мақсаты - ауызша сөз үлгілерін жинақы түрде жеткізу, киелі мағына беру, т.б. Жинақы сөз айту төрелік жасауда, билік ету, шешендік сөз, билер сөзі, заң айту, жарғы шығаруда қажет. Кодтық сөздер тобы астарлы сөз ретінде шежіреде көп орын алады. Мысалы, ұранның, ру таңбаларының мағынасы - жинақы деректің бір үлгісі. Ұран, таңба мәні туралы тек семантикалық жүйе аясында талдау ғана мүмкін.

Шежіредегі «жасырын» деректер кодтық жүйені құрайды. Кодты, кодтық жүйелерді түсіну - шежіре деректерін түсіну, олардың мағынасын ашу үшін маңызды. Қазақтың ру таңбалары семантикалық кодтық мағыналы: "көз", "әліп", "босаға", т.б. Дастархан басында мүше үлестіру дәстүрі тағы бар. Қазақтың мифологиясында, тарихи ерте уақытта, таңба, ұранды, ру атын үлестірген тұлғалар ретінде бірде Уыз хан, Тәуке хан, бірде Шыңғыс хан делінеді. Таңба соғу, белгі қою, айдар тағу - сан ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан дәстүр. Белгілер тұтастығы - әлеуметтік-тарихи өнімдер. Олардың мағынасын түсіну үшін алдымен қалыптасу тарихын білу керек. Шежіренің мағынасын түсіну үшін - шежірелердің жасалу тарихын білуіміз қажет.

Таңба, ұран - шежіредегі құрылымдық қалыптың бірі, шежіре дерегінің қалпы ретінде адам аттары - ұрпақ тізімдері; генеалогиялық аңыз, символдық бірліктер туралы түсінік: таңба = клише, ұран=бейне және т.б. Ұран, таңбаның да тәпсірі бар, олар әскери белгі, соғыс құралы, мағыналы кимыл, нақты заттар мен әрекеттер, қосалқы мнемотехникалық құралдар көмегімен дәлелденеді. Ұран - ішкі мәні жағынан типизация міндетін атқарады. Мысалы: «Сабалақ - "абылайлап" жауға шапты».

Атақты тұлғалар өзінің жеке тарихы туралы айтуды дұрыс көрген, өмірде істеген амал-әрекеттерін бейнелеп, ескіде түрік

қағандары монументті тас жазба жәдігерлерін қойған. Тарихи тұлғаның шындыққа жақын бейнесін суреттеу, өмірін баяндау тарихшының мақсаты, ол үшін тарихшылар дерекке сүйенеді. Семиотикалық тұрғыда таңбалар жүйесіне түспеген мұралар мұқият сақталып келесі ұрпаққа жетпейді. "Таңбалар осы уақытқа дейін қай бір рудан шыққандығының айғағы: таңбаға қарап черемистер басқа рулардың ішінде жүрген өздерінің туыстарын тапқан, біз черемистердің әртүрлі деревняларынан екі жүзден астам таңба белгілерін жинадық", - дейді түздік зерттеулермен айналысушы ғалым³²⁴.

Таңбалық белгілер символикалық жүйеде рулық стереотиптің үлгі-нұсқа міндетін атқарды. Шежіредегі ру ұраны мен рудың таңбасы әлеуметтік белгілер тұтастығы ретінде және рудың ортақ рәмізі ретінде сол қауымның барлық адамын біріктіріп, ұжымдастырып, олардың ата-бабасы мен ұрпағын мағыналы бірлікке орайлас айтады.

Қазақ таңбасының қалыптасуы, қызметі туралы Су Бйхай: «Таңба көшпенді мал шаруашылығымен шұғылданатын ұлттың тарихын зерттеуде айрықша мән беруге тиісті шешуші мәселе. Көшпенді мал шарушымен шұғылдынатын ұлт шаруашылығы ерекшелігін білдіреді. Таптық қоғамға кіргеннен кейін рулардың ұйымдық формасы сақталып отырды. Сондықтан таңбалардың таралу жағдайы мен оның ролін байқау және анықтау тайпалар мен рулардың өзгерісі мен тарау ахуалын анықтауға септігін тигізді. Қазақ ұлтының ата-бабалары таңбаға ерекше мән берді. Таңба өте ерте жарыққа шықты. Рулар одақ қалыптастырғаннан кейін рудың мал-мүлкін талан-таражылатпау үшін өз руының ен-таңбасын қажет етті. Өте-мөте мал шаруашылығын егін шаруашылығынан бөлініп, көшпенді мал шаруашылығымен шұғылданған рулар қалыптасқаннан кейін, ол рулар ен таңбаны одан әрі қажет етті»³²⁵.

Минусинск ойпатының Енисей өзені бойындағы бір қыстақ маңынан 1901 жылы табылған қола құралдарда төрт түрлі мал таңбасы, «екі тұтқасы бар тегіс қола таңба; ортасын қола кесіндермен доға саппен жалғаған қос тұяқ тәрізді қола таңба;

³²⁴ Ерусланов П. Очерк быта и предания восточных черемисов. – 7 бетте.

³²⁵ Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 2005. – 857 б.

доғаша тұтқасы бар төртбұрыш пішінді тор көз қола таңба; тор көзді дөңгелек қола таңба шықты», - деп³²⁶ Киселев жазған.

Ұран мен таңбаның хронологиялық сипаты шежіреде түсіндіріледі. Ескі және кейінгі ұран мен таңба деп қабылдау болады. «Қазақтың көбі ескі таңбасын салады» деп Шәкәрім жазады. Таңбаларын ру атына тағу өзіндік ықпал еткені туралы айтылатын шежірелік деректер көп (балталы, абақ, бағаналы, сіргелі, қостамғалы және т.б.). Таңбалардың саны рулық одақ құрамына енген рулар санын білдіреді. Мысалы: «Кіші жүз елін – алты Әлім, он екі ата Байұлы, Жеті ру деп атайды. Жиырма бес таңбалы Алшын деп те атайды» - дейді шежіре³²⁷.

Таңбаларды қазақ малға басып – оған кімнің иелігін білдіргені, тасқа басып – жердің иелігін белгілегендігі ерте замандардан бері қалыптасқан тіршілік ережесіне жатады. Енші алған соң ұлы қойының құлағына әлі күнге өзіндік ен салады. Негізгі қазақтың ру аттары мен белгілері (ұраны, таңбасы және т.б.) жақсы сақталып отырған, олардың тарихы б.д. VIII ғ., тіпті одан арғы дәуірлерден бастау алатыны зерттелген³²⁸.

Қазақ ру таңбасының қалыптасу уақыты «шамамен б.з.д. V-VIII ғғ. келеді. Ол кездегі таңбалар мен өндіріс құрал-жабдықтарын жеке меншіктену түзімін бір-бірімен байланыстыруға болмайтынын былай қойғанда, ол рудың меншіктік түзімінің күшейгенін ру малын таңбалап, бұратана рулардың талан-таржылауынан сақтануды түсіндіреді»³²⁹.

Қазақстанның бірнеше ауданында әр кезеңнің тасқа салған ізтастары кездесіп отырады. Олар жардың, құздың басында, тау етегінде, әр қилы жерде кездеседі. Негізінен Ұлытау, Қарқаралы, Теректі, Ақтау, Желтау таулары осы тәрізді әр дәрежедегі ізтастарға толы³³⁰. И. Кастанье Қарқаралы жерінде орналасқан төрт түрлі таңбалы тасты сипаттайды, оның бірі Абралының Жалғызтау тасындағы белгісіз тілдегі жазбалар мен адамдар, жануарлар бейнеленген суреттер, Мойынтыда Қарашоқы тауындағы таста адам басы, екі өркеш түйе бейнеленген, үш дөңгелек сызылып, өзара параллель сызықтармен төрт бөлікке бөлінген. Шұбартаудағы Саяқ

³²⁶ Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 2005. – 857 б.

³²⁷ Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991. – 63 б.

³²⁸ Акинер Ш. Формирование казахского самосознания.... – 28 бетте.

³²⁹ Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы... – 177 бетте.

³³⁰ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2010. – Т. 9. – 472 б.

тауының жартастында белгісіз тілде жазу ойылған. Жартас бетіне бұғының, жабайы қошқардың және тағы басқа хайуандардың бейнелері салынған.

Тоқырауында Кенелі тауы маңайындағы тастарға жануарлардың бейнелері салынған. Мысалы, тастағы кейбір ізтастар ел аузында әулиелердің жүрген жерінде қалған табан іздері деп түсіндіріледі. Мәшһүр Жүсіп қазақ шежіресінде: «Бетпақтың шөлінде Таңбалы Нұра деген жерде тасқа басылған таңбалар бар. Үш жүздің баласы қазақ таңбасына таласы болса, сол тасқа барып қарасады. Алаша ханның тұсында басылған таңба дейді. Мұнан бұрын сағымнан пайда болған Шыңғыс хан тоқсан екі баулы қыпшаққа таңба үлестіріп берген екен дейді», - деп жазады. Қазақстан аумағындағы таңбалы тас ескерткіштері туралы ізденген ғалымдар көп.

Қорқыт ата³³¹, Баян сұлу, Ұыз хан, Алаша хан, Алтынбел хан – шежірелерде кездесетін адам есімдері. Адам есімінің тарихи дерек қасиетіне назар аударайық. Тарихтағы тұлға бейнесін тануды адам есімі мәселесінен бастаған дұрыс. Адам есімі ғылымда мәнді дерек көзі, ол ілімді "антропонимика" дейміз. Тарих ғылымында зерттеуші үшін бұл қосалқы пәннің маңызы зор. Елеулі тарихи оқиғаның орын алған уақытын анықтауда, оқиғаны баяндауда да әңгіме алдымен тарихи оқиға кейіпкерінің есімінен басталады.

Адам есімі басқа тарихи дерек қатарында дәрежесі тең деректеме, тілдік негізі тұрғысынан, адам есімі айқын деректік белгінің бірі. Генеалогияны қарастыруда ғылым халықтың азан шақырып, балаға ат қою дәстүрін зерттейді. Қазақ дәстүріндегі есім қою әдетінің өзіндік генезисі, тарихи қалыптасу, сырттан, басқа тілден енген есім, азан шақырылып қойылған есімі, ел арасында таралған адам аты туралы мәліметті қамтиды.

Қазақтың балаға ат қою дәстүрі ескі түріктен жалғасқаны туралы қазақ қария сөздерінен көрінеді. Ислам ілімінде он сегіз мың ғалам ұғымы ғарышта, аспанда, жер бетінде, жер астында жаратылған заттардың есімдерін сипаттаса керек. Адам баласы тарихтың есте жоқ ерте дәуірінен бастап айнала қоршаған ортадағы әрбір зат пен құбылыстың негізгі сипатын айқын білдіретін ат қойып, балаға есім берді.

³³¹ Марғұлан Ө.Х. Қорқыт ата өмірі мен әфсаналары // Жұлдыз, 1983, №3.

Ертедегі қазақ ата-бабалары «әлем бейнесін» сипаттайтын сөздерді тауып, атап қойып, дүниеге келген балаға лайықты есім қоюды дәстүр қылған. Бұл дәстүр турасында белгілі этнограф Х.А. Арғынбаев «жаңа туған балаға ат қою қазақ қауымының көп ойластыратын мәселесінің бірі» - деп жазған³³².

Қазақ халқының балаға есім беру дәстүрінде өзінше қалыптасқан ерекшеліктер де көзге түседі. Адамға қоятын қазақ ат-есімдерінің біршамасы көне тарихи дәуірлерден жалғасып келеді. Оны жазба зерттеушілер қол жеткізген жазба деректер де көрсетеді. Қазір де кең таралған "Едіге" есімі осыдан мың жыл бұрын, түрік қағанаттары дәуірінде болған. Көне түрік тілінде және ескі түрік таңба жазуымен жазылған «Миран әскери қамалының жазбалары» атты қолжазба нұсқасынан белгілі. Қолжазбаны 1906-1908 жж. алғашқы болып тауып, қол жеткізген әйгілі ағылшын шығыстанушысы А. Стейн еді³³³.

Қолжазба үш тараудан тұрады. Қолжазбада көптеген түрік адамдарының есімдерінің тізімдері бар. Барлығы отыз бес адам есімдерінің үлгісі кездеседі. Сонымен қатар, түрік жұртында адам есімдері тасқа жазылған жазба ескерткіштерінде де жиі кездеседі. Бұл жазба ескерткіштерді зерттеген белгілі ғалымдар С.Е. Малов, А.Н. Бернштам, И.В. Стеблева, А.Н. Кононов сынды түрктанушылардың еңбектерінде түрктөңің адам есімдері бұларға ұқсас. Мысалы, Құтлық, Инал, Барыс, Едіге, Еркін, Күл, Он, От, Таң, Күлік, Лашын және т.б.

Қазақтың балаға ат қою дәстүрінің негізін салушы ретінде қазақ шежіресінде Уыз хан көрсетіледі. Бұл турасында Мәшһүр Жүсіптің қазақ шежіресінен жинаған үлгілерін сақтаушылардың бірі Мағзұм қария «Бұл жоғарғы аталар ел аузында айтылып қалған нұсқадан алынған сөз» деп аталатын қолжазбада «Ертедегі қазақ қарияларының айтуынша бір ауыздан бір ауызға Нұх пайғамбардан бермен қарай жазылған тарих – қазақ шежіресі...» – дей келе Мағзұм қария – «...Япастың ең үлкен ұлы – Түрік, мұнан – Түтік, мұнан – Маңғұл, Татар. Маңғұл көп жұрт болып, өсіп-өнді. Маңғұлдан бел баласы – Қарақан, мұнан – Уызхан. Маңғұл нәсілінен әуелі мұсылман болған осы Уызқан еді. Мұның заманында не кітап, не пайғамбар бірден-бірі жоқ еді. Іштен туа

³³² Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. – 83 бетте.

³³³ Жиренчин А.М. Из истории казахской книги.. – 40-42 бетте.

«әлһамы» болып, «Аллаһлап» туды. Бұл Уыз өскен соң ұлұғ патша, болып, дүния жүзіне дәуірі жүріп, көп уалаяттар асып, қанша жұртты мұсылман қылды. Уыздың алты бел баласы болды. Ай хан, Күн хан, Тау хан, Теңіз хан. Мұнан бұрын бұл аттарды ешкім баласына қойған емес. Киіз үйді осы Уыз жасатып, .. жұртта «Уыз үйлі пәленше, Уыз үйлі түгенше» деп аталып қалды» - деп жазады³³⁴.

Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресінің» бір нұскасында: Уыз хан өз балаларына Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз деп ат қойды. Бұл дәстүрді қазақ жұрты осы күнге дейін ұстанады. Айдың туарында туғанына Ай деп, таң алдында туған балаға – Таңатар, Күншығар деп, түнде туған балаға – Түнқатар деп, көл жағасында туғанға – Көлбай, тау етегінде туғанға – Таубай, жайлаудан туғанға – Жайлаубай, қыстауда туғанға – Қыстаубай, күз айында туған балаға – Күзек деп ат қойып, және бұл Уыз хан заманынан келген әдет, – деп жазған. Ай мен Күн есімі түріктің көне есімдерінің бірі екендігін көрсететін жай – бұл есімдердің Сібір халықтарының батырлық жырларында кездесетіндігі: «Ай хан и Хюн хан – Ай хан Күн хан»³³⁵.

Қазақ шежіресінде қыз балалардың, әйел адамдардың атын атап қою, қыз есімі дәстүрінің бастаулары турасында ешнәрсе айтылмайды. Бұл турасында әйгілі этнограф Х.А. Арғынбаев «солай болғанмен де қыз балаға ат қою қиын болмаған, оны әке-шешесінің өзі де қоя салған. Қазақтың қыздарға қоятын аттары ер балаларға қоятын аттарға қарағанда әлдеқайда нәзік, әдемі, айтуға жеңіл, сыпайы болады. Халық түсінігі бойынша қыз балаға тіл-көз онша көп тие қоймайтын болған, сондықтан оларға ең жақсы аттарды таңдайтын. Қыз аттарына аспан әлемінің, сұлу-момын аңдардың, асыл тастар, қымбат маталар, құнды маталар, нәзік және сирек кездесетін өсімдік аттары т. б. пайдалынатын. Мәселен, Айман, Шолпан, Жұлдыз, Құралай, Тоты, Маржан, Алтынай, Күміс, Жібек, Мақпал, Шынар, Раушан, Қызғалдақ» - деп жазған.

Кейінгі кездегі балаға есім қоюдың қазақ дәстүрі турасында ғалым Х.А. Арғынбаев төмендегідей сипаттаған еді: «Ер балаға ат қою бұдан гөрі жауаптырақ саналатын. Еркек баланың атын көбінесе үлкен әкесі, ауылдағы қариялар, оның бірі болмағанда

³³⁴ Ахметов М. Қазақ шежіресі. Қолжазба. Араб әрпінде.

³³⁵ Гребнев Л. В. Тувинский героический эпос... – 36 бетте

баланың өз әкесі қоятын, кейде зәуде келіп қалған жолаушыға да қойғызатын»³³⁶.

Әрине қазақ ер балаға бұрынғы өткен ата-баба есімін, ханның, батыр, билердің, ақын-жыраудың атын қайталап қоятын. Сөйтіп тарихта бұрын өткен адамдардың есімдері қайта жаңғырып отыратын еді. Алайда бұл мәселенің өзі енді тарихи деректану тарапынан талдау әдістерін қолдануды талап етеді, себебі, ұқсас адам аттарының қай тарихи уақытта өмір сүргендігі турасында анықтауды зерттеушілерден қажет етеді. Қазақ халқының тарихындағы Әбілқайыр, Барақ, Бөгенбай батырлардың есімдері және Едігелер мен Майқы есімді әйгілі тұлғалар бір емес бірнеше болғаны мәлім.

Қазақтың балаға есім қою дәстүрінде бала туған жер, су, күн, ай аттарына байланысты әдеттері бар еді. Мысалы, Бөгенбай, Бұлақбай, Ырғызбай, Кенгірбай, Көлбай, Ілебай, Дүйсембай, Қаңтарбай т. б. Мағзұм қарияның қолжазба шежіресінде көрсетілгендей «Сары Арқадағы жер атының бәрі де кісі атын. Бір дүниеден озған кісінің атын бір жерге қойып, сол кісінің аты сол жерге ат болып қалады, және сол жерде бір бала туса, сол атты оған тағы қоя салады».

Бұл турасында қазақ шежіресінде ендігі бір дерек бар. «...Бұл Қыпшақ Уыз қан заманында, жұрт аузына ілінетін сол заманда жұртқа білікті болған. Қыссадан-қысса, Әмүдәрияның күншығысынан Еділ-Жайыққа шейін, Ертіс суына шейін жазық сары дала – Дешт-Қыпшақ атанған. Бұл Сары Арқада болған өзен сулары сол тоқсан екі баулы қыпшақ жалғыз өсіп-өніп дүрілдеп тұрған күнде һәр қайсысының һәрбір патшалар қаздырған егін салу үшін арық қылдырып, бара-бара үлкен өзен болып кеткен. Және бұл Қыпшақ батырдың бір рәсім қылған ісі - өзі қанша мықты болып жұрт алса да, хандық қылмаған. «Қарадан хан болып, қасиеті болмайды» деп қай жерге, қай елге болса да, Уыз ханның тұқымын хан көтере берген. Және қай жерде бала туса да, сол жердің атын балаға ат қылып қоя берген. Мысалы, тауда туса – Таубай, көлде туса – Көлбай, адырда туса – Адырбай, Есілде туса – Есілбай, Ертісте туса – Ертісбай. Бұл рәсім қазақ жұртында бұл күнге шейін бар.

Қазақтың балаға есім қою дәстүрінде төрт түлік малдың, жабайы аңдар мен құстардың атауларына байланысты ат қою әдеті

³³⁶ Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. – 83 бетте.

бар еді. Мысалы, Тұлпар, Қойлыбай, Күлік, Жылқыбай, Ақбура, Серкебай, Жылқайдар, Бұқабай, Өгізбай, Бұзаубай, Күлік, Ақтайлақ, Бүркітбай, Құндызбай, Қабылан деген. Баланың әкесінің жасына байланысты – Қырықбай, Елубай, Алпысбай, Жетпісбай, Серсенбай дер еді, және бұл есім үлгілері тарихи генеалогия мәселесін қарастыруда жанама дерек түрі.

Баланың әкесінен туған жасына орай бір ғасырдағы ұрпақ есебін есепке алуға мүмкіндік береді. Баланың батыр тұлғалы болуын және дені сау, жаны берік болуын мегзеп Темірболат, Шойынбай, Тастемір деп атау өз алдына, және бұрын болған ердің қару-жарақ атауларына байланысты Найзабек, Найзабай, Қылышбек, Шоқпар, Балтабай, Қамшыбай деп атап қояр еді.

Қазақ генеалогиясында адамға есім қою дәстүріндегі жиі кездесетін бір жайт – бір адамның қосалқы есімдерінің болуы. Бала туған соң қазақ отбасында әдетте үйге молланы, аузы дуалы қарияны алдыртып, баланың құлағына үш қайтара кәлима айтылады, азан шақырылып ат қойылады. Бұдан соң ел ішінде ол адамның атына қосалқы есімдер қосылып, бара-бара жеке айтылып, адамның азан шақырып қойылған есімі кей жағдайда ұмытылып, ел ортасындағы есімімен шежіреге түсіп кетеді. Бұл мәселеге Мәшүр Жүсіп өзінше баға берген: «Сейілханнан сегіз арыс Түрікпен. Елханнан – Қондыгер, Құбагер. Жайылқаннан – Майқы би. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деген би осы кісі. Мұнан Өзбек, сапиян. Өзбек Сарттан қыз алып, шаһарда қалды. Балаларының аты Мың, Жүз. Қырық. Саннан түйесі көп болып, келе-келе саһарада болды. Баласының аты Айырқалпақ, одан Қазақ, Созақ. Созақтан Қарақалпақ. Қазақтан үш бала: Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс. Үш жүздің аталары осы үш адам. Бұрынғы заманның адамдарынан кімнен соң кім болғанын бір құдайдан басқа білуші жоқ. Адам атадан осы уақытқа шейін кімнен кім туғанын біліп сөйлеймін демек надандық. Пайғамбарымыз айтқан: Аннисбу кәззәбун (өтірік есім) деген. Олай болса, нұсқа жүзінде бар болған жерін сөйлеп, жоқ болған жерін қалдыру керек. Ақарыстан Ұлы жүз. Жанарыстан Орта жүз. Бекарыстан Кіші жүз. Қара Келімбет, Ақ Келімбет, Сары келімбет деп сөйлейді. Біздің қазақ жұртында бір кісіге екі ат қойып сөйлейді. Кешегі көзіміз көрген қыпшақ Жайықбайұлы Ыбырайды Бағай деп кетті, Тобықты Құнанбайұлы Ыбырайды Абай десіп кетті. Осындай бір кісінің атын екі атпен

сөйлегені күндердің күнінде кейінгі ұрпақтарды адастырып, бірін әкесінің аты деп, бірін баласы қылып кетуге дәл келеді. Мұны айтып жатқаным, бұрынғы ата-бабаларды өз атымен ататып, басқа атпен атанадықтан соны айырып, біле алмағандар Жанарыс әкесі Қаракелімбет, оның әкесі – Қазақ деп жүргендер бар» - деп жазған³³⁷.

Дін ислам ықпалымен түрік тілді қазақ жұртына бірте-бірте семит тілдерінен кірген араб сөздері де адам есіміне айналудың тарихи үрдісіне енді. Бірде бұл есімдер пайғамбарлар, оның сахабаларының есімдері болса, енді бірде бұл қасиетті Құран Шәриф кітабының мәтінінен алынған сөздер болып жатты. Бұл турасында этнограф-ғалым Халел Арғынбаев «..ислам дінінің әсеріне байланысты толып жатқан аттар қойылатын – деп жазды. Мәселен, әйел аттары – Фатима, Жамал, Зылиқа, Қадиша, Әсімә, Әсия, Шарбану т. б. ерлер аттары: Мұхамбет, Ғали, Сүлеймен, Омар, Оспан, Ыбырай, Иса, Әубәкір, Мәді Жүсіп, Әбдіхамит, Бәйділдә, Ғабдолла т. б. мұсылман аттарын молдалар көбінесе Құран қарап қоятын, құлағына азан шақырып жариялайтын»³³⁸.

Шежіредегі ата тарату кестесінде арабша, мұсылманша есімді жиі кездестіреміз. Әрбір ғасырда болған тарихи және қоғамдық үдерістер қазақтың балаға есім қою дәстүріне ықпал етіп, біршама өзгерістер әкелген. Таптық идеология ықпалымен әлеуметтік категориялар адам есіміне айналған болды. Бұл дәуірде генеалогияда кездесетін есімдер – Коммунар, Социал, Мәліс деген болса, орыстандыру ықпалымен орыс есімдері кірді.

Балаға есім беру үдерісінде өзіндік ұлт нышаны болуы тиіс. Ұлттық мемлекет құру, мемлекеттің іргесін нығайтуды ойлаған ел адам аты ретінде мағыналы есімдерді қолданатын болады. Қазақ есімінің құндылық әрі тарих үшін деректік мағынасы бар.

Қазақ шежіресіндегі адам есімдерінің тарихи деректілігі талдауды қажет ететін бірден-бір деректемелік объект. Балаға ат қою дәстүрінің шежірелік дәстүрмен тікелей байланысы бар. Мәселен, арғыдағы атаның атын жаңғыртып отыру дәстүрге айналған. Шежірелік деректі зерттеуде осы мәселені ескеріп талдау тиімді, бұл деректану, этнология, тарихи генеалогиядағы жүргізілетін зерттеулер үшін маңызды.

³³⁷ Далалық зерттеу барысында жинақталған қолжазба материалдан.

³³⁸ Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. – 83 бетте.

Шежіре – әлеуметтік, мәдени, саяси, идеологиялық мәселелерді жан-жақты қамтыған құбылыс. Шежіре – жылқы шаруашылығын ұйымдастырып, көшпелі тұрмыс кешкен түріктің дәстүрлі қоғамдық, қауымдық қатынастарын баяндайтын қазақ тарихының бірден-бір қайнаркөзі, төл деректемесі.

Шежіренің негізгі қаңқасын рулық ұжым туралы баяндау, оның пайда болу жолын түсіндіретін идеялық модель құрайды. Қазақтың әлеуметтік, туыстық байланысын "қарға тамырлы" қазақ өз шежіресіне негіз еткен. Шежіренің ендігі бір қабатын архаикалық ескі дәуірде қалыптасқан мәдени қалдықтар жиынтығы құрайды. Мұнда қазақтың дәстүрлі шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігінде қолданылатын мәдени үлгілердің пайда болуы (киіз үйді кім жасады, домбыра қайдан келді, қобызды дүниеге келтірген кім, түрт түлік малдың бастапқыдағы иесі кім және т.б.с.с. мәселелер) туралы аңыз, мифтік үлгіде сөз етіледі.

Шежіренің бір қабатын көшпелілердің ортасында дәстүрлі биліктің пайда болуы және белді саяси әулеттердің құқы, жол-жобасының қалыптасуы, дамуы айтылып, қазақ хандарының түп-тегін түсіндіретін тарихи нұсқалар құрайды ("алдияр" ұранды төрелер туралы қазақ хандарының шежірелері). Шежірелердің бұдан кейінгі бір қабатын үлкен рухани мұра жиынтығы құрайды. Шежіре қазақтың рухани қазыналарын сақтап жеткізді. Мұндағы қазақтың дәстүрлі ой-санасы, мінез-құлқының үлгілері билер сөзінде, шешендік сөз бен басқа да халық даналылы нұсқаларында жиналған, қазақтың ертегілері, аңыз-әпсаналары мен ескі миф сюжеттерінен құралған. Шежіренің мазмұнындағы осы құрылымдар - басқа қабаттар ішінде "ата жұрт", "Сарыарқа", "жер-ана", "жер-ұйық", "жиделі-байсын", "кең түп, тар түп" сияқты ұғымдарға қатысты қазақтың дәстүрлі тарихи географиясы мен топонимикасы туралы түсінік беретін бір топ төл деректемелік үлгілер.

Қазақтың дәстүрлі әлеуметтік байланыс жүйесінде өзінше қалыптасқан институттары болған. Олардың негізі ескі түрік мәдениетінің дәуірінен бастау алалды. Соның бір көрінісі - «абыздық» дәстүр. Қазақтың ауызекі шежіре дәстүрінде «абыз» атанған тұлғалар турасында деректер мол. Кезінде бұл жөнінде тек академик Ә. Марғұлан зерттеп, жазған болатын. Алдағы уақытта қазақ тарихын зерттеу жолында жерді кие тұту туралы, тарихи

тұлғалардың әулиелік қасиеттері туралы шежіре деректерін ғылыми негізде талдау қажет.

Шежіре жүйесінің өзекті деректерін тарихи тұлғалар, олардың ата-бабалары мен ұрпақтары және тарихта қалдырған әртүрлі қоғамы әрекеттері құрайды. Бұл мәліметтерге тиянақты деректік сипат беру қажет. Шежірелерде тарихи тұлғалар биографиясы бірігіп, олардың өмір тәжірибесіне ортақ білім мирасы орын алғанда жағдайда интерсубъективті седиментация үрдіс көрініс табылады. Интерсубъективті седиментация - үрдісі әлеуметтік мәндегі құбылыс, белгілер жүйесін құрап, қайтсе бір ұрпақтан келесі ұрпаққа берілуі керек. Жоғарыдағы тұжырымға мысал мынау: Бұқар жырау туралы шежірелік деректер бар, шежірелерде көбінесе жыраудың толғаулары сақталған, толғауда Абылай хан ордасындағы кеңестері туралы айтылады.

Қаздауысты Қазыбек би, Шақшақ Жәнібек тархан туралы әңгімелер шежірелік деректің бір тобын құрайды. «Арғынның үшінші әйелі Айнамкөз. Мұнан туатын Саржетім, Шақшақ дейді. Шақшақ табынан әкесінің аты Қошқар Жәнібек батыр, лақап аты қара палуан Жәнібек деп атайды. Шақшақ Жәнібек, Қошқарұлы Жәнібек, қара палуан Жәнібек – бір адамның аты. Бұл Жәнібек Абылайды Орта жүзге хан көтерген. Батырлығы, адамдығы толыққан кезі екен. Арғынның бас адамы»³³⁹.

Шоң биге байланысты шежірелік деректерде оның жеке өмірінің кейбір тұстары ашылып айтылады, нақты айтқанда оның өмірге келу тарихы, әулиеден бата алуы, билік сөздері, әсіресе "құт дарыған" киелілік қасиеттері жайында. Торайғыр биге байланысты шежірелік деректерде оның батырлық қасиеттері, ақындық өнері мен шешендік сөздері, бет қайтпас әжеттігі, отаршыл патша өкіметі тарапынан тұтқындалуы, оның келіссөзге көнбеуі, төрелердің алдында ықпалды болуы, қазақтың жол-жобасын жақсы білгендігі, әке ретінде балаларын тәрбиелеу тәжірибесі, ұлтының мүддесіне берік болуы сияқты қасиеттер өте жақсы баяндалады. Мұса Шорманұлы туралы шежірелік деректе Мұсаның жастық шағы, әкеден ерте қалса да өз еліне аға бола білуі, сөзге шешендігі, саясатшылығы, орысша сауаты, халыққа берік қызметі, дарынды балаға қамқорлығы, дипломаттық қасиеттері. Мұса мырзаның

³³⁹ ҚР БҒМ ОГК, Бума 901 Мағзұм Ахметов. 33 бет. Тарихи әңгіме.

өліміне шығарылған жоқтау өлеңде оның қасиеттері туралы толық деректер берілген.

Шежіре деректері бойынша аты жиі айтылатын қазақ ақындары: Жапар ақын – Сүйіндік ішінде айдаболдың тәйгелтір табынан. Бала кезінде қорасаннан екі көзі кетіп, соқыр болған. Көтеш ақын Райұлы Сүйіндік ішінде күліктің сексен табынан. XVIII ғ. бас кезінде болған адам. Талай айтыстары бар, жеңілген жері болмапты. Бөрібай ақын Алтайұлы Сүйіндіктің Ақбура табынан шыққан. Қаблан ақын Бөрібайұлы. Кедей болса да сөзін сатпаған. Айтысы жоқ, шығарған тақпақтары көп. Сақау ақын Кеспелікұлы Сүйіндіктің, Орманшы табынан. Айтысы көп болған адам. XVIII ғ. Жәмішбай ақын қаракесектің қаракемпір табынан. Айтыстары көп, әнші де болған. XIX ғ. аяқ кезінде болған адам. Кемпірбай Бөгемейұлы ақын қаракесектің қаракемпір табынан. Айтыстары көп. Тоғжан Самай қызы ақын әйел. Атасы қаракесектің бергіс қызылқұрт елі. Әкесі бай болған, барған жері Сүйіндіктің Орманшы елінде Мәңгі деген бай. Сақау ақынмен айтысқан»³⁴⁰.

Шежіреде өткен дәуірлер туралы идеалдық көрініс Алаша хан тұлғасы, заманымен байланысты. Көшпелі руларды сырттан жаулап алған бір мықты ру болса жергілікті барлық рулар үстем болған сол рудың атын қабылдап, кейде кірме болып келген ру көшпелілердің ортасында үстемдігі зор басқа рудың атын алуға мәжбүр болған. XV ғ. көшпелі түрік ұлыстары найман, қоңырат, жалайыр, және т.б. құралған көшпелі рулар одағы пайда болған уақытта өз ортасына ортақ "қазақ" деген атауды алған. Тегінде этникалық емес, әлеуметтік мағынадағы сөз, сөз мәні сыртқы жауға қарсы тұру, "бір-бірін арқа тұту" мағынасындағы ұран. Көшпелілердің өмірі, тұрмыс-тіршілігі талабымен қалыптасқан рулық қарым-қатынас әдет құқы талабына айналған.

Мал өсіру кәсібімен көшпелі ғұмыр кешкен руларды ерте уақытта гректер мен римдіктер ортақ атпен "скиф" деп атады. Бұл логикалық тұжырым негізінде "қазақ" деген ұғым ерте уақыттан-ақ осы мәнде рулардың басын қосатын әлеуметтік ортақ мағынада қолданған. VII ғ. ұйғырлар, оғыздар мен басқа да өздері сияқты көшпелі рулар тарапынан жауланған уақытта олар өзара сіңіп тұтас ел болды. Рашид-ад-дин шежірелер жинағында тіркеген "Оғыз-нама" мәлімдеуінен берілген бұл туралы жазылған дерек бар:

³⁴⁰ ҚР БҒМ ОҒК, Бума 901 Мағзұм Ахметов. 33 бет. Тарихи әңгіме.

«Сырдария жағасын қоныстанған Оғыз, Қыпшақ арасында екі күшті тайпа жасаған. Біреуін «үш оқ», екіншісін «боз оқ» деп атаған. Қазақ өзінің арғы туысын «үш оқ» деп санайды, үш жүзге бөлінуі де осыдан шыққан»³⁴¹.

Ақсақал, би, батыр болу үшін халық ортасында абыройлы, елге ықпалды, билігін өз қабілетімен мойындата алуы керек еді. Сонымен қазақ шежірелерінің ішкі құрылымдық формалары ретінде мәтінде кездесетін таңба, ұран, антропоним, топоним, эпоним, этноним, геонимдер, т.б. шаруашылық-мәдени атаулар мен туыстық номенклатура ұғымдық таксоном ру мен тұлға, жеке адам мен социум, жалпы мәдениеттің тарихи дамуын түсіндіру құралына айналған.

³⁴¹ Марғұлан Ә. Коркыт туралы жазбалар // Қазақ әдебиеті, 1982, 12.11

ІІІ БӨЛІМ ШЕЖІРЕ МӘЛІМЕТТЕРІН ЗЕРДЕЛЕУ

1 ТАРАУ.

КИЕЛІ АНА, ҚАСИЕТТІ АТА-БАБА ТУРАЛЫ ШЕЖІРЕ

Қазақтың дәстүрлі қоғамдық санасында тарихи білім өз ата тегі, бабалар өткен жолы, рудың қалыптасуы мен ортасынан шыққан әйгілі адамдар және олардың тарихқа тәлім боларлық іс-әрекеттері туралы жиналып сақталған біліммен байланысты.

Тарихи дерек ретінде маңызды болғанымен, ата-тек таратуға байланысты шежірелердің мәліметтері ғылыми қатаң сыннан өткізуді талап етеді, қолдануда сақтық керек. Шежірелердегі ата-жұрт, қоныстану, көш туралы аңыздар көп жағдайда тектілігін дәлелдегісі келген шонжардың ықпалымен жасалған әрбір шежіре текті, игілікті, шарапатты адам, құл деген әлеуметтік бағамнан қалыптасқан. Олар шежірелерде жазылған.

Шежіреде рулардың шығу тегі жағынан көне әулет, текті жұрағат, құрметті орта, тегі Уыз ханның өзінен жалғасатын деп көрсетеді. Тексіз оғыз тегіне жатпайтын тат, қалмақ, қызылбас, т. б. деп шежіре көрсетеді. Шежіре халықтың нақты этникалық байланысын айтады, бұрынғы аңыздар тұрмыс жайындағы патриархалдық ақсүйек, олардың идеологтарының өңдеуінен өткен³⁴².

Насабнамалық білім дамуында зандылық бар, ата-тек тарату жүйесінде біршама буын есімдері ұмытылып, төтелеп түседі, кейде жалған генеалогиялық кестелер жасалады, арада талай ұрпақ есімі аталмай қалады. Жеті атасының басында тұрған адамның есімі сақталып, қалған буын сақталмайтыны секілді өз зандылығы кездесуі, саналы түрде, бейсана түрде де қалыптасады. Саналы түрде болса, шежіре – ата-текті айтушы кейде көп әйелді адамның бірінен болса, арғыдағы күндес аналардың ұрпағын айтпай, атамай бүгіп қалады³⁴³.

³⁴² Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – А., 1991. – 288 б.

³⁴³ Шежіре тарқатқан А. Әділханұлы қажы әңгімесінен – М.А.

Тоқалдан туған баланы кейде шежіреге қоспаған. Ортадағы бір атадан күмәнді жағдайда тараған болса, біле тұра жасырады. Сондықтан "жеті ата жібінің арасында үзік-кетік қалады, сол сияқты себептерден шығады; санаға салынбай айтқанда пәлендей рудын атасынанбыз деп, асығыстықпен, иә сөз қысқарту үшін жетінші атасын ғана айтады. Мысалы, бірде үш адам үш түрлі шежіре жазып, таласып, "моллеке қайсымыздікі дұрыс" деп Мәшһүр Жүсіпке келіпті. Мәшһүр Жүсіп тыңдап болған соң: «Арғыннан әрі барсаң адасасың, ми қатырып көп шежірені не қыласың. Ол уақытта сен де жоқсың, мен де жоқпын, білмегенге мұнша неге таласасың» – депті. Мәшһүр Жүсіптің сөзі қазақтың арғы тарихын баяндауда шежіре мүмкіндігі шектеулігін білдіреді.

Қазақтың шежірелік деректерінде субъективті тұстары, кемшіліктері, шектеулері көп: кісі аттарына байланысты дәлсіздіктер, жалқы есім мен жалпы есімнің шатастырылуы, шежіредегі ата-баба есімдері мен олардың руларына тән ұран, таңба атауларының шатастырылуы т. б. болады. Бұдан басқа – этносқа тән генеалогияның сатылауындағы сәйкестіліктің сақталмауы; аноханизм, этностық топтардың даму деңгейлері, уақыт кеңістігінің арасындағы сәйкессіздік; шежіре жүйесіндегі сатылы-иерархияда бірізділіктің сақталмауы; қазақ руларының геосаяси, геоэкономикалық, табиғи-географиялық кеңістіктердегі әкімшілік-аумақтық құрылымдардың – мемлекет, хандық, қағандық, ұлыс, ру бірлестіктері, елдермен генеалогиялық даму өрісімен сәйкессіздігі байқалады³⁴⁴. Қазақ шежірелеріне ортақ кемшіліктер осы мәселелер төңірегінен табылады.

Насабнамалық білім жүйесі - көшпелілердің дәстүрлі санасының қоғамдық іргетасы, білімді реттейтін негізгі ментальдік құрал. Этникалық топтардың ел ішінде қалыптасқан дәстүрлі сипаттары шежіре баянында ролін елемеу дұрыс ұстанымның бірі. Тарихқа қатысты барлық білім мұралары халықтың генеалогиялық жүйесіне негізделген. Дәстүрлі қоғамда өз заманын тану амалдары – өткен дәуір жолын түсініп-білу арқылы жүзеге асады.

Генеалогиялық білімнің қалыптасып дамуы қоғамы талаптардан туындаған. Қауымның ата-тек білім мөлшері, көлемі, мазмұндық ерекшеліктері өз қажетіне қарай қалыптасқан. Насабнаманы көбіне халықтың белгілі әулеттері, әлеуметтік топтары өз пайдасына артық

³⁴⁴ Қайдар Ә. Қаңлы (тарихи шежіре)... – 388 бетте

жаратқан. Дәстүрлі қоғам туралы генеалогиялық білімді қолдану мақсаты шаруашылық-тұрмыстық ұйым ерекшелігіне, кәсіп-қауымдық қатынастың жағдайына орайлас болған.

Тұрмыс-тіршілік негізіне мал шаруашылығын айналдырған халықтар мен шаһар болып қала мәдениетін қалыптастырған халықтарда, егіншілікті негізгі кәсіп етіп, сауда-саттық, айырбасты дамытқан әлеумет пен сахаралық көшпелі жұрт ортасында генеалогиялық тәжірибе әртүрлі мәнге ие болды. Негізінен, генеалогияға ерекше мән берген, ата-тек туралы білім сақтағандар - мал баққан, мал шаруашылығымен айналысқан халықтар. Иранда насабнаманы бақташылық шаруашылығымен жүрген халықтар сақтайды.

Өз тегін ақсүйек әулеттен жария еткен саяси аристократия үшін шежірелік генеалогия маңызы саяси-құқықтық институт дәрежесінде болған. Насабнаманың баяндалу тәртібі, генеалогия білімінің функциялық қажеті, шежіре формалары ерекше қалыптасқан. Этностық ойлау белгілері, наным-сенім, ырым, космологиялық түсініктерді сақтау жағынан архаикалық қасиеттері артық түрік халықтарында, қазақта генеалогиялық білім жүйесі, аруакқа құрмет ету әдеттері, мифология, тарихи білім, тұрмыс тәжірибесі, ұлттық салт-дәстүр, әдеп, қожалар дәріптеген сахабалар рауаяты мен мифология біте қайнасқан.

Генеалогиялық білім жүйесі ертеден сақталған түрік жұртында аруақты құрмет қылу дәстүрі көпфункционалы мәнге ие болған. Шежірелер көшпелілердің экоантропологиялық жағдайында, тұрмыс пен жылқы шаруашылығы үшін қажетінше қызмет атқарды. Қазақ қоғамының дәстүрлі қатынастар тәртібінде азаматтық құқық нақты бір рудың мүшесі болуымен ғана беріледі, басты шарт осы болған. Қазақ руы құрамында болу – ел қатарына кірудің бірден бір жолы.

Рудан тыс болғаны жеке құқығы жоқ қызметші, құл, төлеңгіт бола алатын. Көшпелінің жеке және қоғамдық қарапайым өмірі ру құрамында басталып, ру құрамында аяқталатын. Рудан тыс ол ешкім емес еді. Рудың ішіндегі билік ру ақсақалының қолында еді. Олар патриарх, старейшин еді. Билері билік айтып, батырларының ерлігі зор сарбаз еді, - деп П.П. Румянцев жазған³⁴⁵.

³⁴⁵ Румянцев П. П. Уезды Жетысу. – А., 2000. – 336 с.

Ұлттық сананың тұғыры шежіре сияқты қазақтың тарихи төл дәстүрі еді, «рулының оғы қалса табылар, / Жалғыздың тартатұғын жағы қалса табылмас», – деген Бұқар жыраудың айтқан толғау сөзі осы тұрғыдан мағыналы³⁴⁶. Мал шаруашылығы ретімен көшпелі тұрмыс кешкен түрік, туыстық негіздегі қауым. Қазақ қауымының тарихи қалыптасқан рулық жүйесі жеті ата, үш жұрт ретімен жүйеленетін болған. Рулар ішінде аталар қыз алыспады. Рудың өз алдына таңбасы мен ұраны болды. Рулық қауым ірі жылқы мал шаруашылығын ұйымдастыруда, сыртқы жау, дұшпаннан сақтану үшін ұлт ынтымағын жарастыруда, әлеуметтік тұрғыда өзара жатсынбау, некеде тазалық сақтау, ескі жұрт жерлерге қауым болып иелену мәселелерінде маңызды қызмет атқарды.

Туыстық қатынас негізінде құралған қазақ қоғамы әлеуметтік-саяси өмірде, көшпелі тұрмыста генеалогиялық тұрғыдан реттеу принципін ұстанған. Бұл туралы қазақтарды зерттеген Су Бйхай: «осы шежірелерге сай руларға жайылым бөліп беріп, аламан-салық және сарбаз жинады. Рулар арадағы шараларды т.с.с. істерді бітірді. Сондықтан шежіре үстемдік жүргізуші топтар жөнінен алғанда, неде болса орны өгейситін орында тұрды. Ал халық бұқарасы жөнінен алғанда, қазақтарда жеті ата араламайынша бір-бірінен некелеспеуді шарт ететіндіктен, шежірені білу қандас-қарындастардың бір-бірімен үйленбеуіне мүмкіндіктер берді» - деп тиянақтап жазған³⁴⁷.

Орыс зерттеушісі Б. Юзефович «қазақтар өзінен жоғары он төртке жуық атасының атын біледі, тіпті, біршама толық қазақ генеалогияларын жинап құрастыруға болады. Өйткені олардың әрбір қазағы өзінің ата-бабалары жайын неміс аксүйек барондары сияқты жақсы біледі және өзінің тектілігін мақтан тұтады» - деп жазған болса³⁴⁸, қытай ғалымы Су Бйхай «әдетте, әрбір қазақ азаматы өзінен бастап жеті атасының атын жатқа айта алады. Тек ата-анасынан жастай айырылған жетімдер ғана ата-бабасының атын білмейді. Жеті атасын білген ұл, / Жеті жұрттың қамын жер. Өзін ғана білген ұл, / Құлағы мен жағын жер. (Халық мәтелі). Қазақ арасында "Жеті атасын білмеген – жетесіз" деген мақал осыдан

³⁴⁶ Қалқаманұлы Б. Шығармалары. – А.: Мұраттас, 1992. – 94 б.

³⁴⁷ Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 2005. – 177-178 бетте.

³⁴⁸ Юзефович Б. О быте киргизов Тургайской области // Русский вестник. – СПб, 1880. – Т. 146. – С. 798-832. – 802 бетте

қалған, жеті атасын білмеу, жетімсіздіктің салдары» - деп ескертеді³⁴⁹.

Ә. Бөкейхан «Қазақтың тарихы» атты еңбегінде «тарих дейтін бұрынғы өткен заманның жайынан сөйлеп тұратұғын, бұрынғы өткен кісілердің ісінен хабар беретұғын бір ілім. Қазақтың көбі оны шежіре деп айтады» деп жазды. Насабнама – уақыт сипатын білдіретін таным, өлшем категориясы болса, тарих – хроника, уақыт мағынасымен өзектес ұғым. Осы жерде тарих пен насабнаманың өзара байланысын аңғарамыз. Қытайда қазақ шежірелерінің баспадан шыққан бірнеше нұсқалары бар³⁵⁰. Насабнамалық уақыт отбасы, ру, халықтық уақытынан құралады. Сонымен бірге, генеалогия – ұрпаққа берілетін білім жиынтығы, ата мұрасы. Насабнамалық мұра – әлеуметтік әлемнің моделін қалпынша келесі ұрпаққа жалғастыру. «Қазақ шежірені жырдай анық айтады. Ал кейбіреулері тіпті бүкіл қазақтың үш жүзінің шежіресі мен жетпіс-жеті атасын жатқа таратады», - дейді³⁵¹.

Өткен ғасыр басында қазақ даласына келген төңкерісшіл күштер өзінің мақсат-мүддесін іске асыруға қажетті әлеуметтік институттарды енгізу үшін бұрынғы әлеуметтік институттарды жоюы тиіс болды. Сондықтан аннексияны мақсат тұтқан сырт күштер үшін бұлардың генеалогиялық жіктерін жақсы білу тиімді болған. Шежірелерді қазаққа ұмыттыруға тырысып, қазақтың өмір шындығын өз ырқына қарай бұрып, қазақтың қауымдық ру-туыстық жүйесіне негізделген әлеуметтің ұлт моделін жоюға бет бұрды.

Шежірелік деректер - келесі ұрпақтарға жалғасатын білім. Тәжірибе жиынтығының түп қазығы әлеуметтік шындықтың генеалогиялық құрылымы болуы тиіс. Қоғамның әлеумет-тарихи жадының іргетасын генеалогиялар ғана құрайды. Барлық маңызды әлеуметтік деректер көшпелілер қоғамының жалпы ортақ насабнамалық құрылымына орайлас, сол жүйенің жігіне байланыстырады.

Генеалогия тарихи санадағы уақыт, кеңістік қызметін де атқарады. Генеалогия – адамның өмір бастауларын тарихи дәуірлерге, аты аңызға айналған ұлы бабалардың өмір тұңқығына бойлатқан. Замандар дерегі барлығына ортақ бір үлкен биография.

³⁴⁹ Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 2005. – 177 бетте.

³⁵⁰ Дәулетханұлы Ә. Қытайдағы қазақтар шежіресі және оның жиналып зерттелуі аясында // Қазақ шежірелері және ұлттық таным. І. – 36-41 бетте

³⁵¹ Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 2005. – 178 бетте.

Шежіре сөзінің этимологиялық мағынасы, семантикасы "жады" ұғымы болуы кездейсоқ емес. Өткен оқиғаларға байланысты түрік-моңғол жұртының этноәлеуметтік жағынан күрделі көшпелілік қауымдастығының құрамында болып, сондағы әлеуметтену процесіне қатысқан барлық рулар мен әртүрлі ел қауымдарының барлығын біріктіретін ортақ бір «тарихи жады» қалыптастыру керек болды. Соның нәтижелерінде «Алты алаш шежіресі», «Қазақ шежіресі», «Қарақалпақ шежіресі», «Қырғыз шежіресі»³⁵², «Түркмен шежіресі» сияқты әртүрлі қауымдар мен ұлт-ұлыстардың шежірелері қалыптасып отырған.

Генеалогиялық білім – ой қорыту, ой елегінен өткізу амалдары жолымен өзінің әлеуметтік кеңістікте, әлеуметтік иерархияда орнын көрсетеді, өзіндік биографиясы мен оның барлық сатыларынан өтуі арқылы биографияға субъективті бір мағына беретіндей мәнге ие болуы тиіс. Сондықтан генеалогиялық білім - үнемі қозғалыс үстіндегі үрдіс, яғни шежірелер «ел жадында өмір сүретін, ұрпақтан-ұрпаққа рухани мирас ретінде үздіксіз ауысып, соның барысында ылғи өзгеріп, жаңғырып, жаңаланып отыратын жанды құбылыс»³⁵³.

«Көшпелі тұрмыс рулық жүйеге динамикалық қасиеттерді берді, соның арқасында ғана олар өмірдің, саясат пен биліктің үнемі өзгеріс жағдайына икемделе білді. Бұл динамикалық қасиетті рулар аннексиядан кейін жоғалтып, отырықшы, жатақ тұрмысқа өтіп, рулар өз қызметін тоқтатақаннан кейін олар тек генеалогиялық бірлік ретінде қабылданатын болды»³⁵⁴.

Тоғыз атада би болу жолы, сол хандық қызметке пісіп-жетілудің кепілі, тектілік қасиеттерді өз бойына жинау мақсатында болған. Қазақ руларының құрылымдары белгілі дәрежеде дәстүрлі қоғамның әлеуметтік-саяси моделі. Осыған орай қазақ генеалогияларының деректері әлеуметтік байланыстардың сырын түсініп, қазақ халқының тарихи этникалық тұтастығын анықтауға негіз болады.

Тарихи-генеалогиялық фактілер – шежірелердің негізгі мазмұны, іргетасын құрайтын тарихи айғақтар. Факт – шындық

³⁵² Молдобаев И.Б. Этнокультурные связи кыргызов в средневековье. – Бишкек, 2003. – 154 с.

³⁵³ Қайдар Ә. Қаңлы (тарихи шежіре). – А., 2004. – 610 б. – 386-387 бетте

³⁵⁴ Акинер Ш. Формирование казахского самосознания. От племени к национальному государству. – Алматы: Ғылым, 1998. – 136 с. – 237 бетте

және шындықтың нақты көрінісі, айғағы. Айғақтар – шындық тетіктері. Шежірелердегі тарихи-генеалогиялық фактілерді нақты тарихта орын алған оқиғалар деп қабылданатын тұстар аз емес. Бірақ шежірелердегі айтылған фактілер уақыт өлшемі жағынан қаншалықты ертеде өткен және көне болғанын, қоғамда оның рас орын алғанын, айтылған деректің шындыққа сәйкес, сәйкес емес болуын көрсетуі зерттеу әдістерінің жетік болуына байланысты. Тарихи айғақтар өткен тарих туралы баяндау үшін және айтылған ойларды фактілермен суреттеп дәлелдеу үшін керек. Тарихи айғақ фактілік шындықты сипаттап отырған дерек авторының айтып отырған өз сөзі.

Қ. Халид еңбегінде берілген деректер ауызекі айтылған сөз екендігі көрсетіліп, нақты айтушы адамның есімі келтіріледі, оның айтқан сөзін сол қалпында жазады. Сөйтіп Қ. Халидтің шежірелерінен өзінің әкесі Халидтің, Ахмад шайх, Хамид қария Марғұлани, Миан Солих хазірет, Ысқақ қария Наманғани және т.б. ауызша дерек беруші қария тұлғалардың есімі айтылады. Немесе, бұл әңгіме жазушының әкесінің аузынан алынған деп Құрбанғали Халид ескертіп кетеді. Мысалы: «Қари Хамид Марғұлан былай дейді: «Бірде намазға дайындалып жатқанбыз, азаншының «қырындар, өлтіріндер» деген айғайынан шошып жүгіре шықсақ, көшелердегі кісі қырғынынан жан түршігерлік... Шынында Шерәлі ханның 1856 жылға дейінгі 15 жылдық билігінде қырғыз бен қыпшақ үстемдік ететін әр қала әкімі: Нармұхаммед датқа, Жұмабай датқа, Мырзат датқа, Хал Мұхаммед датқа, Өтенбай фарманчи (әскер басы) – бұлардың әрбір қалада қара чиғанға (қыстақтары қара халық) билік еткендер еді. Нәтижесінде бұлардың барлығы жазаға тартылды. Бұл оқиға тарихта «қыпшақ заманасы» деген атпен қалды...» – дейді. Шежіре баяндаушы субъект туралы Құрбанғали Халид өз дерегінде осылайша көрсетеді.

Барлық шежірелерді осындай дәрежеде айқын, нақты сілтемелері көрсетілген деректік туындылар дей алмаймыз. Шежірелердің субъективті тұстары әлде қайда көп. Шежірелердегі нақты айтылған дерек, мағынасы мен табиғаты жағынан бір тарихи оқиғаның нәтижесі тұрғысынан объективті сипатта болғанымен, бұл деректі айтушы адам пенде, тарихи сөз жеке пікір, ой тұжырым. Өз ойының қорытындысы ретінде дүниеге келгендіктен, шартты түрде

қалың әлеумет қауымның бір өкілі ретінде, өзіндік психологиялық түсініктері тұрғысынан сөйлейді.

Бұл жағдай субъективті құбылыс. Мұндай субъективтілік факторды игеру үшін, қария сөз деректерін тарихи шындықтың басқа тарихи фактілерімен салыстыру қажет. Сөйтіп дерек фактілері мен шындық фактілерінің жігін ашу - зерттеушінің басты міндеті, осыған қол жеткізген уақытта шежірелік дерек фактісі ғылыми-тарихи фактілерге айналып, факт – білім жүйесі айналымына енеді. Шежіредегі рулардың рулық негіздегі туыстық жүйленуі әлеуметтік иерархияның тарихи сипаттамасы ретінде берілген. Оның қалыптасуына әр рудың өзінше әл-қуаты әсер еткен. Осы жағдайды сипаттайтын көптеген мысалдар шежірелерде, тұрмыстық фольклорда, халық шығармашылығында да бар.

Қазақтың туыстық, рулық қатынастарын сипаттаған П.П. Румянцев: «Қазақтардың мәдени дамуында жеткен дәрежесін социология жағынан патриархалдық-рулық тұрмыс деп атаймыз. Бұқара халық феодалдық дәуірге тән сословиеге бөлінген, бірақ капиталистік дәуірдің таптарына ұқсамайтын рулардан құралған. Ру белгілі бір рубасының ұрпағы болған өзара туыстық қатынасы бар азды-көпті бір топтың басын қосқан, ең маңыздысы, олар бәрінің қаны бір туысқан екендігін біледі. Басқа рулардың осындай бір атадан тарағанымен, ортақ ру таңбасы, ұраны бір болуымен, рулық туыстық сана уақыт өте келе рудың ішіне өз еркімен немесе еріксіз кірген адамға да тарайды. Сырттан келген кірмелердің үлесі олардың өсіміне, одан да кіші ру топтарының пайда болып орай көбейе түскен. Қаны жағынан туыстық қатынастардың мәні жоғалса да, рулық ынтымақ бұзылмаған, әлсіремеген, ол әлеуметтік ұйымның өте консервативті принципіне айналып, қазақтардың ортасында осы күнге дейін жалғасып келеді»³⁵⁵.

Көшпелі қауым жағдайында әлеуметтік және тарихи контексте өзінің орнын табу үшін нақты индивидуум өз генеалогиясын білуі тиіс болды³⁵⁶. Түркмен руларының аттарында түркмен халқының құрамына кейін енген этникалық компоненттер де кездеседі. Олардың көбісі қазақ, қарақалпақ, өзбек, қырғыз сияқты қоңсылас түрік халықтырының руларына тән этнонимдерде кездеседі: тана

³⁵⁵ Румянцев П. П. Уезды Жетысу. – А., 2000. – 336 с. – 35 -38 бетте

³⁵⁶ Акинер Ш. Формирование казахского самосознания. От племени к национальному государству. – Алматы: Ғылым, 1998. – 136 с. – 83 бетте

руы текелерде, жәуміттерде, ерсары – қазақтарда, қырғыздарда бар; саят руы салырларда, ерсарыларда, өзбектерде; барақ руы жәуміттерде, Нұрата – түркмендерінің ортасында, қазақтарда, қырғыздарда; жәнібек пен едіұрық – сарықтарда, қазақтарда, қырғызда және басқаларында; кенегес пен шағатай – сақарларда; қыпшақ – әлиелі, қарлық – арабашыларда; қалмақлы – ерсарыларда; тибет – сарықтарда; мугол (қазақта мұғал деген ру – М.А.) – Шәржау салорларында; қарамугол – аландардың және басқаларының ортасында³⁵⁷.

Ортағасырдарда орын алған анық этностық байланыстары негізінде түркмендер Сүйін хан (Сайын хан) мен Есен ханның ұрпағы болып есептеледі. XVI ғ. Есен ханды түркмендердің құрамына арабашы, абдалы, шәудір, игдыр, гөклен, және т.б. рулар кірген. Ал сүйінхандық түркмендер құрамына солор, еймүр, сарық теке, жәуміт, сырттағы ерсары солорлары кірген.

«Қазақтың шығу тегі туралы Рахметолла Шынай: «Қазақ деп дәл қалай аталғаны туралы нақты байлам жоқ. Елсізде жаралы Қалған Қалша Кадыр деген батыр жігітке аспаннан аққу, қаз (пері) келіп су тамызған. Жігіт сол пері қызымен некелесіп, олардан туған баланы қазақ деп атаған дейтін аңыз бар. Біреулер айтады, үнемі қаздай тізіліп көшіп жүретін болғандықтан қазақ атанған деп. Енді біреулер ежелгі қазақ жерін мекендеген Сақ, Каспи, Казар, Аз тайпалары арқылы қалыптасқан атау деседі. Және біреулер ежелгі түрік тіліндегі мағынасынен «еркін көшіп жүретін адамдар» деген мағынадан түп-төркінін іздесе, дана Абай: «Арабтар орта Азиядағы көшпелі халықтарды «Хұзағи» деп атаған дейді. Қаз және ұзақ дейтін екі құстың атынан біріккен деп, ержүрек, батыл, еркін деген мәнді білдіргенін айтады. «Қас» шын, нағыз және «сақ» тайпа аты деген екі сөзден құралған болжам жасалған. Әйтеуір қалай айтылса да қазақ атауы дала мен еркіндікке ерлікке жуық екені даусыз»³⁵⁸.

Шежірелердің жоғарғы генеалогиялық сатылары қазақ социумының әскери, шаруашылық принциптерімен құралса да, анығы кез келген тарихи-мәдени ақпарат генеалогиялық принциптері негізінде түзілген. «Егер осы шежірені этностың,рудың, белгілі адамдардың тек-тамырын тарататын жалаң

³⁵⁷ Васильева Г. П. Этнографические данные о происхождении туркменского народа. – 2-3 бетте.

³⁵⁸ Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре. – 57-58 бетте

генеалогиялық схемалар түрінде ғана емес, сол схемаларды түсіндіретін, әрі негіздейтін қою мазмұнды әңгіме, хикаят, эпсана, аңыз, тіпті мифтік құрылым ретінде қарастыратын болсақ, онда оның фольклорлық дәстүрдің іргелі заңдылықтарына толық сәйкес этномәдени қызмет атқарғанына көз жеткізуге болады, яғни, шежіренің сюжет құрайтын мотив шарттылығы, вариативтілігі» бар - дейді Н. Әлімбай³⁵⁹.

Қазақтың генеалогиялық құрылымы туралы жазған Л. Леваневский былай дейді: «Шыңғыс хан күйреткен Анас ұрпағынан барған үш жүз әскері монғолдардың тұтқынына түсті: олар өз жұртына оралмай, Қытайда тұрса да дінін тұтып, монғолдармен бірте-бірте араласып кетті; сондықтан қазақты арабтың ұрпағы демей, көбі монғолдың үрім-бұтағы деп есептейді. Бұлар өсіп-өніп бірте-бірте өзіне "үш жүз баласы қазақ" деп аталған. "Қазақ" деген сөз көне парсы тілінен шыққан, оның мағынасы "қарауыл" деген сөз. Қытайда бұратана халық ретінде қуғын көрген қазақтар, ол жерден Әбілқайыр бастауымен батысқа қарай жылжып Сырдария, Қара төбе және Жанкент жаққа келіп орналасқан; көшпелі халық ретінде бұл жерде көп бөгелмей-ақ Жем және Жайық, ал біршамасы Еділ өзендері бойына қоныс аударды»³⁶⁰.

Шежірелер түсіндіру дәстүрі ретінде туыстық қатынастар туралы түсінік беруі керек. Осындай түсіндірулердің мәні кейін тарих пен антропологиялық ілімге айналып, этникалық элементтерді суреттейді. Мысалы: бір бозбала бір рудың қызына үйлене алмады... шежірелік білім қандай рулар бар екендігін, оның ішінде қайсы рулар қонсы болғанын, қандай тәртіппен құдандаласу керектігі жайлы түсіндіреді. Рулардың ата-жұрты ретінде Маңқыстау – текелерде, шәудір, кейбір жәуміттер және т.б.), Нұрата таулары – нұрқарабайырларда және Бұқара – шәудірлер, игдыр және т.б., Хауаразмның Уызы – Алаша тайпалары жерлері көрсетіледі³⁶¹. Жеке тұлғалардың генеалогиясы туралы деректердің нақты автобиографиялық зерттеулерде, немесе авторлардың шығармалар жинағына қосымша ретінде жүретінін кездестіреміз.

³⁵⁹ Әлімбай Н. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеудің ілкімді принциптері... – Астана, 2005. – 162-163 бетте

³⁶⁰ Леваневский Л. А. Очерки киризских степей Эмбенского уезда // Тургайская иллюстрированная газета. – 1896. – №№ 28, 83.

³⁶¹ Васильева Г. П. Этнографические данные о происхождении туркменского народа. – М., 1964. – 3 бетте.

Қазақтың үш жүз құрылымы туралы шежірелерде әртүрлі пікірлер бар, соның бірінде: «Қазақтың жүз деген үшке бөлінуі менінше үш арыс атаға бөлінгеннен гөрі, үш жүздің сапқа, әскерге, бөлінгені деген ұйқастар дұрыс болуға тиіс. Себебі, біріншіден, сол жоғарыдағы айтылған үш жүзге бөлінгендерде әрқайсының нәсілі, нәсіл рулары араласып жатады, ал, екіншіден, елдердің мекендеген өлкелері, қоныстары аралас болуына байланысты айтылған болуы керек»³⁶². Бұрынғы хандар соғысқа барғанда қосынды үш бөлек қылады екен. Бір бөлігі кезуілші деп оқшау бөлек алдында жүргізеді. Бір бөлігін тосқауылшы деп ханды ортасына алып, орта буында жүреді екен. Бір бөлігін салықшы деп запас аттарымен кейін ұстайды.

«Қазақтың баласы Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс дейді. Осы үш арыстан өсіп-өніп үш ру ел болады. Үш жүз атанудың себебі жаудан қорғану үшін. Үлкені Ақарысқа «сен бір жүз кісі шығар» дейді. Ортаншысына «сен бір жүз кісі шығар» дейді. Кішісі Бекарыстың тұқымына «сен де бір жүз кісі шығар» дейді. Сол себепті Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз деп атануы себебі осыдан дейді»³⁶³.

Насабнамалық аңыздарда қазақ жүздерінің құралуы саяси-әскери принциптер негізінде қалыптасқаны түсіндірілсе, ғылыми зерттеулерде оның қалыптасуы геоэкономикалық себептері жағынан басым түсіндіріліп келді. Жүзді рулық одақ ретінде қабылдауға болады. Оның ұйытқысы ірі тайпалар болды. Мысалы, Ұлы жүзде – үйсін, Орта жүзде – арғын, кіші жүзде – алшын аталуы осыдан³⁶⁴.

Қазақ шежірелері, сайып келгенде, қазақ жүздерінің рулық негізі мен әлеуметтік тұрғыда байланыстар барын нақты көрсететін тарих. Үш жүз ұғымының аумалы мағынасының бірі үш жұрт туралы ұғыммен байланысты. Әр жүздің ішінде озық рулары болған. Оларға шежірелерде халықтың тарихи санасы тарапынан баға берліген. Мысалы: «Бұрынғылар айтқан сөз дейді: "Алшын болсаң адай бол, арғын болсаң алтай бол, үйсін болсаң сиқым, жаныс, ботбай бол. Найман болсаң қаракерей, садыр, матай бол...

³⁶² БҒМ ОҒК, № 1743 бума, № 4 дәптер. Сейітқали Ыдырысұлы. Абай ауданы, Семей облысы. Қазақ халқының қысқаша шежірелері. Бұдан соң барлық қазақ рулары және Тобықтының рулары жазылған.

³⁶³ БҒМ ОҒК, Бума № 1611 – Қазақ рулары туралы (араб әрпінде). – 1959.

³⁶⁴ Әмірбеков Ш. Қазақ жүздерінің пайда боуы туралы // Қазақ тарихы. – 1994. - №3. Б. 12-18. – 17 бетте.

"Тышқанның да сәуірі болады" деседі, алтай – арғынның сәуірі болған. Алтайдың бай бәйбішесі қанжығалы Піспекбайдың қызы Байбике»³⁶⁵.

Қазақтың шежірелік санасында әлеуметтік кеңістік өз жұрты, нағашы жұрт, қайын жұрт атты үш түрлі сегменттен құралған. «Күйеу жүз жылдық, құда мыңжылдық» деген мақал тарихи-әлеуметтік мағына береді. «Құдық түбі шыммен бекіп, бітеледі, дау аяғы қызбен бітеді» деген шежірелік ұғым әлеуметтік қатынастардың бір қырын көрсетеді.

Шежірелік деректердің біршама мәліметтері рулардың өзара үшжұрттық қатынастарын ішкі мәнін қамтып сөйлейді. Осыны шежіре деректерінен алынған төмендегідей қысқа мысалдармен суреттеуге болады: «Жансарының бәйбішесі Қарауыл Қаражігіт бидің қызы екен». «Түменбайдың әйелі Қуандық 12 мың жылқысы бар Сапақ байдың қызы екен. Аты – Ақбет, әйелдерге "болыс енем" атанған». «Жарылғаптың әйелі Қуандық Тілеш–Тілеулі бидің қызы, аты – Ұлжан». «Бесімнің бәйбішесінің аты Бөктік. Қыпшақ Қатықолақ мергеннің қызы». «Шындығында Әбілқайыр Шыңғыс әулетіне жиен. Атап айтқанда Өзбек ханның үлкен қызы Үриябанудан туған. Үриябану Қорасан әміршісі Гилауыз (Қылауыз) Шайбанидің әйелі болған».

«Тайтеке Қаржас Анайға қызын бергенде қалың малға осы Ақбет таудан жер алып көшіп келіпті». «Телеуден үш жігіт Өтебай деген байға жиен болып келген. Солардың біреуі Өтебайдың қызын алып, содан қайтып келіп "нағашыларымды тап" деп, Телеу жаққа кеткен. Әйел үш баласын осы жаққа жіберген. Содан олар осы қаржас жеріне келіп өніп-өсті». «Қуандықтың алты баласы ат арқасына мініп, соңына еріп, жасаққа жарағанда Сүйіндіктің отауы сонда түріліпті, қатыны Ұлы жүз – үйсін Өгіз бидің қызы екен дейді.

Осы мысалдан байқап отырғанымыздай шежірелердің руларға қатысты деректері ең алдымен руаралық үш жұртты әлеуметтік байланыстыру ретімен сәйкес келеді. Үш жүздің қалыптасуы туралы деректер шежірелерде әрдайым үйсін, арғын және алшын сияқты үш түрлі негізгі ру атымен байланысты.

Қазақтың дәстүрлі отбасы және туыстық, рулар тарихы арқылы есте сақталған аяулы аналар туралы мәліметті шежіредегі деректерден табамыз. Тарих жасаудағы ана болмысы туралы

³⁶⁵ Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.

айтатын қазақ мақалдары да көп. Шежіреде әйел заты қазақ руларын бірлестіруде, ұлтты құрауда консолидациялық қызмет атқарғаны айтылады. Қазақтағы құдандаластық қарға тамырлы жүйе жасау арқылы ру одақтарын өзара жақындастырып тұтас ұйыстырған, хандық құруға консолидациялық ролі болған.

Шежіреде әйел затын және туыстық қатынас ретін білдіретін қыз, бойжеткен, әйел, қатын, бәйбіше, тоқал, бибі, ана, апа, шеше, әже, қалыңдық, келін, жеңге, күң деген мағынадағы ұғымдар бар. Шежіреде гендерлік жағынан тарихқа қатысты негізгі мәліметтер көбінесе ер кіндікті адамдардың ата-тектерін өрбітумен байланысты. Бұл жағдай көшпелілердің дәстүрлі әлеуметтік-шаруашылық қатынастарының негізгі институттары патриархалдық сипатта дамумен тікелей байланысты. Бірақ бұл шежіре әйел заты туралы деректі тыс қалдырды деген мағынаны білдірмейді.

Әлем халықтары өз тегін бірі – ата жағынан, бірі – ана жағынан артық айтып өрбітеді. Кейбір халықтарда генеалогиялық білім негізінен тек ата тегі туралы айтса, басқа халықтарда ата және ана тегі туралы генеалогиялық білімді дамытып, енді бір халықтарда тек аналық тегі туралы генеалогиялық білім жалғасуы қажет деп білген. Осы тұрғыда қазақ ортасында шежірелер мазмұнында негізінен ата-баба тегі туралы өрбіткенімен, кейбір қария сөздерде ана жұрты, нағашылар кім болғандығы жайлы да айтылады. Мұның өзі туыстық ретіне ерекше әсер ететіні белгілі.

Қазақта ұрпақ өсімі бірнеше рулардың анасы болған үлкен ана туралы баяндайтын шежіре бар. Мәшһүр Жүсіп былай жазады: «Баяғы Бегендіктен Оразгелдіні, Сүйіндіктен Суғыншыны тапқан қатын Сүйіндік өлген соң байға тиіп кетіп, қуандықта Темеш деген елде Оразды тапқан. Бала күнімізде қариялар аңыз қылып айтып отырушы еді: "бір қатын бес елді өсірген екен" деп³⁶⁶. Кіші жүзде «Күнжан сұлу әрі ақылды әйел болған», он екі ата Байұлын құрайтын өскен үш тайпаның анасы деседі. «Ертеден кәріқұлақтан атадан-атаға айтылып жүрген Беріш, Таз, Адай үшеуі бір ананың сүтін емген деген» сөз шежірелік деректе сақталған³⁶⁷.

Қыздың ұзатылған жерінде аналық қасиеті, даналығы, әдептілігі, ақыл-даналық қасиеттері арқылы ұлағатты мінез-қилығымен дүйім жұртқа, бүкіл ұлысқа ұйытқы болған, өрленіп

³⁶⁶ Мәшһүр Жүсіп жазған «Қазақ шежіресінде»

³⁶⁷ ҚР БҒМ ӨӘИ ТҚБ, 680 бума. 3-4 дәптер. Қазақтың қысқаша шежіресі. – 1936. – 34 б.

өсіріп, өрісін ұлғайтқан аналар атаусыз еш шежіре тарихтан қалмаған. Дәлелдер көп. Мәшһүр Жүсіп: "Мейрам сопының бәйбішесі Нұрпая Кіші жүз Құддыс бидің қызы еді.", - деп бастап, Мейрам ұрпағын Нұрпая ананың даналығын және ата-жұртын іздеп келіп Сүйіндікке еншілес етіп төрт ұлы Төртуыл атанған бірлестігі құрғанын тамаша үлгі етіп айтады. "Сүйіндіктің әйелі үйсін Өгіз бидің қызы еді» деп, Нұрпаядан басталған және оның төртуылдан тараған ұрпақтың бірлігін тамаша сақтағанын үлгі етіп әңгімелейді.

Қазақ халқы туыстық ретін үш жұрт деп белгілей отырып, өзінің тікелей туыстары ретінде әке жағынан бірге туғандарды, одан кейін ана жағынан туыс нағашы жұртын және неке жағдайына орай қалыптасқан қайын жұртын атап реттейді. Туыстық қатынастардың осы ретіне орай әлеуметтік тұрғыдағы алыс-жақындығы туралы халық даналығы: «Жігіттің үш жұрты бар: өз жұрты – күншіл, нағашы жұрты – сыншыл, қайын жұрты – міншіл» - деп бағалайды.

Адам баласы Адам ата мен Науа анадан жаратылды деп, мұсылманда ата текті өрбітуді баса айту жағымен байқалады. Ысрайыл ұрпақтары өз тектерін аналық насабнамасына баса назар аударумен қатар, өздерінің туыстық және ұлттық белгілерін сол сипатына орай белгілеуді дәстүр етеді.

Шежіреде түрік-моңғол халықтарының арғы атасы, арғы анасы туралы ұғымдар кең таралған. «Құпия шежіреде» Шыңғыс ханның арғы анасы Алан һуа, түрік шежіресінде Ақ Шолпан есімі әйгілі. Л.С. Толстова деген зерттеуші қарақалпақтың шежірелік аңыздары туралы былай жазады: «ескі аңыздар бойынша мүйтен деген халық өз кезінде саны көп ықпалды қауым болған, мемлекет құрғаны айтылады. Бір заманда бір ел тарапынан қысым көріп, қырғынға ұшыраған деседі. Сонда олардың үрім-бұтағынан қалған егіз баланы сақтап қалған Ақ Шолпан есімді ана халықтың шығу тегі туралы айтылған матриархаттық үлгідегі бір нұсқа сөз»³⁶⁸. Байқасақ, расында қарақалпақта Ақшолпан ана есімі ұранға айналған, Бердах шежіресінде айтылады³⁶⁹.

³⁶⁸ Толстова Л.С. Исторические предания южного Приаралья: К истории ранних этнокультурных связей народов Арало-Каспийского региона / Л.С.Толстова. – М.: Наука, 1984. — С. 198.

³⁶⁹ Нурмухамедов М. К. Бердах – великий поэт каракалпакского народа. – Ташкент: Фан, 1977. – 32 с.; Хамидов Х. Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликтери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. – 224 б., 30

Қазақ шежіресінде «Әнестен – Жабал. Жабалдан – Ақшолпан, Барабар (оңтүстік жақта). Ақшолпаннан – Тэрәнжі, Бұлыш, Қораз» - деп, бірде түрік-моңғол, бірде түркімен, қарақалпақ руларының арғы анасы (немесе атасы) ретінде көрсетіледі³⁷⁰. Осыған ұқсас жағдайлар кейінгі уақытта шежірелік мәліметтен көрініс тауып, кейбір қазақ руларының аты ана есімімен, немесе ана есімі ұранға айналғаны да болған. Мысалы, Орта жүз арғынның бес ата балаларынан Қаракесек табы арғы анасы Қарқабаттың есімін ұранға айналдырған.

Туыстық қатынастарды анықтауда ана тегі ең нақты әрі шынайы болып келеді. Осыған орай ерте дәуір қоғамдарында біршама әлеуметтік-құқтық қатынастары қалыптасқан. Қытай жылнамалары түріктер тарихын баяндауда әуелі ана тегі жағынан сөйлейді ... қағанның жұбайы катун/қатын аталған. Катун сөзінің шығуы белгісіз – деп, зерттеуші К.У. Торланбаева жазады³⁷¹. Біздің түсінуімізше катун/қатын сөзі құт ≈ құтын ұғымынан шығып, ошақ құты, үй құты деген мағынаны білдірген, және қатын қатынас орнату, қатынасу деген әлеуметтік байланыс мағынасында айтылады.

Алтын Ордадағы Жошы ұрпақтары шежіресінің өзіндік ерекшелігі: шежірелерге тек хан тұқымына жататын ұлдардың аттары ғана емес, қыз бала есімдері де енгізіледі, кейде тіпті кейбір Жошы ұрпақтарының әйелдерінің аттары да шыққан тегімен қатар көрсетіліп отырады³⁷². Түрік дәуірінен сақталған тас мүсін ескерткіштерінде де ер адам мен әйел адам қатар бейнеленген.

Жетісудағы мүсіндерді зерттеген А. Досымбаева мүсін тастардағы әйел бейнесінің қалыптасуы көшпелілердің отырықшылармен байланысын білдіретіндігін айтады, себебі бұл байланыс рудың, адамдардың мал-жанның қорғаушысы деп саналған отбасы, ошақ қасының құдай анасы – Ұмайдың иконографиялық бейнесінің тууына түрткі болды. Көшпенділердің атақты, эпико-генеалогиялық материалдары бойынша, әйел-құдай бейнесі туралы түсініктің тууына отырықшы халықтың өнеріндегі қалыптасқан әйел-құдай бейнесінің

³⁷⁰ Шежіре нұсқалары

³⁷¹ Торланбаева К.У. Катун и сопвление (к вопросу о сопвлении и его истоках) / "Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака XIII- XVIII вв." - 198-199 бетте.

³⁷² Әбусейітова М. Түркі және парсы деректемелері // Қазақ тарихы. – 1995. – № 2. – 22-27 бб.

иконографиясы тікелей әсер еткен. Содан келе әйел-құдай (жердің, айдың, ұрпақ сүюдің, т.б.) бейнесі Жер-Су (Ұмай) құдай образының моделі іспеттес болса керек³⁷³.

Қазақтың халық шежіресін айтушылары, жинаушылары да әйел затын шежіреден, шежірелік деректерден қалдырған емес. "Құда – мың жылдық", "қарға тамырлы қазақпыз" секілді мақалдардың өзі қазақ халқының ру-руға қосылып одақ, бірлік, бірлестіктер құру сатысынан бірегей қазақ ұлтына айналуға қыз бала, одан әйел бала, одан келіп бәйбіше атанған әйел затының орны, маңызы ерекше зор болғаны көрініп тұр. Қазақ ұлтының адамдары "біз қарға тамырлы қазақпыз" (бұл жерде "қарға" сөзі тамыры әрі жан-жақты жайлып өсетін өсімдік атын білдіреді – М.А.), "құдандалы сары сүйекпіз", "құда – мың жылдық, күйеу – жүз жылдық" деп сөйлейді. Осы нақыл қазақ шежіресіндегі әйел затының орнын көрсетіп тұр.

Ерте және ортағасырлық уақытта билеуші әулеттердің өзара қарым-қатынастары қыз алысу жолымен ретелгені анық. «Ұлыс, рулар қырқысып, бірін-бірі ала алмаса ымыраға келіп даудың түбін қыз бекітеді, судын түбін шым бекітеді деп қыз беріп, қыз алып, ілік-жілік, құда тамыр болып татуласып отырған. Қазақ пен қырғыз арасында болған қақтығысты енді ғана аяқтап, екі ұлт енді ғана ымыраға келіп, қырғыз ханы қызы Тұмарды Әбілпейізге беріп, сүйек болып бітісіп, тыныштық орнаған кез екен», - дейді шежіре деректері³⁷⁴.

Көне қытай дерегі қытай патшаларының көшпелі жұртпен елшілік қарым-қатынас нығайтуда қыз беру салты соның бір өзегіне айналдырғанын байқатады. Бұл дәстүр ұзыннан-ұзақ тарихи дәурлер бойы жалғасқан. Қазақ-қалмақ жаугершілік заманында да қалмақ тарапынан бейбіт келісімнің бекіту шарты есебінде қыз беріліп, саяси байланысты құдандалық, туыстық арнаға салуға бет бұрған жақтары болған. «Әбілғазы Баһадүр хан сөзінше Шыңғыс хан кезінде Ойрат ханы Құтуке, яғни Құтлық деген еді. Басында жау болып аяғында жарасып қыз алып, қыз беріп қарады», - дейді шежірелік дерек³⁷⁵.

Енді бір шежірелік деректе осыған ұқсас оқиғалар былайша баяндалады: «Шаштаннан Сары батыр болады. Ол «бағаналы»

³⁷³ Досымбаева А. Түркілік тарихи-мәдени кешендер // Қазақ тарихы. – 2004. - № 2. Б. 47-53, 53 б.

³⁷⁴ Меллетхан Әленұлы. Абақ және төре шежіресі.

³⁷⁵ Шежірелік мәтіндерден

ұранын шақырып, орда тігіп, он екі әйел алып, халыққа қорған болып жүргенде, бір күні жылқысын жау алады. Батыр Орта жүзді жинап сол жауға аттанады. Бұл жау баяғы Қытайға ауып кеткен өр найманның қаракерейіндегі Ақша хан деген ханның жортуылшылары екен. Қарауылшы жауды көріп, хан өз қызын отау тігіп тастап ұрыссыз көшіп кетеді. Ол уақытта отау тігіп қыз тастаса, жауды енді кумайды екен, және де шаппайды екен. Отауды көргесін қызды Сарыаталық алады. Бұл қыздың аты Аққыз екен, Ақша ханның өз қызы екен. Халқын қорғау үшін өз қызын тастаған екен»³⁷⁶.

Шәкәрім шежіресінде мынадай түрік рәсімі туралы мәлімет бар: «Түрік халқы парсы жұртындай жеке руымен жүрген халық емес, бірталайы әр рудан қосылып ел болып, маңайындағы елдерді шауып алып, егерде жеңілсе, өзге жаққа ауып кетіп, және бір елді шауып әр рудан қосылып әр түрлі атпен аталған. Нәсілі бір болмаса да, екі түрік ағайын болғысы келсе, бір жерін қанатып, қандарын сүтке, яки қымызға қосып, бөліп ішеді де, қаны қосылған. Қарындас болдың деседі. Оны анда дейді. Біздің қазақтың құда-анда дегендегі андасы осы сөз». Ия, қазақ әлі күнге дейін «құда-андалы едік» дейді³⁷⁷.

Тарихтағы қазақ әйелінің көрінісі, оның дәстүрлі қоғамдағы орны, қыз затына байланысты мәліметтерді революцияға дейінгі зерттеушілердің еңбектерінен табамыз. Бұл мәселені зерттеген авторлар Ресей империясының отарланған өлкелерде орыс заңдарын енгізу мүддесінен шыққаны белгілі. Сондықтан әлеуметтік өмірдегі дәстүрлі құқық қатынастардың ыңғайын анықтаумен болған³⁷⁸.

Көшпелі қазақ жұртында да руаралық қарым-қатынастардың тәтті де, тұзды да тұстары осы қыз алу, қыз беру мәселелерімен байланысты болғаны, бұл мағынадағы әлеуметтік байланыстар қоғамдық қатынастардың маңызды реттеуші факторына айналғандығын көрсетеді. Осы күнге дейін қазақта "Ұл өсірсең –

³⁷⁶ Сәдуақас қария Алдабергенұлының шежіресі. ҚР ҚҒА ОҒК Бума № 547 Шежіре в изложении Орал карии. Жинаушы Болатов Мади. 1971 год. 1 раздел. Шежіре турк. Список Казанского издания 1906 года. 2 раздел. Информатор Орал кария. Араб жазуы. -50с.

³⁷⁷ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: «Ол-Жас Баспасы» ЖШС, 2004. – 80 б.

³⁷⁸ Қар: Женищина в кочевом быту // Туркестанские ведомости. – 1889. 15, 22 августа. - №№ 33, 34; Физическое и умственное воспитание у киргиз / Түркістан мұғалімдер семинариясының Есмұхамед Букин деген оқушылардың бірі жазған бұл мақаланы жариялаған Н.П. Остроумов // Туркестанские ведомости. – 1883. - 3 мая. - № 17.

қорғаның, қыз өсірсен – өрісің" ("Қыз – өрісің, ұл – қонысың"), "Астың дәмін келтірген тұздан айналайын, елдің арасын қосқан қыздан айналайын" дегендей көптеген мақал-мәтел, нақылдар бар. Алайда қазақ шежіресі кім көрінген ерекек кіндіктің өзін тізбелей бермейді. Мәшһүр Жүсіп сынды шежірешінің өзі елге елеусіз, халыққа қайырым-шапағаты тимеген, санда бар, санатта жоқтарды шежірелік жазбаға қоса бермеген. Ондайда ол кісі «бұлардың өзі иттен де көп, бәрін жаза беруге өзім қарт, қағаз болса қат» немесе «Оның арғы жері кімнен туып, қалай өсіп-өнгендігінде нем бар» - деп шектей салады.

Бұрынғы ескі сөз халық шежірелері де ел анасы болған, ерге ақылшы, екі елдің арасын қосуда ақылдылығымен, даналығымен ел аузында есімі сақталған аналарды шежіреден қалдырмаған. Және қыздарды емес, елге келін болып түскен, елді өсірген аналарды шежіреден қалдырмаған. Өйткені "менің анадай қыздарым бар" деп ата-анасы тіркеген емес. Жақсы ана болатындай қыз тәрбиелеп өсіру – тым арғы замандардан – сақа дәуірінен сақталып келе жатқан игі дәстүр. Құмай-ана, Тумарыс ана, одан соңғы тарихи эпос жырлардағы Құртқа ана, Гүлбаршын ана. Жиренше шешеннің жары әрі ақылшы серігі Қарашаш ана. Домалақ ана, Қызай ана, Болған ана, Айша бибі, берідегі Айғаным, Айпара, Зере бәйбіше, Күнжан, Айғыз, Шоқанның анасы Зейнеп Шорманқызы Шыңғыс Уәлиұлының келіні. Абылайдың әйелі Топыш ханым, Кенесарының қарындасы Бопай ханым, бұлар бүкіл қазаққа әйгілі. Ұлтқа-ұлысқа ұя болған аналарды ел ұстайтын ер-отағасымен қосып атау шежірешілердің жадынан еш шықпаған. Өйткені қазақ халқы "Ер жерді сақтайды, қыз ұлтты сақтайды" деген берік ұғымды ұранмен ұғындыра білген. Руынды сақтаймын десең – ұл өсір, ұлтынды сақтаймын десең – қызынды тәрбиеле деген.

Құлболды бабаның бәйбішесі туралы Мәшһүр Жүсіп: Құлболды: Өзге малды қанша алса да беремін деп / Беруге сол бураны болған қырын – деп бергісі қалыңмалға қасиетті бурасын бергісі келмей, қырын тұрғанда қайын атасы да: Қалыңмалға бермесе сол бураны / Қызымды бермеймін деп қасарысқанда / Құлболды Мақпал атты бәйбішесі / Кемеңгер адам екен ақыл иесі / Бураны беріп сол қызды алыңыз деп / Болыпты бәйбішесі зор кеңесті – деп Мәшһүр Жүсіп әйел даналығын шежіресіне қосады. Сол секілді төркін тегі Бәсентиін ақылды намысқой әйелді ұзақ

толғау еткендігі, ол әйел перзент көтермеген соң Бұхара Шәріпке кетіп, перзент тілеп, ақыры содан туған ұлдардан әулие қасиетті тұлғалар болғандығын әдемі жырлаған толғауы бар.

Осылайша, қазақ шежірелерінде көбінесе әйел заты қазақ руларын бірлестіруде, ұлтты құрау қызметін атқарғаны айтылады. Құдандаластық, қарға тамырылықтың сол заманда ру одақтарды жақындастырып, ұйыстыратын ұлт құру ролі қазақ халқының бірегей тілі, салты, дәстүрі сақталуына әсер еткен үлкен мәні болған.

Ертеден қалыптасқан салтты білдіретін сөз: "қыз – жат жұрттық". Ұлыс пен руды жақындату үшін қыз беріп, қыз алысу, құдандылық арқылы достық қарым-қатынас орнату ежелгі түрік салты деп білеміз. «Бойжеткен әйел баланы үлкендер "қызарып қаламын" деп "қыз" деп те атамаған, оны әйел болуға Алла (Тәңір) әу баста жазған деп, әйел бала атаған, біз бойжеткен болса да "қыз бала" атайтын болдық» - дейді дерек беруші шежірешілер.

Құда-құдандалық ұлыс, руларды ынтымақтастырған. Сондықтан дәулетті, іргелі әулет алыс ел, тегі бір басқа тайпалармен қыз алып, қыз беріскен. Қолдың қысқалығы бөгет болған жағдай, әрине, бір басқа. Осы себепті де қыз "ұзатылады".

Қызды алысқа ұзатудың тәрбиелік, тарихи, этномәдени мағынасы терең. Қазақта "төркіні таяудың төсегі жиналмайды" деген мәтел бар. Мұнда бір жағынан «шынаяқ сылдырламай тұрмайтындығы» да ескерілсе, алыстан туыстасу қан алмасуға, зәулат қорының жаңаруына әсер ететіндігі де аян. Ұзатылған қыз, елімен қоштасу жырын - "сыңсу" айтып жылап, қоштасып аттанады. Оның мағынасы терең. "Сыңсуда" ұзатылған қалыңдық қарт ата-анасы, әжесі, әпкесі, сіңлісі, бауырларының әрқайсысын артындағы жеңгесіне, туыстарына тапсырады. Қимай кетіп бара жатқанын білдіріп, оларды мәпелеп, аялап ұстауды еліне, жұртына өсиет етеді. Туған жерімен, елімен, төркін жұртымен қош айтысады, елге, жерге игі тілек айтып, жылап сыңсиды. Бұл жырдың тәрбиелік мән-мағынасы зор.

Қазақ шежірелерінде қыздың ұзатылғандағы сыңсуы, келіннің ата-енесі не басқа қимас жанашырларының бірі (қайнағасы, атасы, енесі, қайнысы, т.т.) қайтқандағы жоқтаулары да аталып өтіледі. Ұзатылған қыз жыл өтпей немесе бір перзентті болмай төркіндемейді. Межелі уақыт болғанда (ең кемі бір жыл, әйтпесе

бірнеше жыл) қайын жұртына, ата-енесінің, шешесінің төркін жұртына амандасуға, көруге, сағынышын басуға шығады. Бұны "төркіндеу" дейді.

Барған елінің дәулеті, дәрежесі жетіп жатса, төркіндеген келінге, күйеуіне елдің игі жақсы жастарынан серік болып бірталай адам бірге шығады. Құдалар мен төркіндеген қызды қарсы алуға бұл елдің де белгілі адамдары жиналады. Ел мен ел қосылып ынтымағы жарасады, есте қалады. Қазақтың құдасы сондықтан мыңжылдық болады, ұрпақ аралығындағы, қиыспаған құдалар санау бір қиян жерден бұл кезде үлкен ана-бәйбіше болып танылғанша ананың жұртымен не қыз беріп, не қыз алысып қайта құдалық жасасады. Мұны "сүйек жаңарту" дейді, осыдан барып "қарға тамырлы" қазақ ұлысы құралады. Ұзатылғанда айтылатын сын-судың да, төркіндеп келгенде айтылатын жырдың да отаншылдық мағынасы зор.

2 ТАРАУ.

ШЕЖІРЕДЕГІ ҰЛЫ ДАЛА РУЛАРЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР

Шежіре дерегі бойынша қазақ – атаның аты, жүз де ата аты, ел, жер, халық, ру аттары барлығы бір туыстық ретімен түзіледі. Мысалы: «Қазақтың төрт баласы болған: үлкен баласы Көзелдің тұқымынан дерек жоқ, екінші баласы Ақарыстың тұқымы – Ұлы жүз үйсін, үшінші баласы Бекарыстан – Орта жүз арғын, найман, төртінші баласы Жанарыстан Кіші жүз алшын».³⁷⁹ Көзел деген адам аты қазіргі шежіреде арғынның қуандық руларында бір атаның есімі. «Үш жүз деп атағанмен, түбі бірге, өскен ел қашық болып, бөлек ірге». / Түбі бір осы қазақтың, аласы жоқ, үш жүзде бөтен елдің баласы жоқ» - дейді бір шежіреде.

Сол сияқты бір шежірелік нұсқада: «Сахаба Анастан әуелі Суфиян Өзбек туды. Суфияннан Сарт, Ноғай туды. Өзбектен Қазақ, Созақ туды. Созақтан төртеу еді: Естек, Серкеш, Қырғыз, Қыпшақ туды» - деп ұлыс атын да, тұрмыс затын да адам атына айналдырады³⁸⁰. Ал, «Қазақтан – Алаш туды. Алаштан үш арыс туды. Ақарыстан – Қоғам туды. Байарыстан – Түрікмен туды. Тоқарыстан – Қаңлы, Шаңышқылы туды. Қоғамнан – Қаблан туды. Қабланнан – Бақтияр туды. Бақтиярдан – Ошақты туды, Орақты, Тарақты» - деген шежіре нұсқасы Қазақ Ордасы құрылғанға дейінгі әлеуметтік ахуалды суреттегендей³⁸¹.

Ұлы жүз, яғни – Үлкен дала кең байтақ жері, қос Жетісу аймағын алып жатыр. «Жетісуда Үйсін бар» (Бұқар жырау). Топонимист Ж. Досқараев *жүз* сөзінің этимологиясын талдай келе, оның *түз*, *дүз* сөздерімен байланысын айтады. Қазақ тілінде *д/ж* дыбыстары алмасады. Ескі уақытта бұрынғы этнотоптар үш жаққа бөлінеді, *жүз(дүз)*, *түз* сөзінің қолданылуы, соған байланысты дейді ғалым. Сондай-ақ, *дүз/түз* – *дала жақ*, *сахара* мағынасын білдіреді. Мысалы: «*дүзде жүрген дуадақ, көл қадірін не білсін*» дейді (Асан Қайғы). Алайда, *жүз* сөзі *түз/дүз* сөзіне әлдеқайда жаңасымды. Әлемді де *Жер жүзі* дейміз. Жүзге кірмейтін қазақ рулары деген ұғым саһаралы дала жүзінде

³⁷⁹ ҚР БҒМ ӘӨИ 680 бума. 3-4 дәптер. Қазақтың қысқаша шежіресі. Араб әрпінде. – 34 б. (қара сөзбен таратылған) 1936 жылы жазылған.

³⁸⁰ Суан Қарекке биден шежіре // БҒМ ОҒК, Бума № 1289. Дәптер №3 – Шежіре / Жинауш. Ә. Диваев (араб жазуы). – 1941. – 3 б.

³⁸¹ Сонда. – 3 б.

шаруашылық жасамаған, отырықшы, яғни сартқа, қала, шаһарға жуық жерде тіршілік құрған қазақ рулары деген мағынаға саяды.

«Қазақ шежіресі» атты жақсы еңбек жазған З. Сәдібеков: «Жүз – қазақ болып ұйымдасудан бұрын, Дешті Қыпшақ дәуірінде құралған аймақтық одақ. Оған біріккен тайпалардың бәрі бірдей бір атадан емес. Жүз – көне түркі тіліндегі "Дүз" (дала) деген сөзден шыққан. Қазақта "құла дүз" деген сөз бар. Ол құла дала деген мағынада» - деп ақиқатын жазған³⁸².

«Атадан балаға қалған ауыз әңгіме бойынша, қазақ нәсілі түрік нәсілінен деп айтады. Сол түрік нәсілінен Бахтияр деген байдың Алаш атты баласы болған. Алаштан Сейілхан және Жайылхан атты екі бала туған. Сейілханнан сегіз арыс түркпен тарайды деп айтады, ал Жайылханнан – Майқы би. Майқының үш баласы Өзбек, Қырғыз және Сыбан. Қазақтың «өзбек өз ағам, сарт садағам» дейтін мақалы атасы бірге туғандықтан айтылған нақыл дейді. Сыбанның баласы Айырқалпақ, бұдан Қазақ пен Созақ. Созақтан Қарақалпақ халық тарайды деп айтады»³⁸³. Бұл шежіреден ұғатынымыз, түрік тегінен қыпшақ пен оғыз бір, қазақ пен түрікпен бір. Сыбан дегені Шибан әулетін айтып отыр.

Үш жүзге қатысты атауды Ю.А. Зуев үлгісінде былай тәпсірлеуге болады. Бұған дейін көптеген зерттеушілер *жс үз* сөзінің мағынасын, шығу тегін әртүрлі түсіндіріп келді. Қазақ шежірелерінде *жс үз* ұғымын әртүрлі түсіндірген. Шежірелердің түзілуіне қожа әулеттерінің қатысы болуымен, оның мағынасы арабша *жс үз э*, яғни «бөлік» мағынасында деп айтылады. Бөлік мағынасын қолдансақ, қазақтың үш бөлігі емес, қазақтың тұтас жерінің үш бөлік аймағын айтамыз.

«Ұлы жүз – Ақарыс. Ақарыстан – Үйсін, Үйсіннен – Майқы, Қоғам. Майқыдан Жансақал, Ақсақал тарайды. Жансақалдан – Жырманақ, Шырманақ. Бұлардан 12 ұл. Ақсақалдан – Қараби. Қарабиден Дулат руына қосылып кеткен елдер тарайды. Жалымбеттен – Ошақты, Есті, Шапырашты. Байдібектен – Жарықшақ, онан – Албан, Суан, Дулат»³⁸⁴.

Қазақ шежіресінде жүздердің атаулары – *Ақарыс = Үйсін = Ақшора = Ақкелімбет; Жанарыс = Арғын = Жаншора =*

³⁸² Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. – 126 бетте.

³⁸³ БҒМ ОҒК, Бума № 1611 – Қазақ рулары туралы (араб әрпінде). – 1959.

³⁸⁴ Ата-баба тарихы. Шежіре. – 5-9 бетте.

Қаракелімбет және Бекарыс = Алшын = Бекиора = Сарыкелімбет ұғымдарымен байланысты. Жүздік құрылымның бұндай төрт үлгіде кездесуі төрт түрлі тарихи дәуірді байқатады. Ақарыс сөзіндегі *ақ*-тың түпкі мағынасы географиялық сипатта айтылады, яғни *ақ* түріктерде шығыс (ал қытайларда – батыс) бағытын білдіреді. Ал *арыс* сөзінің түпкі мәнін қазіргі моңғол, халхалардың тілі сақтаған. Моңғол тілдерінде *арыс* күйінде айтылатын сөздің қазақша мағынасы *нәсіл, ұрпақ, буын*. (Мәселен, «Алты/жеті арыс Орта жүз», «Он төрт арыс Қоңырат») Қазақтағы *ұрпақ* сөзі *ұруғ, ұрық (ұруғ бағы)* мәнін білдіреді.

Қазақ шежірелерінде Ақарыс есімі генеалогиялық бірлік, қазақтың бір бабасы ретінде бейнеленіп, үш жүз жерін құраған қазақ халқының Ұлы жүздің ортақ аты ретінде айтылады. Сөзді жіктеп талдайтын болсақ, *Ақарыс* сөзі *ақ* және *арыс* сөздерінен құралғанын байқаймыз. *Ақ* сөзінің мәні белгілі. Тікелей мағынасы *ақ* сөзі *ақ* деген түсті білдіреді, ауыспалы мағыналары сапа, географиялық, үлкенді-кішілікті білдіретін жас шамасын, шығу тегін, ахиреттік, адалдық, тазалық, тегі туралы айтылатын діни мағыналарды қамтиды. Мысалы, Қарахандар әулеті басқарған ортағасырлық мемлекет, хандық болған³⁸⁵. Мұнда *қара* – мықты, күшті, негізгі деген мағынада болған.

Ақарыс дегеніміз шығыс бөлігінде тұратын тұратын тумаларды білдіретін сөз. Ұлы жүз Ақарыс пен қатар Орта жүз – Жанарыс және Кіші жүз Бекарыс есімі (таксоном/атау) аталады. Алайда бұл арада, *бек* және *жан* сөздері түстік, географиялық мәнде емес екені көзге түседі. Дегенмен, Орта жүз Жанарыстың баласы Қарақожа делінеді. Сары үйсін – Ұлы жүзде. Шежіреде Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс деген атау баламасы ретінде Қаракелімбет, Сарыкелімбет, Ақкелімбет деген атаулар да бар.

Шежірелік танымда адам есімдеріне жалғанып қайталана түсетін біркелкі сөздер: *ақ, қара, сары, арыс, шора, бек, жан, сопы, әли/ғали, қожа, бай*. Осы *ақ, жан, бек, қара, сары* белгі ретінде біркелкі семантикалық қатарға тізіп сырын ашуға ұмтылсақ, мынадай мән-мағыналармен байланысын байқаймыз: *ақ* – *үлкен (ақсақал), адал, таза, шынышыл, әділ; жан* – *ар, рух, қан, ұят, іш(кі)*

³⁸⁵ Алпысбес М.А. Түркі тегі туралы генеалогиялық аңыз-эпсаналардың Ю.А. Зуев еңбектерінде салыстырмалы зерттелуі // ҚР ҰҒА Хабаршысы. Қоғам. және гум. ғыл. сер. - № 2 (288). – наурыз-сәуір, 2013. – 3-9 бетте.

жақ (орта тұсы), дүние, кісілік, мәні, маңызы, аянбаушылық (жанын салу), айбар, ызғар (жан беттетпеу); бек – бедел, бекем, беріктік, мықтылық, нақты, нағыз, нық, қатты, әкім; қара – күш, көпшілік (халық), мұра (қара шаңырақ); сары – кең.

Мысалы ж ү з деген ұғымды алайық. Ежелгі Тұран, одан бергі Түрік ұлыстары, тіпті қазіргі кездегі түрік елдерінің өзі Еуразия далаларының ауқымды, кең жатқан аймақтарын, нақты айтқанда Қара теңізден Қиыр Шығысқа дейінгі аралықты алып жатыр. Соның орта шенінде Ұ л ы Д а л а н ы ң өзі жатыр. Оның геометриялық жалпы көрінісі үлкен үшбұрыш болып келеді. Өзі де өз алдына бүйірі теңсіз келген үш түрлі үшбұрыштан құралған. Үштік категория түріктік дүниетанымға, оның к ө к – ж е р – ж е р а с т ы сияқты әлем түсініктеріне сәйкес келеді. Көне уақыттан бері сол Даланы үш бөліп айту жер ыңғайын білу, ірі әлеуметтік-саяси, мемлекеттік құрылым болып өзара реттелу үшін күнделікті қажет географиялық танымға, сауда-шаруашылық, алым-салық, әскери ұйым жасақтау тұрғысында керек болды. Сол далалық кеңістікті үш бөліп жатқан өзен-су, тау-қыраттар мен шөлді алқаптар сияқты межелері өз бетінше табиғи қалыптасқан. Адам баласы оны өз ыңғайына келтіріп үш түрлі дала кеңістіктері ретінде қабылдаған.

Даланың ауқымды, бірақ шөлейтті жерлері – шығыс бөлігі. Тарихи және этносаяси жағынан оны Шығыс Түркістан деп атаймыз. Байырғы Ү й с і н жасаған, шығыс түріктерінің хақандары мекен еткен, найман мен керейдің мемлекеттерінің іргесі қаланған жерлер. Дәстүрлі географиялық атаулар тұрғысында бұл Жетісу жері. Жетісу өлкесінің өзі Үлкен Жетісу және Кіші Жетісу сияқты екі ірі өлкеден құралады. Бұның Үлкен Жетісу аймағы бүгінгі географияда Жоңғар жазығы деп аталады, ол қазіргі ҚХР-дің жер көлемі жағынан 1 743 мың км аумақты құрайтын ең көлемді аумақтық-әкімшілік бірлігі, онда 2010 жылы халқы 21 млн болған. Сол аумақтың ішінде Іле-Қазақ автономиялық облысы мен Алтай қазағы округі бар.

Балқаш-Алакөл қазаншұңқыры қазақта ой жайлауы деп аталған. Алатаудың батысына аққан жеті өзен мен шығысына аққан жеті өзенді жеті су атаған. Оның Балқашқа құятын – Іле, Қаратал, Биен, Басқан, Ақсу, Сарқан, Лепсі – жеті өзені жер аумағына қарай Кіші Жетісу. Алакөлге құятын жеті өзен: Үржар, Қатынсу, Емелқұйса, Ырғайты, Жаманөткел, Тентек (Жаманты), Тасты.

Жетісудың қазағы қыстақ жерлері, көші-қон бағыттары да әр қилы, бірақ бірқалыпты болған.

Жетісуда Күрті мен Балқаш аралығын алып жатқан сары үйсін, ботпай, темір аталары қой малын Тауқұмда паналататын болған. «Алатаудың шығысында аққан жеті өзен бар Лоб көліне барады, оған да «жеті өзен» деп қазақ ат қойған», «біреулер Аягөзді «жеті өзенге» қоспақ болады, ол дұрыс емес, Аягөз Арқаның суы», – дейді қазақ тарихшысы Қ. Халид. Лоб көліне құятын өзендер: Қара шаһар (Қашғар, Қызылсу), Ақсу, Қотан, Жаркент, Тарим өзендері, Қоныш-дария, Шершен-дария дейді. Тарым, Қотан, Ақсу, Қонышдария, Урунгу, Манас (Жоңғар жеріндегі), Қобда, Забхан – осы өзеннің бәрі тау мұздақтарының сулары. Тарбағатай – Жетісу Алатауының шығыс бетінде жатқан жерлер – Үлкен Жетісу. Осы екі түрлі жеті өзен өлкесінде Ж е т і с у орналасқан.

Б.д.д. 4-3 ғғ. сақа руларының одағы ыдыраған соң, олардың ескі жұртында усунь, қаңцзюй, алан қауымдары қалыптасты. Ірі жылқы шаруашылығын игеру, соған байланысты қалыптасқан көшпелі тұрмыс, оның әлеуметтік негізіне айналған рулық құрылым ерте дәуірден түріктердің мемлекет институтын ұйымдастыруға негіз болды. Сондықтан, бұлардың әлеуметтік құрылымы рулық негізде ұйымдасқан еді. Қытай жылнамалары бұл халықтардың келбеті туралы, олардың елдігі, патшалары туралы біраз мәлімет сақтаған. Түріктердің этногенеалогиялық аңыздарын көрші ел жылнамалары жақсы баяндайды. Қытай деректерінің ең танымал үлкен жинағы негізінен Н. Бичуриннің хаттаған аударма кітабын зерттеушілер көп пайдаланған. Сонда айтылған деректерден ертеден-ақ усуньнің атамекені Жетісу өлкесі екенін білеміз.

Үйсін қонысы Кіші Жетісудан шығысқа қарай Үлкен Жетісу жерін алып жатты. Н.А. Бернштам зерттеулерінде Жетісудағы Сақа, Үйсін рулары тұрғылықты екенін айтады, К.Ақышев, Г. Кушаев бұл пікірді қолдады. Тарихи деректер үйсінді Жетісудан тарауына ден қояды, көне жазуды да назардан тыс қалдырмайық. Тіл генезисі этнос, ру генезисімен байланысты деп, қазақ тарихын тіл тарихының дамуымен ұштастырған, С. Аманжолов Ұлы жүз жерінде 23, Орта жүз жерінде 24, Кіші жүз жерінде 33 ру мен аталарды атайды. Қазақтың үш жүз жерінің ежелгі ірі рулары деп С. Аманжолов үйсін, дулат, арғын, алшын, жалайыр, керей, керейт,

найман, қарақытай, меркіт, қаңлы, қыпшақтың шығу тегіне ден қояды.

Шежіредегі Ұлы жүз жерінде қазақтың қоныстануы туралы деректе: «Балқаш, яғни Теңіз көліне құятуғын Қаратал өзенінен Сырдария әм Шыршық өзеніне шейін қаңлы, дулат нәсілі. Ұлы жүздің шапырашты, ысты дегендері Алматыға қарайды. Сіргелі мен ошақты Сырдарияға жақын. Бұл төртеуі қаңлыдан шыққан»³⁸⁶. Шежіредегі Ұлы жүз құрамы туралы деректер: «Байтоқ» ұранды сарыүйсін; «Бақтияр» ұранды дулат; «Сәмен» ұранды ботбай; «Қойгелді» ұранды шымыр; «Рысбек» ұранды сиқым; «Төле» ұранды жаныс; «Райымбек» ұранды албан; «Байсуан» ұранды суан; «Қарасай» ұранды шапырашты; «Жауатар» ұранды ысты; «Бақтияр», «Бөрібай» ұранды жалайыр; «Бақтияр» ұранды сіргелі; «Байтерек», «Айырылмас» ұранды қаңлы; «Айырылмас» ұранды шаңышқылы туралы айтады.

Көне дәуір тарихын зерттеу ісінде деректерді жан-жақты саралау, кешенді түрде қарастыру маңызды. Ю.А. Зуевтің «К вопросу о реконструкции звучания имен, титулатуры и топонимов в языке усуней» деп аталатын мақаласында, усуньдердің сөйлеген тілі туралы әртүрлі зерттеушілердің пікірлері сараналады, олар түрік тілінде сөйлеген деген көзқарасты қолдайды, қытай деректеріндегі сақталған осы мәселеге қатысты ұғымдарды жер-су, лауазым, адам аты үлгілерін талдап, салыстырма зерттеу жасайды. Ю.А. Зуевтің мақаласында, осы заманның қытай тарихшысы Чжан Си-мань, усуньдер ертеде болған қазіргі қазақтың өзі деген пікірін келтіреді.

Сөздердің жеке мағынасы туралы көп ізденіс еткен Ю.А. Зуев, У с у н ь атауын қытай таңбаларында берілген үлгісінің кескінделу ерекшелігін саралай келе, оның астарында иран сөзі - а с м а н деген мағына естілетінін айтады. Асман, яғни аспан, көк. Түріктерде көк ұғымы Тәңір мағынасына тең болғаны тарихтан белгілі. Осыған дәлел болатын тағы бір мысалды ол қытай жылнамаларында усунь ма, яғни аспандағы аттар (жылқылар) – пырақ, Сыма Цянь кітабында айтылатынын келтіреді, Птолемейдің еңбегінде асман деген халық болғаны айтылатынын алға тартады.

Дегенмен, усунь алтай тілінде *тоғыз* деген сан есімін білдіреді. Салыстырайық: моңғол тілінде *найман* – сегіз, *арбын* - төрт, *табын*

³⁸⁶ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ хәм хандар шежіресі. – А, 2004. – 80 б.

– бес деген сандарды білдіреді. Ал түрік-моңғол халықтарының ертеде шығу тегі бір, бәрі де ғұн ұлысының жұрағаттары болып келеді. Бұл жағдай тарихтан анық. Қазіргі қазақ құрамындағы ру одақтарының аты табын, найман, усун сияқты сан есімдерге ұқсас атауларды қамтуы, ескіше, яғни ғұн дәуірінің (ғұнның 12/24 ру одағы) әскери-саяси ұйымдардың қалдығы деп білуге болады.

Ю.А. Зуев У с у н ь аты қытай иероглифімен таңбалануын мағыналарын П. Даффин ашуға ұмтылғанын айтып, ол у-сунь таңбасын «қарғаның ұрпақтары» деп оқығанын айтады. Бұл бір долбар, дегенмен түріктің тотемдер номенклатурасында «қарға» ұғымы бар екенін ескертеді. Қарға туралы киелілік ұғым да Күн бейнесімен байланысты болғанын айтады. Түріктердің мифтік сюжеттеріне ұқсас үлгіні бергідегі қазақ шежірелерінен де кездестіруге болады. Арыс бойында әулиелер жатқан киелі орындар – Лашын баба, Қарға баба, бұлар. Арыстан бап мазарында. Құсбегілік дәстүр түріктерде ертеден бар³⁸⁷.

Шыңғыс хан руларға таңба, соғымнан мүше ұстату ретін үйлестіргенде құс пен ағаш, дарақ түрлерін де үйлестірген екен. Бұл дәстүр де ежелгі түріктерден жалғасқан. Қазақ шежірелерінде көне тарихи дәуірлер туралы түріктік және оған дейінгі ескі дүниетанымдық түсініктердің қалдықтарының сақталынуы шежірелік тарихи таным ерте заманнан бастау алатындығын осы анық көрсетеді.

Ю.А. Зуев Юэчжи атауындағы алғашқы "юэ" қытай таңбасы – ай мағынасын білдіреді деген. Айға қатысты түріктердің наным-сенімдері қазаққа сақталған. Шоқан: қазақ бұрын жаңа туған айды көргенде үш рет тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп мінажат етеді де, сол мінажат еткен жерден шөп жұлып алып, жанып жатқан отқа тастайды екен, – деп еңбегінде жазған³⁸⁸. Бірақ кейбір синологтар "юэ" – ет мағынасын білдіреді, сондықтан юэчжи – «ет жейтін халықтар» мағындағы этноним деген.

Үйсін – қыпшақ, қаңлымен бірге түріктердің ежелгі тайпасы, солармен қатар, б.д.д. II ғ. белгілі болғанын С. Аманжолов айтады. Шығыс Жетісудағы Ақтас-2 мекені, Ақтас-1, 4, 6, Ақтау қорымдарында жүргізілген археологиялық қазбаларға қарағанда, үйсін мәдениеті бұрынғы үйсіндер мекен еткен жердің бәрінде

³⁸⁷ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2007. – Т. 2. – 432 б.

³⁸⁸ Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – 338 бетте.

дәуірледі, ал б.д. Х ғ. бастап қытайдың жазбаларында үйсін рулары туралы қайтадан мәліметтер кездеседі. Хулагу ханның сарбаздары Жетісуды көктей өткенде Шағатай әулетіне бағынатын Шу бойындағы үйсіндерді ұшырастырады. XV ғ. араб жиһанкезі Масуди Үйсін елі туралы жазды.

Ұлы жүз құрамына кірген бүкіл руларды қазақ шежіресі үйсін деп жинап атайды. Мағлұматтарда, Ұлы жүзден – Жұман³⁸⁹ тарайды, одан Кейкі би, одан Төбе би, одан Майқы, Қоғам, Қойылдыр мен Мекрейді. Ал, Майқыдан Бақтияр, Қырық жүз, Мың жүз. Бақтиярдан Ойсыл мен Үйсін. Ойсылдан Сіргелі, Үйсіннен – Ақсақал, Жансақал. Жансақалдан – Жалайыр. Ақсақалдан – Қараша би, одан Бәйдібек. Ұлы жүзді Ақарыс, Ақшора, Байшора, Үйсін деп те атайды. «Ата тарихы. Қазақтан – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс. Ақарыстан – Ботпай, Шымыр, Сиқым, Жаныс, Қаңлы, Манас, Ошақты, Жалайыр» - дейді³⁹⁰.

Ұлы жүздің негізгі рулары – Албан, Суан, Дулат, Сіргелі, Ысты, Шапырашты, Сарыүйсін, Жалайыр. Албаннан – Шыбыл, Сары. Суаннан – Байтөгей, Тоқарыстан. Дулаттан – Ботбай, Шымыр, Сиқым, Жаныс. Сіргеліден – Байжігіт, Қарабатыр, Батырлар, Үштаңбалы, Елібай, Жақабай, Айтбозым, Төрттаңбалы. Ыстыдан – Тілік, Ойық. Шапыраштыдан – Екей, Есқожа, Асыл, Шыбыл, Айқым. Сарыүйсіннен – Қалша, Жақып. Жалайырдан – Шуманақ, одан Андас, Мырза, Қарашапан, Орақты, Ақбұйым, Қалпе, Сыпатай, Сырманақ, одан – Арықтыным, Байшегір, Сыыршы, Балғалы, Күшік, Қайшылы.

«Үйсіннен – Абақ, Тарақ туды. Албан, Дулат содан туды. Тарақтан – Жалайыр туды. Жалайырдан – Сырманақ, Шуманақ туды. Сырманақ бесеу еді. Шуманақ үшеу еді. Сырманақ үлкені Сіргелі, Балталы, Қайырлы, Арықтаным, Байшегір. Шуманақтан – Ахметқожадан Маңғытай, Барақ туды. Қанқожадан. Қарақожадан – Ақбұйым, Халфе, Сатай туды. Маңғытайдан алтау еді. Барақтан біреу еді. Айыркүл. Сиыркүл, Седіркүл»³⁹¹.

Н.Абрамов Ұлы жүз жеріндегі Жалайыр ұрпақтарын түгел таратып береді. «Ұлы жүздің дулаттан соңғы көбі жалайыр болған. Оның рулары: андас, мырза, қара шапан, орақты, ақ бейім, қалпе,

³⁸⁹ З.Жандарбек көрсеткендей, Жұман атын Шибан деп түсінуге болады.

³⁹⁰ КР БҒМ ОҢК, Бума 901 М. Ахметов. 33 бет.

³⁹¹ БҒМ ОҢК, Бума № 1289. Дәптер №3 – Шежіре. – 1941. – 3 б.

сұпатай, арықтыным, байшегір, сиыршы, балғалы, қайшылы, күшік. Осы күшік деген біздің қалқаман нәсілі бола ма деп ойлаймын. Себебі осының түбі жалайыр емес дейді. Жалайыр бұрынғы уақытта бек көп ел болған»³⁹².

Үйсін құрамына енетін белгілі рулардың елді мекендері – Жетісудың Қапал, Жаркент, Алмалы; Сырдарияның Әулиеата, Шымкент, Ташкент аймақтары. Қапал уезінде Ұлы жүздің Жалайыр, Қаңлы; Жаркентте Албан, Суан; Алматыда Сарыүйсін, Шапырашты, Дулат, Қаңлы, Албан, Жалайыр, Ысты рулары қоныс тепкен. «Жетісу үйсіндерінің пайда болуы туралы – үйсіннің шығыстан шығуы туралы көне жазбалар қалай айқын болса, Жетісу үйсіндері туралы мағлұматтар сондай. Шынында бұл өте күшті өніп-өскен ру, нақты айтқанда, еркін қанат жайған рулар одағы» – деп В. Востров жазған.

М. Тынышбаев шежіре аңыздарының негізінде Ұлы жүздің кішігірім аталары мен руларын Үйсіндер, Жалайырлар мен Қаңлылар деп үш үлкен тармаққа топтастырады. Ұлы жүз жеріндегі бұл рулар шын мәнінде ең ежелгі және қуаттысы. Үйсіндерден тікелей дулат, албан, суан, сарыүйсінді таратып, ысты, ошақты, шапырашты, сіргеліні кейін қосылған, ал ежелгі қаңлыларға шанышқылы қосылған деп көрсетіледі. В.В. Радлов еңбегінде Ұлы жүз қазағын шығыс батыс деп екі қанатқа бөледі.

Ұлы жүз жерінде 11 рудың 8 үйсін деп аталуы Ұлы жүз жеріндегі халықты Үйсін деуге негіз береді³⁹³. Зерттеушілер сарыүйсіндер үйсіндердің тікелей ұрпағы, ал дулат, албан, суандар Ұлы жүз жерінде басқа руларға қарағанда үйсін одағы құрамына ертерек енген дейді. Бұл одақта, С. Аманжолов дерегі бойынша, қаңлы, үйсін, сарыүйсін, дулат, шанышқылы, ысты, тілік, сиқым, жаныс, ошақты, бекболат, жалайыр, бестаңбалы, шымыр, шынқожа, қоралас, суан, албан, ботбай, сәмбет, төлетай, сіргелі, шыбыл аталары бар.

З. Сәдібек келтірген шежіре бойынша: Үйсіннен – Қойылдыр, Алқап. Қойылдырдан – Қырық, Мың, Жүз. Шоқан жазуында Қойылдырдан Қатаған шығады. Қойылдыр мен Алқап ата аты емес, аймақ аты. Қойылдыр ішіне түрік, моңғол, татар кірген (қойылдыр-қойыртпақ). Алқапта үйсін ғана болған. Маңғыт, қатаған Шағатай

³⁹² Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

³⁹³ Қазақ шежіресі хақында / Арғынбаев Х.А., т.б. – Алматы, 2000. – 464б.

ұлысында болған. Үйсіннің бірталай жері кезінде Шағатай ұлысына қараған. Алқаптың рубасыларын Ажап, Айтахан, Әбділлахан, Бабырхан, Тайырхан, Ахмет, Жәмит, Мәлік, ұзынсақал Ыбырайым, Күрті би, одан Мәстенхан, лақап аты Бақтияр. Үйсін ұранына айналған³⁹⁴.

Мәстенханнан – Төбе би, одан – Майқы би, Ахмет би. Майқы биден – Бақтияр, Еркетай (естек), Ергенекті (өзбек), Абақ (керей). Бақтиярдан – Ойсыл, Үйсіл. Ойсылдың ескі жұрты Ыстықкөл, кейін Қаратау, Бөген, Арыстанды бойына ауған. Үйсілдің ескі жұрты Іле, Қартал бойы. Бірінші үйсін – көне үйсін, екінші – үйсіл. Ойсылдың отыз ұлы (немере, шөбересі де болу керек) – Әліхан, Бақырхан, Қорқыт, Төбеке батыр, Тура, Шолақ, Бәйгел, Әмірбек, Өтеп, Тыныбек, Шыныбек, Нұрбек, Нұрымбет, Құлымбет, Қосакбай, Алшынбай, Жұрынбай, Байымбет, Жарымбет, Садық, Сыдық, Төлеп, Арыстан, Боращ, Жарас, Жанас, Сырымбет, Тұрымбет, Жалмамбет. Әлеке шежіресінде Арыстан батырдан Боращ, Төбеке батырдан Өтеп батыр, одан – Сырымбет, Тұрымбет. Бұдан Үштаңбалы тараған. Тұрымбет Жәнібек ханның тубегісі болған. Сырымбеттің бәйбішесі «алтын қайшылы Ізбике» атанған, ханның киім тігетін ұстасы екен. Жәнібек хан риза болып алтыннан қайшы жасатып берген екен.

Сарыүйсін. Сарыүйсіннен – Қалша, Жақып. В. Бартольдтің мәліметі бойынша, Қалша Қадыр тарихи тұлға, бұл 1218 жылы бір жағынан Шыңғыс-хан, екінші жағынан Хорезм сұлтанының әскері болып татар ханын қуғынға ұшыратады. Үйсін мен Сарыүйсін ежелгі татарға жақын. Қалшадан – Қайқы, Сопы. Жақыптан – Кәкімбет, Жанай, Жолай-Танай, Жандосай, Күлеке-қырық, Баба, Солтанқұл. Басқа шежіреде: Қалшадан – Болас, Жанбас, онан – Жаулай, Танай, Жанай, Құтымбет, Ордақұл, Жиенбай. Боластан – Таздар. Жанайдан – Матай, Жолымбет. Жақыптан – Қайқы, Сопы. Қайқыдан – Жансары, Жанберлі, онан – Құдайқұл, Малай.³⁹⁵ Жансарыдан – Бөрі, Тайлақ, Қопқар. Сопыдан – Сары би³⁹⁵. Н. Аристов: «Сарыүйсін – 1200 шаңырақ, Жетісуда ұлысы бар, Іле, Күрті өзені бойында, Қараторлаңғы шатқалында Сарытауқұм қонысында Кәкімбет, Жанай, Жолай-Танай, Жандосай, Құлыке-

³⁹⁴ Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. – 39 бетте.

³⁹⁵ Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. – 70 бетте.

Қырық, бәрі 700 үй болады дейді. Бұлар негізгі тобы, қалған бөлігі Шымкент, Әулиеата жағына өмір сүріп жатыр» деген.

Қаңлы. Қаңлы ежелгі түріктің руы. Төбейден – Бәйтерек. Бәйтеректен – Қаңлы. Қаңлыдан – Қанқожек, Келдібек. Келдібектің Сары бәйбішеден Сары қаңлы, екінші әйелінен Қара қаңлы ұрпақтары өрбиді. Сырдарияда Сары қаңлыдан – Ақбота, Ақынқожа, Телқожа, Омыртқа, Миям; Қара қаңлыдан – Тоғызбай, Оқбай, Тоғанбай, Бақа, Бадырақ, Қара. Жетісуда Сары-қаңлы – Әлсейіт, Түрке, Шоқпар, Құйысқансыз, Шанышқылы (тағы – Ақбарақ, Бозым, Ешкілі бар). Қара қаңлы – Ерзен, Қоспан, Еңке, Танта, Оразымбет, Бақа болып тарайды.

Басқа шежіреде: Қаңлыдан – Қоғам би, одан – Бұлақбай би, одан – Алтай би, одан – Қожай би, одан – Байқоңыр, Бәйтерек батыр. Байқоңырдан – Ырғақты, Құйысқанды, Жуансанды, Ергенекті, Ашамайлы, Қарқаралы, Қожапар. Бұлар өзбек ішінде. Бәйтеректен – Келдібек бай, одан – Қарақаңлы (Сабота ана, қазақ қызы), Сарықаңлы (Ақбата ана, ноғай қызы).

Қарақаңлыдан – Еңке, Танта, Қараманас, Қаспан, Ерзен, Тоғызбай, Омбай. Еңкеден – Қараман, Тұман, Шоқай, Есберді. Тантадан – Көшкін, Хайыршы, Қатырма, Тұра. Қараманастан – Ақберді, Бидайшы. Қаспаннан – Садақ, Дәулетай, Байбек, Құмай, Молсүлеймен, Ақбет, Көже, Отыншы, Молбүкіш, Келебай, Көкше. Ерзеннен – Балапан, Қашақ, Ыстыбай, Кембай Қуат, Рақым. Тоғызбайдан – Бағытай, Дүңкелді, Теке, Бердібай, Қатшы. Омбайдан – Бадырақ, Қызыл, Тоғанай, Жылқышы, Сыпабек, Хамет, Бұзаушы, Бақа, Төртуыл, Құмырсқа, Алпыс. Қараманнан – Шитемір, Құдайқұл, Топтанак, Сатыбалды.

Сарықтан Омыртқа, Маям, Әлсейіт, Ақпарақ, Құйысқансыз, Сұлтаным (Шоқпарлы), Сыбаным. Омыртқадан – Монтай, Максұт, Есқара, Шәрілі, Қиял, Кеден. Миямнан – Оразбақ, Алаша, Бақтыораз. Әлсейіттен – Ырысбай, Айдабол, Дөден, Кенжебай, Жұман, Азай, Айбас, Оразай. Ақбарақтан – Қоңырбай, Түрке. Құйысқансыздан – Бердалы, Сердалы, Сүгір. Сұлтанымнан – Жақсыбай, Жақсылық, Ақшуақ, Шиыл. Сыбанымнан – Қосай, Елбақай, Сайынхан.

Жетісуда қаңлының руы «Ақ қаңлы», «Қызыл қаңлы» деп таралады. Қызыл қаңлы Сары қаңлының бір тармағы Телқожа ата ұрпақтары. Алмалы, Әулиеата, Шымкент, Ташкент жағында

мекендеген. М. Тынышбаев 1917 жылы қаңлы мен шанышқылы ұрпағынан 190 мың адам өмір сүрген деді.

Дулат. Дулат ежелгі түрік руы, «бес аймақ дулу» деп VII ғ. Батыс түрік ханына бағынатын көшпелілер ұлыс ретінде ауызға алынады. А. Бернштам V ғ. Жетісуда билік құрған ру б.д. I ғ. келген солтүстік ғұндардың ұрпағы Юебан болды дейді. Юебань б.д. VI ғ. «жубан» атымен Дулуға енген. Н. Катанов VI-VIII ғ. Оңтүстік Монғолия, Тарбағатайды мекендеген дулаттар қазіргі дулаттардың ата-бабасы деп тұжырымдайды. XII ғ. олар Қараханидтер елі құрамына кірді. Шағатай ұлысындағы рулар ішінде дулаттар басты маңыз атқарған³⁹⁶.

Мұхаммед Хайдар XIV ғ. Моғолстан құрамында қуатты рудың бірі дулаттар XV ғ. аяғы мен XVI ғ. басында қазақ құрамына енген деді. XVII ғ. жоңғарлар дулатты Іле бойынан Шу, Талас, Келес өзендері аңғарына ығыстырды. Жоңғария құлаған соң бұрынғы қонысына оралып, көпшілігі Ташкент төңірегінен 1798 жылы қаңлы мен шанышқылы руларына қалалықтар қақтығыс жасап, қалалықтар жеңіп, дулаттар Ташкенттен солтүстік-шығысқа, Шымкенттен бастап, Жетісу Алмалық қалашығына дейін қоныстанды. М. Тынышбаев 1917 жылы дулат ұрпағынан бәрі 460 мың адам тұрғанын айтады.

Ботбай. Ботбай – дулаттың бір атасы. Ботбайдан – Құдайкүл (төрт арыс – Әлімжан. Бесторсық, Сиыршы, Есбер (Байтүгел, Байкісі (Байшат) Жиенбай мен Бұқар) аталады; Шағай (алты арыс) – үш ұлы Байкүшік, Есенгелді, Кішкентай. «Кішкентай ботбай», «Шон ботбай» дейді. Онан екі ұл өрбіді, Шағайдың алты немересін «Алты арыс шағай» дейді. Байкүшіктен – Асан, Тайлақ, Тайлақтан – Жауыр, Мұрат; Есенгелдіден – Ақша, Қожай. Кішкентайдан – Жанқойлық, Есенбай; Есенбайдан – Дода, Шағатай; Шағатайдан – Ауан, одан Сәмен батыр; Сәменнен Қапселем батыр.

Әлімес, Сәмен батырлар 1798 жылы ташкенттіктерге қарсы шайқасқа қатысты. Сәмен батыр. Бидас (кірме). Қоралас – одан Жанат; Жанаттан – Қалыбай; Қалыбайдан – Қарақойлы, Қарақосай; Қарақойлыдан – Есен, Ырыс, Мәмбетай, Бекшора, Қауғаяқ пен Шауқар; Қарақосайдан – Игім, Сарым, Мырза, Бура, Тамай, Қосан. «Қораластың он екі арысы» деп аталады.

³⁹⁶ Қазақ шежіресі хақында / Арғынбаев Х.А., т.б. – Алматы, 2000. – 464б.

М. Тынышбаев дерегі бойынша қоралас кірме жеке ру болып есептеледі. Аңызда Шыңғыс ханның ата-бабалары тараған атақты Аланһуа шығады. Көкірек (кірме, есімі Текежан). Көкіректен – Қара, Бұлантай, Бесбала (Бестерек), Туаш. Бесбала жетім, оны Көкірек асырап алып, халықта «Бестерек» деді. Бесбаладан – Теріскей, Әйтек, Жоламан, Шақабай кейінгі атасы белгісіз дейді.

Шымыр. Шымыр – дулаттың бір атасы. Шымырдан – Бекболат, Шынқожа, Темірболат. Бекболаттан – Жиенбай, Толмәмбет, Жиенбет, Шілмәмбет, Бестерек (кірме). Жиенбайдан – Жаңабай, Шажыт; Жаңабайдан – Шоқан, Күлтемір, Айтқұл, Шөже, Сырлы; Шоқаннан Шотқұл, одан Қонысбай, Көтеп, Бөлек. Қонысбайдан – Мәмбет, одан Байзақ датқа. Шажыттан – Байқан, Бектеміс, Сәмбет, одан – Нұрмағамбет, Досмағамбет, Жалмағамбет, Ермағамбет. Нұрмағамбетті Нұрбай би деді. Одан Мөңке мен Дәуітәлі би енші алады. Жиенбеттен – Алдаберді, Сыдықбай, Күнту. Шілмәмбеттен – Қырғызәлі, Құли, Ноғай. Қырғызәліден – Тәңірқұл (Салық), Құдайқұл, Андақұл. Кейінгіден Жаулыбай, Тәттібай, Қожымбай. Шынқожадан – Қобыланды, Көкірек (кірме, Ботбай ішінде бар). Қобыландыдан – Шоқай, Мырсалы, Қонақбай, Қырғызәлі. Қырғызәліден – Шақан, одан – Таңатар, Жаксылық, Балық, Байымбет, Қаратеке. Байымбеттен Сарт, одан Қойгелді батыр (1798 жылы Мәмбетпен бірге ташкенттіктерге қол бастаған). Қойгелдіден – Тоғанбай би, Ақмырза, Жолмырза, Сарымырза. Сарымырзадан – Жетібай, одан Білтелі би³⁹⁷.

Сықым. Сықым – дулаттың руы. Сықымнан – Борас (Қарақойлы), Тоғатай, Шуылдақ (Байсейіт), Буас, Құлсейіт (Қусирақ), Ақылбек, Құттыбай, Есбол (Аққойлы), Есенгелді (Аққойлы, Қарақойлы). Есбол мен Есенгелдінің ұрпақтарын «Естілер» деп атандырған. Түрікпенде Аққойлы, Қарақойлы бар. (Ел аузында Борас, Тоғатай мен Буасты Байсейіт атымен атайды. Байсейіттің шын аты Шуылдақ. Борастан – Қораз, Рүстем, Әжі, Наурызбай, Томай. Буастан – Боса, Борық, Құл, Есторы, Қызылқармыс. Босадан – Құдайберді, Алакүшік. Құдайбердіден – Жарымбет, Сайкөк, Сары. Есторыдан – Тойшы, Тілеуқабыл, Тойшыдан – Қараби, одан – Сүйіндік, Аталық. Тілеуқабылдан – Жаушы, Таңат, Көске, Қосмұрат. Көскеден – Есті, Шотке. Естіден – Қарабатыр, одан – Шенет батыр, одан Тұрыс би, Рысбек батыр.

³⁹⁷ Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. – 39 бетте.

Тұрыс биден Батырбек датқа, одан Тастамбек, Қожай, Иса, Тастанбектен Белқожа. Қосмұраттан – Шахмұрат, одан Қараби, одан Мәлік би, одан Асыл би, одан Әлжібек датқа, одан Байсейіт. Ақылбектен – Ағабек, Мырзабек, Атайыс. Құттыбайдан – Бағлан. Есболдан (Аққойлы) – Омар, Сатыбалды, одан – Елтүзер, Бөрі. Омардан – Қаржау, Қайқы. Елтүзерден – Рысбай, Құттыбай. Бөріден Елке, Естембай. Ал, Есенгелдіден (Аққойлы) – Үлебай, Сырлыбай, Төле, Болат.

Жаныс. Жаныс – дулаттың руы. Жаныстан – Жарлықамыс, Шегір, Өтей, Жалмәмбет (Бөгетжайлы), Жантай, Жанту, Оймауыт (кірме), Жантак. Жарлықамыстан – Байыс, Қасқарау (Бейімбет). Байыстан – Қарымсақ, Назар, Жолсейіт, Қайыпберді, Байсейіт. Қасқараудан – Ораз, Бұқар, Елтүзер. Ораздан – Сұлтанкелді, Бөкен. Бұқардан – Баба, Сырымбет, Құлболды, Тілеуімбет. Елтүзерден – Төке, Туыс. Өтейден – Мәуетей, Мауза. Жалмәмбетке (Бөгетжайлы) Бесқалмақ – Жанысқа қосылатын кірме қалмақтардың тобы. Жантудан – Жайылымыс, Ақберді, Өтеміс, Жаңабай, Құдайберді, Құжак, Қожамберді. Жайылымыстан – Қыбырай батыр. Ақбердіден – Шынәлі. Шынәліден – Ақыл, Жандар, Қонысбай би. Қонысбай биден Ақжейде батыр. Құдайбердіден – Әлібек, Тоқпан, Түгел, Данай, Ақтай, Бақыбек, Құдайбек; Әлібектен – Төле би, Елі би, Өтебай би, Тыныбек, Ақтобат, Шора, Төледен – Әуезбек, Сүйіндік, Қожабек, Ниязбек батыр, Қожаберді батыр. Соңғыдан Дербісәлі, одан – Шойбек би, одан Момбек датқа. Жантақтан – Қадыке (Ерубай), Еламан, одан – Қотыр, Жуанбек; одан Қасқа батыр.

Ұлы жүз руларының саны жағынан ең көбі дулат. «Дулаттың оңтүстік күнбатысына келген көп қаңлы және қаңлының шанышқылы деген табы болған. Албаннан шыққан қызыл бөрік, қоңыр бөрік, айтбозым, сегіз сары, құрман, әлжан, қиыстық және Іле өзенінің солтүстік жағында ескі үйсін нәсілінен сарыүйсін бар, рулары – құттымбет, жанай, жолай, танай, жан досай, құлыке, қырық»³⁹⁸.

Албан. Шежіреде Албан, Суан, Дулат Бәйдібекке немере, Үйсінге алты атадан қосылады. Албан, суан қытай деректерінде де аталады. Албаннан – Шыбыл, Сары. Шыбылдан – Қызылбөрік (Бөтей), Қоңырбөрік (Өтей). Қызылбөріктен – Молболды, Жолболды. Молболдыдан – Тотас, Есен. Тотастан – Торғай,

³⁹⁸ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

Байназар. Есеннен – Базаркелді, Қазымбет, Еламан, Құланаяқ, Марша. Еламаннан – Қонақбай, Шағаман, Сапы, Шоқай, Найманбай. Шағаманнан – Арыстанбай, Атымтай, Майрық, Бисары. Бисарыдан – Жанбота, Көбек, Маңғыл. Жанботадаң – Мойнақ, Бекберген, Токберген. Мойнақтан – Құрман, Жәнібек, Сәке. Сәкеден – Әкімбай. Шежіре бойынша, Әкімбайдан Албанға дейін 12 ата. Найманбайдан – Қожамжар, Байназар, Сүгір, Алтай, Әжібай. Әжібайдан Құдайберді, Қыдырәлі, Мәуке, Байыс, Жалбы, Бердіқожа, Айдар, Алқазы. Қызылбөрік-Жолболдыдан – Сақау (Қонақкелді), Керекұл (Ағай). Сақау мен Керекұлдан – Әзет, Нәзет (Абыз), Еспер, Мәмбет, Бердікей, Тілеу, Дәуетек, Байжан, Жапалақ, Тұманбай, Өтес, Қожас.

Қоңырбөріктен – Қалқаман, Бойдақ, Жарман. Қалқаманнан – Біте, Базар, Майлы, Тама. Бойдақтан – Құртқа, Мамай. Жарманнан – Қаракұл, Сарықұл. Қаракұлдан – Естемес, Кешкіл. Сарыдан – Сүйеркұл, Таубұзар (Сүйменді). Сүйеркұлдан – Шоған Абыз, Досалы, Қожбанбет, Жарты, қызы Алжан кірме Мәмбеттен Сырымбет, Шегір, Аламан, Хангелді атты төрт ұл тауып, «Сегіз сары» атанды, мағынасы Сары ұрпақтары екенін айқындайды. Хангелдіден туған атақты Райымбек батырды халық әулие тұтып, есімі ел аузында аңызға айналған. Дүние салғанда денесін ақ киізге орап, ақ аруанаға артып, оған қай бағытта жүруіне бөгет жасамай, өзін інген шөккен жерге жерлеуді әсіет еткен. Аруана Алмалыға келіп шөгіп, осында Райымбекті арулап көміп, сабан кірпіштен ескерткіш тұрғызылады. Райымбек туралы халық жыр шығарған³⁹⁹.

Сегіз сары ішінде үлкені, беделдісі Сүйеркұлдың үлкен ұлы Шоған Абыз Тұғыжым (Айтбай, Сиқымбай), Дәулет (Аманкұл, Жәдік). Досалыдан Шажаның көптеген ұрпақтары (Тыныбек, Жәнібек, Қалматай, Жәдік), Жансадық (Нияз, Шағыр, Рыскелді) мен Құлсадық (Баймен, Қуат, Биеке, Байсейіт, Еспенбет) өрбиді. Қожбанбеттен – Тілеу (Қалдау, Тұрсын), Сағым (Балта, Қанай) мен Ағым (Бишал, Сары). Жартыдан – Тілеуберді, Еспер, Жақоз. Сүйменді – Таубұзардан – Айт, Бозым. Айттан – Жанбаба (Қалдыбай), Абата (Бірдайшы), Сүйіндік (Сайынбөлек), Маматайыр (Таңатар, Қалыбек, Жорт), Қарашаш.

Суан. Шежіреде Дулат, Албан, Суан рулары Жарықшақтың баласы. Суан аз болған соң, жер телімі, жайылымы да аз болып,

³⁹⁹ Тарихи жырлар / Бабалар сөзі. – Астана, 2010. – Т.59. – 400 б.

қонысы Іле өзенінің оң қабағы, аймақтың ең шығыс жағы. Суаннан – Тоқарыстан, Байтөгей, Бағыс, Жесегір. Бағыс, Жесегір Көпбағыс, Досбағыс атымен дулатқа сіңіп кеткен.

Ерте ортағасыр деректерінде Тохаристан елі айтылады. Тоқарыстан мен Байтөгей қонысы Іле өзенінің оң жағасымен Қорғас өзеніне дейін жетеді. Тоқарыстаннан – Тұрдымбет, Мұрат, Бердіке, Баубек. Тұрдымбеттен – Бөргелтай, Есет, Тұрсын. Есеттен – Қошқар, одан – Жанқозы, Бөлек, Одыр, Мейіз. Одырдан Сүйімбай, Сабаз, Қабай. Мұраттан – Орыс, Қараменде, Шегірен, Қарабек, Әбдісүгір, Байтөгей. Бес Мұрат деп атайды. Орыстан – Мырзагелді, Хангелді, одан – Сұлтанқұл, Ақша.

Мырзагелді ұрпақтары – Қожеке, Тілеке, Кебенек, Олдақсан, Туматай, Еділбай, Мәмбет, оның Қарлығаш есімді әйелінен Мақпал, екінші әйелі Желкілдектен – Сүттібай, Құттыбай, Медеубай, Мес, Айдабол (Желкілдектің Жеті тазысы). Айдаболдан – Сабалы, Бабалы, Баба, Байшымыр. Байшымырдан – Тұрғынбай, одан Жакып, Іркітбай, Бүркітбай. Бүркітбайдан – Қайнолла, Қатша, Әбділда, Қабимолда, одан – Нұрсапа, Нұрахан, Айдархан. Байтөгейден – Елтінді, Молақ, Жылгелді. Молақтан – Құртымбет, Сексен, Шоқа, Қасаболат, Сүйімбай, Еркебай. Жылгелдіден – Аққабак, Алдияр, Елшібек. Аққабактан – Құдайберді (Аманқұл, Ақбура, Көтен) және Сатай (Абылай, Көпес, Бектемір, Досқұлы, Нәуке, Ақылбек, Әбдіке, Жетімқозы). Сатайдан – Әбдіке, одан Әділбек. Алдиярдан – Есалы, Дат. Елшібектен – Құлжыкей, Алакүшік, Шабар, Алшор.

Суан руы Жаркентте, Көктерек өзенінің бойын қоныстанып жүрді. Суан құнарлы да шұрайлы топырақты аймақты алып жатты. Бұрхан, Үлкен және Кіші Үсек, Шыңжың мен Қорғас өзендерінің алқабы мен Алтынкөл маңайындағы құмда Байтөгей руының қыстаулары. Үсек көлінің айналасында, Іле өзені мен Үсек өзенінің орта шенінде, Көктерек бойында бидай, арпа мен тары егінін салып, төрт түлік өсіріп, жартылай көшпелі өмір сүрді.

Шапырашты. Шежіреде шапырашты – Үйсіннің шөбересі, Бәйдібектің немересі. Бәйдібек Ұлы жүзде сарыүйсін, албан, суан, дулат, ысты, ошақты, шапырашты атты жеті рудың түп атасы. Байырғысы Сарыүйсін, Дулат, Албан, Суан. Ысты, Ошақты, Шапырашты Үйсінге кейін енген. Шапыраштыдан – Малдыстық, Желдіыстық, Қылдыстық. Малдыстықтан – Екей, Еміл, Есқожа.

Екейден – Жарымбет, Бәйімбет. Жарымбеттен – Ақтөбет, Бердіс. Ақтөбеттен – Қайсыбай, Бисенбай, Изенбай, Жусанбай. Бердістен – Өтеғұл, Өтеп, Күлкеней, Салағой, Текеш. Өтеғұлдан – Сапболат, одан Маймер. Өтептен – Оршақ, одан – Сәдібек, одан Жабай, одан Жамбыл (1846-1945).

Күлкенейден – Ботақара, Салағойдан – Бейсен. Текештен – Кінәз. Бәйімбеттен – Әлке, Сабыншы. Шындәулет, Бекпенбет. Еміл руынан Жайық пен Алысай. Жайықтан – Қойайдар (Қошқар, Сарыгілеу, Күсеп, Жолай), Жанай, Сүйіндік пен Қармыс (Тайторы). Алысайдан – Сары, одан Тілеуімбет, одан Болай (Бикісі, Бүлкісі, Боранғазы, Жолдыбай, Шоқа), Боранғазыдан – Жаманқара (Ерқотан, Сералы мен Битан Сарымсақ, Сарман, Сарыбай, Қармыс, Қарсақ, Тышқанқұлақ Байқұлақ, Бөрлібай, Махмет пен Қарсыбай. Ескожадан – Шағаман, Тоғызтоқпақ, Төретұқым (Жаушы, Бақай мен Тоқтамыс), Шуаш пен Алтынай. Алтынайдан – Абыз. Абыздан – Шегір, Қайдауыл, Қарасай батыр, есімі шапырашты ұранына айналған. Одан Өтеп (Нартайлақ, Асан, Бәлпеш пен Атығай), Көтеш (Айдар, Нәуеш, Жиек), Ауыз бен Түрікпен.

Түрікпеннен – Тілеу, Жарылғап (Қойсоймас, Қойгелді, Қараш батыр (Кенесарының қанаттасы), Сатыпалды, Қараша мен Тоқты), Түлкіқұрт (Көкше Ыстамбек-Саурық батыр) пен Малқара. Саурық батыр 1725 ж. қалмақпен соғысты. Малқарадан – Итаяқ, Быжыбай мен Қазақбай. Итаяқтан – Тайбағар, Шақабай (Үшке, Түлкі, Айтбек, Меңдібай), Кебенек, Бірназар, Дабыл мен Талқан. Үшкеден – Тілеш, Айташ пен Қопабай. Желдіыстықтан – Шыбыл, Асыл. Асылдан – Әжіке, Кеней, Теке, Төлеміс «Төрт Асыл».

Шыбылдан – Жәдік, Қарабайыс, Сарыбайыс, Құлжұдырық. Құлжұдырықтан – Шатыр Абыз Бәйімбет, одан Айбас, Балапан-Барақ пен Қайыпберді (Бажырық, Қарауыл мен Төлебай). Төлебайдан – Шыбылтай, Дәулет, Бөген, Мәмбет, Олжабай. Олжабайдан – Дербісәлі, Жиенәлі, Байдәулет, Көшкінбай. Асылдан – Орынбет, Әжіке (Дәулет, Текелік, Мәмбет, Кеней) мен Тұнқатар немесе Танатар (Өмір, Көрпе). Өмірден Бұзаушы, Төбет, Құлан, Жанай, Теке, Төлеміс. Текеден Дәулетбай (Қара, Шақа, Сарыбай мен Ырысбай) мен Сатай (Батырбай, Тоқтабай, Жолшора, Ақбіте, Маншап). Ырысбайдан – Баян, Байқоныс, Байтемір, Жидебай, Қылышбай.

Төлемістен – Байет (Келдімұрат, Бардымұрат, Байсеңгір, Қарасеңгір, Наурызбай). Төлеміс ұрпағын «Алты ата Төлеміс» дейді. Қылдыстықтан – Айқым, одан Қайдауыл, Қалқаман. Шапыраштыдағы Екей, Есқожа, Шыбыл, Асыл, Айқым аталары «Бес шам Шапырашты» аталды. XX ғ. басында Шапырашты руы Жетісу, Әулиеатада қоныстады.

Екей – Ұзынағаш, Шамалғанда Қарасу, Тәуке Тайлақ, Қасқабұлақ, Қызылауыз, Ұзынағаш, Сасықбай, Текенді, Сары Шыбыр шатқалдарын мекендейді. Қастек, Кіші Алмалы, Үлкен Алмалыда, ішінара Ұзынағашта Қарақастек, Құтырған, Найманбай, Түтереккөрші, Жиренайғыр, Қастек, Самсы өзенінің бойын, Қойжалдамалы, Қарабастау мен Тастыөзек шатқалдарын Есқожа руы қыстау орны. Шыбыл руы Күртінде Тоқмоласаз, Қараөткел, Кемпірсай, Құрманбай, Қалбұлақ, Өтеген мен Үшшоқы шатқалдарын жайлады. Жайлаулары – Іле Алатауы. Асыл Түгелсай мен Күртінде Терісбұтақ, Қаракемпір, Талдыбұлақ, Жаманбұлақ, Қосағаш, Ақсеңгір, Шыбық пен Үшарал қойнауларын мекендеді. Асылдың бір тобы Кіші Алмалыдағы Құрөзек, Талдыжиек, Шамалғанға Қаскелең өзені бойын қыстады. Айқым руы Қарғалы жерінде Айдос, Қасқабұлақ пен Қызылауыз шатқалдарында қоныстанып жүрді.

Ошақты. Ошақтының Байлы руы Масудидің «Тарихи Әбілқайыرخани» шығармасында аталады (XV ғ.). Ю. Южаков 1867 ж. Ошақты мен Шапырашты Суанның баласы деп жазған. Шежіреде Жәлменденің үш әйел болған, екіншісі Қарашаштан Ошақты туған. Қоңыр атасы Ошақты мен Ысты құрамында болуы туыстығын көрсетеді (В. Востров). Ошақтыдан – Байлы, Қоңыр, Аталық, Тасжүрек. Бұларды Байназар, Қойназар, Бекназар, Ақназар деп атаған. Байлыдан – Созақ, Байсары, Қасқа, Қабыл, одан – Қосберді, Есенғұл, Есберді одан – Ауызек, Есенәлі, Мүсірәлі одан – Бекен. Қоңырдан – Шуылдақ, Алданар, Жамантымақ, Түлкіші. Аталықтан – Орақ (Төртауыл, Қарсақ), Жалмәмбет (Берді, Сүгір, Төбет, Тас). Тасжүректен – Қосақ, Солақай, Сейіт, Тоқтыауыл, Қараман, Келмембет, Бөлек, Тас, Тілеу, Қайқы, Таз, Кенже. Ошақты Таластың төменгі ағысы, екі жағасын қоныстанды.

Ысты. Ысты туралы XIII ғ. Ф.Мүбәракшах «Тарихында» көшіп-қонып жүрген Тілік тұқымын айтады. Ысты Шу, Талас өзені бойын мекендеген, Ілеге қоныс тепті. Шежіреде Ысты – Бәйдібекке

немере, аңыз бойынша Жәлменденің екінші әйелі Сландыдан туған. Ыстыдан – Ойық, Тілік. Ойықтан – Есім, Малай, Таз, Құланшы. Есімнен – Алакөз. Малайдан – Бәйтік, Сүйіндік, Қалжан, Қара, Жантүгел. Таздан – Әлмамбет, Байменбет, Сарыкемпір. Құланшыдан – Амантай, Жамантай. Тіліктен – Тазша, Таздар, Асанқараған, Сексен, Байқараған, Қоңыр, Жырымсыз, Ақмолда. Қоңырдан – Ахметей, Құралай, Қамыс. Ахметейден – Қожамқұл, Сүйші, Қозықырған.

Қожамқұлдан – Өтес, Бойша (Тойбай), Шөтен, Сартақ, Айдарбек, Қолсадақ (Алай, Байшехан), Қожансүгір. Құралайдан – Аққойлы, Қарақойлы. Қарақойлыдан – Төбе би, одан Қарақораз, Жайлау, Жайлаудан – Көглей (Рүстем), Көгдімбет (Әжі, Наурызбай, Томай). Ақмолдадан – Есеншора, Ожырай, Бокмұрын, Итаяқ, Сүлгетай. Сүлгетайдан – Бекбауыл, Төртсары, Итемген, Көзтаңбалы. Ысты Жетісу, Әулиеата мен Шымкентте (Сырдария) қоныстады. Н. Аристов Әулиеатада 1500 шаңырақ, Шымкентте 3500 шаңырақ, М. Тынышбаев мәліметі бойынша 1917 жылы Ысты – 50 мың адам болды деді. Іле ағысында Жалайырдың Байшегір атасымен араласып-құраласып, Астау, Қара, Көкібай құмында, Мандай, Құдық, Қарағайқұдық шатқалында, Топар, Көктаалдың Ілеге құятын тармағы, Көкшекпен, Киікбай, Байтайлақ, Бескемпір, Шоғырлы қойнауында жатты. Ойық руының екінші тобы Аңырақай тауы етегі, Жыңғылды, Еспе, Ашқұдық, Қопалы өзені аңғарында, Айтақсай, Райсай, Құрмансай, Қарасай шатқалында қыстаулары болды. Ойық руының бір тобы қиыр оңтүстігі Кіші Алмалы, Тереңқарасу, Исатайқарасу өңірін қыстады. Күзеу, көктеуі Қарой шатқалы.

Жалайыр. Жалайыр туралы мағлұмат монғол дәуірінен бар. Рашид ад Дин ежелгі жалайыр өніп-өскен ру деп көрсетеді. Кезінде Тұран мен Иранда өмір сүрген, қытайды күйретіп, біразы монғолға, Шыңғыс хан бабаларына тұтқынға түсіп, Шыңғыс хан кезінде көбісі бек аталып, қоғамда құрметті орын алған. «Ұлы жүз Ақарыстан Үйсін, Дулат деген екі баласы болған. Үйсіннен төрт бала туған: Жалайыр, Қаңлы, Ошақты, Еркенек. Дулаттан төрт бала туған: Ботбай, Шымыр, Сиқым, Жаныс. Ұлы жүзге қосылатын Бестаңбалы Бахтияр»⁴⁰⁰.

⁴⁰⁰ БҒМ ОҒК, Бума № 1611 – Қазақ рулары туралы. – 1959. – 20 б.

Рашид ад-Динде жалайыр 10 ата: Жәйіт, Қоң-қауыт, Оят, Көркін, Торы, Тоқырауыт, Құмсауыт, Нілкін, Төлеңгіт, Саңғыт. - деді. Шежіреде Жалайырдан – Сырманақ, Шуманақ. Сырманақтан – Арықтыным (Қосымбет), Байшегір, Сиыршы (Байкөбен), Балғалы, Қайшылы. Қосымбеттен – Қауыс, Жылкелді, Өміржан, Алтын Базар, Қытай. Тынымнан – Майемген, Етемген, Сүтемген. Сүтемгеннен – Омажан, Тілес. Байшегірден – Жиёмбет, Бекпенбет, Нұрымбет, Тынымбет, Абыс, Қобыс, Мыржық, Итай, Есқара, Ақтеке, Атайбоз, Дәулендабыл, Ақша, Есімбол. Сиыршы шежіреде Байкөбен деп аталады. Сиыршыдан – Сырымбет, Шәлімбет, Жақсымбет, Тоқымбет, Жолымбет, Бәйімбет. Тоқымбеттен Бақтыбай ақын Жолбарысұлы (1835-1903).

Бәйімбеттен – Жылгелді, Ескелді би. Балғалыдан – Құлымбет, Құлын. Құлымбеттен – Шағыр, Дәулетай, Қаракөз, Тоқбай, Өгіз, Ниязбарақ. Құлыннан – Шоқы, Алдаберді, Жарым, Ақжол, Барлы. Шуманақтан – Андас, Күшік (Қосай), Мырза, Қарашапан, Орақты, Ақбұйым, Қалпе, Сыпатай. Андастан – Қырғыз, Қалқа, Ақтолымбет, Қаратолымбет, Құттық, Байқара, Жұман, Мендібай, Алқұлы, Кенже. Қалқадан – Дүйсембай, одан Қайдауыл, Дәрбісәлі. Қайдауылдан – Түрке, Саурық, Аспан, Сайбақ. Дәрбісәліден – Балпық би, Салпық, Білдебай, Кешубай. Ақтолымбеттен – Қошқар, Шүрек, Төлек. Қошқардан – Төлебай, Құлболды. Шүректен – Сәмен, Есімбек. Есімбектен – Таймөңке, Тәттібай батыр (Абылай замандасы). Таймөңкеден – Кембала, Көбес, Айдар, Бектас, Жантас, Бейбіт, Бекқалы, Ералы, Байтас, Байыс, Тоқтауыл, Тоқтамыс, Қылыш, Қарамырза. Тәттібай батырдан – Түйте, Қаңтарбай, Қарымбай би. Қарымбайдан – Назарбай, одан Керімқұл. Қаратолымбеттен – Аңқау Абыз, Лаулық-Абыз. Құттықтан – Қаракүс, Саттар.

Байқарадан – Андабай, Таңат; Жұманнан – Әйтiмбет, Жомарт, Шәкі, Шүкі. Мендібайдан – Көтен, Бөрте. Кенжеден – Арқар, Құлжа. Күшіктен (Қосай) – Таз, Жабысқақ, Қарасақал, Самбақ, Сары-Бөкенбай. Таздан – Байқара, Есентүгел. Есентүгелден – Майқы, Марқа, Бекназар, Асан. Еспенбеттен – Баба, Досай, Жаманқара, Бақы, Сирақ. Қарасақалдан – Дәулет, Бекбау, Ырысымбет, Әділ, Жармұқан. Самбақтан – Молдас, Сүйіндік. Молдастан – Қараменде, Сырымбет, Жалаңтөс, Қойгелді. Сүйіндіктен – Байсары, Байтоқ, Өтебай. Орақтыдан – Әжіке, Тоқа, Кенже, Кокшекөз, Жайықбай. Әжікеден – Сауыр, Көшей.

Көкшекөзден – Өстемір, Шынтемір. Жайықбайдан – Қарабай, Алшынбай, Ақша. Ақбұйымнан – Құяс, Сары. Мырзадан – Бәйбіше (Бәйдек), Аман, Әліке. Бәйбішеден (Бәйдек) – Тонды, одан Тағайбек, одан Бегім. Бегімнен – Асыр, Жәнібек. Асырдан – Төлебай, Қалыбай, Керік (Сақау).

Керіктен – Алказы, одан Телбай. Жәнібектен – Сойырғас, Жарылғас, Жайылмас, Борсық, Мама-Тайыр. Аманнан – Қожаназар, Есберді, Артық. Артықтан – Ораз, Жанақ. Қожаназардан – Сәбден, Қалыбек, Есенбай, Есенқабыл, Есқара, Есберлі, Дәулетбай, Асан, Тілеубай, Үсен. Әлікеден – Сүйінішәлі, Қадам, Қожамқұл, Сарыбай, Жиенәлі, Шұңғыр. Сүйінішәліден – Сары, Амандық; Жиенәліден – Үшқара, Сарғалдақ, Байгелді; Шұңғырдан – Сатыпалды, Қараша. Сатыпалдыдан – Өмірұзақ, Тауасар; Қарашадан – Маясар, Тақабай, Дуан. Қарашапаннан – Тәңірберген, Боташы, Қалмамбет, Айтқұл, Кентай, Қуат, Еспен, Дәулет. Дәулеттен – Кішкенебай. Сыпатайдан – Саулық, Шілімбет, Марқа. Шілімбеттен – Бекбау (Бәйімбет, Майлыбай, Жолдыбай, Шымырбай, Көзайдар), Есенәлі (Байсейіт-Айдарке, Елмәмбет, Байқара, Едіге) мен Кенже (Байдәулет, Үзбасар, Бекмырза, Сасық). Марқадан – Өтеп, Есеней, Көшек. Көшектен Есназар, Ерназар, Маматай. Маматайдан – Есенгелді, Байжігіт, Мәуке. Таңбасы – тарақ.

Шанышқылы. Шежіре Қоғамнан – Қаңлы, Шанышқылы, Қатаған дейді. Шежірелік аңыз бойынша Қатағаннан Әмреқұл, лақап аты Шанышқылы. Әмреқұл үлкен тәуіп болған, шаншулаған адамды көсеу, ұшы сүйір затпен үш рет шаншып емдейді, ауырған адам алдынан жазылмай қайтпайды екен. Шаншулаған кісі содан «сен көр, мен көр» жазылып кетеді екен. Осыдан барып Әмреқұл тәуіп «шанышқылы» атанып кетіп, ұрпақтары шанышқылы деп атанған⁴⁰¹.

Шанышқылыдан – Балық, Күрпік, Дарқан, Саңырау. Балықтан – Торқыс, Кеңсалық. Балта, Ақкерей. Күрпіктен – Мамыт, Араншы, Әжіке, Бесауыл, Сұрым, Кият. Дарқаннан – Құлтума, Енкеш, Шотым, Оршак. Саңыраудан – Көкмойын, Сәрке, Бақа, Жаңбыршы. Енді бір нұсқада, Шанышқылыдан – Сымыршық, одан Айрылмас, одан Құрбақа (Балық, Саңырау, Мамыт), Дарқан, Қырықсадақ, Бектау (Қырпық, Арапшы, Сырдым), Жойсын, Бағыс (Қырғызтекті).

⁴⁰¹ Тілемісов Ә. Қапал батыр өрен. – А., 1999. – 11 бетте.

Шанышқылының тарауы 3. Сәдібек шежіресінде қаңлыдан немесе қатағаннан деп: Шанышқылыдан – Қорқаба, Дархан, Саңырау, Бектау. Бектаудан – Балық, Күртік. Қорқабадан – Қарақалпақ, Жұдырық, Тоқымбай. Дарханнан – Құлқұйма, Еңқұс, Ұршақ, Шөшім. Саңыраудан – Бесбай, Құрбақа, Елукер, Жауқашты, Серке, Қаратұқым, Сасбұқа, Қаламыш, Жантөле, Жаулы, Көкмойын. Балықтан – Балта, Жүнсіз, Мамыт, Сұрым, Жаңбыршы, Тарықұс, Қырықсадақ, Ақкөтей, Қият. Күртіктен – Үкібай, Дәулет, Араншы, Жолық, Ағанай, Мыңтай, Әжіке, Көрік, Бесұл, Құдайқұл, Бақа, Көшек, Тастытоғызак.

Сіргелі. Сіргелі ежелгі рулардың бірі. Шежіреде былай айтылады: «Үйсіннен – Абак, Тарақ. Тарақтан – Жалайыр. Жалайырдан – Сырманак, Шуманак. Сырманак бесеу, Шуманак үшеу еді. Сырманактың үлкені Сіргелі, Балталы, Қайырлы, Арықтаным, Байшегір»⁴⁰².

Қазақ шежіресінің негізгі үлгісінде Сіргелі Бақтиярдың немересі, Үйсінге бауыр болып келетін Ойсындың ұлы. Қазақтың шығу тарихы сіргелілерді үйсін дәуіріне дейін апарады. Сіргелі туралы мәлімет Рузбехан еңбегінде бар. Қазақтар жазда Еділ бойын жайлап, қыста Сырдария жағасына, Түркістан төңірегіне қарай көшіп кетіп жүрген. Ноғай ордасы ыдырағаннан кейін елдің бір бөлігі солтүстік Кавказға кетіп, басым көпшілігі жаңа құрылған қазақ хандығының құрамына енді. Бұл туралы қазақ руларының көбі (найман, қыпшақ, қоңырат, үйсін, ергенекті, ашамайлы, телеу), ноғайдағы сіргелінің ұштаңбалы руы болуы ұқсастық емес, ноғай ордасы қирауынан қалған рулар, - деп В. Востров қорытынды жасайды.

Сіргелі Жәнібек пен Керей сұлтандарға қосылған, аталары Талас пен Түркістан төңірегін мекендеді. Әдеби деректе Сіргелінің ата-тегі туралы дерек аз. Н. Аристов: Сіргеліде – Байжігіт, Қарабатыр, Батырлар, Ұштаңбалы, Айтбозым, Елібай, Төрттаңбалы, Жаңабай аталарын айтады. М. Тынышбаев Сіргелі руы (манат) төменгідей жіктейді: Төрттаңбалы, Ұштаңбалы, Батырлар, Қарабатыр, Жанай, Бөдене. Э.А. Шмидт Сіргелі Байұлы мен Ұштаңбалы сияқты екі атаны көрсетеді. Байұлыдан – Елібай, Айтбозым, Шақабай, Шалдар (Қойсой, Шоман, Қоңыр), Жайдақ

⁴⁰² Суан Қареке биден шежіре // БҒМ ОҒК, Бума № 1289. Дәптер №3 – Шежіре / Жинауш. Ә. Диваев (араб жазуы). – 1941. – 3 б.

(Алпар, Тұрсынай, Итемген), Батыр (Құдайберді, Бердібай). Үштаңбалыдан – Ақкеңірдек (Шеңгелді, Мандай, Үшқара, Қожамберді, Құдыс), Тутаңбалы, Қайшылы. Сіргеліден Байұлы, одан – Айтбозым, Жаңабай, Елібай, Батыр, Қарабатыр, Жайдақ, Құлшығаш, Шалдар. Өтептің ағасының балалары Тутаңбалы, Қайшылы, Ақкеңірдек, Қаракеңірдек кейін Сіргелі құрамына кіреді.

Сіргелі алты әйел алған, бірінші әйелінен – Батыр, Байжігіт, басқа әйелінен – Қарабатыр, Байтуған, Шоқай, Ақпан, Қаракемпір, Шыбыт, Дәушауқар, Есім, Досшабақ; үшінші анадан – Сәмен, Шақаман, Өтеу, Бекбау, Избасар, Қонақбай, Мамыр, Ботбай; төртінші анадан – Жаңабай, Айтбозым, бесінші анадан – Қаракеңірдек, Ақкеңірдек, Шалдар; алтыншы анадан – Тутаңбалы, Қайшылы. Сонымен, Сіргелі руы – Батыр, Құлшығаш, Қарабатыр, Айтбозым, Үштаңбалы, Жайдақ, Елібай, Жаңабай, Қаракеңірдек, Ақкеңірдек, Шалдар, Ақсирақ, Қарасирақ, Тутаңбалы, Қайшылы, Төрттаңбалы, Жанай, Бөдене болып келеді. Құлшығаштан Байжігіт атасы, одан Амалдық, Оразымбет, Келімбет, Көшімбет, одан Сары, одан Сайдуалы, одан Шақан, одан Байдәулет, одан Таңсық, Желкен, Дербісәлі, соңғыдан Бәсібек пен Бердібай, Бердібайдан Тәжібай (1888) – Сіргеліден Тәжібайға дейін 11 ата.

Батыр екі ата – Құдайберді мен Бердібай. Шалдар үш ата: Қойсой, Шоман, Қоңыр. Жандақ үш ата: Алпар, Тұрсынай, Итемген. Ақкеңірдектен бес ата: Шеңгелді, Мандай, Үшқара, Қожамберді мен Құдыс. Бөдене екі ата: Жәлмәмбет пен Қаркый, одан Кошек, Артық. Артықтан Меңдіқожа, Меңай. Байтуған, Шоқай, Ақпан, Қаракемпір, Шыбыт, Дәушауқар, Есім, Досшабақ, Сәмен, Шақаман, Өтеу, Бекбау, Избасар, Қонақбай, Мамыр, Ботбай. Елібайдың ұраны «Елібай», айтбозым ұраны «Байтемір», Жаңабайда «Жаңабай», шалдарда «Тоғанас», жайдақта «Даубай», батырда «Есболат», ақкеңірдекте «Тайлақ», тутаңбалыда, қайшылыда «Ақшабдар» болады.

3 ТАРАУ.

ОРТА ДАЛА РУЛАРЫ ТУРАЛЫ ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕР

Орта жүз ұғымы да, алдымен географиялық кеңістік мағынасын, одан кейін этномәдени сипатты қамтиды. Шаруашылық тұрғысынан Жетісу өңірінде қазақ жұртшылығы арғы заманалардан-ақ төрт түлік мал түрін өсірген, оның ішінде қой мен түйе шаруашылығын дамыту, жер ыңғайына қарай тиімдірек болған. Орта жүз, немесе Орта Дала – Арқа жері мен Жиделі Байсын. Арқа мағынасы – қыратты дала.

Мәшһүр Жүсіп деректерінде Сарыарқа жері деп Ертіс пен Сыр, Жетісу мен Орал аралығы айтылады. Ғұлама Қ. Халидтің түсіндіруінше, «Арқа» деп жануардың мүшесінің үстіңгі бөлігін айтады, жердің жоғары жерін де "арқа" дейді. Ю.А. Зуев *алаша* сөзі *арқа* ұғымына жақын дейді. Қ. Халид Арқаның да екі Жетісу сияқты жері екі бөлік екенін айтады. Обь өзені мен Ертіс өзені аралығы, Құлынды даласы және соның айналасы – *Сол Арқа* аталған.

Көне түріктің қадір тұтып сиынатын киелі заты К ү н болған соң, олар жер ыңғайын бет жүзін күншығысқа бағыттап сөйлеген. Арқаны қақ жарып аққан түріктің ұлы өзені Ертіс. Ертістің оңтүстік және батыс жағын *Оң Арқа* атаған. Қазір біз қолданатын орыс ғылымына тән географиялық таным бойынша, Ертіс өзенінің сол жақ беті. Өзеннің ағысына қарай. Сол Арқаның ең шығысы – Алтайдан бастау алып, Ертіс өзенінің басын құраған Қаба, Буыршын, Қалжыр (Қыран). Қалжыр өзені 27 бұлақтан құралатын Марқа көл бар.

Оң Арқа жерінің өзен-суларын Сауыр, Сайқан тауларынан аққан Кендірлі, Теректі, Темірсу, Жеменей, Үйдене сияқты бірнеше ұсақ жылғалары және Тарбағатайдың солтүстігінен ағатын Теріс Айрық, Қарбуға, Базар, Боғас, Ласты Шорға, Аяғөз сияқты өзендері құрайды. Алакөл мен Балхаш Жетісуға жатады. Тоқырауын, Жәмші, Өлеңті, Шідерті, Сілеті, Есіл, Нұра, Сарысу өзендері – Арқаның ең басты, суатты жерлері.

Арқаның ең батыс өзені – Ор. Мұның құйылған жерінен төмені Арқаға есептелмейді. Ертіс өзенінің Обь өзеніне құйған жерінен төмен ағысы бойындағы жерлер Арқаға жатпайды. Сонымен Обь өзенінің құйылысы, Алтай тауынан бастап, Орал тауына дейін, оңтүстігінде Бетпақ Дала шөліне дейін жетеді. Сарыарқа мен Бетпақ

Дала, Қаратау мен Сыр бойы жерінде көне уақыттардан қалыптасқан көш жолдарының ізі бар.

Орта жүз қазағы қыс мезгілінде Жиделі Байсын – Мырзашөл, Нұрата, Бұқара, Сыр бойын пана етсе, көктемнен-ақ Бетпақ даланы көшіп өтіп, жаз мезгіліне Сарыарқаның кең даласына шығатын болған. Сол Арқа жерлеріне қыс уақытына мыңдаған үйір жылқы малын шығарып төлдетіп, қазақтағы жылқы малының басым бөлігі Орта Далада, осы Арқаның кең жерінде жетіліп өскен. Орта жүз – Орта Даланың шаруашылыққа қолайлы тұсы – жылқы малы үшін кең әрі өрісі мол жер. Аумағы жағынан қос Жетісу аймағынан сәл де болса кем келеді. Арғын, Найман, Қыпшақ, Керей, Қоңырат, Саңғыл, Маңғытай, Бағаналы, Мапсыр, Тарақты, Сарыжомарт, Садыр, Матай, Уақ (немесе Уақ-керей), Қаракерей, Бура, Ергенекті, Терістанбалы, Абақ керей, Қытай қыпшақ, Сыбан керей, Қаба керей, Буырылсары керей т. б. (С. Аманжолов) руларының мекені.

Орта жүз руларының деректері. «Жанарыстан – Қарақожа, Дарақожа, Аққожа, Ақтанқожа, Есімқожа, Қасымқожа» - дейді бір шежіре⁴⁰³. Барлық қоғамдардағы ретсіздіктер шежіременен бір реттілік тәртібіне келеді. Орта жүздің руларының құрамы төмендегідей: «Ақжол» ұранды арғын, «Ошыбай» ұранды керей, «Жаубасар» ұранды уақ, «Мүкәмал» ұранды қоңырат. «Тарақтының ұраны – Байсары. Қыпшақ ұраны – Ойбас. Екінші ұл елдің жағасы. Қоқан заманында Түркістан қыпшақтары Құдияр Қоқанға қарсы көтеріліс жасап, қырғынға ұшырайды. Құдияр Мұсылманқұлға "Түркістан кезінде қыпшақтың Ойбасы дегенін естімейді, ойбайласам құдай да естімейді" деген екен. Найман ұраны қаптағай. Үшінші ұлы. Қоңырат ұраны Алатау»⁴⁰⁴.

Шежірелердегі Орта жүз қазақтарының қоныстануы туралы П.И. Рычковтың еңбегінде мынадай шежірелік дерек келтірілген: «Арғын руы тоғыз ата: Шақшақ, Сарыжетім, Төртуыл, Қарауыл, Қаракесек, Қанжығалы, Атығай, Тарақты, Құлчан-Арғын. Қыпшақ бес буын: Қыпшақтар, Көлденен, Ұзын, Танабұға, Қара қыпшақ, Балық қыпшақ. Бұл Орта жүз Кіші жүзбен салыстырғанда көбірек және дәулетті, бұларда жылқы көп, Кіші жүздің жылқысынан көп жақсы. Бұлардың халық тұрмысы ауқатты; сол үшін азиялық

⁴⁰³ ҚР БҒМ ОҒК, Бума 901 Мағзұм Ахметов. 33 бет. Тарихи әңгіме. Абылай хан. Жазы батыр.

⁴⁰⁴ ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 1447. Дәп. № 2 — Ответвления племени Кынырат. Жинаушы Коныратбаев Ауелбек. 1944 год. Араб жазуы. 20-б.

көпестер мен саудагерлер Орынбор мен Троицк қамалдарына барар жолында керуендері Орта жүз ұлысымен жүреді, айтушылардың сөзіне қарағанда, бұл жол қауіпсіз, ормандар көп, адамы да мол»⁴⁰⁵. «Орта жүз қазағы бір жаздың ішінде Семей түбінен Троицкіге барып кейін оралып үлгеретін» – деп Шоқан жазған.

Арғын. Арғын тегі мен оның құрамына енген рулары көне уақыттан жалғасқан. Әлкей Марғұлан бұл этноним бізге «ежелгі заманда жасаған Ғұн (Ғын) елінің атын еске түсіреді, сол елдің аты арғынның атында сақталған» - деді. Ғұн заманында белгілі болған саяси-әлеуметтік атаулар арғын мен қыпшақ руларында кездесіп отыруы, ғұннан тарағанына дәлел болады.

Ғұндар түрік руларының түп атасы екені қытай тарихында ашық айтылған. Бартольд В., Бернштам Н. да Ғұн мен Оғыз екеуінің бір екенін айтады. Бүгінгі қазақ пен ескі ғұндардың бұйым, тоқыма, жасау, ою-өрнек салу дәстүрі мен діни-ғұрыптық белгілерінің өзара ұқсастығы ғылыми дерек көзі – археологиялық қазба жұмыстары барысында қабірлерден алынған тұрмыстық заттардың – сырмақ, текемет, ат әбзелдері, әшекей, ою, таңбалардың ұқсастығы негізінде тұжырымдалған.

Л.Н. Гумилев: «Қазақ этносының шығу тегі ілгерідегі түріктердің этникалық аумағымен тікелей байланысты. Ғұндар түрік этносы ретінде б.д.д. III ғ. қалыптасты. Саян динлиндерін, Тянь-Шаньдағы үйсін, сяньбиді ғұндар өзіне бағындырды. Қытай шабуылдары ғұндарға қатты соққы болды, ғұн елі тозды. Ғұндардан кім қалды? Қазіргі қазақ жеріндегілер қалды» - деді⁴⁰⁶.

Арғынның аты бірнеше түрде кездеседі: Ғын, Ғұн, Ақ Ғұн, Қара Ғұн, Аруғ-Ғун, Тағ-Ғұн, Тарғұн. Мұндағы Ақ-Ғұн мен Аруғ-Ғұн – екеуі бір мәнді сөз, ежелгі рулар арасында жиі кездеседі. Мәселен, аруғ-тұқым, аруғ (арық) – тыным, Ақ Қаңлы, Қара Қаңлы, Ақ Найман, Қара Найман т.б. «Ақ», «аруғ» (арық) сөздері «таза», «аруғ» деген ұғымды көрсетеді.

Ерте кездегі рулар бірігіп, басшы болған оқтарды осылай атайтын болған. Батыс түрік қағанаты кезінде Қыпшақ, Арғындар, Басмыл, Қарлық, Қайы – көрші отырған аталас елдер екенін археологиялық және палеографиялық деректер айтады. Махмұт

⁴⁰⁵ Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии... – 80-81 бетте.

⁴⁰⁶ Гумилев Л. Происхождение казахского этноса // Евразийство и Казахстан: труды "Гумилевские чтения". – Астана, 2003. – Т. I. С. 11-18.

Қашқари бұл руларды солтүстік өлке руларының құрамында, Ертіс бойында тұрады деп көрсетсе де, оңтүстік пен солтүстікке түгел тараған, екі жаққа бірдей тайпалар. Сондықтан арғынды және оның құрамына кірген Басмылды (Басым елі) оңтүстік пен солтүстік руларының араласуынан шыққан ел деп Дюканже айтқан. Бұл пікірді Н. Аристов, В.В. Бартольд жақтады.

Марко Поло XIII ғ. былай деген: «Бұл жерде Аргон дейтін ел бар. Олар екі атаның араласуынан құралған. Ислам дінін қолданады. Түрі сымбатты, өздері ақылды, сауда істейді». Айтып отырған жерлері – Ертіс бойы, Шыңғыстау, Қарқаралы даласы, Аягөз, Алакөл төңірегі, Жошының үлкен баласы Орда-Еженге қараған жерлер. Әл-Бируни мен Ауфидің – Ғұн (Құн) одан бұрын Алтай тауының төңірегінде, Обь өзені бойында болғанын көрсеткен.

Қайы (оғыз) Батысқа қарай жылжуына байланысты ғұндар да қозғалып, «Сары» деген жерге келіп орналасады. И. Маркварт бұл оқиға VII ғ. болған деген. Ғалымдар «Сары» деген жерді Моңғолия, Қашқария, Түрікмениядан іздеп таба алмаған. Ғұнның Ертістегі қыпшақты ығыстыруына қарағанда, олардың келіп тоқтаған жері Сарыарқа. Ауфи еңбектерінде Сарыарқа географиялық атауы сол кезде-ақ қолданылған⁴⁰⁷. Дешті Қыпшақ – Сарыарқада жасаған арғын қыпшақ ауылдары көрші отырады. Қазақ шежіресі солай дейді. Алайда арғынның оңтүстік тайпалармен араласуы Қарахан заманында қалай күшті болса, моңғол дәуірінде де аз емес. Ескі шежіредегі мәліметтің бірі – тоқсан екі баулы қыпшақтың руларының аты.

Шыңғыс хан құрған түріктің соңғы ірі мемлекеті "Еке мұғол ұлыс" болды. «Еке» сөзінің мағынасы «ұлы» мағынасын білдіреді, Ұлық Ұлыс болады. Шыңғысқа дейінгі ғұн-түрік руларының тізімін ескі шежірелік қолжазбадан көшірген Құрбанғали Халид «Тауарих хамса» еңбегінде қосқан нұсқасы: «Токсан екі баулы қыпшақ (өзбек) аттары мынау: Мың, Жүз, Қырық, Үгежат, Жалайыр, Прай, Қоңырат, Алшын, Найман, Арғын (10 ру), Қыпшақ, Қалмақ, Фрат, Торғауыт, Қырықтық, Бурлан, Шымыршық, Қатаған, Кәжі, Кенегес (20), Бұйрат, Ойрат, Қият, Бағлан, Қынай, Қаңлы, Өзбек, Қойшы, Бұланшы, Шабұт (30 ру), Жоют, Шілашуыт, Баяуыт, Отаршы, Арлат, Керейіт, Ұнғұт, Манғыт, Танғыт, Оймауыт (40), Қашат, Меркіт, Бұрқат, Қият, Қоралат, Төралас, Қырабаб, Алаша,

⁴⁰⁷ Бартольд В. В., Соч., т. 5, 395 с.

Шұбырған, Қышылақ (50 ру), Оғлан, Түркмен, Дүрмен, Табун, Тама, Мачад, Кердері, Керей, Надай, Рамадан (60), Кафсана, Қырғыз, Ұяршы, Жойрат, Үйсін, Жорға, Баташ, Қойсын, Молдыз, Төбел (70 ру), Татыр, Тілеу, Басхал, Ниан, Қазған, Шерін, Ұнтан, Курлаут, Шілкас, Үйқорған (80), Тарғын, Жабу, Суран, Тұрғақ, Мутияң, Қасқа, Мажар, Тушылық, Шоран, Шүршіт (90 ру), Бахршы, Үйғұрат».

Ертеде арғын кісі аты емес, мәдениет жасаған ұлт-ұлыс аты, оның негізін салған әулеттер болған. Қазақ шежірелері бұл ұғымды кісі атына айналдырып атайды. Арғын есімді адам болғаны да рас. Ертедегі ғұн – барша түрік атасы, ұлысы, жері. А. Әділханұлы ақсақалдың айтуынша, арғы дәуірдегі Ұлық Ұлыс, арғы арұғ ғұн бабаларын аңсап еске алған ұрпақтары неше заман кейінгі уақытта, көнеде өткен қасиетті аталарының ортақ есімін өз баласына лақап етіп, ат қойып, жадында сақтаған.

Ертедегі арғынның ата жұрт байтақ жерлері Орталық Азияның бүкіл сахаралық, далалық кең алқаптарын қамтыса, Қазақ хандығы заманында Арғын тайпасын құрайтын рулардың қоныстары шығыстан батысқа қарай Ертіс, Торғай өзендерінің аралығы, оңтүстікте – Балқаш көлінен бастап шөлейтке қарай. Тарихи мәліметтер бойынша арғындар бұл жерлерді тіпті ерте заманнан қоныс етіп, негізінен мал өсіруге пайдаланған. Қазақ шежіресі бойынша Арғын ұрпағы табан тіреген жерлері Есіл, Құланөтпес, Терісаққан, Кума өзендерінің аңғары, Қорғалжын, Теңіз көлдерінің төңірегі, Нұра өзені мен оның салаларының бойы, Шыңғыстау, Шұбартау даласы, Тоқырауын, Бақанас өзендерінің бойы, Солтүстік Балқаш өңірі, Қарқаралы таулары, оның төңірегі, Ащысу, Нұра өзендері, Қарасор, Қатынкөл, Саумалкөл суының төңірегі, Баянаула мен Ертіс, Үлкен және Кіші Қараой мен Ебейті көлдері, Есіл, оның салаларымен батысқа – Зеренді, Алабота, Жалбыркөл, Сәулекөл, Ақпан-бөрлі, Тайсары, Жабай, Жыланды өзендері, күнбатыс жақта жатқан алқаптар – Қарақамыс, Шошқалы, Сарыкөл, Қойбағар көлдері, Торғайға құятын Үлкентамды, Мойылды, Сарыторғай деген шағын өзендер, Торғай өзені, Сарыкөл төңірегі. Арғын одағына кіретін рулардың қоныстанған жерлері осы. Әскерді оң қол, сол қолға бөлу рәсімі, хан көтеру, хан қасында би, бек, ноян ұстау, руларды әскери тәртіпке бағындыру – осының бәрі ғұн заманынан жалғасқан түріктік ел болу дәстүрі, ата жолы.

Арғын – Бес Мейрам, Жеті момын, Кіші жүздегі арғындар деп таралады. Мәшһүр Жүсіп: «Орта жүз тарақтымен қосылып жеті арыс ел аталған» - десе, басқа шежірелерде: «Орта жүз – Жанарыстан тараған – Тарақты, Арғын, Найман, Қыпшақ, Қоңырат, Керей, Қарақыпшақ, Уақ» деген дерек айтылады⁴⁰⁸. «Арғын ағаның нәсілінен Қодан, оның баласы Дайырқожа, лақап аты Ақжол, оның бәйбішесінен Қарақожа, тоқалынан – Сомның, мұның екі баласы: Саржетім, Шақшақ. Олардың нәсілі Кіші жүзде тоқал арғын атанады»⁴⁰⁹. «Арғынның үшінші әйелінің аты Айнамкөз. Мұнан туатын – Саржетім, Шақшақ. Шақшақ табынан әкесінің аты Қошқар Жәнібек батыр, лақабы қара палуан Жәнібек. Бұл Жәнібек Абылайды Орта жүзге хан көтерген. Батырлығы, кісілігі де толыққан кезі екен»⁴¹⁰.

«Сарысопыдан – Шаржетім, Шақшақ, Екі шекті, Қырықмылтық, Түлек, Ақташы, Тағышы деген рулар тарайды деп айтады. Екі шектіні тоқал арғын деп айтады. Өйткені Сарысопы арғынның кіші әйелінен туған. Шақшақтан Қошқар, одан Жәнібек деген кісі туады екен. Бұл кісі Орта жүздің белгілі биі болған дейді. Шекті арғынның ата қонысы Торғай бойында, Қостанай жағында. Бұларды "тоқал арғын" дейді. "Арғынның кіші әйелінен туған" деп айтады»⁴¹¹. «Шекті арғынның ата қонысы Торғай бойында, Қостанай жағында»⁴¹².

Арғыннан – Мейрамсопы, Ақсопы, Сарысопы, Қарасопы, Тәнбісопы. Тәнбісопыдан – Саржетім, Шақшақ⁴¹³. Сарыжетімнен – Ақымбет, Бекімбет, Шымболат, Жауғашты. Шақшақтан – Бақай, Көшей, Жүзей, Ақназар, Есназар, Томай. Мейрам сопыдан – Қуандық, Сүйіндік (Нұрпая ана), Бегендік, Шегендік (Айнамкөз ана). Болатқожа (Қарқабат ана). Қуандық. Қуандықтан – Есенқарт, Аманқарт (бәйбіше), Қарпық, Алтай (қосағынан), Темір, Өмір (үшінші әйелі). Есенқарттан – Ағыс. Аманқарттан – Қалқаман.

⁴⁰⁸ Мағзұм қария Ахметұлының жазбасынан.

⁴⁰⁹ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ хәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

⁴¹⁰ Суан Қарекесі биден шежіре. Бума № 1289 — ҚР ҚҒА ОҒК, Бума № 1289. Дәптер №3 — Шежіре. Жинаушы Диваев А. 1941 год. Арабша. – 3 б.

⁴¹¹ Мағзұм қария Ахметұлының жазбасынан.

⁴¹² БҒМ ОҒК, Бума № 1611 – Қазақ рулары туралы / Жинауш. Ә. Ыбыраев (араб әрпімен). – 1959. – 20 б.

⁴¹³ Арғынның Сарыжетім, Шақшақ рулары 1726 жылы Сәмсе ханмен Ресей шекарасын қоныстаған. Таңбасына қарай «Жоғары ішекті», «Төмен ішекті» болып бөлінеді (Қазақ совет энциклопедиясы. 2-том. – 83, 127-б.)

Қарпықтан – Мәмбет, Көзей, Тінәлі. Мәмбеттен – Ораз, Қараша. Көзейден – Тоқа (Қаратоқа). Тоқадан – Тұнқатар, Бесім, Тоқтауыл, Сары, Молқы, Құлымбет. Тұнқатардан – Құлбаба, Жолмырза, Бөкей, Самұрат, Жанай. Тінәліден – Әжіке, Әлімбет, Үсейін, Қасқа. Темірден – Бөріші. Бөрішіден – Алатау, Аялберген, Жоламан. Өмірден – Темеш⁴¹⁴. Алтай мен Қарпықтың жері – Есіл, Нұра, Сарысу, Көнек тауы, Амантау, Тоқаның Бозкөлі деген ірі көлі. Алтай мен Қарпық отыз екі ұлыс елді құраған. Алтайдан – Алысай (Байбике бәйбіше), – Нұрбай (екінші әйелі), Әлике, Байдалы, Сайдалы (Аққоян ана), – Мойын (төртінші әйелінен), Кенжеқара.

Сүйіндік. Сүйіндіктен – Қаржас (Олжакелді), Тоқшора, Суғыншы. Қаржастан – Ерім, Бегім, Құлыке. Ерімнен – Алтынторы, Бегімнен – Сатылған, Құлыкеден – Ойым, Анай, Телі, Тілеу. Алтынторыдан – Мәмбетәлі, Жолымбет, Бегімбет, Келімбет, Артық. Сатылғаннан – Тілеуберді (қалмақ қызы), Жансары, Таңат (екінші әйелінен), – Қоныс, Мәмбет (кіші ана). Ойымнан – Жақау. Жақаудан – Өтен, Баян, Жаулыбай, Сақау. Өтеннен – Құнан, Дөнен, Сазан. Баяннан – Асан, Үсен, Досымбет, Сұңқар. Жаулыбайдан – Соқыр, Қараша, Қабаш, Бөрібай. Сақаудан – Найза. Теліден – Әлімбет. Анайдан – Мырзақұл, Құдайқұл, Нияз, Құл, Жәдігер. Тілеуден – Елшібек, Есенқұл. Есенқұлдан – Талас. Таластан – Байқонды, Елқонды, Кенжебай. Тоқшорадан – Әлімбет, Әлімбеттен – Алтай, одан – Төртсары. Төртсарыдан – Танаш, Мұрат, Рысқұл⁴¹⁵.

Суғыншыдан – Шуманақ, Мәжік, Мамық. Шуманақтан – Жанболды, Құлболды, Жолболды (Жолбике анадан). Мәжіктен – Малай, Жәдігер, Қойлыбай, Шағырбай. Малайдан – Қатке, Дәулет, Жәнібек, Тыныбек. Жәдігерден: Бәйтік, Шақай, Сары. Жанболдыдан – Бекдауыл, Тоқтауыл, Көкдауыл. Бекдауылдан – Көкше. Тоқтауылдан – Ақбота, Жанбота, Қаработа. Құлболдыдан – Тұлпар, Күлік, Айдабол (Мақпал ана), Ақбура (Жібек ана), Қаблан (кіші ана). Жолболдыдан – Қойдауыл, Тілес, Өтек. Тілестен – Арықпан. Қайдауылдан – Есенғұл, Мәуке, Мәт. Өтектен – Қарабай, Жақсылық, Шобалай, Боғай. *Бегендік.* Бегендіктен – Тәңірберді, Сәрік. Тәңірбердіден – Ораз, Малқар, Жолым. Сәріктен (Сырық) – Қожамберді, Тоқтас.

⁴¹⁴ *Алтысбес* М.А. Шежіре – қазақтың генеалогиялық дәстүрі / Темеш руының шежіресі. Құраст. Тәукетегі Қ.А., және т.б. – Астана, 2009. – 638б.

⁴¹⁵ *Әбдіғали* Б. Арғын Төртуыл тарихынан: шежіре. – А., 2007.

Шегендік. «Шегендіктен Қақсал деген халық тарайды. Бұдан Есбол, Жанбол, Болтай, Шегем деген аталары болады. Қақсалда онша көп, біразы қозғанмен аралас: Атбасарда, Ақмолада, бірен-сараң Баянаулада болады. Қақсалдан Ниязбек деген бір кісі шығыпты. Өзі батыр әрі шешен болыпты. Кенесары хан айтқан екен, «үш жүздің баласында мені қорықпай сыйлаған Ниязбек, өзгесі мені қорқып сыйлады» деген екен деп айтады. Кенесары бала кезінде Ниязбектің үйіне келеді. Белдеуде бір буырыл құнан байлаулы тұрады. Сол құнанды Кенесары үйден қайта-қайта шығып, қызықтап сипай береді. Баланың қызыққанын білген Ниязбек құнанды Кенесарыға берген екен, мені қорықпай сыйлады деп сол себептен айтады екен, дейді»⁴¹⁶.

Шегендіктен (Қақсал) – Әлдеберлі, Селебе, Сәти (қоңыр), Сары, Қырғызалы, Нәдір. Әлдеберліден – Малкелді, Жылыспай, Андағұл. Жылыспайдан – Жанбол. Жанболдан – Жанатай, Жанықұл, Жаныбек, Алтай, Ақан, Шөгел. Селебеден – Болтай, Шегем. Болтайдан – Ақкісі. Шегемнен – Құттықадам, Тәттіқадам, Татай. Сәтиден (Қоңыр) – Құдайқұл, Итен, Қабдолла. Сарыдан – Ақбота, Нарбота, Ботақара. Қырғызалыдан – Бақтыбек. Бақтыбектен – Қират. Қираттан – Мұқан, Иманбай, Мұса, Бейсембек. Нәдірден – Егізек, Төлеу, Жәнібек⁴¹⁷.

Болатқожа. Болатқожадан – Шұбыртпалы, Қаракесек, Қамбар. Шұбыртпалыдан – Мәмбет, Үмбет, Олжабай. Қаракесектен – Бошан, Майқы, Танас. Қамбардан – Шымболат. Шымболаттан – Бөлек. Бошанан – Байбөрі, Жанту, Жалықбас, Көшім, Шаншар. Майқыдан – Сырым, Әліке. Сырымнан – Тоқсан, Өтеміс. Әлікеден – Алмұрат, Дос, Қойкел, Сапақ, Есболат, Өтеген. Танастан – Қара, Шор. Қарадан – Қожас, Жарас, Баркөз, Өтеп, Тоқаба, Мұрат, Дүзен, Тоқан. Шордан – Дүйсенбай, Шекшек, Тілеубай, Әйтiмбет, Қожым, Өлтөбет.

Ақсопы (Кенжесопы). Ақсопыдан – Қанжығалы, Тобықты. Қанжығалыдан – Бекбауыл, Маянбай. Бекбауылдан – Есен, Бозым. Есеннен – Қармыс, Қамбар, Жаппар. Бозымнан – Ұйым, Барақ, Шабак. Тобықтыдан – Рыспетек, Дәулетек (Жуантаяқ). Рыспетектен

⁴¹⁶ БҒМ ОҒК, Бума № 1611 – Қазақ рулары туралы / Жин. Ә. Ыбыраев (араб әрпінде). – 1959. – 20 б.

⁴¹⁷ Садаутегі С.Ә., Жүнісова С.Е. Шежіре. – Астана, 2001. – 152 б.

– Көкше, Дадан, Құлық, Мұсабай. Дәулетектен – Байғара, Байшора, Жиеншора.

Қарасопы. Қарасопыдан – Барлыбай, Қаратай. Барлыбайдан – Бәсентиін. Қаратайдан – Қарауыл. Қарауылдан – Құрманқожа, Құлынша, Түнқатар, Қалды, Батпан, Жаулыбай, Ақанай, Қоңырша. Бәсентиіннен – Жанай батыр (балықшы түрікпен). Жанайдан – Сырым, Күшік, Ақтілес. Сырымнан – Жабық, Құлай, Шегір, Жаныс, Кесек⁴¹⁸.

Сарысопы. Сарысопыдан – Атығай⁴¹⁹. Атығайдан – Құдайберлі, Бәйімбет, Баба, Маныс, Байбасан, Бағыс, Ақкиім, Құлансу, Қойлы, Есентаңырық, Майлыбалта. Сомдық (Тәнбісопы). Сомдықтан – Сарыжетім, Шақшақ. Сарыжетімнен – Ақымбет, Бенкімбет, Шымболат, Жауқашты. Шақшақтан – Бақай, Көшей, Жүзей, Ақаназар, Есназар, Томай.

Тарақты. Тарақты – арғынның бөлігі, қонысы – Сарыарқа. Бұқара, Ташкент, Жизақта да бар. Ақжол би бастаған бір бөлігі өз ұлысынан бөлініп, Бұқарада қалған, 15 ғ. Құрама ішіне еніп, өзгешелігі таңбада ғана. Қарақожадан – Иман (жиен). Иманнан – Тарақты. Тарақтыдан (Ақтанберді) – Темір, онан – Айт, онан – Дәлшеқара (Дәмен-қара), онан – Бекмұхамед, онан – Алдаберді (Алшырақ), онан – Досымбек, онан – Қаракелменбет, онан – Қармыс. Қармыстан – Әлі, Сары, Қыдыр, Жошы (Жәші), Әлеуке, Көгедай, Апай (Анай), Тоқтағұл, Бөгенші (Бүгіші), Әйтей, Бұлдырық, Қосанақ⁴²⁰.

Қыпшақ. Қыпшақ ата, ру, тайпа аты ғана емес, әріде түрік, беріде қазақ атауына мағыналас қарлық, қарпық, үйсін, қаңлы сияқты тым көне этноним. Қыпшақ туралы Шәкәрім: «Бұл қаңлыдан бөлініп елсіз бос жерге кеткендіктен қыпшақ атанған. Мағынасы – бос, шөл, елсіз деген сөз. Шыңғыс ханнан көп бұрын Еділ-Жайық, маңына барып, бір патшалы жұрт болып тұрғанда, Жошы хан алып қаратқан. Солардың атыменен ол жақ Дәшті Қыпшақ атанған. Қыпшақ руларын араб жазушысы Әмір Рукн-ад-дин былайша деген: тоқсаба, сита, боржоғлы, анжоғлы, дөртқара, барұғли, жүзнан, қотан, борны, қанғоли» - деп жазды⁴²¹. Ортағасырда "тоқсаба" атымен көрсетілген түрік-қыпшақ халқы,

⁴¹⁸ Аяшинов Д. Сырым руының шежіресі. – Павлодар, 2010. – 459б.

⁴¹⁹ Садуақасов Т. Ел мен Жер. (Тарихи танымдық жинақ). – А., 2003.

⁴²⁰ Сәрсекке М. Тарақты және Қарақесек шежіресі. – Алматы, 1995. – 272 б.

⁴²¹ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

орыс жылнамаларында "токсобичи" деп жазылған. Негізгі мағынасы "тоғыз оба", немесе байырғы түрктен аударып қазіргі қазақ тілімен айтсақ "тоғыз ру".

Ақтамқожадан – Қыпшақ. Қыпшақтан – Сүлімалып, Сүлімалыптан – Ақкөбікалып. Ақкөбікалыптан – Мүйізді, Сарыабыз. Мүйіздіден – Қарақыпшақ. Сарыабыздан – Құтанқыпшақ, Құланқыпшақ. Қарақыпшақтан – Ойбас батыр. Ойбастан – Есімсейіт. Есімсейіттен – Тоқтарбай. Тоқтарбайдан – Қобыланды. Қобыландыдан – Беркімбай, Киікбай, Әлімбай, Бөкембай. Беркімбайдан – Бұлтың, Торы, Ұзын, Көлденең, Қарабалық. Бұлтыңнан – Уәріс, Меңіс. Уәрістен – Отыралы, Сағал. Меңістен – Жолаба, Күрлеуіт. Күрлеуіттен – Ақжігіт, Жанжігіт. Ақжігіттен – Көшек абыз.

Басқа нұсқада: Қарақыпшақтан – Ойбас батыр. Ойбастан – Қарақыпшақ, Тоқтар. Қарақыпшақтан – Қобыланды. Тоқтардан – Ұзын, Торы, Көлденең, Қарабалық, Бұлтың. Бұлтыңнан – Уәріс, Меңіс. Уәрістен – Отыралы, Сағал. Меңістен – Жолаба, Күрлеуіт. Күрлеуіттен – Ақжігіт, Жанжігіт. Ақжігіттен – Көшек абыз.

«Қыпшақта неше түрлі руға бөлінеді. Дәшті-қыпшақ, Қарақыпшақ, одан кейін Қосайдар, Сағал, Торайығар, Ұзын, Көкмұрын, Көлденең, Күрлеуіт, Желебе, Бұлтың қыпшақ. Русияға бағынбай тұрған уақытта қыпшақтан датқа сайланды. Ол уақытта қазақ өзбек болған секілді. Сырдарияның бойындағы қыпшақта Тұрсынбай датқа болып, өз қолымен дар құрып, өзіне жақпаған және қылмыс қылған адамдарды өлтіріп тұрыпты. Торғай датқа, Досбол датқа деген адамдар болыпты қыпшақта. Ұшы-қиыры жоқ тоқсан екі баулы қыпшақ деп атайды»⁴²².

Қазақ қыпшақты Жанарыстан туатын алты қожадан Бұлтың, Торы, Көлденең, Ұзын, Қарабалық деген бала өрбітеді. «Біздіңше қырғыздағы қыпшақ алтайдан шыққан, өйткені ішіндегі аталар алтайлықтармен бір, өзбек, қарақалпақ ішіндегі қыпшақта ондай аталар жоқ. Қазақтағы қыпшақтың торайғыр тармағы алтайлықтардың ішінде қыпшақта бар»⁴²³.

Найман. Ә.Марғұлан зерттеуінше: «Шыңғыс мемлекеті құрылмас бұрын наймандардың түрікше аты "сегіз" найман екен, екеуі бір мағынада – «сегіз ата». Н. Аристов пен С.Мураяма осыны

⁴²² Мағзұм қария Ахметұлының жазбасынан.

⁴²³ Абрамзон С.М. Этногенетические связи киргизов... – 5 бетте.

көрсеткен. Найманды "сегіз" деп бірінші жазған Жувейни Найман Түркістанды билеген, Шыңғысқа қарсы тұрған алпауыт ханын Жамал Қарши "эл-Кучлак ас-сегіз" деп білдіреді»⁴²⁴.

«Орта жүздегі найман атасы – Софы мырза, одан Өкіреш, одан – Домбауыл, Сүгірше, Саржомарт. Домбауыл тұқымы жылқысына теріс жағынан таңба басып Терістанбалы атанды. Сүгіршенің баласы – Қытай, одан – Төлегетай, одан – Қаракерей, Матай, Садыр, Тортуыл. Қаракерейден – Байторы, Ерторы. Байторыдан – Байыс, асырап алғаны Ақнайман. Ерторыдан – Байсиық, асырап алғаны Қарамолда. Байыстан – Мәмбетқұл, Сыбанқұл, Ахмедқұл, Сары (бәйбішеден), Тума, Тоқбак (тоқалынан), асыраған екі бала – Бошатчы, Байғана. Мәмбетқұл – Қыржи, Сыбанқұл – Сыбан, Ахмедқұл – Ақымбет атанды. Байыстың Мақта атты қызы Тоқтар сартқа тиіп, Ержігіт, Байжігітті туып, Ержігіт Түркістан кетіп, Байжігіт мұнда қалған. Сарының қатыны, аты Мұрын, Сарының нәсілі сол шеше атымен Мұрын атанды. Байсиықтан – Жанғұлы, Меңлібай, Төбек, Ақбелбеу. Асыранды Қарамолда нәсілін қосқанда Семіз найман атанды. Матайдан – Аталық, Кенже, Қаптағай. Аталықтың қатыны Қызай атымен Қызай тұқымы атанды»⁴²⁵.

«Найман Орта жүзде манызды роль атқарған үлкен ұлысты елдердің бірі. Найман, керей, меркіт елдері өсіп-өрбіп, әр-қайсысы бір-бір тайпа болып хандық құрған»⁴²⁶. «Қарақожадан Нағанай, оның баласы Нығайлы (Қоңырат). Момынқожадан Сағанай (Найман)»⁴²⁷.

Найманнан – Кетбұқа, Сарыжомарт, Төлегетай. Кетбұқа, Домбауыл – Терістанбалы, Сарыжомарт – Ергенекті деп те аталады. Кетбұқадан – Мәмбет, Рысқұл. Сарыжомарттан – Бағаналы, Балталы, Көкжарлы, Бура, Қаратай. Төлегетайдан – Қаракерей, Матай, Садыр, Төртуыл. Енді бір нұсқада: Найманнан – Сопы мырза. Сопы мырзадан – Өкіреш. Өкірештен – Домбауыл, Шүкірші, Сарыжомарт. Домбауылдан – Бағаналы, Балталы.

Үшінші нұсқада: Сармантайдан – Найман. Найманнан – Сүгірші (Өкіреш). Өкірештен – Келбұқа, Кетбұқа, Қытай (Төлегетай), Найманбай, Сарымырза (Сарыжомарт). Найманнан –

⁴²⁴ Марғұлан Ә.Х. Шежіре // ҚСЭ. - А., 1978. – Т.12. – 595 б.

⁴²⁵ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ хәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

⁴²⁶ Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре. – 9-12 бетте

⁴²⁷ ҚР БҒМ ОҒК, Бума 801 №2 дәптер. Қазақ шежіресі. 1935-40 жылдары жазылған қолжазба. Теріп жазған Аймағанұлы С. 63б. Жауар шежіресі.

Елата (Терістанбалы), Төлегетай, Сарыжомарт (Ергенекті). Елатадан – Балталы, Бағаналы. Балталыдан – Бегіс, Жәрдем. Бағаналыдан – Ақтар, Қызылтаз, Шегілік. Ақтаздан – Бөдеке, Тіней, Сейіт, Қожам. Қызылтаздан – Елтүзер, Елтынды. Шегіліктен – Сарғалдақ, Қарабала.

Төлегетайдан – Келбұқа. Келбұқадан – Шүршіт. Кетбұқан – Есіркеп, Жарылқай, Айтқұл, Сарықұл, Жайылымыс. Қаракерейің – Байторы, Ерторы, Қожамбет, Жастабан, Тайлақ, Жайнақ, Балқыбет. Байторыдан – Қыржи, Мұрын, Сыбан, Болатшы, Шүрентай, Байжігіт, Тұма, Токпан, Ақымбет. Ерторыдан – Ақнайман, Семізнайман, Ерсары. Төртуылдан – Тоқан, Таз. Садырдан – Шүйе, Саржетім, Есенқұл, Түгелбай. Матайдан – Аталық, Қаптағай, Кенже. Аталықтан – Қызай, Найман. Қаптағайдан – Көлдей, Жұмай, Төртқара, Төртсары, Бөрте, Қаржау, Ақтілес, Толыбай, Қыдыралы, Құлшан. Кенжеден – Сақай, Шөпшіме, Ындыш, Тындыш. Көкжарлыдан – Алтын, Шәрке, Қара, Қаршыға, Есенәлі. Бурадан – Шеге, Алушы, Сырдақ. Қаратайдан – Бораншы, Шоңмұрын, Бейсеке.

Қоңырат. Қоңырат Орта жүз жүйесіне кіреді. Орта жүзге бес түрлі ру кіреді. Тарақты – аз ел. Нокта ағасы делінеді⁴²⁸. Бір шежіреде Қияттан – Жорлық мерген. Жорлықтан – Қоңырат. Сеңке биден – Нағанай батыр. Оның 30 ұлы болған. Орынбектен – Мелде би, Жығалы. Жығалыдан – Құлшығаш, Қаракөсе. Мелде биден Құдайберді (Көтенші), Тәңірберді (лақап аты Көктің ұлы). «Қоңыраттан – Көк, Көтенші. Левшин: байлар, жаншар, оразгелді, құлшығаш, божбан, тоқболат, жаманбай, қаракесек, жетім, сансыз, көпеш деп оның руларын жазған. Жетім дегендер тоқал арғын Сомдықтың Саржетім деген баласының нәсілі болар»⁴²⁹.

Қоңыраттың екі баласы Қызыл сопы мен Жаңылған. Бұдан Нағанай туады. Нағанайда отыз ұлы болған. Сол уақытта Шыңғыс хан келіп Отырар шаһарын жаулап алады. Нағанай қашып Қаратаудан көшеді. Сонда Отырар жақ қарап кеткен. Орымбай дейтін баласы қайта қосыла алмай қалып қойған екен дейді. Сол Орымбайдан Малыби екен. Малыби заманында хан қатарында болған адам дейді. Малыбиден – Күнті (Құндыз ана), Түкі (Жезбике ана). Күнтіден – Сұпы, Бақи. Сұпыдан – Маңғытай, Сеңгіл. Бакидан

⁴²⁸ Сонда.

⁴²⁹ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

– Құдайберді. Бұдан төрт бала: Жаулыбай, Аманбай, Сүдембай, Сүйінбай. Түкіден – Байқошқар, Аққошқар, Жаулыбай. Жаулыбайдан – Жанантай, Қоңыр, Шупаш, Сүттібай. Сүттібайдан – Жанқараш. Сүдембайдан – Қырғызалы. Байқошқардан – Ақболат. Аққошқардан – Қайрақ, Божбан⁴³⁰.

Көктіңұлы Ташкент жағында (Нұрата, Мақтарал) болады⁴³¹. Қоңырат руының өзі рулы ел. Көтенші, Көктіңұлы болып екі салаға бөлінеді. Көктіңұлынан – Қолай датқа шыққан Бекашар, Саяқ датқа шыққан Жандар, Құлыншақ. Көтеншіден – Жаманбай, Аманбай. Жаманбайдан – қоңыр саяқ. Алмамбет, Борай, Құйысқансыз, Ақбасат, Қайрақ, Жанке, Қараша, Алти, Қырғызелі. Қоңыратта он алты ру бар. Ұраны – Торғауыт. Көтеншіден – Мақы, Сопы, Сүйеніш, Досымқұл. Көктіңұлынан – Құлшығаш, Қаракөсе, Қара, Абад-Жабад.

Қоңыраттан – Нағанай, Мелде би. Нағанайдан – Жағалы. Жағалыдан – Құлшығаш, Көктіңұлы, Көтенші. Құлшығаштан – Өтеулі, Тазсары, Төртбас. Көтеншіден – Құлым, Божбан. Бұлардан – Ақназар, Қожаназар, Бекназар. Ақназардан – Қаркетер. Қожаназардан – Бәгелді. Бәгелдіден – Бегімбет, Шөкен, Шуақ, Жанұзақ, Тоқтыбай, Жолдыбай. Бегімбеттен – Тоғызбай, Айымбет, Тожан, Нәлібай. Тоғызбайдан – Ораз, одан – Ізтілеу. Айымбеттен – Баймырза, Жұманазар, Алдахан. Баймырзадан – Ережеп. Жұманазардан – Байболат, одан – Базар. Алдаханнан – Бахтыхан. Тожаннан – Бақтыбай. Бақтыбайдан – Айдар. Бекназардан – Әбілда⁴³².

Уақ. «Уақ елі тегінен ағашшылдық өнерін жақсы игерген. Қазақтың әшекейлі ағаш үйлерін, кебеже, асадалдарын, ер ашамайларын жасап, даңқы алты алашқа кеткен екен. Уақтан – Бетке. Беткеден – Айдархан. Айдарханнан – Қамбар батыр. Қамбардан – Ермен, Жусан (Ергенекті). Ерменнен – Еркөкше батыр, Алшағыр батыр, Еркөсай батыр. Алшағырдан – Қызылшар, Қылдыбатыр. Қылдыдан – Сарман, Байназар, Еренші, Шоға.

⁴³⁰ БҒМ ОҢК, Бума № 1611 – Қазақ рулары туралы / Жинауш. Ә. Ыбыраев (араб әрпінде). – 1959. – 20 б.

⁴³¹ БҒМ ОҢК, Бума № 1447. Дәптер № 1 – Сыр бойындағы қыпшақ рулары / Жинаушы Ә. Қоңыратбаев (араб әрпінде). – 1944. – 2 б.

⁴³² БҒМ ОҢК, Бума № 1743, дәптер № 3 — Исасев Үсен. Шежірелік мәліметтер. Қоңырат – Божбан бұтақтары.

Жусаннан – Қарақыз, Қантай. Қарақыздан – Сәттібек, Әменбек. Қантайдан – Баржақсы, Шайкөз. Сәттібектен – Бидалы, Жансары⁴³³.

Басқа нұсқада: Уақтан – Изен. Изеннен – Жусан, Қосай. Қосайдан – Еркөкше. Еркөкшеден – Бармақ. Бармақтан – Шоға. Шоғадан – Алдаберген. Алдабергеннен – Айдархан. Айдарханнан – Қамбархан. Қамбарханан – Қасым, Бейімбет. Ескі уақ аталған Қасымнан – Сары, Шанай, Жомарт, Шапанбай, Өтен, Ысқақ. Жаңа уақ аталған Байымбеттен – Бердібай, Қалтай, Жөкей, Анда, Жолшора, Жиенқұл. Жоғарыда айтылған Ерқосай, Еркөкше, Шұға, Айдархан, Қамбархан, Байымбеттер де ел бастаған көсем, жұрт көндірген шешен, жауларын жойған батыр болыпты⁴³⁴.

Уақ ішінде керей, найман, үйсіннің аталары бар. Жаубасардан – Сарман, Шақа, Байназар, Еренші, Әлімбет, Қазы, Үсен, Беткей рулары, уақ-керей атанады. Бидалы, Жансары, Баржақсы, Шәйкөз – ергенекті уақ аталады. Сарман, Жоға, Байназар, Еренші, Әлімбет, Бидалы, Жансары, Баржақсы, Шәйкөз, Сарыбағыс, Сіргелі.

Керей. «Керей ел серкесі болған кісі, үш рет ел ауғанда екі рет те Сарыарқаның сауырын мекендепті»⁴³⁵. Керей XII-XV ғ. Жетісу, Тарбағатай, Ертіс бойында, Жайсан көлінен Ом, Тобыл өзендеріне дейін, наймандар Ұлытаудан Есілге дейін, арғындар Ертістен батысына қарай орталық Қазақстанды, ішінара Сырдария мен Батыс Жетісуды мекендеген.

«Керей елі өз алдына бір үлкен тайпа болып, хандық құрған ел. Аңыздарда жеті сары ұл бір туғандай болып көрінетіндіктен сары Керей атанған. Енді бір аңызда Керей өң-түсі қара кісі, би болған екен, сонан Қараби атаныпты. «Керей атасы Қараби» деген сөз сонан қалған. Өзі бастаған зобалаң тұстарда Шыңғысхан бірде Кереймен одақтас, ынтымақтас болғанысып, бірде күрең қабақ бола қалады екен, ақыры керей ханын жойып, еліне бағынышты еткен. Керейлермен жаулдасып жүрген татарлар Шыңғысханға болысып, керейдің етегінен тартысқан. Керейдің бір ханын өлтіріп, басын кесіп әкелген біреулерге, сол кезде найман ұлысының ханы қатты ренжіп «Қайран есіл жан-ай, кәдірлі басыңды қайтып киды екен» деп аза тұтыпты.

⁴³³ Уақ шежіресі / Дайынд. Т.Е. Дәйкенов. – Астана, 2009. – 1008б.

⁴³⁴ Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991. – 63б.

⁴³⁵ Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре.. – 6-7 бетте.

Сарыкерейден – Қараби. Қарабиден – Ашамайлы, Абақ туады. Ашамайлының асыл аты Ақберді, әкесі мінгізіп барып, әйел алып бергендіктен Ашамайлы атаныпты. Ашамайлыдан – Балталы, Балғалы, Сіргелі, Найзалы, Сибан. Сибаннан – Шоқпатар. Шоқпатардың көбі Сібірде. Сіргеліден – Ақсары. Ақсарыдан – Қожам, Қожасүкір, Көккепеш, Қара, Көрпе, Құлыбай. Қожаннан – Қазымбек, Жаныбек, Қазымбет, Қопай»⁴³⁶. Керейдің атақты тарихи тұлғаларының бірі – Құс Жәнібек батыр Бердәулетұлы⁴³⁷.

Керей Бозанжардан (Ақсақал) – Ойық. Тілік. Тіліктен – Жаншаулы, Құлдаулы, Саужайлы. Жаншаулыдан – Ашамайлы, Шөмішті, Ерші. Ашамайлыдан – Шибай. Шибайдан – Танаш. Танаштан – Смайыл (Тарышы). Сарман, Сыбан, Балта, Таз, Көшебе (шекер керей), Сағал керей, Сағындық керей. Тарышыдан – ақсары, Құлсары, Еменалы, Нұрымбет, Манатай, Самай. Самайдан – Жарқын, Мерген, Қазан, Меңгесер, Ақбалық. Сарманнан – Болат, Қорған. Абақ Керейден – Жантекей, Шұбарайғыр, Жәдік, Қарақас, Қолқа, Ителі, Шеруші, Меркіт, Молқы, Көксадақ, Жастабан, Құлтайболат. Меркіттен – Лепсі, Шағыр, Мыңлы, Сақау.

Қ. Сарттожаұлы «сегіз байырғудан найман», «тоғыз байырғудан керей елі» туындағанын Орхон-Енесай ескерткіші мен Қытай жазбаларымен дәлелдейді. Теле бірлестігіндегі рулар арасында байырку елінің беделі үлкен болғандығын еске алсақ, кей тайпалар ездерін оған теліп «байегүміз», «байгүміз» деп айтуынан, ол келе-келе «байұлына» айналып кетуі ғажап емес. Бәлкім бұл атау Ұлы қоныс аудару кезінде қалың Қыпшақпен бірге Қазақстанның батысына дейін жеткен. Осы орайда әлгі он бес тайпаның бірі Адйе деп аталатындығы да кеңіп аудартады. Қытай деректері бойынша VII ғасырда Онон өзені бойын жайлаған осы көшпелі жұрттың атауынан бүгінгі Адай руының аты елес бергендей. Дегенмен, ғылыми дәйектерде Адай атауының шығуы туралы топшылаулар бар.

Керей Марал ишанның шежіресі: Керей – Ожыбай – Келімбет – Шәштібай – Жарғақбай – Жанайбай – Ашамайлы – Тарышы – Ысмайыл – Ақсары – Нұрымбет – Құлтоба – Жақсыбай – Мырза –

⁴³⁶ Сонда. – 14-18 бетте.

⁴³⁷ Тоқтабаев А. Ер Жәнібек Бердәулетұлы // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері / Құраст. Р.Т.Бірімжарова, Г.Әбікова. Алматы: ОҒК, 2005. – 167 б. 151-161 б.

Кенжебай — Қараман — Марал ишан — Қалықай — Алдияр — Мұхамеджан — Мұхамедкөрім⁴³⁸.

Құрама. Құрама әртүрлі түрік-қазақ руларынан құралған. Оның ішінде алтай-қарпық, қыпшақ, тарақты, қоңырат, қатаған, дүрмен-барлас, баршылық, маңғытай, моғалтай, ноғайлы бар. Бұқара, Ташкент маңын мекендейді. Қазақтағы рулармен құрамадағы рулардың ерекшелігі таңбаларында ғана. "Алаша" ұғымының мәні семиологиялық тұрғыда да "құрама", "құралған" деген мағынада түсіндіріледі.

Алтай-Қарпық. Алтай-қарпық түріктің қарлұқ бұтағы, ертедегі арғыннан шыққан. Алтай бөктерін мекендеген қарлұқтың бір бөлігі алтайлық қарлұқ, кейін алтай-қарпық деп аталған. Бір бөлігі қазіргі арғынның қуандық табының бір атасы. Алтай қарлұқтары ұлыс Алтайда қазірде де бар. Саны 600 мың. Құрама ішіндегі Қаратоқа, Сарытоқа, Алтай деп аталатын алтай-қарпық табы Бұқара, Хиуа жерінде де бар. **Қыпшақ.** Құрамадағы қыпшақтар Хиуа, Бұқара, Ташкент жеріндегі Қобыланды батыр ұрпағы мен қарақыпшақтың бір бөлігі. **Тарақты.** Тарақтының бір бөлігі Бұқара, Ташкент, Жизак маңын мекендейді.

Дүрмен-барлас. Барлас, барлық, дүрмен деген жер аты бар. Әмір Темір, Ұлықбек, Бабырлар дүрмен-барлас руынан шыққан. Өзбек ішіне кірген тармағын дүрмен-найман деп атайды. XIV ғ. бас кезінде Шайбани ұрпағынан дүрмен-барластың Әбілғазы Сунақ Ата имам бастаған бір бөлігі Сығанақ қаласына қоныстанады. Сунақ Ата Сығанақта мешіт-медресе салдырды, өзі емші болған еді, медресеге бала қабылдап, емшілік ілімнен тәрбие берген. Сунақ әулие де атап кетеді. Сунақ соғды тілінде «қарапайым» деген мағынаны білдіреді. Әбілғазы имамның ұрпақтары мен барластар Сунақ руы атала бастады⁴³⁹.

Қатаған. Қатаған ноғайлыдан тараған. 14 ғ. Едіге батырмен қазақ жеріне келген. Алғашқыда Ұлытау маңында тұрып, кейін Ташкент маңына ауысқан. Қатаған Ұлы жүз жеріне Шанышқылы атымен жеке ру есебінде енді. Қатағанның Жайма тобы қоңыраттың Жетімдер руының бірі болып жүр. Негізгі бөлігі қазақтың XVIII ғ.

⁴³⁸ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. — Т.13. Қазақтың көне рулары және Қазақ хандығының құрылуы. — Алматы, 2012.— 576 б.

⁴³⁹ Қазақ шежіресі / Ж. Бейсенбайұлы. — Алматы, 1994. — 102-103 бетте.

құралған Құрама руына енген. Қатаған өз ішінде Жайма, Шанышқылы, Бөлеген, Сарыкатаған болып таралады.

Қоңырат. Қоңырат моңғол жорығына дейін Ферғана, Қарсы жеріне келіп қоныстанған. Олар Үлбі өзенінің бойында тұрған. Кейбір зерттеушілер айтып жүргендей олар моңғол тілдес емес, түрік тілдес тайпа болған. Қоңыраттар бертін келе Бұқара маңында қоныстана бастады. Қоңыраттан белгілі Алпамыс батыр шыққан. Қоңыраттар Көтенші, Көктің күлі, Көк тәңірі, Үлбіші (Байсын) болып төрт топқа бөлінген. Алғашқы екі тобы (Көтенші, Көктің күлі) Орта жүз құрамына моңғол жорығына дейін кірген. Ал, Жиделі Байсын қоңыраттары Орта жүз құрамына кірген жоқ. Олар кейіннен XIII ғ. (үлбішілер Қаршы маңындағылар) соңында жаңадан қайта құрылған Қазақ ұлысының Құрама руының құрамына енді. Көк тәңірі тобы Өзбек құрамына енген. Қазіргі уақытта Құрама құрамындағы қоңыраттар Ферғана, Қаршыда (Қашқадария) тұрады. Олар жартылай көшпелі, әдет-ғұрыптарында, тіл ерекшелігі жөнінде өзге қазақ тайпаларынан еш ерекшелігі жоқ.

Моғолтай. Моғолтай Үнді жерінде тұрған түрік руы Құндыздан тараған. Қазақ арасына келуі XVII ғ. атақты Моғолстан қағанатының құлауына байланысты. Бабыр құрған бұл қағанат үш ғасыр тұрды. Моғолстан империясы құлаған соң бір топ түрік қазақ арасына келіп қоныстанды. Шыққан жеріне байланысты моғолдықтар моғолтай атала бастады. Қазақпен әдет-ғұрпы, тілі бір болған соң, Құрама құрамына енді.

Шежіресін білген ел, өзінің ана тілінің туған түбірін, ондағы сөздердің этимологиясы мен семантикасын жетік біліп, жіті зерделей алатын адам арғы ата-баба тарихын табады, одан қандай да заманның сұрапылы соқса да адаспайды, ұлттық сезімі ұдайы жұптастырып, ұлттық намыскерлігі мен санасы шындап түседі.

4 ТАРАУ.

ШЕЖІРЕДЕГІ КІШІ ДАЛА РУЛАРЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР

К і ш і ж ү з немесе Кіші Дала. Оның жері де екі бөлік. Оңтүстік жағына – Тұран ойпатының батыс бөлігі – Сырдария бойындағы Қызылқұм сахарасы (әрі барса Қарақұм), Арал маңы, Манғыстаудың аласа таулы өлкесі, Торғай үстіртінің батыс бөлігі, Үстірт аймағы түгел кіреді. Солтүстігі мен батыста жағына – Мұғалжар тауы, Атырау, Жайық, Жем, Ойыл, Қиыл, Елек, Темір, Ор өзендерінің аралығы.

К і ш і ж ү з – К і ш і Д а л а алқаптарының басым бөлігі құм, сахаралы шөл дала. Кіші сахараны мекен еткен қазақ көктемде Қарақұмға, одан маусым соңында батысқа бет алып, Ырғыз бойын, Торғай жазығына көшіп отырған. Қазалының қазағы Ырғыз арқылы Орға жетіп, қыстық жайылымға малға суға жақын ыңғайлы жерді таңдаған. Қызылқұмнан Сырға, одан әрі Ұлытау мен Кіші тауға қой малын жайып отырып көшкен.

"Ерте уақытта Кіші жүздің қазағы жазда Орынбор түбі мен Мұғалжар тауларында жайлап жүрсе, қыста Сыр бойында Қарақұм мен Борсық құмда өткізеді", – деп Шоқан жазған. Кіші жүздің Шөмекей, Төртқара, Шекті, Қаракесек, Телеу, Алтын рулары, азынаулақ уақ руының қауымдары Ырғыз өзенінің төменгі ағысының екі жағын бойлай, Бөкқара, Қонысбайтам, Жаманқұм, Сасыққұм, Аманқұм, Әулиеқопа, Бектаскөл, Құмөткел алқаптары және т.б. жерлерде орналасты.

«Бекарыстан – Алау батыр. Алаудан – Алшын. Алшыннан – Нәдірқожа, Қыдырқожа, Сәдірқожа. Нәдірқожадан – Қаракесек. Қаракесектен – Әлім, Шөмекей. Әлімнен – Аманақ, Жаманақ, Қарамашақ, Айнақ, Түмен. Түменнен – Байсары, Кішкене. Байсарыдан – Кете. Шөмекейден – Тока, Көнек, Асбан, Бозғыл. Қыдырқожадан – Сұлтансиық, Қыдырсиық, Бақтысиық. Алты ата Әлім (нәдірқожа), он екі ата Байұлы (қыдырқожа). Жетіру (сәдірқожа)» (Алшын қарияның шежіресі).

«Алау батырдан – Қыдырбай, Садырбай. Бір шежіреден Алаудан – Тілеу, Құдияр. Құдиярдан – Қыдырбай, Садырбай. Қыдырбайдан – Бағысиық, Сұлтансиық, Қыдырсиық, Алтын, Жаппас, Беріш. Бағысиықтан – Адай, Таз, Есентемір, Ыстық. Сұлтансиықтан – Байбақты, Алаша, Тана, Масқар. Садырбайдан –

Әлім. Енді бір нұсқада: Садырбайдан – Әлім, Байсары, Шөмін. Әлімнен – Қарамашак, Жаманақ, Тегенполат-Айнақ, Ұланақ».

Қазақ аңыздарындағы үш жүздің қосалқы аттарының бірі болған (Қотанбидің үлкен баласы Үйсінге Ұлы жүз, ортаншы баласы Болатқа Орта жүз, кенжесі Алшынға Кіші жүз бөлініп беріліпті делінеді. Алшын сөзі әуелде адам аты ма, ел аты ма, аныққанығы белгісіз, Алшын құрамына енетін рулардың бірсыпырасын Қырым түріктері, татар, башқұрт ішінен кездестіреміз. Ноғай ордасының негізін қалауға белсене араласқан.

Жошы ханның шөбересі Ноғай ханның ұлысына кірген түрік тайпаларының ортақ ноғайлы атымен бір этносқа бірігуі, олар құрған мемлекеттің Ноғайлы атануы (XVI-XVII ғғ.) қазақ ауыз әдебиетінде айтылады. Азау мен Арал теңізі аралығындағы байтақ аймақты жайлаған Ноғай Ұлысының құрамына алшын рулары түгел енген. Қазақ атынан көрі ноғайлы деген жұрт аты басымдау заман.

Алаштан Қазақ тараған,
Ноғайлыға қараған,
Жауға қалдырмай ноғайлар,
Бір-біріне жараған,
Ноғайлыдан Қазақ бөлініп,
Үш жүз болып тараған.
Қазақ емес, сарт емес,
Камбар түбі ноғайлы.
Тегінде ноғай-қазақ түбі бір,
Алтай, Ертіс, Оралды қылған дүбір,
немесе
Ей, байтағым, байтағым,
Бастырып сені алдырдым.
Ал, аман бол, менен соң,
Байтағымның ішінде
Он сан елім ноғайлым
Сені тағы да алдырдым
Он сан ноғай ішінде
Үш алпыс отау қазағым
деген жолдар сол дәуір сипатын айқын танытады.

Ноғайлы елінің атынан сөйлеп отыратын Қазтуған, Доспамбет, Шалғез жырлары Кіші жүз өңірінде ерекше көп. Олардың арасында қазақ пен ноғайдың бір халық боп қалыптасу аз-ақ алдында тұрған

жұрттың айрылуына арналған қария сөздер бар. Ноғай ұлысы ішінде өткен үздік шайқастар елді ыдыратып тынды, онын бір бөлігі Ресейге тәуелді болды.

Қазақ шежіресінде Кіші жүз жеріндегі рулар Бекарыстан тарайды, Бекарыстан – Ордаш, одан – Мөңке, одан – Шаншар, одан – Тұлпар, одан – Тоқпан. Тоқпаннан – Алау, Арғымақ. Алаудан – Алшын. Алшыннан – Қыдуар, одан – Қаракесек (Әлім, Шөмен, Кете), он екі ата Байұлы. Арғымақтан – Телеу, Рамадан мен Алшынның еншілестері, бәрі Жетіруға топтасады. Басқа шежіреде Шөменнен – Шөмекей, Өтей. Шөмекейден – Аспан, Бозғыл, Тоқа, Көнек. Тоқадан – Бескем, Қармыс, Есқара. Аспаннан – Боқай, Төбет, Нияз. Бозғылдан – Сары, Торыбай, Келдібай, Қайқы, Қаратамыр. Торыдан – Сарықасқа⁴⁴⁰.

Шежірелерде Кіші жүзді "жиырма бес таңбалы Алшын" деп атайды, Кіші жүздің құрамы жиырма бес түрлі рулардан құралғанын көрсетеді: «Алшын, Алтын, Алаша, Арғын, Әлім, Беріш, Адай, Жуй, Есентемір, Жаппас, Қаракесек, Кердері, Масқар, Керейт, Тама, Табыға, Терістаңбалы, Оңтаңбалы, Таздар, Рамадан, Телеу, Төртқара, Сунақ, Қарасақал, Шөмекей, Шекті, Шеркеш, Тана, Қызылқұрт, Шықтар, Кете, Байбақты, Қаракесек» (С. Аманжолов).

Қария сөзде қарасақал Ерімбет ақсақал: Құдияр Алшынның бәйбішесінің баласы, Сәдір мен Нәдір екінші әйелінің балалары деп бір нұсқада сипатталады. Сәдірден – Тама, Табын, Нәдірден – Кердері, Арғымақтан – Телеу (бәйбішеден), Рамадан, Қаракатыс, Керейт (кейінгі ана), басқа бір шежіреде: Жетіруға кіретін елдің бәрі Арғымақтан – Телеу (бәйбішеден), Кердері, Керейт, Жағалбайлы, Рамадан (екінші әйелінен), Тама, Табын (кіші анадан) таралған.

Кіші жүзді Нәдірқожа, Сәдірқожа, Қыдырқожа атты «үш қожадан» тарқататын нұсқа бойынша Жетіру елдері түгелдей Нәдірқожа балалары есептеледі. Басқа бір шежірелік нұсқада Бекарыстан – Маңғытай, одан – Алшын, Уақ. Кіші жүз Алшыннан – Алау батыр. Алаудан – Қыдуар, одан – Сәдірқожа, Қыдырқожа, Нәдірқожа. Сәдірқожадан – Әлім, Шөмекей, Кете. Қыдырқожадан – он екі ата Байұлы, Нәдірқожадан – Жетіру.

Кіші жүзді – Қаракесек, Байұлы, Жетіруға тармақтау кестеде Мақаш Шолтырұлы жүйелеп, жан-жақты жиналған әрқилы

⁴⁴⁰ Шежірелік жыр-аңыздар / Бабалар сөзі. – Астана, 2012. – Т. 81. – 432 б.

рулардың бірлесуінен болған қауым ретінде байыптады. Алау баласы Алшынға кейіннен Жетіруға топтасатын Тама, Табын, Кердері, Керейіт, Жағалбайлы руларының аталары сырттан келіп қосылып, еншілес болған дейді.

Қарасақал Ерімбет, кердері Әбубәкір шайырлар қалдырған шежіреде Кіші жүз жерінде үш ірі ру бірлестігі – Сәдірқожа, Қыдырқожа, Нәдірқожадан болған деп жүйелеген. Кіші жүздің арғы ата-бабасына қожа аты қосыла бермейді, бірсыпырасы Құдияр балалары Қайырбай (Қаракесек), Қыдырбай болып жіктеледі. Ауызекі әңгімеде көбіне Қадырқожа (немесе Сәдірқожа), Қыдырқожа түрінде аталып жатады. Қаракесектің (алты аталы Әлім деп атайды) жолы одан үлкен. Шежіреде Құдиярдың үлкені – Қаракесек, кішісі – Қыдырбай (Қыдырқожа).

Ақкетеден шыққан Шернияз ақын Мақаш әкімге алғаш кездескенде, Мақаш бұрын көрмеген Шернияздан таныңқырамай жөн сұрасқан, сонда Шернияз айтқан өлеңі: Қыстауымды сұрасан, Торыатбасы, Шідерті. / Жайлауымды сұрасан, адыр-бұдыр арасы, Жем, Сағыздың сағасы. / Руымды сұрасан, он екі ата Байұлының ағасы. / Әкемнің аты Жарылғап, өз атым Шернияз. / Аты-жөнімді айтпасам, түсірместей ғой, мынау Мақаш, - дегенде, Мақаш ілтипат танытып: «қош келдіңіз!» деген екен.

Кіші жүз елдері арасында тараған «Әлім алдында аузыңды тый» деген сөз Қаракесектің жолы үлкендігін байқатады (Салауат қария). Әбілқайыр хан ордасында А.И. Тевкелев (М. Мамашев) 1748 жылы жазған Кіші жүз туралы мәліметте: Кіші жүзде «ірі Алшын руы бар, Қаракесек және Байұлы болып бөлінеді. Қаракесек бәрінен ірі, алты атадан тұрады. Байұлы одан әлсіз, құрамында 12 ру бар. Жеті ру жеке-жеке жүріп, маңайынан көп теперіш көріп, Тәуке хан кеңесімен топтасып, Жетіру бірлестігін құрыпты, деген.

Кіші жүз жерінде аталар санын бірде «25 таңбалы Кіші жүз» (6 ата Әлім, 12 ата Байұлы, 7 ата Жетіру), кейде оған 4 ата Шөмекейді қосып, «29 таңбалы Кіші жүз», оған Кетенің екі атасы Ожырай мен Қаракетені қосып, Кіші жүз 31 таңбаға жетеді. Күші жүз рулары қамтылатын осы нұсқа Қаракесек бірлестігі (Әлім, Кете, Шөмекей). Ауызекі шежіреде – Құдиярдың үлкен баласы Қайырбайдың жарлы болғаны айтылады, Қаракесек атануы кедейлігіне байланысты таңылған атау. Қаракесектің бәйбішесінен Байсары, әйелі қайтыс болып кеткесін, қайынатасы Қаракесекке

екінші қызын қосып, одан Әлім, Шөмен туды. Байсарыдан – Бозаншар, Майлыбай. Майлыбайдан ұрпақ болмайды.

Байсарыдан Кете тарайды. Кете атануы Байсарының Кетебике деген әйелінің атына қатысты. Байсары соғыста қолға түсіп қаза табады, Кетебикені Әлім алады. Әлімнен – Тойқожа. Әлім қайтыс болған соң, Кетебикені Шөмен алып, Түменқожа туған. Қаракесектің үш баласы, Кетебикеден, шешесін төңіректеп өзін «Кете» атаған. Бозаншар мен Түменқожа ұрпағы – Ожырай, Кете, Қаракете, ал Тойқожа тұқымдары – Ақкете аталады. «Үш таңбалы Кетемін» (Шернияз акын).

Қаракетенің қонысы, өрісі Шөмекеймен қатар болып, «Кете-Шөмекей» атанған. Шеркеш Мақаш әкімнен, Беріш Мұрат Мөңкеұлы, таз Есенбектен қалған шежіреде, М. Тынышбайұлына Кіші жүздің мәліметін берген профессор Х. Досмұхамедұлы жіктеуі осылай. Байұлы әу баста: Қыдырсиық, Бақтысиық, Сұлтансиық, Есентемір, Таз, Адай, Беріш, Алтын, Жаппас, Ебейті, Ноғайты, Мадияр деген аталардың тізбегінен тұрған (Жанаш Нұрмахан ақсақал шежіресі).

«Кіші жүз – Бекарыс. Бекарыстан – Алшын, Алшыннан – Әлімұлы, Байұлы, Жетіру. Әлімұлынан – Қарақиық, Килеу, Майлыбай, Бақытбай, Шүметай, Жекей. Байұлынан – Адай. Қара Алаша, Алшын, Жаппас, Ысқақ, Серкеш, Байбақты, Есентемір, Қаңлық, Қаракесек, Нарын сияқты он екі ұл. Жетірудан – Табын, Тама, Кердәлі, Керейт, Жағалбайлы, Қызылқұрт, Маскар. Сонымен Кіші жүз елін – алты Әлім, он екі ата Байұлы, жеті ру деп атайды. Жиырма бес таңбалы Алшын деп те атайды». Шежіредегі Кіші жүз жеріндегі қазақтың қоныстануы, құрамы туралы деректер. «Кіші жүз – Бекарыстан: Адай, Алшын, Жаппас, Шөмекей. Бұларға жеті рулы ел қосылады. Жағалбайлы, Тама, Тілеу, Табын, Кердей».

«Кіші жүз (Жанарыс) – Қыдыр, Сиық. Қыдырдан – Алау, Арғымақ. Алаудан – Құдияр. Құдиярдан – Алшын. Алшыннан – Байлы, Қаракесек. Қаракесектен – Кете, Әлім, Шөмен. Шөменнен – Шөмекей. Шөмекейден – Тоқа, Көнек, Аслан, Бозғыл. Бозғылдан – Қаратамыр, Сарыбай, Торыбай, Қайқы, Келдібай. Келдібайдан – Қожанкелді, Сөйін, Келменбет. Сартқасқа. Сартқасқадан – Алдаберген. Алдабергеннен – Есбол, Метей, Өтебай, Құдайғұл. Өтебайдан – Өстеміз, Жанғабыл, Құба, Тойқожа, Солтан, Адамзат. Жанғабылдан – Қопай, Үмбет, Назар, Меңлібай, Майлыбай.

Үмбеттен – Орыс, Опан, Шопан, Болат, Айдынбай. Арғымақтан – 7 ру: Телеу, Табын, Керей, Кердері, Жағалбайлы, Тама, Рамадан»⁴⁴¹.

Әлімұлы. Әлімұлынан – Қарақиық, Килеу, Майлыбай, Бақытбай, Шүметай, Жекей. Алты Әлімұлы рулары: «Алдажар» ұранды қарасақал, «Ақбан» ұранды қаракесек, қытай, «Алдияр», «Айыртау» ұранды төртқара, шөмекей, шекті рулары.

Әлім. Алты аталы Әлім өскен ел. Әлімнің бір баласы Ұланақтың жанама аты Қаракесек. Шежіре былай түсіндіреді. Қаракесек қартайған шағында кіші немерелерінің бірі Ұланақты қолына алып, өз баласы ретінде «Сасығым» деп еркелетіп өсірген. Ақырында Қаракесек өлгесін, қара шаңыраққа Ұлаңақ ие болып, өзге жұрт содан оны Қаракесек деп атаған. Айнық пен Төгенболат екеуінің бірдей Қарасақал деген жанама атының болуының мәні, Айнық сақалы үлкен кісі, дүниеден ерте өтеді де жесірін Тегенболат алады. Айнықтың баласы Сарбас және Тегенболаттың балалары Пұсырман мен Шіңгірдің жанама атпен «үш Қарасақал» атауының себебі осыдан (қарасақал Ерімбет қолжазбасы).

Әлімнен – Аманақ, Жаманақ, Қарамашақ, Айнақ, Түмен. Түменнен – Байсары, Кішкене. Байсарыдан – Кете. Қарамашақтан – Жансүгір, Қараш, Ораз, Оразкелді. Қарамашақ – Төртқара, Жаманақ – Шекті, Тегенполат пен Айнақ – Қарасақал, Ұлаңақ – Күлтелі (Қаракесек) атанған. Жансүгірден – Қасым, Торым, Қойлыбай. Торымнан – Қызыл, Айт, Қожас, Кенже. Қойлыбайдан – итім, Итбас, Сүйінбай, Есқара, Тоғыс. Қараштан – Аппақ, Тоқпан. Аппақтан – Ақкиіз, Құлтас, Құламан, Көзкене. Тоқпаннан – Тоғас, Сейітқұл, Шобан. Сейітқұл – Ақша – Байбек – Әйтеке би.

Ораздан – Алатау. Оразкелдіден – Қаракісі, Сексен, Құлтас, Тәлтеәкім, Қонысбек, Қаракемпір. Жаманақтан – Жақайым, Орыс, Баубек, Орманбай, Ожырбай. Жақайымнан – Ақбура, Тоқбура, Көкбура, Ағыс, Бағыс, Шығыс, Айдос. Орыстан – Есқали, Айдарбек, Бөлек. Айдарбектен – Татыран, Ардана, Күлік, Алтыбай. Бөлектен – Айт, Бұжыр. Айттан – Тілеу, Қабақ, Сарша. Бұжырдан – Назар, Шүрен. Баубектен – Темірбақты, Көкбөрі, Жанқылыш. Жанқылыштан – Ақбанзар, Қозбанзар.

Тегенполаттан – Пұсырман, Шүңгір. Пұсырманнан – Шығай, Ноғай, Алау, Жәдігер, Жансүгір. Шүңгірден – Андабай, Қасым,

⁴⁴¹ БҒМ ОҒК, Бума № 1743, дәптер № 5. Шежірелер / Дерек беруші Қарамендин Сейітқали. Ермаханов нұсқасы. Қызыл Орда, Жалағаш.

Ырсал, Жарболды, Ботан. Айнақтан – Сарыбас. Қаракесектен – Есіл, Тобыл. Есілден – Үңгіт, Жолай. Үңгіттен – Естек, Табыншы, Жақау батыр. Тобылдан – Арық, Айнық, Айнықтан – Бозкозы, Көгей.

Әлімұлы рулары Ақтөбеден оңтүстікке қарай Шолақсай, Пішенсай, Табантал, Жайлаусай өзендері бойында болады. Қаракесек руы Қабырға, Қарасай, бір бөлігі Арал теңізінің жағалауы маңындағы қамыста, Тұщыбас шығанағы, аралдарда, Қабырғакөл, Таңатар, Тораңғылысай, Шөмішкөл, Ақбасты, Қаражиде алқаптары, Көкарал аралында қыстап шығатын болған. Басқа бір қауымдары Мұғалжар таулары, Шет Ырғыз, Қарасай, Қайыңды өзендерінің бас жағын, Сырлыбай, Шкіркұм, Жолши, Қопасор алқаптарын қоныстады, Ырғызда Толағай, Теректі, Талды, Қызылжарда орналасқан.

Кете. Кетеден – Ақкете, Қаракете. Байсарыдан – Бозанжар, Майлыбай, Түменқожа. Бозанжардан – Сары, Қара, Дүйсенкүл. Сарыдан – Асан, Жанбақты, Құлыс. Асаннан – Киікші, Қарпық, Қарабазар. Қарпықтан – Текей, Құдайназар. Енді бір нұсқада: Әлімнің Кетебикеден туған баласы Тайқожа, онан – Тұрсынбай, Қараш. Тұрсынбайдан – Шалқошқар, Байқошқар, Аққошқар, Қоңыр, Майлы. Қараштан – Мамай, Түйте, Қалқаман. Осылар Ақкете атанады. Қаракете Бозанжардың ұрпағы.

Шөмекей. Шөміннен – Шөмекей, Түменқожа. Түменқожадан – Томпақ. Шөмекейден – Тока, Көнек, Асбан, Бозғыл. Токадан – Бескен, Есқара, Қармыс. Көнектен – Байкөнек, Жаукөнек. Асбаннан – Аю, Сырым, Тоқпан, Добал, Тобыт, Бақаш. Бозғылдан – Қаратамыр, Торыбай, Сарыбай, Қайқы, Келдібай. Қаратамырдан – Жолақай, Қожас, Есназар, Өтеп, Қалпе. Қайқы – Болат – Жауқашты – Отарбай, Байсейіт – Қарақұл – Ермек – Ондас – Базар жырау.

Шекті. Шекті атауы Білге қаған ескерткішіндегі «чік» жұрты дегенді айтады. Әлімнің үлкені боп саналатын Шектінің таңбалары көп болуы, оның әлденеше рулардың бас қосқан бірлестігі болғанын көрсетеді. Қаракесек пен оның ұрпақтары боп есептелетін Шекті, Шөмен руларының әуелден түп-тегі тамырлас көне тайпа. Әлім атауы соңыра қосылған.

Оштың оңтүстік-шығысында Сырдария мен Зеравшан өзендерінің арасындағы таулы аймақта орналасқан рулар Шеклік деген бірлестікке топтасқан, құрамында Шөмекей руының ұранына айналған, тұқымы жоқ делінетін Дәйтке ұқсас Тоит руы, қаракесек

руы бар. Шеклік бірлестігінің ішінен казак арасында бар Қыпшақ, Найман, Қаңлы рулары кездеседі.

М. Қашқари «Диуан лұғат-ит-түркінде» («Түрк сөздерінің жинағы») Шу бойында Шеклі тайпасы мекендейтінін айтады. Осы төңіректе Қаракесекке жататын Шөмен (Шөмекей) руының да қоныстанғанына қатысты деректер бар. Шектілер Бұлғар қыпшағының бір сынығы. XI ғ. Еділ бойын мекендеген бұлғарлардың «Шокли ұлы Алмұш патша» бастаған үлкен бір бөлігі Арал теңізі жаққа ығысқан, Шокли – Шекті, Алмұш Әлім сөзіне үйлеседі. Шу бойындағы Шеклі, Шумутундердің бір бөлігі батысқа ығысты, бір бөлігі Алай асты, тағы бір тобы Орта жүзге еніп, ел қатарына қосылды, ірі ру қаракесек Арғынға сіңген. Шекті руының қыстаулары Арал теңізі жағалауындағы Құланды түбегінен Қазалыға дейін Қаракөл, Қостам, Райымда жатты. Мұнда Төртқара, Қаракесек, Қарасақал, т. б. рулар да болды.

Байұлы. Халық арасында тараған ауызекі шежіреде он екі ата Байұлы Кіші жүздің қабырғалы бірлестігі делінеді. Ғылыми айналысқа түскен мәліметте былайша тізбектеледі: Шеркеш, Есентемір, Таз, Ысық, Адай, Беріш, Байбақты, Қызылқұрт, Тана, Масқар, Алаша, Алтын, Жаппас. Байұлынан – Адай. Қара Алаша, Алшын, Жаппас, Ысқақ, Серкеш, Байбақты, Есентемір, Қаңлық, Қаракесек, Нарын сияқты он екі ұл.

Он екі ата Байұлы рулары: «Бекет», «Телеген» ұранды адай; «Баймұрат», «Бақтыбай» ұранды жаппас, «Байбарақ» ұранды алаша, «Дәуқара» ұранды байбақты, «Қаратай» ұранды масқар; «Ағатай» ұранды беріш, «Бақай» ұранды таз, «Баймұрат ұранды» есентемір, алтын рулары, «Шағырай» ұранды шеркеш, «Қарабура» ұранды тана; «Жиенбай» ұранды қызылқұрт; Шайығлар. Қарасақал Ерімбеттің жазуында Құдиярдан – Қаракесек, Байлы. Алшын елі ішінде көбіне-көп Байұлы бірінші кезекте аталады. М. Тынышбайұлы 1917 ж. саны миллионнан асқан қазақта бірлестік он екі ата Байұлы деді.

Алшын Меңдалыұлы шежіресінде: Құдиярдан – Алқожа, Асанқожа. Асанқожадан – Ерқожа, Қыдырқожа, Елтай, Естай, Ата, Қалпақ. Ерқожадан – Ожырай, Жаппас, қызы Алтын, Қыдырқожадан Қыдырсиық, Сұлтансиық, Бақтысиық. Елтайдан – Адай, Естайдан – Беріш, Атадан – Есентемір, Қалпақтан – Таз. Ерқожаның баласы Ожырай еншіге өкпелеп, Кетеге сіңген.

Мұрат Мөңкеұлының шежіресінде: Құдиярдан – Сәдірқожа, Нәдірқожа, Нұрқожа, Асанқожа, Алқожа, Қыдырқожа. Асанқожадан – Ожырай, Жаппас. Нұрқожадан – Есентемір. Нұрқожа жастай өліп, оның әйелі Тастыны Қыдырқожа алған. Тасты Қыдырқожаға тигеннен кейін, одан Алтын туған. Беріш Алқожаның баласы. Асанқожа мен Алқожа жаудан өліп, олардың балаларын Қыдырқожа қамқорлығына алған.

Мұрат шежіресінде Адай – Қыдырқожаның ғайыптан пайда болған баласы, шешесі жоқ болғандықтан Таздың анасы Күнжан асыраған. Жаппас, Есентемір, Беріш Қыдырқожаның (Қыдырбайдың) ағайындарының балалары болса, Қыдырсиық, Бақсиық, Сұлтансиық, Алтын, Таз, Адай өз балалары.

Шеркеш. Шеркештен – Қосым, Дербіс, Қоныс, Құлақасқа, Қыран, Қылыш, Жауқашты, Шумақ. Қосымнан – Мырза, Шора. Дербістен – Қоғам, Тоқтар, Базар, Қошқар, Сатай, Сатылған, Түрке. Қыраннан – Орыс, Орман, Маман, Мән, Балпық. Жауқаштыдан – Батыр, Аманай, Құлан, Тума, Қара, Құрман, Айдағұл, Жетей. Шумақтан – Тоқымбет, Шерубай, Бессары, Жаңбыршы, Келес. Атыраудың қамысты жағалауы, Қаракұм, Тайсойған, Дүйсе Құдық Шағыл құмдары және Жайықтың, Жем мен Сағыздың аңғарлары, теңіз жағалауын бойлай Шеркеш руының қыстаулары, олардан шығыс жағы Шоңқа алқабында Таз руының қыстаулары жатты.

Есентемір. Есентемірден – Тағаберді, Таңсопы, онан – Тағашы. Тағашыдан – Әжімбет, Қожымбет, Бердімбет (Сулықөз). Тағабердіден – Көн. Көннен – Бессары, Кенжебай, Қырғыз, Қаратемір. Ел аузында Есентемір басқа жақтың адамы, байдың жылқышысы болып, кейін бір баласы атанып кеткен. *Ысық* (Ыстық). Ысықтан – Ақсары, Сарыбай. Ақсарыдан – Асан, Кілеш. Сарыбайдан – Тоғышы. Тоғышыдан – Қыдырберген, Тәңірберген.

Таз. Қазақтың шанышқылы руында Балық атасының Қырықсадақ тармағы бар. Таз руы атауының да бір сілемі Алтай төңірегінен ұшырасады. Енесай өзенінің бір саласы Таз. Осы төңіректегі «орман халқының» бірі ертеде Тас аталыпты («Моңғолдың құпия шежіресі»). Бір заманда солармен қатар мекендеген қырғыздың Сарыбағыш руының бір атасы таз аталады. Таз тува, башқұрт елдерінің құрамында кездеседі. Таз Ұлы жүздің Жалайыр Ысты, Албан, Орта жүздің Ашамайлы Керейінің бір атасы.

Кіші жүздің Таз руы құрамындағы абдал тармағынын атауы сонау IV-V ғғ. Орта Азия жерінде мемлекет құрған тайпалар бірлестігі эфталдар (ақғұндар) дәуіріне сабақтасты. Ғылымда эфталдарды түрікменнің Шәудір руына енетін абдал руының арғы тегі ретінде танитын пікір бар (А. Якубовский) екенін ескерсек, Таз құрамындағы абдалдың түбі эфталдардан тармақталады деген топшылаулардың қисыны келеді. Таздан – Абай, Қабай. Абайдан – Жастабан, Шарғы. Жастабаннан – Байсары, Сүйірбас, Тілес. Шарғыдан – Жақсыбай, Ақсерке, Жолым, Асан, Сырлыбай, Күнбағыс, Жиеншарға, Жантайшарға. Қабайдан – Абдал. Абдалдан – Шоқтығұл. Құлый. Шоқтығұлдан – Өтес, Жапақ, Мәмбетқұл.

Ысық. Ысықтан – Ақсары, Сарыбай. Ақсарыдан – Асан, Кіләш. Асаннан – Мәмбетәлі, Кедейбас, Қадырберді, Қамай, Түке, Досақ. Сарыбайдан – Тоғыншы, одан – Қыдырберген, Тәңірберген. Қыдырбергеннен – Қадырқұл, одан – Сейтек, Санай, Жиен. Тәңірбергеннен – Есмамбет, Жиес. Есмамбеттен – Қара, Ораз.

Адай. Байұлының ірі тармағы Адай руын Каспий теңізінің шығысында б.д.д. II ғ. өмір сүрген көне «дай» тайпасының жұрнағы, кейін олар кангюй, содан соң оғыздар құрамына енген. Оғыздар «дайлар» мекендеген Маңғыстау түбегін арал ретінде ұғынып оны «ада», тұрғындарын «адай» (аралдықтар) деп атады.

Оғыз мемлекеті дәуірлеп тұрған IX-X ғғ. оның құрамына түрікмен мен адай қатар енген. М.Қашқаридің «Маңғыстау оғұздар еліндегі жер аты» деп жазатыны осы кез. XI ғ. адайлар болашақ Қазақ руларын ұйыстырған Қыпшақ бірлестігінің құрамына еніп, Жем, Ойыл, Сағыз бойын жайлады. Адай кейін Алтын Орда, ол құлағасын Көк Орда, одан кейін Ноғай хандығы құрамына енеді. Байдың Қанбибі деген қызын Елтай (ол да жаудан өледі) алған, одан Адай туған. Адай дүниеге келісімен, анасы қайтыс болып, оны Таздың шешесі Қарамоншак (кейде Күнжан) емізген. «Аққу менен қаз егіз, Адай менен Таз егіз» деген мақал осыдан қалған дейді шежірешілер. Абайдан – Құдайке, Келінберді. Құдайкеден – Тезіке, Қосай. Келінбердіден – Құнанорыс, Ақпан, Бұзау, Балықшы, Мұқыл, Тобыш.

Беріш. Аманқожа өліп, Бай (Қыдырқожа) оның әйелін алған екен, одан Таз туыпты. Атақожа деген адамның Ештай, Елтай деген баласы болған екен. Ештай ерте өліп, келіншегінің ішінде қалған баланың атын кейін Беріш қойыпты - дейді шежіре. Жанаш ақсақал

Ноғайтының ізін бүгінгі ноғай-қазақ руынан көреді: «Ол ақын Ғұмар Қараштың елі кейде Берішке қосылып айтылады, ал Мадияр мажар қыпшақтары құрамында», дейді.

Беріштен – Байбақты, Байсейіт. Байбақтыдан – Құлкеш, Есілбек, Шоғай, Бегіс. Құлкештен – Жанай, Қожай, Қосай. Есілбектен – Себек, Жаңбыршы. Шағайдан – Есен, Зейнет. Байсейіттен – Жайық, Қаратоғай, Есенқұл. Жайықтан – Дәулет, Тыныс, Боқай, Наурыз. Қаратоқайдан – Аққұлы, Айтболат, Бердіке, Шіліке. Есенқұлдан – Ноғай, Қазақ, Ұлғаймас, Жансары, Өтеміс, Жары, Байғана. Басқа шежіреде: Байбақтыдан – Асылбас, Шақай, Күсілбас. Байсейіттен – Қитас, Тілес. Қитастан – Жайық, Есенқұл. Тілестен – Қаратоқай. Жайық – Наурыз – Тілеуке – Ағатай – Боқай – Бегәлі – Тайман – Исатай батыр⁴⁴².

Байбақты. Сұлтансиықтан – Асқар, Жанбақты, Тыңбақты. Барлығы Байбақты атанған. Байбақтыдан – Байжиен, Батақ. Байжиеннен – Тоқсаба, Тоқшора. Тоқшорадан – Жауқашты, Биқашты. Батақтан – Бұғанай, Күшпен, Құлшық, Сырымбет, Атанат, Жомарт, Итемген. Жанбақтыдан – Әйтеке, Жабағы, Андас, Назарымбет, Мамат. Тыңбақтыдан – Тәңірберген, Шомаш, Байжиен, Сарт, Жолдыңұл, Қынық.

Тана. Тана руы туралы бір мәліметті Аристов еңбегінде Тана руының көсеу таңбасына қарап, оны кезінде қаңлы одағына кірген тайпа деген жорамал айтты. Азау теңізінде тұрған ортағасыр қаланың аты Тана болған. Танадан – Шаңқан, Біртоғаш. Шанқаннан – Қалқаман, Жаксыкелді, Тойлан. Біртоғаштан – Ақымбет, Жиёмбет, Қараман, Әдік. Әдіктен – Соба, Қызылқұрт.

Қызылқұрт. Қызылқұрт руының көсеу таңбалы болуы оны Ұлы жүздің көсеу таңбалы Ысты руындағы Қызылқұрт атасымен байланысын байкатады (М. Мұқанов). Жалпы Қазақ рулары таңбаларының бірдей шығуы кездейсоқ емес, сабақтастыққа жуысады. Осы тұрғыдан алғанда ілгері замандарда бұл аттас екі ру бір-бірімен ішек-қарын араластырған туыс болған. Қырғыздың Сарұқ тайпасында қызылқұрт руы бар. Қызылқұрттан – Емірей, Олжашы, Елғұлы, Жантелі, Шора, Ерші. *Соба.* Собадан – Жалмамбет, одан – Ырсымбет, Бүлтек, Байымбет, Мәмбет, Үмбет.

Масқар. Батыс Моңғолияда мекендейтін түрік тектес хотон жұртына енетін жеті атаның бірі Масқар аталады. Осы атаның

⁴⁴² Сарай Ә. Исатай-Махамбет тарихы. – Алматы, 2012. – 26 бетте.

хотоннан бөлініп, батысқа қоныс аударуы, қараласа-құраласа жүріп қазақ құрамына енген. Масқардың бір атасы Қырықсадақ. Дәл осындай ата Қарақалпақтың Кәндекпі руының құрамында, өзбекте кездеседі. Масқардан – Құттықадам, Масақ. Құттықадамнан – Өтебай, Құрман, Бабаназар. Масақтан – Атойнақ, Жәдік, Төлеке, Қанай, Қырықсадақ, Қадырқұл.

Алаша. Алаша руы туралы тарихи деректер шамалы. Н. Аристов оны Саян-Алтай төңірегін мекендеген угрофин текті ежелгі динлин жұртымен қатысы бар деп топшылайды. Алашадан – Ақберді, Токберді. Ақбердіден – Атамыс, Барамық. Атамыстан – Сары, Маймақ, Әйтімбет. Барамықтан – Ағалақ, Шағалақ. Токбердіден – Қоңырбөрік. Қоңырбөріктен – Қанай, Қалматай.

Алтын. «Алтын қыздың аты, ұзатылған жерінен айтып келіп, туысы Жаппаспен қоныстас болады, содан Алтын-Жаппас атанады», екінші бір шежіреде: «Жаппастың шешесі Алтын Орта жүз Қыпшақтың қызы екен. Кейбіреулер Алтын-Жаппас деп шешесін баласына қосып, Байұлын 13 атаға жеткізеді» дейді, келесі шежіре: «Алтын Жаппастың қызы екен. Адайдың баласы Келімбердінің Ақпан деген баласына шығыпты. Ақпан мезгілсіз өліп, жесір қалады. Әменгершілік заңына көнбей, төркінінің маңына көшіп келіп, өз алдына Алтын руы шықты» делінеді. Алтын шежірешілері: «Бақтысиықтың (немесе Қыдырсиықтың) бәйбішесінен Алтын, тоқалы Самса шешемізден Жаппас туыпты, екеуі еншілес болғандықтан қатар аталады» деп түйеді, өздері тарапынан он екі ата Байұлына Тананы, Байбақтыны (екеуін бір-бірінің баласы деп) қоспайды.

Бір шежірелерде он екі атадан кейде қызылқұрт, кейде Масқар тысқары қалып қойып жатады. Алтыннан – Қосқұл, Шұңғыр, Қазалы, Жапалақ. Шұңғырдан – Аман, Бұйра. Аманнан – Барақ, Дәулеткелді. Бұйрадан – Алдияр, Құдияр, Қожамберді, Құттық, Дәнен, Шапақ, Қайдауыл, Қалқара. Алтын руы Торғай өзенінің сол жағасы мен оң жағасында (оның төменгі ағысында) қыстады, шөмекей, телеу руының қыстауларымен шектесіп жатты, уақ руы (Орта жүз) шағын қауымдары Арал теңізінің жағалауын бойлай, Құланды түбегіне, жағалауға жақын аралдарда шекті арасында қыстап жүрген.

Жаппас (бақтысиық). Жаппастан – Баймұрат, Ыстық, Қаракөз, Өтей, Үңгіт. Қаракөзден – Шолтан, Қалқаман, Ұнғашты, Қаске,

Сумұрын. Қалқаманнан – Еламан, Есембай, Кермен, Жылкелді, Найрыз, Достияр. Сумұрыннан – Байкісі, Қозыбай, Көрпе.

Табын, Тама, Кердері, Байбақты, Масқар рулары, Жайық жағында, Жиренкөпе, Қарағаш, Шілік, Қарашығанақ жерін мекен еткен. Жымпитыда Байбақты, Масқар рулары, Шідерті, Қараоба, Бесағаш, Улысайда, Шыңғырлау, Бөріліде болған, Атырауда Адай, Беріш, Есентемір, Ысық, Таз, Тана, Шеркеш, Қызылқұрт рулары мекендеді, Жем өзені сол жағасын бойлай теңізге құйылысына Шеркеш руының қыстаулары, Жемді бойлай Қаракесек, Ысық және Адай руларының қыстаулары орналасты. Қаракесек руының қауымдары Шекті руына жалғасып, Жемнің екі жағасын бойлай қыстады. Жемнің бойымен жоғары Ысық руының қыстаулары, негізгі көпшілігі оң жағасын бойлай орналасты. Одан әріде адайдың қыстаулары негізінен оң жаға бойында болады. Жемнің солтүстік жағы, Қайнар өзені бойы – Таз руының қыстаулары. Сағыз өзенінде көптеген қыстаулар Қаракесек руының қауымдары.

Өзен жағаларында Соркөл, Ермек көлдері қамыстарының ішінде шекті руының қыстаулары. Өзен бойымен одан да жоғарыда және жағалау маңы құмдарында Ысық руының, ал олардан солтүстікке қарай Адай руының қысқы жайылымдары жатты. Тайсойған құмындағы қыстауларда рулардың мейлінше алақұла орналасқаны аңғарылды. Бұл құмның шығыс шетінде адай орналасып, олардың батыс жағы Ысық және Кете руларының қыстауларына ұласты. Қарабақ, Ұлқұнаш және Жаманаш бойында Беріш ауылдары, Соркөл алқабы мен маңайындағы көлдердің қамыстары арасында Есентемір руының ауылдары, Жайықтың оң және сол жағаларында Беріш руының қыстаулары орналасып, Бағырдай өзені бойында, Түкбай, Дүйсе Құдық Шағыл алқабындағы құмда Қызылқұрт, Тана ауылдары қыстады. Жем, Сағыз, Жайық бойында қыстаған.

Жетіру. Тарихи дәйекте, Жетіру бірлестігінің түп-тегі көне заманға кетеді. Аңызда Жетірудың үлкені Телеу атауына ұқсас бірлестік аты Алтай айналасынан ұшырасады. Көне Қытай жазбаларында V ғ. бастап қазіргі моңғол жерін мекендеген түрік тілдес көшпелі жұрттар Теле (Төлес) елі деп айтылады. Жетірудан – Табын, Тама, Кердері, Керейт, Жағалбайлы, Қызылқұрт, Масқар». Жетірудың жеті ру-тармағы: «Серке», «Тостаған», «Алаш» ұранды табын, «Қарабұра» ұранды тама, «Ақсақал» кердері, «Ақсақал»

ұранды керейіт, «Малатау» ұранды жағалбайлы, «Тұлпар», «Арғымақ» ұранды телеу, «Дулат» ұранды рамадан, ысық, кете.

Жетіру бірлестігіне енетін рулардың шығу тегі Бекарыс ұрпақтары ағалы-інілі Арғымақ пен Алау есімдерінен бастау алады. Әуелі Арғымақтан Телеу туған екен, Рамаданды өзіне еншілес қылып алады. Жаугершілік заманда Алау батырға басқа жақтан Сәдір, Нәдір, Қыдуар, Сәдбан деген жігіттер келіп паналап, оның баласы Алшынмен еншілес атанады. Кейіннен Сәдірден Тама, Табын, Нәдірден Кердері, Қыдуардан Керейт туады. Сәдбаннан Қарақатыс (Жауырыншы), одан Мілде, одан Елеу мырза, Елеуден он екі ата Жағалбайлы тарайды. Алшын Құдияр деген баласы ерке болып өседі, ел Құдияр тентек деген ат қояды. Құдияр еншілестердің балаларына күн көрсетпей, олар Арғымақ баласы Телеу Жетіру мырзаға келіп сағалаған. Осы қауымдасу нәтижесінде Жетіру бірлестігі – Телеу, Рамадан, Тама, Табын, Кердері, Керейт, Жағалбайлыдан құрылған дейді.

Табын. Табын елінің атауы Алтайда ұшырасады, сол манда Табын тауы, өзені бар. Табын моңғолша бес деген санды білдіреді, башқұрт құрамында ірі рудың бірі. Табын руы Кіші жүз жерін моңғол жорығына дейін жайлаған. С. Руденко моңғол жорығы басталмай тұрып башқұрттар он екі арыс елдің бірі Табын болған деді. Табын таңбасы шөмішті, тарақты, көсеулі болып жіктеледі. Ұлы жүзде Жалайыр мен Орта жүзде Тарақты тарақ таңбалы. Таңбаның ұқсас шығуы, үш рудың бір тұстан қабысып жатқан туыстығы ретіне туындаған. Жалайырдың Ұлы жүзге, Тарақтының Орта жүзге «ноқта ағасы» болып танылуы өзіндік сыры бар, шежірешілер Кіші жүздің «ноқта ағасы» деп бір таңбасы тарақ боп келетін Таманы айтады. Тарақ таңбалы жеке руы бар Табын сол Таманың інісі ретінде сыпатталады. Табын құрамында Ұлы жүзден қосылған аталар болуы керек (М. Мұқанов).

Ру құрамындағы Бозым тармағы Албан құрамындағы Бозымның да шөміш таңбалы болуы осы ата Ұлы жүз тарапынан келіп қосылғанын байқатады. Табыннан – Ағым, Бозым, Бегім. Таңбаларына қарай, Ағым – Тарақты, Бозым – Шөмішті, Бегім – Көсеулі деп атанған. Ағымнан – Жаманкерей. Бозымнан – Қайырқожа, Асан, Тоқсиық, Қарақойлы. Бегімнен – Айдар, Теке, Таунан, Қарамөңке, Данда.

Тама. Тамаға ұқсас тұма атауы Рашид-ад-дин шежіресінде бар: қырғызбен қоңсылас жайлаған жауынгер Тұма халқы дейді. Шыңғыс ханға қарсы көтерілген тама, аяусыз жазаланған. Тама руы башқұрт, ноғай, қырғыз құрамында кездеседі. Тамадан – Алып, Жөке. Алыптан – Құрақ, Аташал, Жабал, Қызылқұрт, Дулаткелді, Кенжебай. Аташалдан – Босқын, Торым. Торым – Базарқұл – Көкі – Есет батыр.

Кердері. Көне Қытай жазбасында Кердері тарихы бұрын Ерен Қабырғаны қоныс еткен юечжи елінен басталады, б.з.д. II ғ. ғұнның шабуылына ұшыраған юечжилердің («иүзлер») көп бөлігі Әмудария алқабына ауады. Ұлы (юечжилер) иүзлер ата қонысында қалған, Кіші иүзлер Әмударияға жеткен, Еуропада кидарит-күндер деп таныды, кидарит пен кердері атауы бір. X ғ. Арал теңізі Кердері аталған, Әмударияның екі бетінде сол аттас қала болған⁴⁴³.

Кердеріден – Смайыл, Жабағы, Жамбас. Смайылдан – Құлтай, Көтермен, Сабыр. Жабағыдан – Бердімбет, Құсбек. Жамбастан – Орыс, Құлымбет, Жұман, Құлсары.

Керейіт. Керейіттің тарихы көне жазбада VII ғ. аты Онон, Керулен, Арғұн өзендері аумағын жайлаған Кереймен сабақтас. Керейіттің жұртын Шыңғыс хан бағындырған оқиғаларын хаттаған Рашид-ад-дин, Қадырғали би, Әбілғазы хан ол елді Керейіт деп атаған. Шыңғыс ханнан ығысып, Ертіс, Об бойын теріскейге қарай жайлаған, кейін Орта жүз жеріне енген керейіттер байырғы атау соңындағы «т» қосымшасын айтпайтын болды, ал өзбек, қырғыз құрамына сіңген керейіт пен Кіші жүздегі өз руластары бастапқы көне атауларын сақтап қалды.

Кіші жүз құрамындағы керейіттер Орта Азиядағы елдерді моңғол құрамына қаратуға атсалысып, осы аймақта тұрақтап қалған керейіт ұрпағы. Бір бөлігі өзбек, қырғызда, бір тобы Кіші жүз жеріне сіңді. Керейіттен – Бозанжар. Бозанжардан – Еспенбет (Ойық), Қоспанбет (Тілік). Тіліктен – Құлдаулы, Сандаулы, Саужайлы. Құлдаулы – Арбалы, Сандаулы – Жаншаулы атанған. Сандаулыдан – Ашаймайлы, Шөмішті, Ерші.

Телеу. Телеу халық шежіресінде Кіші жүздің үлкені, Арғымақтың бел баласы. Жетіру, Теле (Телеу) бағзы заманнан жеткен атау. Теле тайпасының біраз бөлігі VI ғ. дейін Қара теңіз бен Кавказдың теріскейіне қоныс аударған. Көнеде Теле рулары

⁴⁴³ Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2007. – Т. I. – 608 б.

Каспийдің теріскейін мекен еткен. Алтайдағы Теле одағына қатысы бар. Бір қауым түрік жұртының жетекші тайпасы болған. Теленің бір сілемі қырғызға сіңген, шеклік бірлестігінің бір тармағы Төлес аталады. Теле руын Тыва құрамынан кездестіреміз. Тілеуден – Әжіахмет, Самат, Ноғай, Керейіл. Әжіахметтен – Құлене, Саматтан – Дербіс, Тайлак.

Рамадан. Рамаданның шеміш таңбасы Дулат руларына ұқсас болуы бір заманда Дулаттың бір аталары Кіші жүз құрамына енуі ғажап емес. Рамаданның ұраны «Дулат» Жағалбайлы атауының түп-төркіні Жағал және Байлы деген екі батыр болған екен дегеннен «жағал», «тебел», «ала» (ат) мағынасына келеді. Рамаданнан – Алдар. Алдардан – Алатау, Мұсақ, Қорқаба, Ақбөрік, Қарабөрік, Тасжарған, Жетікент. Бір деректе, Рамаданнан – Балғалы, Шөмішті.

Жағалбайлы. Жағалбайлыдан – Мырза, Ілес. Мырзадан – Біліс, Манатау батыр, Ормантай, Құтпанай, Сырықты, Балқожа, Бозбет. Ілестен – Аққожа, Бескүрек, Болды, Қараша, Бөдес, Есенқала, Ширак. Білістен – Құрмансейіт, Құлсейіт. Манатаудан – Арыстанбай, Барақ, Есім, Тілеуберді, Алдаберді, Қожамберді, Шұбаратты. Сырықтыдан – Жанбай, Ораз, Аққалпақ, Дөненді, Телеу. Аққожадан – Қошқарлы, Ақкермен, Жанкермен, Жіңішке.

Сонымен, «Алшыннан Алау батыр, одан Құдуар туған. Одан алты бала болады, олар: бірінші – Сәдірқожа, одан Әлім, Шөмекей, Төртқара, Қаракесек, Шекті, Кете. Кіші жүздің нәсілінен Сәдірқожаны "алты аталы ел" дейді; екінші Нәдірқожа одан Жағалбайлы, Табын, Тама, Керейіт, Кердері, Рамазан. Нәдірқожаны "жеті аталы, жеті рулы" дейді; үшінші Қыдырқожа бай, одан Шеркеш, Ысық, Байбақты, Масқар, Алаша, Таңа, Қызылқұрт, Есентемір, Беріш, Таз, Адай, Жаппас.

Қыдырқожаны "он екі аталы Байұлы" дейді. Айтушылар Қыдырқожа байдың бәйбішесі Жанбибі деген анамыздан Қыдырсиық, Бақытсиық, Сұлтансиық, Емсиық туыпты депті. Барлығы небәрі "жиырма бес таңбалы Кіші жүз", немесе "жиырма бес таңбалы Алшын" деп аталады" - дейді шежіре дерегі⁴⁴⁴. Төртқара руының қауымдары Қызылжар, Бақсай, Балдақ, Темірастау жерін қыстады.

⁴⁴⁴ ҚР БЖҒМ ӘОИ 680 бума. 3-4 дәптер. Қазақтың қысқаша шежіресі. Таратушылары Бекмағанбетұлы Мақаш (Шеркеш), және т.б. Араб әрпінде. – 34 б. (қара сөзбен таратылған) 1936 жылы жазылған. қ/қ 1966 жылы түскен.

Шежірелерді тарихи-генеалогиялық деректеме тұрғысынан қарап, мынадай тұжырымға келеміз: шежірелердің деректері нақты қалыптасқан генеалогиялық дәстүрді көрсетеді; бұл дәстүр ауызша және жазбаша үлгіде болған; шежірелердегі генеалогиялық деректер жасаушылар тарапынан түзілген, ретке келтірілген; шежірелердегі насабнамалар мамзұнында шын және ойша құралған қатар жүреді; шежірелердегі тарихи ата-тек тарату ретін жалпы генеалогиялық дәстүрге ұқсас. «Ұлы жүзден – Үйсін. Орта жүзден – Арғын, Найман. Кіші жүзден – Жағалбайлы, Тілеу, Табын, Қоңырат туды».

Байқап қарасақ, халықтың бір атаның баласындай ынтымағы жарасымды болуды көздеген қазақ қариялары, өткен тарихта ата-баба тегінің таратылуын баяндауда әр нәрсеге туыстық (генеалогиялық) мағыналар беріп, кәдімгі ата-баба мен жекжат-жұрағат арасындағы бір тума байланысын көрсетуден әрі барып, қазаққа мекен болған ата жұрттық жер атаулы ұғымдардың өзін туыстық түсініктермен біртекті қылған. Бұл жағдай бір себепті тарихи санада ұлтты үнемі ұйыстыруға, арасында бірлік болуға бағытталған идеологиялық тәсіл ретінде қабылдауға болады.

Кірме. Қазақ рулары әртүрлі тарихи жағдайда өз ретімен түзілсе, шежіреде олардың барлығы бір атаның баласы ретінде айтылады. Бірақ кейбір шежіреде олардың бір жүз құрамынан басқа жүздің құрамына, тіпті алты алаш түріктен келіп қосылған тұстары туралы бейнелі дерек келтіріледі. Қазақ шежіресі «кірме» ұғымына мынадай анықтама береді: «Қазақта "кірме" деген сөз бар. Ол сөздің мағынасы өз ата мекені, ру ортасынан жақсы-жаман себептермен шығып кетіп, өзге елге келген, сіңісіп кеткенге дейінгі адамдарды айтады» - деп⁴⁴⁵.

Осыған байланысты шежіреде әртүрлі дерек нұсқалары бар. Мысалы: «Төрт ата қарауыл бас қосып отырғанда бір жас жігіт кіріп келіп, айтады, "кім керек қылса осыған бала болайын" - деп. Сонда отырғандар "кім боласың?" дегенде, жігіт, "мен катаған деген халықтан боламын" дейді. Отырғандар бұл жігітке "сен катағанмын деме, шанышқылымын де" деп ұқтырып, "шанышқылымын" деген соң жауыр жігіт қылып алады. Ондағы шанышқылы деген ел

⁴⁴⁵ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – 226 бетте

катаған затынан болуға тиісті»⁴⁴⁶. Бұл шежірелік әңгіменің мағынасы Есім хан мен Тұрсын ханның арасындағы тарихи оқиғаға байланысты.

Шежіреде айтылатын маңызды ұғымның бірі «кірме», «құрама» мағыналарымен байланысты. «Кірме» деп бір рудың өкілдері әртүрлі себептерімен өз қауымдары ішінен шығып, басқа рудың құрамына қосылып кетуінен шыққан. Соның өзінде де, бұл «кіру» орынсыз емес, нағашы-жиендік, құдандалық, таныс-тамырлық негізінде еді. Мысалы, «Мәмбетбай төрткүл ошақ қаздырып, төбел бие сойдырып, бір келімсек жігітті бала қылып асырап алып, атын Алдаберді қойған. Өзінің екі баласын былай қойып, кара шаңырағына ие қылған». «Кірменін» бір тобын «іштегі кірме» деп шартты атауға болады. Бұл қазақ руларының ішіндегі рулық үдерісіне қатысты. «Кірменің» сырт түрі өзге ұлыстан кірген кірмелерге байланысты. Олар қырғыз, қарақалпақ, естек, ноғай, түрікпен, қалмақ, моңғол, арабтан келген кірмемен байланысты.

Қалпақ. Қазақпен араласып, Қалпақ руы аталған Қалпақ XVIII ғ. соңында Хиуадан келген. Кейбіреулер қалпақты Кіші жүзге жатқызуы оның қазақтың Кіші дала жерінде, Ырғыз, Шалқар өзені маңында жүргендігінен. «Қарақалпақ ішінде төрт ағайынды жігіт батыр, мықты болып, зорлықшыл, елге тізелері тиіп мейманасы асқан соң, ел жиылып кеңесіп, төртеуін бір күнде өлтіруге сөз байлағандарын естіп, төртеуі қарақалпақтан қашып қазақ ішіне келіп үшке бөлініп кеткен екен. Олар мыналар: Назар, Қайназар, Өтеулі, Байназар. Өтеулі мен Байназар көшіп еліне келіп Өтеуліні Жазай жігіт қылып алған. Байназарды Есілбай алған. Өтеулі тұқымы: Сәрсембай, Темір, Асайын, Ұсайын, Уайыс, Ментекей, Жанқожалар. Байназар тұқымы: Қарықтай, Темешбай, Сүйіндік, Қажлар. Назар тұқымы: Дуылдақ ішінде Көшін балалары Тәтікей, Баянды. Бір ауыл Қайназар қанжығалыға тоқтап Шеру, Тотая бір ауыл қарақалпақ бар дейді»⁴⁴⁷.

Қырғызәлі. Қазақтағы қырғызәлі солты руынан шыққан. XVIII ғ. жоңғар шапқынында қазаққа келген. Кейін қазақпен араласып, бір бөлігі қоңыраттың құрамына енген. Әдет-ғұрыптары, тіл

⁴⁴⁶ ҚР БҒМ ОҒК, Бума 801 №2 дәптер. Қазақ шежіресі. 1935-40 жылдары жазылған қолжазба. Теріп жазған Аймағанұлы Сатыпалды. 636. Жауар шежіресі.

⁴⁴⁷ ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 1611 – Қазақ рулары туралы / Жинауш. Ә. Ыбыраев (араб әрпінде). – 1959. – 20 б.

ерекшелігінде солтыларға тән қасиет аздап сақталған. Бір бөлігі Ақтөбе маңын мекендейді.

Сунақ. Сунақ руы қазақ құрамында ғана бар, Түркістан, Ақмешіт маңында⁴⁴⁸. Сунақ найман руының дүрмен-барластың бір тармағы есебінде, кезінде Ұлытау, Қызыларайдың бөктерін жайлаған. И.А. Кастанье Сунақ қауымы туралы: «Сунақ өзін сартқа да, қазаққа да туыс санайды. Кейбіреуі көшпелі, кейбіреуі отырықшы... Сығнақ қаласы олардың мекені болған. Сығнақ қирағаннан кейін Сунақ Бұлғар шаһарға кеткен. Қобланды бастаған қыпшақ билеп тұрған уақытта Арыс өзені бойында тұрған. Қоқандықтар өзіне қаратқаннан кейін Ақмешіт жерінде қоқандықтар үшін Жаңақорған қамалын салған. Сығанақ қаласы Арыс өзені суымен суланған, ол кезде Сырдарияның арнасы Қызылқұм шөлімен болған. Арыстан арық тарту үшін 10 мың адам жұмыс істеді, Түмен арық деп аталғаны сол»⁴⁴⁹.

Баршылық. Баршылық VIII ғ. Қорасан Шайбанимен еріп келген парсыдан құралған, түрік руларымен араласып, парсының әдет-ғұрпы, тіл ерекшелігі аздап сақталған. Сырдария, Ташкент, Жизақты мекендейді. *Көлеген.* Көлеген соғдыдан тараған, қолөнер, егіншілік, мал бағумен Сығанақ өңірін жайлаған отырықшы халық. Қазақпен араласып кеткен, бірінен-бірін ажырату қиын, тек қана сарттың әдет-ғұрпы мен аздап тіл ерекшелігі сақталған. Қарнақ, Жаңақорған, Арыс, Шымкент, Сауран маңындағы көлегендер өзбек, қарақалпақ ұлыстары құрамына да енген.

Ноғайлы. Ноғайлы XVII ғ. Ноғай ұлысының соңғы Ордасы Аштархан хандығы құлаған соң қазақпен араласып кетті. Ноғайдың Ширбан аталатын тобы Орта жүздегі қоңырат руына, Мамай-Герлик аталатын бөлігі Кіші жүздегі Жағалбайлы руына еніп, ноғай, ноғайлы атымен жүр. Ноғайдың Айдархан атты бөлігі Құрамаға енген. Еш руға енбеген ноғайлы Астрахань, Бестау маңын мекендейді. Аштархан ноғайлысы қазақ атымен аталады. Ноғайдың саны 200 мыңға жуығы қазақ құрамында, татар, башқұрт құрамына 100 мың кірген⁴⁵⁰.

Маңғытай. Маңғытай ноғайдың маңғыт, қытай руынан құралған, қазақ жеріне 14 ғ. Едігемен келген. Ұлытау, Кеңгірді

⁴⁴⁸ Қазақ шежіресі. – Алматы: Атамұра, 1994. – 106-107 бетте.

⁴⁴⁹ Кастанье И.А. Древности Киргизской степи... -192 бетте.

⁴⁵⁰ Қазақ шежіресі. – Алматы: Атамұра, 1994. – 106 бетте.

мекендеп, кейін Ташкент маңына ойысқан. Едіге мен Әмір Темірдің кезінде көп шығынға ұшырап, қалғаны қытай руы көсемі Саңғыл ұжымымен бірігіп Маңғытай руы болды, бір бөлігі қоңыратта, қалғаны Құрамаға кірді. Ноғайлы құрамындағы алшынның бір тобы 16 ғ. қазаққа қосылды, ал 1600 жылдары Едіге би тұқымы Ормамбет биден соң алшынның қазаққа ауа көшуі нәтижесінде қазақ-ноғайдың айрылысуы аяқталды. Кіші жүз ішіндегі ноғай-қазақ (Ноғайты) руы да сол Ноғайлы ұлысы заманында қоян-қолтық сіңісіп кетті, түбі төркіндес бір ата.

1875 жылы Бұқарада жарық көрген «Қазақ тайпалары тарихы» атты еңбекте Сайдаққожа Жүсіпұлы Жағалбайлы мен Қоңырат елінің құрамындағы Ноғайлы рулары Ноғайлы ұлысы құлағанда қазаққа қосылған аталар. Шежіренің бір нұсқасында: Үйсіннен – Абақ, Тарақ туды. Тарақтан – Жалайыр туды. Жалайырдан – Сырманақ, Шуманақ туды. Сырманақ бесеу, Шуманақ үшеу еді. Сырманақ үлкені Сіргелі, Балталы, Қайырлы, Арықтаным, Байшегір. Шуманақтан – Ахметқожадан Маңғытай, Барақ туды. Маңғытайдан алтау, Барақтан біреу еді. Айыркұл. Сиыркұл, Седіркұл»⁴⁵¹. Бұл нұсқа бойынша маңғытай жалайыр тармағы.

Төлеңгіт. Төлеңгіт жаугершілік кезінде қолға түскен жат жұрттық қызметшілерден тараған. Төменгі топ саналып, иелерінің басыбайлы құл-құтаны есебіндегі төлеңгіттер XVIII ғ. Абылайханның арнайы жарлығымен теңдік алып, жеке ру атала бастады. Төлеңгіттер қазақ арасына кең жайылған. Төлеңгіт руы өзбек ішінде Бұқара руы, ал қарақалпақ, қырғызда қараша руы атымен белгілі. Зобнин төлеңгіт шежіресі туралы: «Жеті рудан тама, табын, кердері және төре, яғни хан нәсілінен, барлығы он алты ру ел, оның ішінде қожалар, ноғай, төлеңгіт деген, бұл қожа мен төлеңгіт ханға жиылғандар, ноғай бұрын торғауытқа қарап, торғауыт кеткенде өз орнында қалған ноғайлар»⁴⁵².

Қараша. XVIII ғ. Цин империясы Жоңғар хандығын жаулап алған соң қараша жоңғар Гураншы Доржи батырмен қазақ жеріне бірге келген жоңғардан құрылған ру. Гураншыны қазақтар Қарашың деген. Қазақпен араласып, қазақ оларды қараша деп атаған. Қараша Түркістан, Ташкентте тұрады.

⁴⁵¹ Суан Қарекө биден шежіре // БҒМ ОҒК, Бума № 1289. Дәптер №3 – Шежіре / Жинауш. Ә. Диваев (араб жазуы). – 1941. – 3 б.

⁴⁵² Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

Сонымен, шежіре деректері қазақ ортасында ескіден сақталған арғы түрік, бергі түрік рулары, моңғол өкілі бар екенін көрсетеді. Генеалогиялық аңыздар қайта құралып қалыптасқан әлеуметтік шындықты жаңаша сипаттап, туыстық қатынастар ретін жаңаша генеалогия конструкциясымен түсіндіреді. «Бұл аңыздар, бәлкім, қазіргі ахуалды түсіндіретін халық қиялы болар, бірақ олардың ішіндегі кейбір нақты фактілер шежірелерге тарихи ақиқат көрінісін береді ... олар халықтың ойынан шықса да өте үйлесімді түрдегі бір мағынаға ие» - деп жазады Л. Мейер деген зерттеуші.

«Ертеде үш жүздің мекендеген жері Жиделі Байсын елі екен. Сол уақытта Жиделі Байсын елінен жеті жігіт қашып шыққан. Мінгендері желмая. Содан Асан қайғы елінен Сарыарқаға келіпті. Қашып келген балаларды – Ұлы жүз Үйсін батырдың үлесіне Қаңлы мен Шанышқылы тиіпті. Орта жүз Ақжол батырдың үлесіне Уақ пен Керей тиіпті. Кіші жүз Алшын батырдың үлесіне Табын мен Тілеу тиіпті»⁴⁵³.

Айтылып отырған осы шежіре де қазақ одағы қалыптасу мезгіліндегі рулар түзімі туралы хабар береді. Төре мен қожадан тыс қазақ жүзіне, рулық жүйесіне енбейтін басқа да кірме топтар туралы айтылады. Қазақ рулары ішінде өзара ауысқан аталар аз емес. Шежірелерде осы сияқты тарихи-әлеуметтік құбылыстарды қариялар өзінше түсіндіріп отырды. «Ұлы жүз ішінде және қоңырат бар, ол басында Орта жүз елі еді, өкпелеп көшіп барған. Мұны Әбілғазы Баһадүр хан маңғол ханы Елханның Қиян деген баласының нәсілінен Жорық мергеннің баласы Қоңырат деген кісінің нәсілі дейді»⁴⁵⁴.

Қазақ ортасында бір рудан басқа рудың құрамына ауысып жүрген тұлғалар қай заманда болмасын көп болған. «Арғынның үшінші әйелінен – Көбеш, Жібіш, Мұғаш, Тағаш. Бұл төртеуінің ұрпағы аударыс-төңкөріс уақытында Асан қайғымен Жиделі – Байсын еліне сіңіп кеткен. Бұл төртеуі Сарыарқаға келген жоқ. Сыр бойында қалған». Жаңа рудың ішіне бала, ұл қатарына кіретін болған. Сондықтан қазақтың барлығы бір-біріне қарға тамырлы қазақ болады. Шежірелерде бұл деректердің өзінше түсірмесі беріледі: «Ақтаз деген бір бала ғайыптан келіп, еншілес болған

⁴⁵³ ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 198 – Қазақтың шығу тегі (аңыз) /Жинауш. Ә.Х. Марғұлан (араб жазуы). – 1939. – 1 б.

⁴⁵⁴ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

екен»; «Байыстың бір баласы Сыбанкүл. Бұл Сыбан найман атанды», және т.б. «Көп арғынның жолаушылары келе жатып он екі жасар бір бала тауып алады... күні бүгінге шейін тұқым-жұрағаты, ұрпағы бар».

Бұны баяндаушы генеалогиялық деректердің мазмұны кейде тарихи шын жағдайдан алшақ жататын тұстарын мегзеу мақсатында айтады.

5 ТАРАУ.

ҚОЖА МЕН ТӨРЕ ТУРАЛЫ ШЕЖІРЕ ДЕРЕКТЕРІ

Қожа. Көне шежірелер діни ілімге сүйеніп, Адам ата Һауа анадан бастайды да, Нұх пайғамбарға әкеп тірейді. Мұсылмандық жолдан адасқан адамзатты Алла Тағаланың әмірімен топан су жұтып қырған соң, аман қалған Нұх пайғамбар мен оның жұбайынан өрбіген ұрпақ осы адамдар – Нұх пайғамбардың балалары: Хам – Еуропа елдерінің, Сам (семит) – арабтар, еврейлер және парсылардың арғы атасы, Яфас (Яфет, Япыш) – түрік-моңғол нәсілінің аталары қып көрсететін насабнамалық эпсана түрінде өрбітіліп, түріктің бергі замандағы жалғасы қазақ, өзбек, татар, башқұрт, ноғай қырғыз, қарақалпақ халықтарының ата-бабасы ретінде бірақ шығарады⁴⁵⁵.

Шежіредегі "Қазақ түбі" дерегіне қарағанда қазақ рулары ерте заманнан келе жатқан түрік жұрағаты болса, насабнамалық жағынан оған жатпайтын төре, қожа, төлеңгіттер қазақ шежірелерінің ата-тек құрамынан тыс айтылып, кірме топ қатарынан есептеледі. Қожа сөзі арабта «ағартушы» деген мағынаны білдірсе ирандықтар билеуші әмірлерін қожа деп атаған. Қажы сөзі парсыша «қожа» болады, оқымыстыларды да жергілікті халық «қожа» деген. Қазақ даласында қожалар бала оқытқан. Кейінгі тарихта қожа тұқымдары қазақ руларына араласа түскен. «Қожа әулеті қазақтың түкпір-түкпіріне тараған. Қазаққа ислам дінін тарату, уағыздау үшін, білім, дін, ғылым үйрету үшін жіберген. Араға көп уақыт салмай-ақ сыйлы досына, сырлас жекжатына айналып, ағайын-туыс, құда-бауыр, нағашы-жиен боп кеткен» - дейді қазақ шежіресі⁴⁵⁶.

«Қожа әулетінен тарайтын Әппақ (Аққожа) ұрпақтары Ақтоғай ауданы Жидебай ауылының жағындағы Найзатас өзенінің басындағы жағында таулы аймақта мекен етіпті. Өтеміс бабаның Тоқсары есімді баласының ұрпақтары ішінде нағашылы-жиенді, құдандас, ағайын-туыс болып саналады. Әппақ қожа, одан Қожа Ахмет, одан Абзал қожа, одан ... қожа, одан Жұман қожа, одан Нияз қожа. Нияз қожадан Бекбау, Қойбағар, Ырсымбет, Төлеген,

⁴⁵⁵ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – А., 1995. – 303 б.

⁴⁵⁶ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ хәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

Қыстаубай, Күйкентай (қыз). Бекбау қожадан – Құлшыман, Көшербай. Күйкентай қыздан»⁴⁵⁷.

Ескі дәуірдің тарихи шындығына байланысты жаңаша тәпсірлік құрылым жасауда атқарған топтардың бірі – қожалар. Н. Наушабайдың "Мәнзұмат Қазақия" еңбегіндегі өлеңмен жазылған шежіре араб әрпінен толық аударылып алғаш рет 2001 жылы жарияланды⁴⁵⁸. Н. Наушабай бұл шежіреде қожалар туралы: «Оларды таратайын жөн-жөнімен, туыпты Жанарыстан алты қожа» - дейді. Мұндағы «Туыпты Жанарыстан алты қожа» дегені ұрпақсыз уайым қуып отырған Жанарысқа алты қожа жолаушылай келіп бата береді.

Осы оқиғадан кейін туған ұлдарына қожалардың атын беріпті-мыс деген шежірелік дерекке саяды. Бұл, әрине, қазақ шежіресін жүйелеуге қожа арасынан шыққан білімді адамдардың қатысқанын көрсететін мысал. Бұл Мәшһүр Жүсіп шежіресінде толық әңгімеленген насабнама-мифтік сюжет. «Біздің осындағы арғындардың арғы атасы Дайырқожа Әбілхайыр ханның сүйікті қазысы екен, әділдікті айтқандықтан Ақжол атаныпты» - дейді Шәкәрім шежіресі.

Шежіре дерегінде Тұлымқожа, Тоққожа, Меңліқожа, Сымақожа. Тоққұлықожа (Жошы ұрпағының бірі), Темірқожа (Шибанның бір ұрпағы), Ілияс қожа, Қызыр қожа (Тоғлық Темірдің балалары), Айтқожа халпе дерек есімдері аталса, Кіші жүздің рубасылары ретінде Батырқожа, Болатқожа, Сәдірқожа, Әлқожа, Нәдірқожа, Қыдырқожа, Асанқожа, Нұрқожа, Құттықожа сияқты қожалардың аттары, ал барлығын қосып есепке алсақ 17 қожаның аты қазақтың Орта жүз және Кіші жүз руларының көсемі ретінде көрсетіледі.

Пайғамбар (с.ғ.с.) заманында арабтар көршілес елдерге ислам дінін таратып, Пайғамбар дүниеден өткеннен кейін оның орнына келген халифтер дін соғысын жалғастырып, VII ғ. арабтар Иранға, Сырдария мен Амудария арасындағы Мәуеренаһр өлкесіне қанат жайып, Түркістанға жетіп, Соғд мен Хорезм елдерін өзіне қаратқан. Қытайлардан теперіш көрген сол кездегі түркеш қағандары мен қарлұқ жабғулары түпкі мақсатына орай өзара жақын рулық одақ құрып, Ташкент ханымен туыстық қатынасы бар қара түркештер

⁴⁵⁷ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – 227 бетге

⁴⁵⁸ Алпысбесұлы М. Өлеңмен өрілген шежіре – тарихтану дәстүрінің үлгісі (Мәшһүр Жүсіп және Нұржан Наушабай еңбектері мысалында) // Қазақстан тарихы мен этнологиясының мәселелері. – Қарағанды, 2001. – 222 б.

арқылы арабтардың қарлұқ жабғуымен ортақ тіл табысып, өрлеу, ілгерілеу үстіндегі ислам әскерінің күш-қуатына сенім артқан.

Бұл өткен тарихта да талай рет орын алған қоғамдық құбылыс. Мысалы өз кезінде ислам дінін уағыздау жолында жүрген сахабалар да, сейіт-қожалар да көшпелі түрік жұртына жаңа үлгідегі тарихи таным құрылымын жасауы тиіс еді. Сондықтан олардың ішінен қазақтың тегін Ыбраһым (с.ғ.с.) пайғамбардың өзінен, немесе Мұхаммед (с.ғ.с) пайғамбар сахабаларының бірінен түрік тектерін байланыстыратын тарихи үлгілер шығарғандары болса керек. Абайдың қара сөзінде бұл туралы: "кімге салсаң, сол сенің атанды шығарар" деп айтқан.

Генеалогиялық жүйеде «қожа» ұғымы жиі кездеседі. Мысалы: «Қотанбайдан алты қожа туған – Дайыр қожа, Қара қожа, Ақтан қожа, Қосым қожа, Қосман қожа, Смағұл қожа. Дайыр қожадан Қоңырат. Қара қожадан Арғын. Ақтан қожадан Қыпшақ, Қосым қожадан Найман. Қосыман қожадан Уак. Смағұл қожадан Керей. Ел аузындағы мәтел сөз мынадан шыққан екен, «алты аласың, бес бересің жоқ» дейді екен, ол сөз осы Сарыарқадағы алты қожаның баласынан шыққан»⁴⁵⁹.

Қожа үш жүзге кірмейтін тайпа ішіндегі ірі топтың бірі. Өртүрлі құрама рулардан құралған қауым. Шежіредегі қожалар тобы түрік жұртына ислам дінін уағыздау, мұсылмандықты дәріптеу мақсатымен қазақ даласына келіп ортаға сіңген. Қазақтың шежірелері бойынша түрікті араб жұртымен байланыстыратын бір өзегі Адам сопы мен Нұх пайғамбар әңгімесіне байланысты болса, екіншісі қазақ ортасындағы қожаларға қатысты мәліметтер. «Нұхтың үрім-бұтағы кең жайылып, өсіп, жер шарының бірсыпыра бөлігіне тараған. Нұхтан Хам, Сам, Япыш деген үш бала туған. Ал Самның жеті баласы болған. Арым, Ғабар, Шалых, Арғон, Аштан, Тарах. Тарахтан Азор, Ибрахим пайғамбар дүниеге келген. Ибрахим пайғамбардан Ысқақ, Смағұл деген екі баласы болған. Қазіргі Смағұлдың үрім-бұтағы Ысқақ ұрпағы түріктің арғы тегі болып саналады» – деген әңгімелер қазақ шежіресінің әлқиссасына айналған⁴⁶⁰.

Қожалардың топтары – Сайыд (Сейітқожа), Қорасан (Шайбандар), Бақсайыс немесе төре, Жүсіпқожа, Түрікпенқожа.

⁴⁵⁹ Т.Досұлы шежіресінен. Түздік экспедиция материалы – М.А.

⁴⁶⁰ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – 226 бетте

Төрелер мен төре ұландары қатарында қазақ ортасына сіңісті болған кірме топтардың бірі – қожалар. Шежіреде қожалар туралы мәліметтер көп. Төре мен қожа қазақтың ақсүйегі мен асылсүйегі атанаған. «Дінді бетке ұстаған қанаушылар, – дейді С. Мұқанов, – өздерін құдайдың сүйген құлы – ақсүйекпіз, Мұхаммед, Шыңғысхан тағы басқаларының белді өкілдерін адам тегінен емес, тәңірінің нұрынан, сәулесінен жаралды деген аңыз-ертегі түріндегі лақаптар таратқан»⁴⁶¹.

Қазақ аристократиясы, ақсүйек әулеттер, мұрагерлік құқына қауіптенгенде, жаттан сақтану қажеттігі туындағанда өзінің дәрежесін бекітетіндей ақсүйек топтардың шежірелерін қалыптастырған. Төреден басқа рухани көсем болған ақсүйектер қатарында Мұхамбет үмбетінен шыққан әулиелердің ұрпақтары бар еді, – деп, қожалар тарихы туралы А.И. Левшин жазған.

Қазақ ортасындағы қожаның ақсүйек сословиесі XIV-XV ғғ. Түркістандағы күрес нәтижесінде мұсылмандық дін толық орнап, ол хандардың да қалың бұқараның да ұстанатын жолы болған. Олар алғашқы дін уағыздаған имамдардың ұрпақтары. Шоканның А.И. Левшин еңбегіне орай жазған мақаласында: «қазақ қожаны ақсүйекке теңемейді, бірақ сұлтанды құрметтегендей құрметтейді, оларды шарият талабын орындаушы пайғамбар ұрпағы деп бағалайды, жалпы қазақ білімді, сауатты адамды құрметтейді» – деп ескерткен⁴⁶².

Қожа, сейіттердің әлеуметтік статусы туралы зерттеуші Б.Х. Кармышева былай жазады: «Қожа мен сейіт этностық емес, сословиелік топ. Бұхар хандығында олар биік дәрежелі қауым өкілдері болды. Мұхаммед пайғамбардың қызы Фатима мен оның күйеуі Әлінің ұрпақтары санатына жататын сейіт өкілдері ерекше құрметке ие болды. Әлінің баласы Құсайыннан өрбіген сейіт ұрпақтары *хусейни*, ал Хасанның ұрпақтары *хасани* деп аталды. Қожалар өзінің асыл тегін Мұхаммед пайғамбардың сахабаларынан немесе әулиелерден өрбітеді»⁴⁶³.

Қожа ұрпақтары шежірелерінің тарихын зерттеуге арналған З. Жандарбектің еңбегінде қожалардың 22 "Насаб-нама" қолжазбалары қарастырылған. Бұл еңбекте қожалар шежіресін

⁴⁶¹ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – 226 бетте

⁴⁶² Валиханов Ч. Замечания на третью часть описания киргиз-казахских орд А. И. Левшина // Собр. Соч. В 5-ти томах. – А., 1984. – Т.1. – 198 бетте.

⁴⁶³ Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории – 148 бетте.

тарих дерегі ретінде қарастырған автор «"Насаб-нама" – қожа әулеттерінің шежіресі» - деп көрсетеді⁴⁶⁴. XIII ғ. Маулана Сайфулла Орын Қойлақының «Нассаб-намасы». бойынша жазылған қожа Ахмет Йассауи шежіресінде: «Арабтан Құрайыш. Құрайыштан Мәлік. Мәліктен Фаир, одан Ғалыб, одан Лауыи, одан Қағаб, одан Кәләб, одан Құссы, одан Ғабдұлманар, одан Хашим, Ғабдулшамс. Хашимнен Ғабдул-мүғаллаб, одан Ғабдолла, Әбутәліб, Аббас. Ғабдолладан Мұхаммед пайғамбар с.ғ.с. Әбутәлібтен Қазірет Әлі. Қазіреті Әліден Хасан, Мұхаммед Қанафия, Құсайын. Құсайыннан Саиыд Қожа. Мұхаммед Қанафиядан Әбдурахман, Әбдурахим, Әбдужалал. Аққорған қожа Әбдірахманнан. Әбдірахимнен Диуана қожа. Әбдіжалилден Қорасан қожа. Нұхтан Хам, Сам, Япши. Самнан Ағым, Табар, Шалағ, Арпақшат, Орған, Табах, Аштах. Азардан Ыбрайым пайғамбар. Ыбрайым пайғамбардан Ысқақ, Смағұл. Ысқақтан Шүкір аға. Смағұлдан Араб халқы. Олардан Қожа. Қожадан Шәмші-Ахмед, Шайхы Бұзырығ. Шәмші-Ахмедтен Қорасан қожа, Қырық садақ, Диуана қожа, Бақсайыс, Аққожа. Қорасан қожадан Құрбан, Жақып қожа. Диуана қожадан Жүсіп қожа, Сейіт қожа, Түрікпен қожа, Қылышты қожа. Сейіт қожадан Дәулет. Жүсіп қожадан Арыстанбаб. Арыстанбабтан Ұлан қожа, Қасым, Құлтай. Шайхы Бұзырығтан Қожа Ахмет Иассауи.

Қожалардың насабнамалық реті туралы қазақ шежірелері мынадай мәлімет береді: «Шайхы Бұзырықтан Қорасанқожа, Сейіт-Диуанақожа, Башайышқожа, Қылыштықожа, Жүсіпқожа, Түрікпенқожа, Әппаққожа (Аққожа); Ысқаққожа, Көтекқожа Құрбанқожа, Ұланқожа). Осылардың қазақ арасына тараған ұрпақтарды қожа әулеті болып саналады»⁴⁶⁵. Немесе, Қожа, одан Сейітқожа⁴⁶⁶, Қорасан қожа, Бақсайыс қожа, Түрікпен қожа, Жүсіп қожа. Сейіт қожадан Аққожа, Дуана қожа, Қылышты қожа, Қырық қожа. Қорасан қожадан Құрбан, Жақып, Қылауыз. Түрікпен қожадан Ұлан қожа, Қосым қожа, Құлтай қожа, Қара қожа – делінеді.

⁴⁶⁴ Жандарбек З.З. Йасауийа и этническая история населения Дешт-и Кипчака // Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. – М.: Вост. лит., 2003. – 20 бетте

⁴⁶⁵ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – 226 бетте

⁴⁶⁶ Саттарұлы С. Қожалар шежіресі жайында // Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері... – 128-135 бетте

Сейітқожа әулеті. Сайыд қожалары аға буын саналады. Сайыдтан шыққан Шайхы Бұзырықтың ұрпағы исламның белгілі уағыздаушы қазірет Аюб Әмінұлы Гимрад Әзіз VIII ғ. араб әскерімен Түркістан жеріне келген. Түрік рулар оларды тосырақп, түрікті исламға кіргізу әрекетінен ештеңе шықпаған соң, мешіт, медреселер ашып, ислам дінін уағыздайды. Арабша оқытып, дін қабылдаушы көбейіп жергілікті рулар ислам дініне кіреді.

Гимрад Әзіздің ұрпақтары Баба Туклас пен Ысқақ Баб қазақ арасында өмір сүрген білімдар кісілер болған. Ысқақ Баб түрік руларының беделді көсеміне, Баба Ата қаласы үлкен ғылым ордасына айналды, ғылым мен дін қатар өрбіген. Ысқақтың мешіт сағанасы Баба Атада⁴⁶⁷. Ұрпақтары Арыстан баб, Қожа Ахмет Йасауи тарихқа белгілі адамдар⁴⁶⁸.

Қожа ортасынан шыққан тұлғалардың деректері қазақ шежіресінде әйгілі Арыстан баб пен Қожа Ахмет Йасауи есімінен бастайды. Ислам дінінде рухани қазығы болған Әзерет Сұлтан мазары айналасында қазақтың қалың қорымға айналған. Атақты батыр, билер, хандар мен сұлтандар ұрпақтарына өзін Әзірет Сұлтанға жерлеуді аманат еткен. Сайыд тобына Сейіт қожа, Аққожа, Диуанақожа, Қылышты, Қырықсадақ қожа рулары кіреді.

Қожа ұрпақтары қазақ рулары құрымылынан тыс, өздерінің шығу тегін пайғамбардың төрт шадиярының ұрпағынан өрбітетін әулеттер, өздерін Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с) әулетінен санайды. Мұхаммед пайғамбардың көп әйелі болған. Сол әйелдерінен Қасым және Ыбраһым атты екі ұл көріп, олар тым жастай өлген. Зейнеп, Рахия, Мүгілсім, Фатима дейтін төрт қызы болып, Мүгілсім де балалалық шағында өлген. Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың (570-632) Әубәкір, Омар, Оспан, Әлі дейтін төрт шадиарлары болған (р.а.ғ.). Көзі тірісінде Мұхаммед төрт шадиярын уәзір есебінде ұстап, өлер алдында «менен кейін мемлекетті Әубәкір, содан кейін Омар, Омардан кейін Оспан билесін» деген өсиет айтыпты.⁴⁶⁹

Қорасанқожа әулеті. Қожаның қорасан тобы пайғамбар әулетінен саналады. Әбутәліптің ұлы Әли Аббас құрайыш руында беделді адам болған, қазақта Қазірет Әлі атымен белгілі.

⁴⁶⁷ Жәмеқұлы М. Байырғы Бабата. – Алматы, 2008. – 304 б.

⁴⁶⁸ Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары / Қазақ қолжазбалары. – Алматы: Ел-шежіре, 2011. – Т. 4. – 424 б.

⁴⁶⁹ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – 226 бетте

Пайғамбардың қызы Фатимаға үйленіп, Әбубәкір, Омар, Шәмші Ахмед, қызы – Зүбайда есімді үш перзент көрген. Әзірет Әлінің Самарқандық яхуди қызы Дарихадан Мәді атты ұлы болған. Мәдіден ұрпақ жоқ. Әбубәкірден әлемге әйгілі Әмірші Харон әр-Рашид тарайды. Әбубәкірден соң Омар халиф болған. Шәмші Ахмед бүкіл Парсы жерінің әміршісі болған адам. Шәмші Ахмедтен – Әзиз Әріп, Әзиз Шайбан (Шайбаншах) туды. Әзиз Әріп парсыда ислам дінін уағыздаушы муфти, Әзиз Шайбан парсы жерінің әмірі, даңқты қолбасшы болған. Бетіндегі меңіне байланысты Қорасан деп атанып кетеді⁴⁷⁰.

Қорасан Шайбани парсыны Халифаттан бөліп алмақ болады. Жергілікті рулардың қолдауымен жеңіске жетіп (VIII ғ.), Шайбан атты жаңа астана салдырады. Ол қазір Қорасан қаласы. Сырдағы оғыз жерлерін жаулап алады. Ислам діні келген соң Келес, Отырар, Шауғар, Өзгент қалаларында, мәдениет, ғылым өркендейді. Қорасан Шайбани Өзгентте жерленген, мешіт сағанасы сақтаулы.

Шайбани ұрпақтары Түркістан жерін моңғол жорығына дейін биледі. Бұқара, Қорасан, Көк Орда, Хиуа, Қоқан әмірлері болды. Ұрпағы Құрбан (Ханбал) Жақыптан тараған жұрағаты Абдолла Ахмет ибн Ханбол аш-Шайбани, Махмуд ибн Қамалиден аш-Шайбани әл-Ғазнауи, Бұхарадағы – Абдолла хан, Әбілхайыр хан, Сүйініш қожа, Махмуд Шайбани, қожа Хафиз Шайбани Түркістанға, Дешті-Қыпшаққа танымал. Ұриябану Қорасан әмірі Қылауыз Шайбанидің әйелі болған. Өзбек ханның қызы Ұриябану баласы Әбілқайыр Шыңғыс әулетіне жиен. Әбілқайыр атасы осы қылауыз Шайбани. Шешесі қайтыс болып, нағашысы Өзбек ханның қолында тәрбиеленген. Барақ хан өлген соң, Өзбектен кейін азғана уақыт Шайбақ хан болады. 1428 жылы Әбілқайыр ордаға басып кіріп Шайбақты өлтіреді, өзін Көк Орда ханы ретінде жариялайды, төрелерді ордадан қуа бастайды Шыңғыс ұрпақтарының бақталасы басталады. 1432 жылы Барақтың ұлдары Керей мен Жәнібек Жетісуда хандықты қайта жариялап, Қазақ хандығына түрік-қыпшақ руларының біраз бөлігі шоғырланды. «Бүргені Шайбақ өлтіргенде қатыны буаз қалып, оны жоғарғы айтылған Әбілқайырдың бір баласы қожа Мұхамед алып еді. Сол қатынның Бүргеден буаз қалған баласы – Жәнібек туды. Қожа Мұхаммед оны өз балам деуші еді. Анығы Бүргенің баласы».

⁴⁷⁰ Қорасан Шайбан әулетін еуропалықтар Саманид деп жүр деседі.

Жүсіпқожа әулеті. Жүсіп қожа руының атауы Отырардан шыққан түрік Жүсіп бин Ысқақ дамолла есіміне байланысты. Шам қаласында білім алған Жүсіп бин Ысқақ, медреседе сабақ берген, химия, әдебиет, тарихты зерттеумен айналысқан. Жергілікті халық оны Жүсіпқожа деп атаған. Жүсіп жергілікті түрік оғыздан шыққан, ұрпақтары қожа атанып кетті. Жүсіпқожа ұрпағы XVII ғ. жаңадан топтасқан қожа руының құрамына енді. Бұл әулетке Ұланқожа, Қосым қожа, Құлтай қожа, Қарақан қожа, Көдей қожа топтары кіреді.

Түрікпенқожа әулеті. Түрікпен қожаның шыққан тегі түріктің қыпшақ-оғыз руы, түркештен (түрікпеннен) шыққан Әбілмұрад Түрікпеннің ұрпағы. Түрікпен сопы Бағдатта оқып келіп, Сығанақтағы үлкен мешіт имамы, ишан болған. Жергілікті қыпшақ-оғызға сунна, сопылықты уағыздап, ұрпағы Сайыдпен (Сейітқожа) араласып, халық түрікпенқожа деп атаған. Түрікпен қожа руы Сайыд руымен бірігіп XVI ғ. соңында жаңа топтасқан Қожа руының құрамына енді.

Қазақ шежірелеріндегі "қожа" ұғымымен байланысты адам есімдері жиі айтылады, жалпы антропонимикалық деректер аз емес, мысалы шежірелерде Қажақай, Қожаберген, Қожабек, Қожағұл, Қожақ, Қожамберді, Қожамбет, Қожамжар, Қожамсейіт, Қожан, Қожаназар, Қожантай, Қожас, Қожатай деген толып жатқан қазақ есімдері бар. Қазақ шежірелеріндегі жалпы қожаларға қатысты мәліметтерді тақырып ыңғайымен топтасак, онда төмендегідей дерек желісі көрініс табады: төрт шадиярдың әңгімелері; қазақ рубасылары ретіндегі дерек; қожадан шыққан атақты адамдар; қожалардың кереметі туралы әңгімелер; қожаларға байланысты әртүрлі басқа тарихи оқиғалар.

Бақсайыс-қожа әулеті. Бақсайыс руы қожа руына кірген төре ұрпағынан құралған. Кейбір қазақ рулары оларды төре деп атайды. Бақсайыс аталуы жөнінде әр қилы дерек бар. Бұқар жырау: «Төрелердің бақсайыс аталуы олардың Шайбани ұрпақтарымен бақталастығынан туған. Олардың Қожа руына енуі Тәуке хан (XVII ғ.) кезінде қалыптасты. Төре мен қожа ұрпақтары билікке бақталастығын қоймаған соң, Тәуке хан екі ұлысты татуластыру үшін жаңадан Қожа руын құрды. Көпшілік бөлігі жаңа құрылған Қожа руының құрамына кірді. Бұл мысалдан руды құрастырудан әкімшілік реформа белгілерін байқаймыз. Кейін келе бұл рудың

құрамына жергілікті рулар арасында қожа аталып жүрген топтар кіріп толыға түсті», дейді.

Некелесу жолын эндогамиялық принципен ақсүйек әулет өкілдері, ұзақ тарихи дәуірлер бойы қожа, төре тұқымымен отасуды әдетке айналдырып, тегінің тазалығына ұмтылған субэтникалық топ. Орталық Азия өңірлеріне дін уағыздау мақсатымен келген қожалар, рухани биліктен басқа саяси және құқтық билік тәртібі мен рәсімдеріне араласа бастады. Бірақ сахара қазағы қожа түгілі төре билігін мойындағаны да аз, қожалар көшпелі ортада отырықшы түрік пен сартқа жүргізгендей үстемдік жасай алмаған.

Қожалар қазақ халқының рулық құрылымының әлеуметтік моделін жасауға қатысқаны қазақ шежірелеріндегі қожа атымен байланысты ұғымның кездесуінен көреміз. Қожа тұқымдары өз насабнамасын қазақтан жеке ұстап, "Насабнама", "Силсила" деп атағанымен, қазақтың шығу тегіне түсіндірулер енгізіп, қазақ тегін араб жұртымен байланыстыратын нұсқалар құраған.

Қазақ шежіресінде қожалардың шығу тегін баяндайтын деректер сақталған, соның бірінде: «Бірінші әйелінің аты Ғабак – ұлты түрік патшалығынан, одан Абыл мен Қабыл туады. Абылды Қабыл өлтіріп түрік патшасының қызы Ғазизаны Қабыл алады, оның ұлы Шаһзададан туғандарды төре деп атаған. Екінші әйелі Жүсіп пайғамбар тұқымынан, аты Нұрғаным, одан – Сейідолзада, ол пайғамбар тұқымына жиен болғандықтан одан тараған қожалар деп аталған» - деп әңгімелейді⁴⁷¹.

Бірақ діни түсініктеріне отырықшылардан гөрі анағұрлым адал, әрі бекем, берік келген көшпелі жұрт өздеріне тектілігін дәлелдеп көрсете білген қожалардың рухани көсемдігін байыппен жақсы қабылдаған. Сондықтан да қожалар үшін хатқа түсіріп, әмірлерінің мөрі басылған "Насаб-нама" құжаттары өте қажетті болған. Өйткені мінезі аңғал келетін мал баққан ел ортасына өзін қожа атап келетін сарт өкілдері де аз болмаған.

Қожалар өзінің тегі туралы жазбаларды сақтаған, оларды көбіне насаб деп атаған. «Сейіттердің әрбір тобы пайғамбар әулетімен шадиярынан тарататын өзінің шаджара атты насабнамасын ұстаған. Насабнаманың көбі қолдан жасалған, жасалу жағынан араб

⁴⁷¹ БҒМ ӘӨИ ТҚБ, 680 бума. Қазақтың қысқаша шежіресі. – 1936. – 34 б.

жаулауынан кейінгі уақытқа жатады» - деп, Б.Х. Кармышева жазады⁴⁷².

Қазақ шежірелері қожалар туралы тарихи мәліметті мол сақтайды. Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім және Құрбанғалидің шежірелік жазбаларында қожа ұғымына байланысты көптеген тарихи дерек келтірілсе, тарихи мән-мағынасы жағынан оны талдаған зерттеу аз. Сондай зерттеушілердің бірі Жандарбек З. «Йасавийа и этническая история населения Дешт-и Кипчака (по материалам казахских шеджере)» атты мақаласында қазақ шежіре деректеріне сүйенене отыра XIV ғ. үш жүздің қалыптасу тарихында қожалар шайхыларының ықпалы туралы айтады. «Жанарыстың бәйбішесінен туған төрт қожаның бірі Қарақожа. Онан арғын дедік. Бірі Аққожа. Бұл Аққожадан найман, кейбір сөйлеушілер Момынқожа дейді» - деп шежіре мәлімдейді⁴⁷³.

Хронологиялық тұрғыдан арғы заман тарихы туралы айтатын шежіре мәліметі қыпшақтың пайғамбармен кездесіп, бірге соғыс салғанына байланысты. «Ақкөсе, Имамбайыр, Құттықожа, Аққояндар Қаратауда шайт болып, молалары Қаратауда бұл күнге шейін әлі жоғалмаған» - деп, Мәшһүр Жүсіп және басқа да қазақ шежірелерінде зат жүзіндегі көне жәдігерлік деректерді айғақ етіледі. Мысалы, «Бұхара қаласы ислам дінін насихаттау орталығына айналады. Әбдіжалбап пен Шайхы Бұзырық салдырған мешіт-медреселер және олардың зираттары да күні бүгінге дейін бар» - деген дерек қазақ ортасындағы қожаларда сақталған⁴⁷⁴.

Шежіреде айтылатын қарлықтың арабпен қосылып соғыс салу әңгімесінің астарында 751 жылғы Талас өзені бойындағы қарақытай басқыншыларымен шайқас турасы баяндалуы да мүмкін. Зерттеушілердің көрсетуінше, сол кездегі түрік руларының ішінде қарлұқ, шығыл, шуйс, шуми қауымдары Шаш пен солтүстік Ферғана өңіріне дендеп еніп, соғды және арабтармен қарым-қатынаста болған.

Қытай дерек көздері араб әскерінің құрамы мен күш-қуаты жөнінде сипаттама берген. Соған сәйкес арабтар жағында Зият бастаған Хорасан, парсы әскери қалың қолында Соғды бірлестігіндегі жұрт болған. Сол өңірдегі халықтар сол заманда

⁴⁷² Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории. — 152 бетте

⁴⁷³ Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. — Алматы: Жалын, 1993. — 76 б.

⁴⁷⁴ Мұқанов С. Қазақ қауымы. — 226 бетте

арабтарға бағынып, ислам дінін қабылдаған. Араб әскері құрамында түйелі, найзалы қосындар, отпен шабуыл қылушы топ болған. Арабтардың қару-жарағы да артық болды. Қытай әскері бұл өңірде жазалау жорығында жүрген.

751 жылдың зұл-хиджа (шілде) айында Талас жерінде әйгілі қанды шайқаста, қытай дерек көздері бойынша, екі жақ бес күн бойы соғысып, қарлұқтар арабтарға болысып, екі жақтап Таң әскерін қыспаққа алған. Таң әскері түн жамыла қашқанда, жол тар болғандықтан адам мен ат көлік жолға кептеліп, бірі-бірін таптап қырғын көреді. Тек қана қытайдың Гау деген генералы аздаған адаммен жан сақтаған⁴⁷⁵.

Мәшһүр Жүсіптің қолжазба мұрасындағы «Пайғамбарға Ақкөсенің қалай келгені» атты әңгімесінде Орталық Азия өңіріне алғашқы рет араб дін уағыздашылары келген заманда қыпшақтардың пайғамбармен жүздесуі туралы айтылады. Бұл тарихи ертегі аңызда Мәшһүр Жүсіп: «Замандардан заман өткенде, бұрынғылар өліп таусылып, қалғандарға нәубет жеткенде, «араб жұртынан бір Мұхаммед деген пайғамбар шығыпты» деп, әуезесі айдай әлемге жайылып кеткенде Түркістан аймағынан, түрік ұрпағынан, мұғыл нәсілінен «тоқсан екі баулы қыпшақ» атанып тұрған күндерде әр рудан тоқсан екі батыр атқа мінді дейді. «Сол пайғамбарды көрейік, жақсы болса қасына ерейік» деп, мінген көліктері ат, ұстаған қарулары бір-бір шоқпар-сойыл, құрғақ жолмен жүріп барса, Мұхаммед пайғамбар екі соғысты мұнан бұрын өткізіп, үшінші соғыстың үстіне барған екен, – дейді шежіре.

Түріктердің мәдениеті, дүние, дін туралы түсініктері туралы баяндаған арабтың тарихи-географиялық дерегі мол мұраның бірі ибн-Фадланның «Еділге саяхат» жазбасында түріктердің жұрты Уыз елі аталатыны, хақандардың орынбасары Қодаркин аталатыны туралы айтылады. Бұл деректе Қатаған туралы да айтылады. Ибн-Фадланның деректеріне сәйкес түрік жұрты Тәңіріге сиынып, құдайдың бір екенін мойындайды деген. Яғни түріктерді санасында монотеистік түсініктері болғанын айғақтаған. Ибн-Фадлан түрік ортасында «егер дұға оқысаң, "лә илаһа илла Алла" деген сөзді ол айта қояды» - деп жазады⁴⁷⁶.

⁴⁷⁵ Дәулетхан Ә. Атлаш шайқасына 1250 жыл // Қазақ тарихы, 2001. – №3.

⁴⁷⁶ Әл-Мұхтадирдің Бұғар патшасына жіберген елшісі Ахмад ибн-Фадлан, ибн-Аббас, ибн-Рашид, ибн-Хаммадтың кітабы // Көне мәдениет жазбалары / Қоңыратбаев Ә. – А., 1991. – 355 бетте.

Түріктердің Орталық Азиядағы саудагер халықтармен байланысы туралы жақсы баяндалған. Қазақ ортасына араб қожаларының дін уағыздау мақсатында келгенін шежірелік деректер мәлімдейді, соның бірінде: «енді қазақ арасына сінген қожа руларынын тегі туралы айта кетейін.

Осыдан 970 жыл бұрын араб ішіндегі Мұхаммед-Әнәбия әулетінен Әбжәлел бап, Шайхы Бұзырық деген ғұламалар ислам дінін үйрету мақсатымен Орта Азияға келеді. Орта Азия мен көшпелі тайпалар жайлаған үлкен байтақ жерлерге діни насихат жүргізіп қолайлы орын деп Бұхара қаласына орналасады. Абжәлелдің тұқымынан Ысқақбап деген шарифат жолына жетік, оқымысты адам шығады. Оның баласы ислам дінінің асқан білгірі, белгілі Қожа Ахмет Йассауи Әзірет сұлтан. Әзірет сұлтан дегеніміз араб тілінде бүкіл әулиелердің патшасы деген мағынаны білдіреді»⁴⁷⁷.

Төлекатай сол заманда жұрт аузында әулие аталған. Қылыш қожаның қойын бағып қойшысы болған. Қылышқожада ұл жоқ, жанғыз қыз бар екен. Қыз жасқа толып бойжеткен соң, сарт-сауанның байлары құдалық сөйлесіп, балаларына Қылыш қожаның қызын айттырмақшы болып, анауы да, мынауы да қалыңмал беруге қожаны қызықтыра бастағанда қой бағып жүрген Төлекатай қойшыларға "Бұл қазақ қатынсыздан өлейін деп жүрсе, қожа қызын сартқа береді екен-ау" депті. Өр найман, қаракерей, садыр, матай, төртуыл қожа қызынан туғандар. Баяғы сарғая-сарғая сақтап, тосып отырған жеңгесін алып, онан бір ер ұл туып, атын Қытай қояды. Төлекатай Қылыш қожаның қызын алған соң, бай болды, әр нәрсесі сай болды».

«Сол кезде керей арасында жаназа шығаратын молла, шешек егіп, бала сүндеттейтін қожа мүлде жоқ екен. Өлгені жаназасыз, бала егусіз, сүндетсіз кетеді екен. Көшпелі халық оқу-тоқудан махрум қалғандықтан, молла, қожаны өзбек, ұйғырлардан жалынып шақыртып әкеліп қоныстандырып алғандықтан, олар өте аз және кіндікті жерде ғана тұрады екен» - деген⁴⁷⁸. Кіндікті жер демекші, алғашқы қожалар төре, хан, сұлтандардың, атақты бай мен мырзалардың ауылдарында тұрақтаған. Сондықтан қазақ шежіресінде: «Төре, қожа – түбі бір» деген тәмсіл сөз сақталған.

⁴⁷⁷ Мұқанов С. Қазақ қауымы. – 226 бетте

⁴⁷⁸ Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991. – 63 б.

Бұл накылдың басқа мағынасы – қожалар төре-сұлтандарымен құдандалас, туыстас қарым-қатынас құрғандықтан. Осы желіде шежірелер төмендегідей дерек үлгісін көрсетеді: «Көншіктің бір баласы Тоққұлы қожа деп едік. Оның баласы – Тойғожа, оның баласы – атақты Тоқтамыс хан, мұның сегіз баласы – Жананидин, Жапарберді, Көпек, Керімберді, Ескендір, Әбусағид, Көшек, Қадырберді».

Бұдан басқа Мәшһүр Жүсіп өзінің шежірелік жазбаларында ислам жолын уағыздау мақсатына тарихи риуаяттарды өлең мен дастан үлгісіне түсіріп біршама еңбек қалдырған. Олардың ішінде "Шайхы Ысқақ" деген тарихи риуаят Қаратауда ғұмыр кешкен және тарихта болған түрік қожасы Баба ата есімімен байланысты. Қазақ руларына қатысты қожа деректерін айтатын болсақ, қазақ шежірелеріндегі Орта жүз бен Кіші жүздің біршама руларының арғы тарихындағы рубасыларының аты "қожа" ұғымдарымен байланысты. "Темір-нама" шежірелік қолжазбада Алтын Орда ханы Өзбекті дінге кіргізуші Сайыд Ата түріктің біраз тайпаларына ат берген деседі⁴⁷⁹.

Орта жүзде мынадай қожалардың есімдері аталады: Қарақожа, Аққожа, Ақтамбердіқожа, Дарақожа, Есімқұлқожа, Қосымқожа және Н. Наушабай дерегі бойынша Момынқожа. Қаракесек руында Болатқожа делінеді. Н. Наушабай арғын шежіресін онша анық білмегендіктен, Момынқожаны Қоңырат, Найманның атасы ретінде жазған. Шын мәнінде Момын арғынның кіші руларын біріктіретін тұлға және Момын Арғынның тоқалы екен-мыс деген әңгімеге негізделеді. Шежірелер бойынша Арғынның тоқалының есімі Момын болғандықтан, одан туған жеті баласы ретінде Қанжығалы, Бәсентін, Қарауыл, Атығай, Тобықты сияқты рубасылары аталады. «Қарақожаның бәйбішесінен туған баласы – Мейрам, және Момын деген тоқалынан үш баласы – Қара сопы, Кенже сопы, Басентін» - дейді Шәкәрім шежіресі⁴⁸⁰.

Ұлы жүз руларының шежірелік тарихында қожаларға байланысты осындай сипаттағы деректер кездесе қоймайды. Жалпы Моғұлыстан аймағында қожалардың ықпалы күшті болғаны тарихта белгілі. Оны шежіре деректері де растайды. «Әз Жәнібек ханның

⁴⁷⁹ Муминов А. К. Ислам в Центральной Азии: особенности в кочевой среде // Урбанизация и нomaдизм в Центральной Азии... – 18 бетте

⁴⁸⁰ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80 б.

Әбілқайыр ханға өкпелеп келіп қарағаны осы Тұғлұқ Темір еді. Мұның екі баласы – Ілияс қожа, Қызыр қожа. Қашқар, Жаркент Алатауындағы хандар осының нәсілінен. Қызыр қожаның бір баласы – Жүніс, оның екі баласы – Махмұд, Ахмет. Махмұдтың лақап аты – Жанеке. Ахмет біздің қазаққа хан болып қалмақты шапқандықтан алашыхан атанды. Бұларды Оратобеде Шайбақ өлтірді» - деп қазақ шежіресі мәлім етеді⁴⁸¹.

«1780 жылы Жүніс қожа Ұлы жүзді жеңіп, Ташкент алды. Жүніс қожа өлген соң, 1810 жылы Ташкентте Қоқан ханына қарады» - деген дерек бар шежірелерде. Қожалардың қазақ даласында мекен еткен жерлері көп. Қаратау өңірі қожалардың ескі уақыттарда қоныстаған жерлері. Баба ата, Ғәкәш әулие, Баба түкті Шапты Әзиз әулиелердің жатқан жері. Сарыарқада да қожалардың шоғырланған жерлері болған. Қожалардың Орта жүз руларымен арақатынасы жайлы және орналасқан мекендері туралы дерек шежірелерде былайша сақталған: «Тоқтарқожа деген екі қожа Бұқарадан шығып екеуі де Керей еліне сіңіпті. Тұлымқожа Жәдік дегеннің қызын алып, сол елде тұрып қалған. Тоқтарқожа болса Байымбайдың Мақта апай деген қызын алыпты. Бұдан Байжігіт, Жанжігіт туыпты. Тоқтарқожа «Кең түп, тар түп» деген жерге (еліне) кетіп Жанжігітті ала кетеді»⁴⁸².

«Найман Байжігіт руы. Мейрам баласы Байысбайдың қолында өзінің қарындасы Мақта бар екен. Оның ауылына Түркістаннан Толымқожа, Тоқтарқожа деген екі жігіт келіп, сол ауылдың адамы болып кетіпті. Тоқтарқожа Байыстың жылқысын бағады екен. Бір жұт жылы Тоқтарқожа жылқыны алыс отарға бағып, аман алып шығыпты. Сол үшін Байы оған Мақтаны берген екен. Содан Мақта Мақта апай атаныпты. Тоқтарқожадан Байжігіт, Жанжігіт деген екі бала туады.. тоқтарқожа қартайып еліне қайтқанда Жанжігітті алып кетіпті. Байжігіттен Жұмық, Тоғас туады. Тоғастан – Байбол, Қадір. Жұмықтың алты баласы «алты жұмық» аталады»⁴⁸³.

Қазақ тұрмысындағы билік айту дәстүрінің құқықтық талабы ескі әдеттердің негізінде болған. Ислам діні енген уақыттан бергіде қожалар қазақ ортасына шарифат тәртібі мен құқ-қанун жолдарын

⁴⁸¹ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі.

⁴⁸² Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991. – 63 б.

⁴⁸³ ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 547 — Шежіре в изложении Орал карии. Жинаушы Болатов Мад. 1971 год. 1 раздел. Шежіре турк. Список Казанского издание 1906 года. 2 раздел. Дерек беруші Орал кария. Араб жазуы. – 50 с.

уағыздаған. Қазақ шежірелерінің деректері бойынша, даланың заң тәжірибесінде адамға дала әдетімен немесе шарифат жолымен дауға түсуді таңдау рұқсат етілген.

Бұл X ғ. болған әдет екендігін түрік туралы дерек берген Ибн-Фадлан жазады. Сондықтан бұл екі мәліметті өзара салыстыруға болады. Ибн-Фадланның жазғаны: «Қодаркин "Түріктерді жина" дейді. Барлығы жиналып болған соң, Қодаркин түрікке қарап: "қайсысын қалайсың, әдет-ғұрып заңымен жазалайық па, әлде әдеттен тыс жаза қолданайық па?" - дейді»⁴⁸⁴. Қазақ шежіресінде: «Жұрт жиылып қалды, төркіні де аралас-құралас екен, құн сұрады. Сонда төркініне таңдау берді. «Бидің билігіне бересің бе? Пайғамбардың шарифатына көнесің бе? Үй іші: "Пайғамбар шарифатына салдық" дейді. Сонда шарифат айтатұғын Күдері қожа екен»⁴⁸⁵. Қазақ шежірелерінде қожаларға байланысты бір топ агиологиялық деректер қожа ұрпақтарының кереметтері туралы баян етіледі.

Төре. Қазақтағы төрелер Шыңғыс хан ұрпағы, моңғолтекті болса, төре де сырттан келген кірме топқа жатады. Ортағасыр араб-парсы тарихнамасында Шыңғыс хан ұлдарының еншісіне ру жерлерін ұлыс ретінде үлестірген. Төрт баласының әрбіріне төрт мың адамнан жасақ берілгені айтылады. Олар кейін Дәшті Қыпшақ руларының ортасына сіңіп кеткен. Қазақ хандары туралы шежірелік деректер біршама жинақы баяндалады.

«Қазақ хандарының тарихы бірнеше дәуірге бөлінеді, өйткені қазақты құраған рулардың тарихы, б.д.д. VIII ғ. б.д. VI ғғ. дейін созылған. Қазақтың мемлекет дәстүрі X-XII ғғ. жалғасқан. Қазақ хандары ертеден көп ел. Бертінде бұл хандар Жошы әулетімен тікелей байланысты болды», - деп, кейбір шежірелерде қисынсыз тарих жазылған. Қазақ хандары туралы айтылған мәліметтер қысқаша, бірақ генеалогиялық деректері мол әңгімеленеді. Төрелер шежіресінен генеалогиялық тұрғыда дерек реттегендер – Ш. Уәлиханов, Ә. Бөкейханов⁴⁸⁶.

⁴⁸⁴ Әл-Мұхтадирдің Бұлғар патшасына жіберген елшісі Ахмад ибн-Фадлан, ибн-Аббас, ибн-Рашид, ибн-Хаммадтың кітабы // Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 400 б. 355 бетте.

⁴⁸⁵ Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі /Дайындаған С.Дәуітұлы. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.

⁴⁸⁶ Валиханов Ч. Родословное древо казахских ханов и султанов // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5-ти томах. – А., 1985. – Т.4. – 461 с. 173-177 б.

Қазақ даласының өткендегі барлық саяси-қоғамдық өмір тарихы төрелер шежіресінің айналасында түзіледі. Шыңғысты кейін қазақ құрамына енген ру-тайпалардың билері ақ киізге көтеріп хан сайлағандығы туралы деректер барлық шежірелерде айтылады. «Қашан маңғұлдан Шыңғыс хан шыққанда, қазақтар «күтты болсынға» барышты. Бірақ қай жерде барғаны мағлұм емес, сөйтсе де осы Шыңғыс тауында, әскер Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі маңғұлдың өз заңы бойынша, "Хан" деген үлкен биіктің басында, ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген дейді. Тауының Шыңғыс атанып, биігі Хан аталмақ себебі де сол болса керек», - деп Абай ескі сөзден мәлімдейді⁴⁸⁷.

Жошы хан туралы шежірелік деректерде баршаға мәлім бірер аңыз «Ақсақ құлан» әңгімесінде: «Алашаны құлан шайнап өлтірген. Құланды қуып, қырып өтіпті» дейді. Қария сөз әрі бір күй ретінде берілген шежірелерде Жошының аңға барғанда мерт болғаны айтылса, ендігі бір шежірелерде «жоғарыдағы Жошы Шыңғыстың әйелі Қоңырат қызы Бөртеден (меркіттер оны олжалап әкеткенде) туады. Мүмкін сондықтан да болар, қазақтар оны жатсынбай "Төре" деп төбеге көтерген. Жошы қазақ мәдениетін көтеруге, соғысты азайтуға құлшынған. Мұсылмандарды одақтастыруға тырысқан. Сол үшін әкесі оған у беріп өлтіртіпті деген аңыз да бар» - делінеді.

«Бұлар өз әулетін жоғалтпай, қожа, төре, ноғай, татармыз деп өз үрдісін, тарихын, тегін жоғалтпай, сақтап қалуы қайсарлығы, табандылығы, ұждандылығы деу қажет. Бар қасиеттерінің барлығы да қазақ болып кеткендер» - деп түсіндіреді⁴⁸⁸.

Төрелер шежіресін тудырған тарихи шындық – сол заманда қалыптасқан саяси конъюнктура, сұлтанның шығу тегі әртүрлі, біреуі моңғол тектес, басқасы түрік әулетінен, өйткені Түркістанды жаулаушылар хан тұқымдарының бір бөлігін қолға алған жұртты басқару үшін жіберген, соның ішінде қазаққа да келген. Сөзсіз, қазақ сұлтандары көшпелілер империяларының ауысуы уақытында келгенде ерекше құзырға ие сословие, - деп айтылған П. Румянцевтің пікірі шежірелерде де айғақ табады⁴⁸⁹.

Мысалы: «Әбілқайыр Шыңғыс-Жошы нәсіліне жатпайды. Ол Өзбек Шибан хан нәсілінен. Бұл XIV-XV ғасырларда Шыңғыс,

⁴⁸⁷ Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы: «Ғылым», 1977. – Т.2.

⁴⁸⁸ Жақсыбайұлы Т. Шежіре. 2-ші кітап. – Қарағанды, 1999. – 226 бетте.

⁴⁸⁹ Румянцев П. П. Уезды Жетысу. – Алматы, 2000. – 336 с.

Жошы, Шағатай нәсілінен басқа да хан болуы ғажап емес-ті. Шыңғыс әулетінің Жошы Батихан, Шағатай үшеуінің кезіндегідей емес, халық еркіндеп өз алдына бөлініп іргесін айырып шығатын кезі еді», - дейді шежірелік қария сөз⁴⁹⁰.

Қазақ даласында аласапыран көп болды: байырғы гүндер дәуірінде, көне түрік заманында да, Шыңғыс хан жорықтары кезінде де Алтын Орда құлағаннан кейін, Дәшті Қыпшақ тайпаларының жекеше топтаса бастаған кезі және қазақ халқының қалыптасуының басы, қазақ мемлекетінің алғаш тарихының ғасыры болды⁴⁹¹. Бірақ бұл қазақтың генеалогиялық құрылымында орын алған соңғы өзгеру емес.

Мұндай рулардың құрамындағы топтардың өзгеріп отыруы, көшпелілік тарихтың ең алғашқы кездерінен басталып, көшпелілік қатынастардың жойылуына дейінгі заманға жалғасқан күрделі әлеуметтік үдеріс. Шежірелерде деректер осыны айтады: Бүлініп Алтын орда, Ақ ордаға, нәсілі Батый ханның болды жаңа. / Үшінші Көк орда боп бір хандығы, Бүрге хан үшеуіне болды жаға. / Ханы боп Тоқай темір Көк орданың, биледі өзбек-қазақ Сырдың жанын. / Халықтың салтымен рәсімін құртып, батырды жанбасына бас бармағын. / Кеңесіп өзбек, созақ, қазақ елі, ауырып мұнысына қатты белі. / Қазақтан Қотан қария, Өзбектен Әбілқайыр, ел бастаған ақылшысы, кемеңгері. / Шыңғыс хан тірісінде біздің елді, тапсырып үлкен ұлы Жошыға берді. / Көз бөліп көлденеңнен ие болып, Шағатай бұл мұраға таласа келді. / Бұлардың көріп тұрмыз мән жайын, салғанын бүліншілік елге уайым. / Алдынан шығар халық болмаған соң, үдетіп бара жатыр жыл-жыл сайын»⁴⁹².

Жошы әулетінен Бату (1256-1266), Мөңке Темір (1266-1280), Туда Мөңке (1280-1287), Төлебұқа (1287-1291), Тоқты (1291-1312), Өзбек (1312-1342), Жәнібек (1342-1257) сияқты сұлтандар хан болған⁴⁹³. Қазақ хандығы XV ғ. орта шенінде құрылып, XIV-XV ғ. Сібірден Сыр бойына Ертіс, Жайық жағасына дейінгі жалпақ өңірге жайыла қоныстанды. 1456 жылы Керей хан мен Әз-Жәнібек ханның

⁴⁹⁰ БҒМ ОҒК, № 1743 бума, № 4 дәптер. Сейітқали Ыдырысұлы. Абай ауданы, Семей облысы. Қазақ халқының қысқаша шежірелері. Бұдан соң барлық қазақ рулары және Тобықтының рулары жазылған.

⁴⁹¹ Әбусейітова М. Түркі және парсы деректемелері... – 22-27 бб.

⁴⁹² БҒМ ОҒК, Бума № 1760 – Керей Бұзаубай Жайлаубайұлы (1894). 15 ғ. бастан сөйлететін қазақ тегі / Айтушы Қ. Бектемісұлы (араб жазуы). – 98 б.

⁴⁹³ Салғараұлы Қ. Хандар кестесі. – А., 1992.

Әбілхайыр үстемдігіне қарсы күресі қазақ хандығы құрылып, тарихы жаңа арнаға түсуіне мұрындық болды. Жәнібек 1448-1480 жылдары хан болды. Шаманизмді ығыстырып, ислам дінін белсенді қабылдап, үгіттеді. Мұрындық хан (1450-1511) ел ынтымағын күшейтті.

Қазақтың тарихында екі Жәнібек хан болғаны белгілі: бірі – арғы қазақтың Алтын Орда заманындағы Жәнібек хан, екіншісі – бергі қазақтың Жәнібек ханы. Жәнібек хан туралы шежірелік деректер осылардың қайсысына байланысты айтылатынын анықталған жоқ. Шежірелер мазмұнында бергі заман Жәнібегі туралы айтылып тұрғаны көбірек сезіледі. Бірақ Жәнібектің әңгімелеріне Алтын Орда дәуірінің Жәнібек хан әңгімесі араласуы әбден мүмкін.

Шежіреде: «Содан кейін бұл қазақ ноғайлының ханы әз-Жәнібек ханға қарап тұрдық. Ол қазақты өз заңына, жайылған қалпына жіберген. «Ұлы жүзге Үйсін аға» - деп, Үйсіннен датқа сайлап, оған жалайырдан көтермеші, орынбасар сайлаған. «Орта жүзге Арғын аға» - деп, арғыннан датқа сайлап, оған найманнан орынбасар, көтермеші сайлаған. «Кіші жүзге Алшын аға» - деп, алшынға датқа сайлап, оған жаппастан көтермеші, орынбасар сайлаған» - деп баяндалады. Жәнібек ханның тұлғасымен орайлас шежірелік бұл деректе қазақтың үш жүз болып бірігу тарихы осылайша баяндалады.

Жәнібектің баласы Қасым хан туралы да шежіре деректері төмендегідей мағлұмат айтады: «Әз-Жәнібектің тоғыз ұлы болған. Сол тоғыздың бірі Қасым хан. Ол өзінің тұсында тақты Сарайшықтан көшіріп, Ұлытауға орнатып, қазақты қатарға қосып кеткен. Қасым ханның тұсында қазақта «Қасымханның қасқа жолы» деген үлгілі сөз, өсиет, даналық қалған. Қазақ қариялары: «Біз Сейіл хан, Жайыл хан, Ел хан деген үш ханның баласымыз» десіп сөйлейді. Сейіл ханнан – сегіз арыс түрікпен. Жайыл ханнан – Майқы, Майқыдан туған Өзбек. Елден – Сыбан. Өзбектің үлкені – Мың, ортаншысы – Жүз, Кішісінің аты – Қырық», - дейді. Сыбаннан Қазақ пенен Созақ. Созақ баласы Қарақалпақ. Қазақтан – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс. Үш жүздің баласы: «Қазақтың атасы осы үшеуі екен» - деп айтылады.

Қазақ хандығының дербес мемлекет есібенде орнауы қазақ шежірелерінде әйгілі әз-Жәнібек пен Керей, әз-Жәнібектің

кеңесшісі Асан Қайғы есімімен байланысты. Бұл деректер XV ғасырдың екінші ширегінде орын алған саяси, этноәлеуметтік тарихи оқиғалармен байланысты. Асан Қайғы туралы шежірелік деректе Асан Қайғы тұлғасы Жәнібек хан дәуірімен байланысты айтылады, қария сөзде: «мұнан соң бұл қазаққа Асан Қайғы хан болған. Ол орнығып, табан тіреп тұра алмаған. Бұл Сарыарқаны, кәуір алады, моламды кәуірдің атының астында қалдырмаймын деп малды үш жыл ту сақтап Жиделі Байсынға ауып кеткен. Мәшһүр Жүсіп: «Әз-Жәнібек ұлы Қасымхан (1509-1518) алауыздықты тоқтатып заң қабылдап әскер ұстаған» деп шежіресінде жазады. Мамаш хан (1518-1523), Таһир хан (1523-1533), Ақназар хан (1534-1580), Сығай (Ысқай) (1580-1586) жылдарда хандық құрған.

Сығайұлы Тәуекел хан (1587-1597) – жоңғарға қарсы шабуылдап, Түркістан, Ташкент, Самарқанды басып алған ержүрек батыр. Тәуекел ұлы Есім хан (1598-1628) – ел басқаруда Қасымның «қасқа жолын» өзгертіп Жеті жарғы жасаған. Есімұлы Жәңгір (1628-1680) – жоңғардың отыз мың қолын жойған хан. Жәңгірұлы әз-Тәуке хан (1680-1718) – қазақ берекесін берік ұстаса да ол өлісімен береке бұзылып үш жүз баласы үш хандыққа бөлінген. Хандықтың үстінен Тәуке ұлы Болат хан қарайтын болған. Қайып Ұлы жүзде, Сәмеке Орта жүзде, Әбілқайыр Кіші жүзде хан болған.

Русиямен елді біріктірген Әбілқайыр Болатұлы. Әбілмәмбет қазақ жұрты, Орта жүзде де екінші үлкен хан. Хандығын Абылайға ұсынған. Абылай Уәлибақының, Уәлибақы Жәңгірдің, Жәңгір Есімнің, Есім Тәуекелдің, Тәуекел Ысқайдың баласы. Ысқай Қасымның немересі. Қасым ханның ата-тек тізбегі мынандай: Шынғысхан – Жошы – Тоқан темір – Өзтемір – Қожа – Бәдік – Орыс – Кұйыршық – Барақ – Жәнібек – Қасым.

Әбілқайырға қарсы Әз-Жәнібекпен бірге соғысқан Керей хан жоғарыдағы Бәдік ұлы Орыстың Болатының баласы. Барақ Ақ Ордада 1422-1428 жылдары хан болған. Абылайдың атасы алғашқы Абылай туралы шежірелік деректе: «Абылай Қайып ханның жиені, өзі "Қанішер" атанған. Оның ұлы Көркем уәлі ерте өліп, ұлы Әбілмансұр қанғып кетеді»⁴⁹⁴.

⁴⁹⁴ Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991. -63б. -58-60 бетте

«Төрелер ұраны «Арқар», ал бергі ұраны «Абылай»⁴⁹⁵. Абылай хан туралы шежірелік деректер. «Сабалақ Ғалдаң Церен шапқыншылығында Әбілмәмбетпен тізе қоса соғысып «абылайлап» жауға қарсы шауып ерлік жасаған соң атын Абылай деп қояды. Ал «Абылай» күллі алаш ұранына айналады. Әбілмәмбет хандығын сол Абылайға беріп, ұлы Әбілпейіз Абылайдың ақылшысы болды. Абылай 1736-1781 жылдары хандық құрған» - делінеді шежіреде⁴⁹⁶.

Шығыс Түркістан өлкесінен шыққан қазақ тарихшысы Н. Мыңжан, Абылай 1733 жылы жорық үстінде ерлігі көрінген, 1733-1781 жж. әрі сұлтан әрі Орта жүз ханы, ал 1771-1781 жж. Түркістанда бүкіл қазақ жұртшылығы болып хандығы толық ресмиленген. Қазақты дербес ел ретінде танудан бас тартқан Ресей Абылайдың хандық билігін мойындағысы келмей, өзінің ресми құжаттарында сұлтан деп жазып отырды⁴⁹⁷. Әбәйділде хан туралы: «Абылайдың баласы Қасым жас болғандықтан інісі Ғұбайдоллаға хандығын берген. Ғұбайдолла Россияның отаршылдығына қарсы болғандықтан оны Сібірге айдап жолда дүние салады»⁴⁹⁸.

«Абылай ханның алғашқы алғаны Қарауыл қызы болды. Ол Жамантай ханның шешесі. Қарақалпақ қызынан Шыңғыс, Әділ, Есім сұлтандар. Сарт қызынан Рүстем сұлтан, Жекен, Сыдық, Әбубәкір Абдулла сұлтандар. Қожа қызынан Шығай, Тоқай. Сөк – Аюке қызынан туған. Аюкенің қызы Қалдан Сереннің тоқалы еді. Мұнан туған Топыш сұлу. Бұл Топыш сұлудан Қасымхан. Жалғаз осы ғана көп балалары ішінен Абылайлап жауға шапқан Қасымның өзі және ұрпағы Саржан, Кенесары, ең ақырғы Сыздық төре. Осы күнде Сырдария мұзафатында тірі. Жылы қой, жасы Жетпіс бірде. Бұқарекең айтқан екен: Ағар дария суы кеппес, қалмақтан алсаң маһи бір зайып, сүйегінді жоғалтпас деп. Абылайдың бел баласы Уали ханның бәйбішесінен туғандар Жаппас, Хамзе, Әбілде.. Бұлар тек қана хан атына мәз болды. «Қала салмаймын, бағынбаймын деп айтасын» деп Әбілде ханды Баянауладан ұстап алып кетіп, Көкшетаудағы Уалиханның тоқалы Айғанымға қала салды⁴⁹⁹.

⁴⁹⁵ ҚР БҒМ ОҒК, Бума № 801, №2 дәлгтер – Қазақ шежіресі / Жинауш. С. Аймағанов (араб жаз.). – 1940. – 2 б.

⁴⁹⁶ Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991. -63б. Б.3-29.

⁴⁹⁷ Ескерту. Петерборда оқып жүрген Әлиханды құжаттарында университет басшылығына өз еркімен «Нұрмұхамедов» деп жазғанына Әлекең наразы болып, бірнеше рет өзін «Бөкейханов» деп жазуын талап еткен. Бұл да соған ұқсас оқиға.

⁴⁹⁸ Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991. -63б.

⁴⁹⁹ ҚР БҒМ ОҒК, 657 бума №9 Машһүр Жүсіп Көпеев жинаған.

Кенесары туралы шежірелік деректе мағлұматтың мазмұнын саралағанда, Кенесарының нағашы тегі, медреседе білім алуы, қазақты күреске үндеуі, мінезі, әскери өнері туралы айтылады. Кейінгі уақыттағы төре тұқымдарының әңгімелері ауызша әңгімеленеді. Төреден ескіден хабары бар көнекөз қариялар бұл деректерді айтып берді. Сондай бір әңгіме Бөкей төрелері туралы, Жамантай төре туралы айтылған ескі сөз: «Жамантай төре өте бай болған, оның айғыры бопты, ол айғыр өзі жауыр дейді, өзі мінбеді. Жазғытұрым айғыр қай жерде тоқтаса, ол да сол жерге бірақ тоқтайды екен. Айғыр тоқтаған жерге қоныстанады, сонымен Теміртауға дейін жетеді екен, күзде қайтқанда төрелердің қонысы «Қара қуыс» деген жайға келіп тоқтайды. Қара қуыста қар тұрмайды. Бір жылы сол жазықта 600-700 байтал құлындаған екен»⁵⁰⁰.

Қ. Халид Шыңғыс ханнан кейінгі Жошы әулеті өкілдерінен шыққан төренің хандық құрған кезеңдерін 14 бөлік етіп көрсетеді: 1207-1345 жылдары – Батудан Келдібек ханға дейін 17 адам Сарайда 138 жыл хандық билік құрған.

1233-1356 жылдары билік Шайбаннан басталып Хайдар ханмен аяқталады. Бұл әулеттің билігі 123 жылға жетіп, 16 кісі хандық еткен.

1249-1342 жылдары билік Төле хан әулеті Абақан ханмен басталып, Нушаруан ханмен аяқталған, 8 кісі дербес, 10 кісі бірігіп қос өкімет құрып, барлығы 18 адам билік еткен.

1345-1363 жылдары билік Қызыр ханнан Базаршы ханға дейін 16 кісі хандық құрды. Хызыр хан Сарай басында, басқасы әр жақта хан болған. Тізбегі: Қызыр – Ыбрайым – Болат – Мәңгі Темір – Бадақұл – Жошы Бұқа – Баһадур – Шайбан – Жошы – Шыңғыс хан.

1362-1491 жылдары билік Орысханнан басталып, Шайх Ахметханмен аяқталады, 117 жылда 15 адам Сарайда хандық құрды. Арасында Орысхан әулетіне кірмейтін Тоқтамыс хан хандық еткен. Тізбегі: Орысхан – Бадақұл – Тоққұлқожа – Көншік – Сарыша – Өз Темір – Тоқай Темір – Жошы – Шыңғыс хан. Тоқтамыс – Тайқожа – Тоққұлқожа, Орысханға Тоққұлда қосылады.

1382-1574 жылдары Қажытархан хандығы болды, билік Құйыршық ханмен басталып, Дәулетберді хан кезінде Ресейге қарады. 20 ханның билігі 190 жылға жетті.

⁵⁰⁰ Дерек беруші – Әділ Жүнісов (руы – шалақазақ), Нұркен Әбдірұлы ауылы. Қарқаралы ауданы.

1380-1600 жылдары Сібір хандығы болды, билік Тобылдағы Мұхаммед ханнан басталып, Есім ханмен аяқталады. 11 хан 200 жылдан аса билік етті. Тізбегі: Мұхаммед хан – Али – Бекқонды Оғлан – Мәңгі Темір – Бадақұл – Жошы Бұқа – Шайбан хан – Жошы хан – Шыңғыс хан.

1420-1544 жылдары Қазан хандығы болды. мұнда 14 адам 121 жыл билік құрды. Жәдігер хан кезінде билік орысқа қарады. Соңы Кіші Мұхаммед хан мен Ұлуғ Мұхаммед хан екеуі керісті. Ұлуғ Мұхаммед хан – Темір хан – Құтлық Темір хан – Орыс хан.

1440-1798 жылдары Қырым хандығы болды, билік Қажы Керей ханнан басталып, Бақты Керей ханмен аяқталады. 51 адам 351 жылдай хандық құрды. Қажы Керей хан – Ғиясиддин – Тастемір – Мұхаммед хан – Хасан – Хина – Түлік – Көншік – Өз Темір – Тоқай Темір – Жошы – Шыңғыс хан.

1455-1677 жылдары Қарман хандығы болды, билік Ұлық Мұхаммед ұлы Қасым ханнан бастап Фатима ханымға дейін 14 хан билік жүргізген, 222 жыл. Орыстар кармандардың ел басшыларын хан демей «князь» деп атаған.

1480-1600 жылдары Шайбани тұқымы Мәуеренаһрда хандық құрды. Мұхаммед ханнан Уәлиханға дейін 24 хан таққа отырып, жүз жылдан аса билік құрды. Тізбегі: Мұхаммед хан – Шах Будағ – Әбілхайыр хан – Дәулет Шайхы хан – Ыбырайым хан – Болат хан – Мәңгі Темір – Бадақұл – Жошы Бұқа – Баһадур хан – Шайбан хан – Жошы хан – Шыңғыс хан.

1498-1820 жылдары билік Жолбарыс ханнан Шерғазы ханға дейін жалғасты, 124 хан 324 жыл билік етті. Сосын билікті қонырат алған. Тізбегі: Жолбарыс хан – Берке хан – Жәдігер – Темір Шайхы хан – Арабхан – Полат хан – Мәңгі Темір – Бадақұл – Жошы Бұқа – Баһадур хан – Шайбан хан – Жошы хан – Шыңғыс хан.

1600-1740 жылдары билік Имамқұлы ханнан Әбіл Файз ханға дейін жалғасты, 7 кісі 140 жыл билік құрды. Содан соң билікті манғыт иеленді. Имамқұлы – Дин Мұхаммед – Жансұлтан – Мұхаммед – Мыңқыстақ – Шуақ – Мұхаммедхан – Темір Сұлтан – Темір Құтлық – Әлі Темір – Құтлық Темір – Туңған – Абай – Өз Темір – Тоқай Темір – Жошы хан. Қазақ хандарымен есептегенде он төрт билік кезеңі өтеді. Бұлардың бәрі тек Жошы хан әулеті, Шыңғыс тұқымынан бұдан басқа да әулеттер хандық құрған. Бұл деректі Қ. Халид Әбілғазының «Түрік шежіресіне» сүйеніп түзіп шыққан.

Ұдайы жан-жақтан жаугершілікке ұшырап, қырғындалып отырған көшпелі елді көшпелілікке мәжбүрлеген де ғасырлар бойы әралуан сыртқы жаулардың отырықшылыққа ырық бермеуі. Отырықшы болып байыз таба алмаған қазақ халқының қазіргі құрамындағы рулар Еуразияның ұланғайыр даласында мол, жинама-жайлы болуына қарай бір өңірді қыстап, қысқы тебіні таусылып, оты азайған соң ерте көктем мен қар суынан бастап көктеуге, одан күн ұзап, күн жылынған сайын қыстаудан таяу көктеуден ұзап арғы жол жайылымын жайлауына жылжып, малын қомдандырып, күз түсе көктемнен бері өткен маусымдық өрістерді қайта басып, күзеуден ықтырмаға, одан қыстауына қар беки ғана келіп оралып отырған.

Қыстауда екі-үш айдан артық отырмаған жұрт орнықты мектеп, медресе салып, салса да оның игілігін тұрақты көруге мұршасы жоқ. Сондықтан сауат ашу, жазу-сызу "аттың жолы, түйенің қомында" өтті, киіз үйдің ығында қар кеткен жерде оқу оқып, жазу жазды. Оқи алмағандарының зердесі, жады ауызшамен жетілді. Ой пікірі пәк, адал ойлы жат жұрт, өзге ұлт өкілдерінің озықтары қазақ халқын құраған ұлт-ұлыстардың және қазақ атты мемлекет-хандық құрған қазіргі халықтың арғы заманда да, орта ғасырлар мен кейінгі заманда жабайы емес, көшпелілік өмір сүру мүддесінен, аман қалу, сақталу мүддесінен туған белгілі қонысы, көшіп-қону дағдылары қалыптасқан ырғағы, жүйесі бар өркениет екенін мойындап, бағалаған. Оның құндылығын қастерлей білген. Біз де оның өзіндік артықшылықтарын жас ұрпаққа айтып отыруға тиіспіз. Әйтпесе пиғылы бұзықтар қасақана кемсіту үшін бұрып сөйлей беруге бар.

Түрік халықтары, оның ішінде қазақ халқының тарихын жан-жақты зерттеген көптеген ғалымдар өз еңбектерінде тарихи фольклор деректерін пайдалана отырып, тарихи шежірелердің ғылыми, әлеуметтік мәні, оның ғылыми құндылығы мен маңыздылығы туралы сөз қозғады. Шежірелердің мазмұны мен мәнін, мағынасын назарға алғанда көбінесе оның генеалогиялық сипаты турасында айтылатыны белгілі. Тарихи фольклор тұрғысынан талдап, оны ұлт-азаттық қозғалыс тарихын зерттеуге қолданған Е. Бекмаханұлы, М. Вяткин, Ж. Қасымбаев сияқты ғалымдар болды. Бұл еңбектерде қазақ тарихын зерттеу үшін,

қазақтың дәстүрлі қоғамы мен мәдениетін танып-білудің қажеттілігі мен шежіре деректерін қолданудың жайы айтылады.

Далалық тарихи фольклорда қазақ халқының өткен жалпы тарихы халық санасында қалыптасқан, халық санасынан шыққан күйінде болды. Тарихи фольклор жүйесіндегі элеуметтік-тарихи білім халықтың өзіндік төл түсініктері мен төл құндылықтары тұрғысынан қалыптасқан құбылыс. Бұл тарихи-элеуметтік ақпарат халық ортасында мәдени құндылықтар контекстінде бағаланды. Халықтың өткен тарихи өмірі ауызша дәстүрдің сан-салалы жанрлар жүйесінде толық көрініс тапты. Тек қана тарихи аңыздар мен өлеңдерде ғана емес, сонымен қатар батырлық жырларда,, ертегілерде, ескі сөз бен қария сөзде де көрінді. Мәселен, алғашқы болып Ш. Уәлиханов ерекше атаған атақты Абылай заманының тарихи өлеңдері – хроникалық өлеңдер. Дегенмен, түрлі объективті себептердің ықпалымен көптеген ғалымдар тарихи фольклор деректеріне тиесілі көңіл бөліп, толық түрде зерттей білді дей ала алмаймыз.

Шежіре туралы жазылған ғылыми мақалалар мен кітаптар да көп емес. Әрине, көбінесе шежірелердің түрлі үлгілерін кітап күйінде жарыққа шығару, немесе баспа беттерінде жариялау ісі қарқында болғандығын кейінгі он он бес жыл шамасында көзге түседі. Мұның өзі шежірелердің авторлары және олардың тарихи шығарма жазудағы мақсаты, шежірелердің тарихи қалыптасу жағдайы мен олардың мазмұндық ерекшелігі, шежірелердегі тарихи деректердің сипаты және айтылуы туралы жазылған еңбектерді тарихнамалық тұрғыда шолу жасадық. Ауызша деректерді ғылыми тұрғыда зерттеген еңбектер көп кездесе қоймайды. Осы мәселеге орай, яғни шежірелер, ауызша дәстүр туралы жазылып жарыққа шыққан қазіргі ғалымдардың зерттеу еңбектерінде орын алғанын барша ой-пікірлерді ескеріп, оның кем-кетігін шежірелерді деректік тұрғыда нақтылы зерттеп орнына келтіруге болады.

Қазақ халқының ауызша, жазбаша жеткен шежірелік әңгіме деректері осыларды қазақ халқын құраған "қарға тамырлы қазақ" атанып арғы заманнан бір-бірімен ағайындық, қандастық, жекжаттық жеті атасынан да ірі жетпіс жеті атасынан бергі тарихи оқиғалар арасын алыстатпай, қайта қосып, ұдайы жақындатып, бір бәйтеректен: тамыры бір, әрі де биік мәрелі бұтақтары екендігін білген ру-тайпалардың өзара ұжымдасып, бірлесіп, ынтымақтасып

бейбіт түрде бірігіп ұйысуынан ұлыс құрап, бірегей ұлтқа айналды. Қазақ шежірешілерінің, әңгімеші, қария сөздерінің аңызды астарына үңіле білген адам, бергі 150-200 жылды қамтитын жеті атаны ғана емес, арғы замандарға да зер сала алады. Арғы ата-бабаларының тарихи мекен-жайы, өніп өскен аймақ-өрісін аңғарып, тума тарихына сұңғи алады.

Тек кейінгі патшалы Ресейдің қазақ елін отарлау саясаты күшейіп, одан соң кеңестік тоталитарлық билік жүйесінің зұлым идеологиясының қасаң әрі қатаң құрсауынан шыға алмаған тарихнамалық, әсіресе "ескі сөз", "шежірелер" әңгімелерін тек аңыз-мыс деп қарамай нокталы тарихи тәсілдермен, ерінбей ізіне түсіп зерттеу мүлде кенжелеп қалды. Оны зерттегенде қазақ халқының таяушығыс елдерімен арғы-бергі заманадағы мәдени-рухани, тұрмыстық және әлеуметтік қатынастарынан көп мағлұмат алған болар едік.

Осыны түсіне білген қазақтың кемеңгер адамдары шежірелерге көп мән берген, маңыздылығын түсінген. «Ұлттық мәдениеттің, өнер-өркениеттің жаңғыруы жолында Мейрам Жанайдарұлы бастамашы болған жұмыстар аз емес. Соның бірі – ол кісінің қазақ шежіресіне этнос тарихының іргетасы, басты дерек көзі ретінде қарап, оны жинастыруды ұйымдастыруы. Ол 1912 жылы «Айқап» журналының бірінші санында жариялаған мақаласында қазақ елінің тарихын білу үшін шежірелерді ғылыми тұрғыдан сараптап, бір жүйеге келтіріп, кітап етіп бастыру керектігін айтып, маңызды мәселе көтерген», - деп Қ. Ахметов жазады⁵⁰¹.

Саяси-қоғамдық катаклизмдердің салдарынан біз Таяу және Орта Шығыс елдерінен ортағасырлардан бергі қарым-қатынас туралы мағлұматымыз аз. Шежіресін білген ел, өзінің ана тілінің туған түбірін, сөздердің этимологиясы мен семантикасын жетік біліп, жіті зерделей алатын адам арғы ата-баба тарихын табады, одан қандай да заманның сұрапылы соқса да адаспайды, ұлттық сезімі ұдайы жұптастырып, ұлттық намыскерлігі мен санасы шындала түседі. Соған бір мысал: екі мың жылдан бері жер шарына бытырап кеткен еврей халқы, өзінің ұлттық мемлекет шаңырағын көтерген 1947-1948 жылдан бері ұмыт болуға айналғаны, тіпті өлі тілдер қатарына жатқызыла бастаған көне иврит тілін тірілтіп, жер жүзіндегі еврей халқының ұлт өкілдерін жинап іргелі ел болғанын

⁵⁰¹ Ахметов Қ. Мейрам Жанайдарұлы // Түркістан. 2007. 5 шілде. – Б.6.

білеміз. Сол Израиль елі "болдық, толдық", "жетеді" демеді, екі-үш айдың ішінде сонау арғы заманда Палестинадан екі мың жыл бұрын безіп кеткен Индиядағы бір көне Исраил жұрты тайпасын еліне көшіріп алды.

Екі жүз жылдан артық созылған жоңғар-қазақ соғысы, үш жүз жылға жақын созылған Ресей билігі біздің де халықтың тілін, тарихи, рухани, мәдени, тұрмыс ихсаттық ахуалын, эволюциялық дамуын қыспаққа алып, тұралатып, талай қазіргі қазақ халқын құраушы рулардың арғыдағы тармақ бабалары өзге елдерге сіңісіп, қазақ деп емес, басқа атпен, басқа қауым, ұлыс атымен жүргені белгілі. Бұланайдағы лақайлардың өзі де осы қазақтан бөлініп қалған сондай бір қауым болса керек. Егер соларда ескі қариялардың жұрнағы, көнекөз өкілдері бірлі-жарым болса да сақталған, олардан иненің көзіндей болса да әлдебір мейлі ауызша, ия жазбаша мұра, жәдігер қалған болса, біз арғы замандағы тарихымызға батыл үңіле алған болар едік.

Мәшһүр Жүсіп: «Қазақ қариялары айтады жақтырмаған кісісін: "Бұл, шіркін, өзін танымайды, кімді таниды" – деп. Олай болғанда, ғылым-білімге талап қылушылар алдымен өзін тануды мақсат қылуы керек» - дейді. Тамаша айтылған сөз. Жалпы ғылымға ден қоюшылар, оның ішінде қазақ шежірелеріне көңіл қоямын дегендер әуелі, әрине, өзінің түп-тегін біліп, ұлттық сана-сезімін әбден жетілдіргендер қатарында болуы шарт. "Осы кезде өзінің жеті атасын да, олардан қалған үлгіні, сөзінен де түк білмейтіндер шежіре жинағыш болып кетті, таңым бар" – дейді дерек беруші А. Әділханұлы.

Мәшһүр Жүсіп: «Бұл арғында екі Қотан болған, бірі Қоғамның Қотаны. Ол қазақ үш жүз деген атқа иеленбей, жеке бөлінбей тұрған күнде шыққан. Бірі Ботанның Қотаны ... Қоғам Бұхардағы Қызыл Арыстан ханның тұсындағы болған. Арғын Бұхарада болған жақсы Ғабдолла ханмен тізерлесіп жүрген жан» - дейді.

Бұдан тайпа аты ғана емес, арғыда Арғын есімді тұлға болғаны байқалады. Ғабдолла хан оны Ақыл баба дейді екен. Арғыдағы ру атын жас нәресте атына қою, сондай өсіп өнгеннен болса, "рулы елге айналып өсіп-өнсін" деп ырым етіп қою бар. Мысалы Найман, Тоқа, Ботбай, Алшын, Алшынбай, Дулат, Шымыр т.т.с.с. аттарды баланың есімі қып күні бүгінге дейін қоя береді. Сондай өскен ру-атаның атын қойып, есімін Қаржас деп атаған азаматты көрдік.

Мәшһүр Жүсіп: «Бұл Ауған жұрты әр рудан құралып жұрт болған ел. Біз білгенде Жиделібайсын атына қызығып Асан Қайғы барған... Жиделі – өз аты, Байсын – тау аты... Ел жұртының көбі қазақ. Шаһарлары – Балық, Бадахшан, Құндыз, Талқан атанған жерлері болады. Қырғыз лақайының лақайы Құндыз, Талқанда. Елін ақсақалдар билейді.. Арғынның көпшілігі Жиделібайсында.. Арғынның аты белгісіз. Төртінші әйелінен төрт бала туған. Ақташы, Бақташы, Бұғышы, Тағышы. Бұлардың тұқымы Жиделібайсында, бұл жақтағы арғыннан көп болмаса аз емес, асылы арғын он екі ата» - деп жазады.

Міне таулы Бадахшанды арғы шапқыншылық заманнан бері мекен етіп сіңісіп, сақтап қалған халықта сыр жатыр. Олардың ішінде осы уақытқа дейін бие байлап, қымыз ашытатын, қымыз ұстайтындар бар деседі. Ал көрші өзбек, тәжік халқы қымызды білмейді де. Тек Орта Азиядағы түбі бір түрік тектес, тарихи тамырлас түрік, парсы, ауған, араб, елдерінде бейбтшілік болған. Көнекөз қариялардың, Мәшһүр Жүсіптің жазбаларының ізімен жасауға тұрарлық, тарихи шежіре зерттеуге тұрарлық мәселелер тұнып тұр. Қазақ халқының шежіресі тарихи тамыры, оны құраған ру-тайпалардың талайының тарихи тағдыры. Ауған, Иран, Ирак, Димашық (Сирия) т.б. шығыс елдерімен тамырласып жатыр. Шежірелік дерек солардың ашық ақиқатына жетуге жетелейді.

Шежіреші Мәшһүр Жүсіп атаған арғын тайпасының төрт ұлынан тараған Бұғашы, Тағашы, Ақташы, Бақташы деген атаулар бізге мүлде беймәлім. Тегі, бұл арғы-бергі мың жылдықтардың басы болар, ал қазақ халқының бір үйсін тайпасы, ең орнықты тайпа саналатын елдің өзі Жиделібайсынға әр заманда бес барып, бес қайтып деген дәстүрлі әңгімелер айтылады. Сонда өзгесіне не жорық!?

Қазіргі Кереку, Қарағанды өңірін мекендейтін арғын Бес Мейрам ұрпағынан шежіре айтушылары арғыдағы аталарынан естуінше "біздің арғы Тұлпар бабамыз бәйбішесімен еріп Жиделібайсынға он алты ұлы кеткен екен. Ұлы анамыздың аты Жұпар екен, төркіні қаржас Алтыторының дені Жиделібайсында қалыпты. Қозған Тоқтас батырдың да бір үлкен тармақтары Жиделібайсында деп отырады.

Қазақтың Жиделібайсын таулы Бадахшан, Ауған жеріне ауып мекендеп қалуы бірнеше рет, әр заманда орын алған. Тарихта,

шежірелік деректерге сүйенсек, бірнеше толқын көш болғанын аңғарамыз.

Қазақ миграциясын тек қана 1723 жылғы "ақтабан шұбырынды" заманымен, ең соңғысы 1920-1922 жылы қызылдан басмашы деп, 1928 жылғы таптық тұрғыдан тәркілеумен, 1931-1933 жж. аштықтың салдарынан соңғы жер ауушылық, босқыншылық пен ғана деп түсінбей, оларға дейін де XVIII, XVII, XVI және одан бұрынғы ғасырда да ғасыр сайын бірнеше дүркін ауып, босұшылықпен, Шыңғыс хан шапқыншыларының құрамындағыны айтқанда талай мәрте сол өңірге мекен ауыстырғандығын көреміз.

Пайғамбар (с.ғ.с.) заманында түрік-қыпшақтар "ислам дінін қабылдаймыз, Пайғамбарды (с.ғ.с.) тындайық, көрейік деп келдік", Пайғамбарымыз Мұхамед (с.ғ.с.): "түріктер исламның сенімді сарбаздары" деп айтыпты-мыс дегендердің барлығының түпкі астарында ақиқат бары байқалатыны жасырын емес. Осы ақиқатқа сол өңірлердегі шежірелік ескі сөздерді, деректерді жинап зерделеу арқысы жетеріміз анық. Тым арғы тарихты мысалға алмай-ақ, тарих өлшеміне "күні кешегі" Кенесары мен Наурызбай бастаған ұлт-азаттық күреске белсене қатысып, Кенесары қосынымен бірге Ресей билігінің кекшілдігінен сақтанып, Кенесары-Наурызбай мерт болғанша қосында болған, олар шаһид барған соң олардың сенімді сарбаздарымен және ұлдарымен бірге Шымкент, Созақ өңірі – Қаратауды мекендеп қалған бірталай арғын Мейрам Сүйіндік, соның ішінде Орманшы (Жолболды) ұрпақтары бар.

Осындай арғы-бергі замандағы саяси-әлеуметтік қоғамдық үдерістер салдарынан көшіп-қону, алыс-жақын өзге аймақтарды мекендеу, өніп-өсіп, мәдени-рухани даму туралы деректерді тек, Мәшһүр Жүсіп айтқандай, "көкірегіннің есігі, құлағының тесігі бар", сирек кездесетін зерделі адамдар ғана жинап, саралап, ғылыми айналымға қосса болады.

Кеңіл қуантатыны, қанағат сезім ұялататыны - біздің қазақ халқы ұлт (халық, мемлекет, хандық) болып, қазіргі қазақ халқын құрап тұрған барлық ру-тайпалар (үш жүз ішіндегі) өзара бір атадан тараған руға, тайпаға, жүз-ұлысқа бірігіп, одақтасып, өзара ынтымақтылықпен (құдандалы, жекжат, сарысүйек т.т. болып) бейбіт ұйымдасып тұтас ел, ұлт, хандық құрды. Мәскеудің ұлы князі өзге ұсақ княздіктерді қансыратып барып Орыс мемлекетін құрғандай, III Иван, Василий, IV Иван секілді қылыштың жүзімен,

қырғын жасап барып қосып мемлекет еткен жоқ. Бірде-бір қазақ шежіресінде ру-тайпааралық соғыс болғаны айтылмайды. Ұсақ-түйек араздық ру-аталық емес, жақын бір ата ішіндегі адамдар арасында болғанын ғана көреміз.

Қазақ халқының қазақ боп атанып бір ұлт, бір хандық мемлекет болып қосылуы көшпелі ұлы даладағы түріктекті ру-тайпалардың өзара ынтымақтасып, «қарға тамырлы қазақ» болып бірлесіп, одақ, бірлестік құрып, бейбіт жолмен қалыптасқанын тағы да баса айта отырып, осының қазақ халқының ұлттық психологиясына, менталитетіне оң ықпал еткенін ауызша қария сөз, шежіре айтушылар әңгімесінен аңғаруға болады. Тарихтан оқып, өмірде көргеніміздей, Ұлы Мәскеу, одан Ресей мемлекеті ұсақ княздіктерді аумақ, байтақ (территория) ұғымымен күшпен қосқандықтан, көрші орыс ұлтында әліге дейін жерлесшілдік (землячество) психологиясы, мінез-құлық ерекшелігі басым.

Шежіре – қазақ халқы тарихының тарихи-этнографиялық дерек көзі. Шежіре көшпелілердің мәдениетінде өзінің жалғасымын тапқан ауызша тарихи дәстүр. Бұл дәстүр қазақ жерінің түгелдей түкпірінде кең қанат жайып таралған – ортағасырлық Дәшті Қыпшақта, Жетісуда, Алтай өңірінде, Сібірде, Сыр бойында, Еділ-Жайықта. Қазақ халқының және басқа да түрік халықтарының ұлттық тарихы олардың төл деректері негізінде, нақты айтқанда, генеалогиялық мәліметтерін талдау әдісімен реттелген жолмен зерттеудің тарих ғылымы үшін берері мол.

Түрік қазақ шежіресінің жариялану, зерттелу, қолданылу тарихын зерттеуде көз жеткізетініміз – бұл мәселе төңірегінде ғылымда қалыптасып жинақталған көптеген тарихи, шығыстанушылық, этнологиялық мәні зор еңбектер бар. Осы еңбектерді жаңаша ғылыми әдістер мен жаңаша көзқарасты негізге алып зерттеу, қазақ тарихы мен деректануының қазіргі өзекті мәселесі.

Қазақ халқының ұлттық тарихының өзекті мәселелерін қарастыруда, қазақтың тарихи шығу тегін зерттеуде Шоқан, Абай, Мәшһүр Жүсіп, Нұржан Наушабай сынды қазақтың біртуар ұлы ғалымдарының еңбектері дәйекті дерек, халықтың тарихи білімінің таптырмайтын үлгісі. Көп жағдайда шежіре дәстүріне негізделген, және тарихи-этнографиялық деректер ретіндегі өзінің ғылыми құндылығын еш жоймаған. Сондықтан ғылыми айналымда үнемі

болуы тиіс. Қазақ халқының тарихи білімі ұлттық идея негізіне айналуға лайық қажетті дәстүрлік қор ретінде де көрініс табады.

Шежіре – қазақ руларының тегі шыққан түрік жұртындағы дәстүрлі мәдениеті тудырған әлеуметтік, тарихи білім, генеалогиялық жады сабақтасығы. Шежіре ұғымының астарында «тарихи-әлеуметтік жады» түсінігі сақталған. Шежіре дәстүрлі білім құбылысы ретінде табиғи түрде қалыптасып, сан ғасырлар бойы ауызекі мәдениет жағдайында әлеуметтік ұжымдық жалпы түрінде жалғасып, ұрпақтардың рухани құндылығы мен халықтың біртұтас этникалық өмірбаянының жалғастығын қамтамасыз етіп, ұзақ дәуір бойы ұлт тарихының жалғасу кепілі ретінде қызмет атқарды.

Шежіре қазақтың қадірлі ұлттық дәстүрдің біріне айналған. Бұл құбылыстың жоғары құрмет статусын білдіретін түсініктің бірі – бұқара санасына бекіген "жеті ата" ұғымының қасиеті. Халық санасында оның генеалогиялық сипаты басым түрде баяндалады. Шежіре шын мәнінде дәстүрлі кезең тарихын дәйекті баяндаудағы насабнамалық білім жүйесі. Қызметін дұрыс түсініп, генеалогиялық реті көшпелі тұрмыс кешіп, экологиялық орта, табиғат талабына лайық малбақташылық шаруашылықпен шұғылданған халықтың мәдениетінде соларға тән дәуірлерді, тарихи уақытты реттеуші принципке айналған.

Шежіре – генеалогиялық білімді сақтаушы әлеуметтік ұжымдық жады болғанымен, шежіренің негізгі мақсаты тарихи білім жүйесінде сақталатын дәстүрлі мәдени мәндер мен дәстүрлі қоғамның рухани-әлеуметтік, идеологиялық-саяси сабақтастығын қамтамасыз ету.

Осының барлығы ұлттық мәдениеттің тұғыры болғандықтан, оның тұрақты қоғамдық институтқа айналдыру мақсатында шежіре түсінігіне дәстүрі төңірегінде киелілік сипат, ерекше қасиеттеу мәні берілгені байқалады. Шежірелерді түрік көшпелі жұртының тарихты баяндау принципіне айналған құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік бар.

Шежіре өзінің негізгі мазмұнында, түп мәнінде халықтың тарихи-генеалогиялық білім жүйесі болғанымен, оның қасиетін арттыратын және нақты қоғамның қауымдық мүдделеріне қызмет ететін сан-салалы әлеуметтік мағыналар пайда болуына байланысты,

шежіре дала мәдениетінің жалпы білім жиынтығы жүйесіне айналғанын зерттеу барысында байқадық.

Тарихи-генеалогиялық білім жүйесі айналасында жалпы халықтық даналық та, жеке авторлар тудырған эпостық шығармалар да, тұрмыстық фольклор үлгілері де, даланың әдеби-көркем туындылары да тоғысқан⁵⁰². Бұл жағдайдың орын алуы заңды құбылыс болғанымен, шежіре феноменін синкреттік құбылыс ретінде жеке қарастыруды да талап етеді. Алғашқылардың бірі болып қазақ тарихшыларының ішінен шежіредегі нақты тарихи білім жүйесін тұрмыстық, әдеби-фольклорлық элементтерден бөліп-жарып қарауға ұмтылған Шәкәрім болды. Сондықтан Шәкәрімнің тарихнамалық мұрасы шежіре құбылысын таза тарихи білім ретінде қарауға үндегенін анық көрсетеді.

Шежіре дәстүрлі дәуір тудырған тарихи білім жүйесі, оның негізінде қазақ руларының қалыптасуы, елді мекендері, көш жолдары, ата-жұрты, есімі әйгілі тарихи тұлғалары, қожа, төре кірмелері, ру-туыстық байланыстары, өткерген тарихи оқиғалары, негізінен аламан, барымта, жаугершілігі туралы көбірек баяндалады. Көшпелі қоғамда орын алған барлық әлеуметтік, саяси, мәдени, рухани құбылыстарға қатысты тарихи оқиғалар, дәстүрлі тарихи сана тұрғысынан, көбіне ру, руаралық қатынастар тұрғысынан баяндалып түсіндіріледі.

Шежіре деректерінде ұрандырдың шығуы туралы, таңба белгілерінің мәнісі, мағынасы, оны жасаған тұлға туралы, рудың аталуы себептері, руаралық қатынастардың басқа да себеп-салдарларын түсіндіру және тәпсірлеу тәжірибесі шежіре дерегінде жиі кездеседі. Түсіндірілетін объектінің сипатына қарай түсіндіру үлгілері әрқилы болады.

Деректер қазақ шежіресі өз мазмұнынан халықтың тарихи ой мәдениетін мұра, тарихи сана тәлім-тәжірибесін жинаған рухани қазына екенін көрсетеді. Халықтың тарихи санасына әсер ететін рухани әрі материалдық мәдениет жәдігерлері – ғұрыптық сәулетшілік ескерткіштері – Домбауыл, Алаша хана, Жошы хан мазарлары, Арыстан баб, Әзіреті Сұлтан кесенелері, Бекет ата қорым кешені сияқты санада мәңгі өшпес мұралар.

Ендігі бір тарихи сана сусындайтын рухани-тарихи қазына қорын – халықтың тарихи жырлары, күй, дастандары. Халықтың

⁵⁰² Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы, 2007. – Т. 3. – 488 б.

тұрмыстық болмысы, тарихи ойы толғауларда айтылған. Дуалы ауыз ақсақал-қариялардың берген баталары, шежірелік насихат сөзі де тарихи сана мектебі.

Шежірелік деректер нақты көрсетіп отырған мәселе – адам әлеуметтік және тарихи-мәдени әрекеттердің субъектісі. Мәселен, шежіредегі тарихи тұлға пошымын алсақ, шежірелік деректерде тұрақты рухани қуатты, өнегелі, әдепті, бойына құт дарыған, басына бақ қонған, жетілген, жасампаз, текті тұлғаның бейнелері артық сақталған. Олар өзінше тарихтағы тұлғалық клише, тарихтағы адами қалыпты құрайды.

Шежіре өзінің ішкі мазмұны жағынан дәстүрлі тарихнама туындылары мен дәстүрлі тарихи деректеме құбылыстарының ерекшелік сипатын білдіретін болғандықтан, оның қыр-сырларын тануда тәлтіма әлеуметтік-мәдени феномендерді зерттеулерге қолайлы методологиялық ұстанымдарды және соған лайық теориялық концепция тұрғысынан келген дұрыс. Сондай теориялық концепция үлгісін тарихи антропологиялық көзқарастар жүйесінен шығаруға болады, яғни тарихи білім құбылыстарын тарихи білім жүйесін тудырушы негізгі субъект болып табылатын адам тұрғысынан келу, адамның тарихи табиғатының болмысын түсінуге ұмтылу. Шежірелердің тарихи білім жүйесі ретіндегі негізгі ерекшелігінің өзі де осы сипаттан, яғни әуелі адам туралы, оның шығу тегі туралы тарихи тұлға тұрғысынан баяндайтын тарихи әңгімелерден құралады.

Қазақ шежірелерін жинаушылардың қатарында қазақ, орыс зерттеушілері болған. Қазақ тарихшылары қатарына хан-сұлтандардың ордасында төрелердің, Шыңғысхан жұрағатынан шыққан хандардың, хан үкімін жүргізген сұлтандардың, олардың хандыққа өзара таласы, төрелік айтқан билердің тарихын баяндаған, түрік-қазақ руларының тарихи өмірінен мәлімет беріп, шежіреге айналған ауызекі тарихи әңгімелерді жазба тарихи туындыларға шығарған Мұхаммед Қайдар Дулат, Қадырғали Жалайыр, Өтеміс қажы сынды тұлғалар шыққан. XVIII-XIX ғғ. орыс зерттеушілері қазақ шежірелеріне ерекше көңіл бөліп, жан-жақты жинау шараны іске асырды.

XX ғ. тарихнамасында шежіре деректеріне толыққанды ғылыми баға берілмей келді, олар қажетті деңгейде ғылыми зерттеуге қолданылмай, шежіре турасында жүйелі түрде пікір айтылмай,

шежіре деректерін үзік-үзік, көп жағдайда қазақтың рулық құрылымдарын сипаттау мақсатында пайдаланылды. Шежірелер тарихи зерттеулерде қолдануда рулық мәліметтерге қатысты тұстары айтылып, шежіренің негізгі мазмұны болатын тарихи тұлғалар шетқақпайлатылды.

Шежірені халықтың әлеуметтік-тарихи ұжымдық жады ретінде қарастырумен қатар, жазба ескерткіштеріне айналған нақты шежірелік туындыларды тарихнамалық шығарма ретінде, тарихнамалық дерек деп қабылдау, тарихнамалық туындыны талдауда тиімді әдістерді іске асыру жолдарымен зерделеу, қазақ шежірелерін жаңа қырынан, тарихи білім құбылысы екенін танытып отыр.

Шежірені халық тудырған тарихи түпдерек (первоисточник) көзі ретінде зерттеу нысаны ету арқылы тарихи деректің құралуының қазақ мәдениетіне тән ерекшелігі ашылды. Кез келген құбылысқа тән кемшіліктер шежіре дәстүрі тудырған мәліметте сақталады. Шежіре құбылысына тиянақты зер салу арқылы бұл дерек түріне тән артық-кем сипат белгілерін былай топшылауға болады: шежіренің субъективті қасиетінің табиғаты – шежірелік дерек ауызекі тарихи дәстүр және біраз уақыт өткеннен соң жатталған сөз болуынан туындайды; шежіреде әртүрлі деректік өзгерулер орын алған; шежіреде автордың шартты болжамдары мен жеке көзқарасы бар; субъективтілік шежіредегі әңгімені есте сақтау шараларына тәуелділіктен туындайды; А. Байтұрсынов айтқандай, оқиғаны жазушы шынға жақын болу тиіс. Ол үшін жазушы өз көңілінің күйіне түспейтін адам болуы керек, бірақ ондай адам табиғаттан тысқары бола алмайды, өйткені ол амалсыз көңіл күйінің әсерінде болады, сондықтан ол оқиғаны болған күйінде жазбай, жазушы өз көңілінің күйіне бояп, реңін өзгертеді, нәтижесінде оқиғаның дұрыстығына кемшілік келтіреді⁵⁰³.

Шежіренің бұдан басқа шындыққа қайшы келетін тұстары бар, кейбір шежірелік топтаманың субъективті сипаты басым келеді. Адал ойлы ғалымдар қазақ халқы анық жүйесі бар өркениет құрғанын мойындаған, соны қастерлеп жас ұрпаққа айтып отыру қажет. Шоқан, Абай, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, Нұржан Наушабай сынды ғалымдардың еңбектері қазақтың тарихи шығу тегін, ұлт тарихының өзекті мәселелерін қарастыруда дәйекті дерек, халық

⁵⁰³ Байтұрсынұлы А. Ақ жол... – 398 бетте.

білімінің таптырмайтын үлгісі, ұлттық идея негізіне айналуға лайық дәстүр болғандықтан, ғылыми айналымда болуы тиіс.

Шежіреге деген қазіргі қазақтың талпынысы, итермелейтін ішкі күші – тұлғалық сана. Қазіргі заманның адамдары да дәл бұрынғыдай тарихи білімге құштар. Өйткені тарихи білім қоғамдық сананың негізгі құраушы компоненті. Қоғамдық санада үзіліссіз жалғасатын кез-келген білімнің түрі алдымен тарихи білім жүйесіне байланады.

- Абақ Керей.– Күйтін: Іле халық баспасы, 1994. – 394 б.
- Абд ал-Кадир ибн Мухаммад-Амин. Маджма' ал-ансаб ва-л-ашджар. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т.2. – 692 с.
- Абрамзон С.М. Этногенетические связи киргизов с народами Алтая. – М., 1960.
- Абуль-Гази-Багадур-Хан. Родословное древо тюрков. М.-Т.-Б., 1996. – 544 с.
- Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV –XVII вв.: история, политика, дипломатия. – А., 1998. – 268 с.
- Абусейтова М.Х., Додхудоева Л.Н. История Казахстана в восточных миниатюрах. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – 264 с.
- Абылай хан: құжаттар жинағы. – Петропавл, 2005. – 477 б.
- Ажигали С. Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. – А.: «Ғылым», 2002. – 654 с.
- Ақынжанов М. Қазақтың тегі туралы. – Алматы, 1957.
- Алпысбес М.А. Историческая традиция тюркских народов в контексте шежере // ICANAS 38. Abstract. – Ankara, 2007.
- Алпысбес М.А. К проблеме изучения казахского шежира // Проблемы истории и этнологии Казахстана: Сб. ст. – Караганда: Болашақ-Баспа, 1998. – С.5-27.
- Алпысбес М.А. Қазақ түрік шежірелерінің зерттелуі // Қазақ тарихы. – 2004. - № 4. - Б. 30-34.
- Алпысбес М.А. Қожа әулеттері мен қазақ рулары туралы шежірелік деректер // «VII Мәшһүр Жүсіп оқулары»: ғылыми жін. – Павлодар: ПМУ, 2010. – 286б. – Б. 248-254.
- Алпысбес М.А. Программа этноисторических исследований // Этнокультурные исследования Сары Арки. – Караганда, 2001.
- Алпысбес М.А. Родословные субэтнических групп торе: к вопросу о системообразующей роли в казахском обществе // Вестник КазНУ. – 2003. - №1. – С. 105-110.
- Алпысбес М.А. Сүйіндік Айдабол бидің ұрпақтары (тарихи-генеалогиялық зерттеу). – Қарағанды, 2010. – 475 б.
- Алпысбес М.А. Чингиз-хан в контексте этнической истории тюрко-монгольских // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII-XVIII вв. – А., 2004. – С. 215-232.

Алпысбес М.А. Шежіре казахов: источники и традиции. - Астана, 2013. – 240 с.

Алпысбес М.А. Шежіре: устная историческая традиция тюрко-монгольских народов // Этнография Алтая и сопредельных территорий: сб. стат. – Барнаул, 2003. – Вып. 5. – С. 206-209.

Алпысбес М.А. Шежіре тарихи дерек кезі // Қазақ тарихы. – 1999. - №2. – Б. 6-10.

Алпысбес М.А. Этническая генеалогия казахов в контексте народного знания, идеологической и исторической традиции // Россия, Сибирь, и Центральная Азия: взаимодействие народов и культур: сб. стат. – Барнаул, 2005. – С. 107-113.

Алпысбес М.А. Этноисторические исследования Сары Арки: история и современное состояние // Этнокультурные исследования Сары Арки. – Караганда: КарГУ, 2001. – С. 13-21.

Алпысбес М.А. Аршабек Т., Қасен Е., Кейкі Е. Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы. Монограф. зерттеу – Астана: «Парасат Әлемі», 2005. – 480 б. илл.;

Алтын шежіре / Лувсанданзан. – Алматы: Өнер, 1998. – 224б.

Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 1997. – 608 с.

Андреев И. Г. Описание Средней Орды кирги-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 с.

Аничков И. В. Киргизская былина о Бекет батыре // Памятная книжка киргизского творчества. – Казань, 1896.

Арғынбаев Х. Қазақ отбасы. – А., 1996. – 288 б.

Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.

Аристов Н. А. Опыт выяснения этнического состава киргиз Большой Орды и каракиргизов // Живая старина. – СПб. – 1896

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. - 1896. – Вып. 3-4. – С. 277 – 456 с.

Артыкбаев Ж. О. Қазақ этнографиясы: этнос және қоғам. XVIII ғасыр. Қарағанды, 1995. – 266 б.

Артыкбаев Ж. О., Жакин М. С. Шет өңірінің тарихы. – Қарағанды: ҚарМУ, 1998. – 275 б.

Артыкбаев Ж.О. «Танбалы тас»: деректер мен зерттеулер // Қазақ тарихы. – 2004. – № 4. – Б. 3-10.

Артықбаев Ж.О., Алпысбесұлы М.А. «Манзұмат қазақия» – өлеңмен жазылған шежіре // Қазақ ордасы, №5-6, 2003.

Аршабеков Т.Т., Жұмабеков Ж.А. Сарыарқа қазақтары. – Қарағанды, 2009. – 292 б.

Асау-Барақ жыры. – Хожелі: Достық үні, 1993. – 120 б.

Астана. История столицы и края XIV-XIX вв. – Астана: Фолиант, 2006 – 292 с.

Атабаев Қ. Қазақ баспасөзінің Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – А.: Қазақ университеті, 2000. – 358 б.

Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. – Бишкек, 1995. – 216 б.

Атығаев Н. Казахское ханство в XV-сер. XVI вв. / Автореф. дисс. – Алматы, 2003. – 32 с.

Әбусейітова М. Түрік және парсы деректемелері // Қазақ тарихы. – 1995. – № 2. – 22-27 бб.

Әділханұлы А. Әйгілі астың әлі айтылмаған сырлары ("Құлагер" дастанындағы кейбір кейіпкерлер туралы) / Баянаула дуаны: тарихы, мәдениет, тұлғалары. – Қарағанды, 2006.

Әділханұлы А. Қаныштану үлкен дария // Орталық Қазақстан. – № 176. – қараша. – 2003. – С. 4

Әлімбай Н. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеудің ілкімді принциптері жөнінде қысқаша номадологиялық дискурс, немесе жалпытеориялық проекция / Евразийский ежегодник. – Астана: Изд. ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2005. – 484 с.

Әмірбеков Ш. Қазақ жүздерінің пайда болуы туралы // Қазақ тарихы. – 1994. - №3. Б. 12-18.

Әхмәтжанов М. Татар шәжәрәләре. – Қазан, 1995. – 128 б.

Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама. – Алматы, 1993. – 448 б.

Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Москва, 2002. – 757 с.

Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.: Восточная литература, 1963. – Соч. – Т.1. – 760 с.

Баталов М. Против Алаш-Ордынского учения о казакском фольклоре // Кеңесская литература Казахстана. – 1934. – № 2.

Баталов М., Сильченко М. Очерки по казакскому фольклору и казакской литературе. – А., 1933. – 96 с.

Башкирские шежере. Исслед. и публикации. – Уфа, 1985

Башкирские шежере. Составление, перевод текстов, введение и комментарии Р. Г. Кузеева. Уфа, 1960

Бейсембиев Т.К. «Та'рихи-и Шахрухи» как исторический источник. – А.: Наука, 1987. – 200 с.

Бейсінбіұлы Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы, 1994. – 160 б.

Бекмаханов Е. Шығармалар. 7-томдық – Павлодар, 2005.

Бекмахановские чтения: сб. стат. – А., 2004. – 535 с.

Бикенов А.Х. Қазақтың материалдық мәдениеті. – Астана, 2010. – 192 б.

Бикенов Ж. Б., Жәкенов Ж. М., Исабек Т. К. Тоқа шежіресі. – Қарағанды: ААҚ "Қарағанды Полиграфиясы", 2000. – 402 б.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – А., 1998. – Т.1. – 390 с.

Бөкейхан Ә. Қазақтың тарихы // Қазақ. – 1913. - № 9.

Бөкейхан Ә. Н. Таңдамалы. – Алматы, 1995. – 478 б.

Бродовский М. И. Происхождение киргиз и их прежнее и нынешнее управление // Землеведение. – 1913. – Кн.1. – С.46-56.

Броневский Г. М. О киргиз – кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. – СПб, 1830.

Бұқар жырау мен Мәшһүр Жүсіп мұрасы және қазақ руханияты. – Қарағанды, 2009. – 442 б.

Бұқар жырау. Энциклопедия. / Бас ред. Н. Дулатбеков, жауапты ред. М. Алпысбес, және т.б. – Қарағанды, 2013. – 600 б.

Валиханов Ч.Ч. Соч. В 5-ти томах. - А., 1984. – Т.1. – 431 с.

Васильева Г. П. Этнографические данные о происхождении туркменского народа. – М.: Наука, 1964.

Великие ученые Средней Азии и Казахстана. – А., 1965.

Веселовский Н. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. – СПб, 1894.

Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана (эпоха древности и средневековья). – Алматы, 1998

Вопросы истории и историографии культуры Казахстана. – Алматы, 1988.

Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана. – А., 1962

Вопросы историографии и источниковедения Казахстана. – Алматы: «Наука» КазССР, 1988. – 264 с.

- Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов /XIX – начало XX в./ – Алматы, 1968. – 256с.
- Вяткин М. Батыр Срым. – А.: Санат, 1998. – 334 б.
- Газиз Г. История татар. – М., 1994. – 190 с.
- Гай Шань Лин. Иньшань оңғұттары. – Астана, 2010. – 136 б.
- Геродот. История в девяти книгах. – Л., 1972.
- Гребнев Л. В. Тувинский героический эпос. – М., 1960. – 147с.
- Ғалыұлы Ж. Шежіре. Тобықты. – Балқаш, 1995. – 73 б.
- Ғұн тарихының жылнамасы. Көне қытай тілінен ауд. А.Мұтәліп, А. Жиылұлы. – Түркістан: Тұран, 2004. – 411 б.
- Дәулетхан Ә. Атлах – Талас шайқасына 1250 жыл // Қазақ тарихы. – 2001. – № 3.
- Джаксыбаев С.И. Записки краеведа. – Павлодар, 2008. -240 с.
- Джамāl ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т.1. – 416 с.
- Досымбаева А. Түркілік тарихи-мәдени кешендер // Қазақ тарихы. – 2004. - № 2. Б. 47-53.
- Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. Алматы, 2001.
- Дулати Мухаммед Хайдар. Тарихи-и Рашиди: перевод с персидского языка. – Алматы, 1999. – 656с.
- Дулатұлы М. Қазақ аты, тегі туралы // Шолпан. 1923. № 3-5.
- Дулатұлы М. Қазақ-қырғыз тарихы туралы // Қазақ ордасы. – 2003. - № 5-6. – Б. 3-8.
- Евразийство и Казахстан: труды Евразийского научного форума "Гумилевские чтения". – Астана, 2003. – Т.І. С. 11-18.
- Еженхан Б. Найман хандығының мемлекеттік құрылымы // Қазақ тарихы. – 2003. – № 3. Б. 10-16.
- Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. (история, историография, источники). – Алматы, 2003.
- Ерусланов П. Очерк быта и предания восточных черемисов. – Оренбург, 1894. – 19 с.
- Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зертеулер. – А., 1983.
- Есмағамбетов К. Л. Что писали о нас на западе. – А., 1992.
- Жакин М.С. Функциональное значение принципа родства и родовой структуры в этносистеме кочевой цивилизации казахов / Автореф дисс. – Караганды, 2001.

Жақсыбайұлы Т. Шежіре. Қаракесек руына жататын Сарым. 2-ші кітап. – Қарағанды, 1999. – 356 с.

Жақсыбайұлы Т., Ильясұлы А. Қаракесек–Сарым шежіресі. – Қарағанды: ТПП «Фотоиздатсервис», 2001. 3-ші кітап. – 575 с.

Жақыпбеков С., Қойгелдиев М. Жырмен өрілген шежіре // Қазақ тарихы. – 1994. – № 3. – 34-39 б.

Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. – Алматы, 1997. – 128 б.

Жанболатұлы М. Тобықты-Шыңғыстау шежіресі. – Семей: ЖШС "Курсив", 2004. – Т. 1. – 520 б.

Жандарбек З. «Насаб-нама» нұсқалары және түрік тарихы. – Алматы, Дайк-Пресс, 2002. – 168 с.

Жәнібек Ә. Сандыбай ұрпағының шежіресі // Қазақ батырлары. – 2002. – №9.

Жәніс Ә. Т. Бөгенбай батыр. – Павлодар, 2006. – 242 б.

Жданко Т. А. Очерки истории и этнографии каракалпаков. – М.: АН СССР, 1950. – 167 с.

Женщина в кочевом быту // Туркестанские ведомости. – 1889. 15, 22 августа. - №№ 33, 34

Жиренчин А. Из истории казахской книги. – А., 1987. –144с.

Журналы и служебные записки дипломата А. И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана. – А., 2005. – 484 с.

Жүгенбаева Г. Ауызша тарих айту // Қазақ тарихы. – 2004. – №1. – 14 бб.

Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. – М., 2003.

Зәкиров С. "Қырғыз шежіресі" кітабынан // Жұлдыз. – 1994. – №4. – 117-125 бб.

Златкин И.Я. Русские архивные материалы об Амурсане. Филология и история монгольских народов. - М., 1958.

Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с.

Ибрагимов С. Некоторые данные к истории казахов XV—XVI веков // Изв. АН КазССР. Сер. истор. Вып 3. – 1956.

Исин А. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV – XVI в. – Алматы, 2004. – 160 с.

Исмагулов О. И. Этническая геногеография Казахстана. – Алматы: Наука, 1977.

Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака XIII- XVIII вв. – А.: Дайк-Пресс, 2004. – 372 с.

История Казахстана в персидских источниках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 620 с.

История Казахстана и Центральной Азии / Абушеитова М. Х. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 616 с.

История Казахстана: народы и культуры / Масанов и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 600 с.

Источниковедение: Теория. История, Метод. Источники Российской истории / И. Данилевский и др. – М., 1998. – 702с.

Исхаков Д.М. Введение в историю Сибирского ханства. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006.

Кадырбаев А.Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII-XIV вв. – А.: Ғылым, 1990. – 160 с.

Қазақстан тарихы мен этнологиясының мәселелері. – Қарағанды: ҚарМУ, 2001. – 222 б.

Казахско-русские отношения в XVI – XVIII вв. (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Наука, 1961. – 575 с.

Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. – Алматы: Наука, 1983.

Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв.. – Ташкент: Фан, 1968. – 328 с.

Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – 323 с.

Каскабасов С.А. Золотая жила. – Астана, 2000. – 752 с.

Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Оренбург, 1910.

Катанов Н. Ф. Среди тюркских племен. – СПб, 1898.

Кәрібайұлы Е. Қоңырат. – Алматы: Жалын, 1992. – 80 б.

Келімбетов Н. Жылнама-шежірелер жөнінде бірер сөз // Жұлдыз. 1985. №3. – 199-201 б.

Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази, хана хивинского. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 195 с.

Косанбаев С.К. История становления и развития этнографии Казахстана (XVIII-XX вв.). – Алматы, 2005. – 168 с.

Көмеков Б. Қыпшақтар // Жалын. – 2004. – №10. – 35-45 бб.

Көмеков Б.Е. Қыпшақ хандығы (XI ғасырдың басы – 1219) // Қазақ тарихы. – 1993. – № 1. – Б. 24-29.

Көпейұлы М.-Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы, 1993. – 76 б.

- Көпейұлы М.-Ж. Шығармалары. – Павлодар, 2006. – Т. 8. – 452 б.
- Көпейұлы М.-Ж. Шығармалары. – Павлодар, 2006. – 9. Т. -366б.
- Крадин Н. Н. Общественный строй кочевников. Дискуссии и проблемы // Вопросы истории. – 2001. – № 4.
- Кузеев Р. Происхождение башкирского народа. – М., 1974.
- Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. – Л.: Наука, 1985. – 206с.
- Кітапбаев Б. Шежіре. – Алматы: Қайнар, 1994. – 278 б.
- Кюннер Н. В. Китайские извещения о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961.
- Қаз дауысты Қазыбек би. Энциклопедия. / Бас ред. Н. Дулатбеков, жауапты ред М. Хамзин және т.б. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2011. – 624 б.
- Қазақ аңыз-ертегілері / Құраст. Б. Касейұлы, Ж. Әбішұлы, З. Сәнікұлы және т.б. – Бейжин: Ұлттар баспасы, 2002. – 947 б.
- Қазақ КСР тарихы. – Алма-Ата, 1957. – Т. 1. – 609 б.
- Қазақ киссалары. Батырлар жыры. – Бейжин, 1984. – 967 б.
- Қазақ қолжазбаларының сипаттамасы. – А., 1985. – 216 б.
- Қазақ тарихынан. Шежірелер, жазбалар, пікірлер, зерттеулер. – Алматы: "Жалын баспасы" ЖШС, 2004. – 464 б.
- Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі / А. Ысқақов, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.
- Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы, 1988. – 432 б.
- Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері /Құраст. Р. Т. Бірімжарова, Г. Әбікова. Алматы: 2005. – 167 б.
- Қазақ шежіресі. – Алматы: Атамұра, 1994. – 160б.
- Қазақ шежіресі: жинақ / Әбдіхалықов Ж. С., Жағыпаров Ж. – Целиноград: «Қаламгер», 1991. – 96 б.
- Қазақ. – Алматы: «Білім», 1994. – 176 б.
- Қазақстан жалпыадамзаттық тарихи ойлау аясында. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 535 б.
- Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері / Ауд. Б. Еженханұлы, Ж. Ошан, С. Сұңғатай. – А., 2005. – Т.1. – 396 б.
- Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – Т.3. – 180 б.
- Қазақтың халық творчествосы. – Алматы, 1989. – 416 б.
- Қайдар Ә. Қаңлы (тарихи шежіре). – А., 2004. – 610 б.

- Қалқаманұлы Бұқар жырау шығармалары. – А., 1992. – 95 б.
- Қашқари Махмұт. Түрік тілінің сөздігі. – А., 1997. – Т.1.
- Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түрік тайпалары: IX-XII ғасыр. – Астана: Елорда, 2001. – 208 б.
- Қинаятұлы З. Шыңғыс хан. – Алматы, 2008. – 432 б.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.
- Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 400 б.
- Қорқыт ата кітабы / ауд. Б. Ысқақов. – Алматы, 1994. – 160б.
- Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: «Ол-Жас Баспасы» ЖШС, 2004. – 80 б.
- Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы, 1977. – Т.2.
- Қызай шежіресі. – Үрімжі, 1995. – 39 б.
- Қырғыздар: санжыра, тарых, мұрас. – Бішкек, 1993. – 624 б.
- Леваневский Л. Очерки киризских степей Эмбенского уезда // Тургайская иллюстрированная газета. – 1896. – №№ 28, 83.
- Маданов Х. Кіші жүздің шежіресі. – А., 1994. – 168 б.
- Малявкин А. Танские хроники о государствах Центральной Азии: тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. .
- Манакиб-и Дукчи. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
- Маргулан А. О характере исторической обусловленности казахского эпоса. // Изв. КазФАН СССР. Сер.ист.. – 1946. – № 1.
- Маргулан А.Х. Извлечения из арабо-персидских и китайских источников (1927-1928). – Павлодар, 2004. – 98 с.
- Марғұлан Ә. Мир-Алишер Навои, оның қазақ мәдениетінің тарихына көзқарасы // Әдебиет және искусство. – 1941. - №7
- Марғұлан Ә. Х. Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар / Құраст. Р. Бердібаев. – Алматы, 1985. – 368 б.
- Марғұлан Ә. Шоқан және «Манас». – А., 1971. – 164 б.
- Марғұлан Ә.Х. Шежіре. Қазақ шежіресі // ҚСЭ. - Алматы, 1978. – Т.12. – 595 б.
- Марғұлан Ә.Х. Қазақтың тарихшысы М.Ж. Көпеевтің әдеби мұрасы // Қазақ әдебиеті. – 1940. – 5, 10 қаңтар
- Марғұлан Ә.Х. Қорқыт ата өмірі мен әфсаналары // Жұлдыз, 1983, №3. 139-166 б.
- Марғұлан Ә.Х. Қорқыт туралы жазбалар // Қазақ әдебиеті, 1982, 12 ноябрь

Марғұлан Ә.Х. Халық жырын туғызудағы мотивтер // Халық мұғалімі, 1938, №1

Марғұлан Ә.Х. Шоқан Уәлиханов – Орта Азия халықтарының тарихын зерттеуші // Коммунист. – 1941. – № 4

Марғұлан Ә.Х. Эпос-жыр туғызудағы тарихи мұралар // Халық мұғалімі, 1940, №4.

Марджани Шихабутдин. Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара. – Казань: Изд-во «Фэн», 2005. – Ч. I. – 265с.

Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – А., 1966. – 323 с.

Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Перевод и комментарий В.С. Таскина. – М., 1984. – 485 с.

Материалы по истории казахских ханств / С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов и др.. – Алма-Ата: «Наука», 1969. – 652 б.

Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. – Вып. 1. – Астана, 2009. – 276 с.

Материалы по истории киргиз и Киргизии / Отв. Ред. В.А. Ромодин. – М., 1973. – Вып. 1.

Материалы по истории политического строя Казахстана. – А.: АН КазССР, 1960. – Т. I. – 441 с.

Материалы по истории туркмен и Туркмении: XVI – XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники / В.В. Струве, А. К. Боровков, А.А. Ромаскевич и др.. – М.; Л., 1938. – Т. 2.

Мәмбетов К. Қарақалпақлар шежіресі. – Нөкіс, 1993. – 128б.

Междисциплинарные подходы к изучению прошлого: до и после "постмодерна". – М., 2005. С. 130.

Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России. – СПб, 1865.

Мендалыұлы А. Адай шежіресі. – Алматы, 2002. – 480 б.

Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки. – Калинин, 1980.

Мир казаха. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1997.

Молдобаев И.Б. Этнокультурные связи кыргызов в средневековье. – Бишкек, 2003. – 154 с.

Моңғолдың құпия шежіресі. – Өлгий, 1979. – 224 б.

Му'изз ал-ансаб. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 672 с.

Муқанов М.С. Из исторического прошлого: (родословная племен керей и уак). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 160 б.

- Мунинов А.К. Родословное древо Мухтара Ауэзова. – Алматы: Жибек жолы, 2011. – 304 с.
- Мұқаметқанұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). – Алматы: «Қазақпарат», 2000. – 333 б.
- Мұқаметқанұлы Н. Тарихи зерттеулер: шежірелік деректер / Дайын. А. Қожабеков. – А.: Жалын, 1994. – 144 б.
- Мұқанов С. Қазақ қауымы. – Алматы, 1995. – 303 б.
- Мұрат Мөңкеұлы. Үш қиян+. – Ташкент, 1924. 15 б.
- Мыңжани Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – А., 1994. – 400 б.
- Наушабайұлы Н. Мәнзумат Қазақия. – Қазан, 1903. – 276.
- Неталиев М. Кіші жүздің шежіресі // Атамекен. 2002. № 5, 6.
- Новая локальная история. – Ставрополь, 2003. – Вып.1.
- Норбо Ш. Зая-Пандита / Материалы к биографии. – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1999. – 335 с.
- Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994. – 304 б.
- Омаров М. О. Арғын ұруларының қысқаша шежіресі. – Қарағанды: Дом печати, 1991. – 42 б.
- Омарұлы М. Шанышқылы шежіресі. – Ташкент, 2000.
- Оразбаева А. И. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 206 б.
- Орталық музей еңбектері: музей ісі, тарих, этнология, фольклортану, антропология, деректану, нумизматика / Ғыл. ред. Н. Әлімбай. – Алматы: Ғылым, 2004. – 395 б.
- Өмірәлиев Қ. Ата тарихымызға үңілсек // Қазақ тарихы. – 2003. - № 3. – Б. 17-26.
- Өтеміс қажы. Шыңғыс нама. – Алматы, 2005. – 400 б.
- Павленко Н.И. Петр I и его время. – Москва: Просвещение, 1983. -144с.
- Персидские и тюркские источники по истории казахского народа в XV-XVIII вв.. – А.: Дайк-Пресс, 2001. – 384 с.
- Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. – М., 1972
- Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. – М.: Вост. лит., 2003. - 336 с.
- Позднеев А.М. Памятник исторической литературы астраханских калмыков. – СПб, 1885. – С.15
- Программа по изучению быта казахов / А.Л. Мелков. Казиздат, 1929.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах. – Алматы: Қазақстан, 1997. Сб. 1. – 383 б.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под. ред. проф. Асфендиярова С. Д. и проф. Кунте П.А. – Алматы, 1997. – Сб. 1. – 383 с.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под. ред. проф. Асфендиярова С. Д. и проф. Кунте П.А. – Алматы, 1998. – Сб. 2. – 350с.

Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алматы, 1976. – 235.

Радлов В. Обзоры народной литературы тюркских племен живущих в южной Сибири и джунгарской степи. – СПб, 1866.

Рашид-ад Дин. Сборник летописей. – М-Л.: Изд. АН СССР, 1952. – Т.1. – Кн. 1. – 221 с.

Румянцев П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. – СПб., 1910.

Румянцев П. П. Уезды Жетысу. - Алматы, 2000. – 336 с.

Русские летописи и официальные материалы XVI-I-ой трети XVIII вв. о народах Казахстана. – Алматы, 2005. – 448 с.

Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии. – Уфа: «Китап», 1999. – 312 с.

Садаутегі С. Ә., Жүнісова С.Е. Шежіре (Орта жүз Шегендік – қақсап рулары). – Астана: Полиграфия, 2001. – 152 б.

Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. I – том. – Алматы: «Алаш», 2003. – 352 б.

Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 216 б.

Салғараұлы Қ. Хандар кестесі: Шығыс хандарының жылнамалық кестесі. – Алматы: Жалын, 1992. – 48 бет.

Санчилов В. П. «Илтэхэл шастир» как исторический источник по истории ойратов. – М.: Наука, 1990. – 137 с.

Сарткожаулы К. Генезис дренетюркского рунического письма. – Алматы, 2012. – 280 с.

Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. – Ташкент, 1994. – 144 б.

Сәкен Сейфуллин. Энциклопедия. / Бас ред. Н. Дулатбеков, және т.б. – Алматы: «Темірқазық» баспасы, 2010. – 640б.

Сәтбаев Қ.И. Қазақстан – менің Отаным. – А., 1999. – 494 б. – Б. 395.

- Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т.1. – 711 с.
- Скифский мир. – Киев: «НауковаДумка», 1975. – 234 с.
- Смағұлұлы О., Қожаев М., Оразаққызы А. Абылай хан. Тарихи-антропологиялық зерттеу. – А.: Атамұра, 1999. – 176 б.
- Страницы о славных сынах Отечества // Казахстанская правда, № 83 от 23 апреля 1996 года.
- Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – А. Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.
- Сыздықов С.М. Қарлық мемлекетінің тарихы. – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 216 б.
- Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – А., 1991. – 272 б.
- Тарихи жырлар. Абылай хан. 1 Т. / Қазақ халық әдебиеті: көп томдық. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
- Таскин В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). – М., 1968
- Татанай А. Тарихи дерек, келелі кеңес. – Үрімжі, 1987. – 204б.
- Тозған қазды топтанған қарға жейді. – Алматы, 1991. – 192 б.
- Токтабай А. Кулыт коня у казахов. – Алматы, 2004. – 124 с.
- Толыбеков С. Қазақ шежіресі. – Алматы, 1992. – 144 б.
- Төгісов К. Шығармалар жинағы. – Алматы, 2003. – 256 б.
- Тұяқбаев Р.Т. Қазақ халқының ұлттық, рулық қалыптасу шежіресі. – Көкшетау, 2003. – 291 б.
- Түлкібайұлы К. Шежіре. – Алматы, 2004. – 174б.
- Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. – Ташкент. Вост. Отд. Кирг. Госуд. Изд., 1925. – 64 с.
- Уәлиханов Ш. Кенесары туралы Мұса Шорманұлының әңгімесі // Жұлдыз. 1990. – № 8.
- Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. – Алматы, 2004. – С. 108-116.
- Усманов М.А. Татарские истрические источники XVII-XVIII вв. – Казань: Изд. Казанского университета, 1972
- Утемиш хаджи. Чингиз-наме. – Алматы, 1992. – 296 с.
- Ұлы жүздің шежіресі // Атамекен. – 2002. – №19.
- Философия истории: Антология. – М., 1995. – 351 с.
- Фольклор и историческая этнография. – М., 1983. – 262с.

фон Кюгельген Анке. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.) – А.: Дайк-Пресс, 2004. – 516 с.

Халид Қ. Тауарих хамса Шарқи. (Бес тарих) Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

Хамидов Х. Ескі қарақалпақ тілінің жазба естеліктері. – Некис: Қарақалпақстан, 1985. – 224 б.

Харузин А. Киргизы Букеевской Орды. – СПб., 1889. – Т.1.

Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – 342 с.

Шах Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника. – М., 1976.

Шаштылар. Шежіре. – Алматы, 2002. – 248 б.

Шежіре. Қазақтың рулық құрылысы. – Алматы, 1991.

Шежірелік аңыздар / Бабалар сөзі. 100 томдық. – Астана, 2012. – Т.83. – 448б.

Шотбакова Л.К. Место и роль источника в исторических исследованиях // Вестник КарГУ. – 2005. - № 3. – С. 57-61.

Шынай Р. Ата-баба тарихы. Шежіре. – Баян-Өлке, 1991.

Этническая история народов Азии. – М: Наука, 1972.

Ювалы А. Шыңғыс хан және оның ұлдары (Илхандар тарихы). – Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, 2003. – 325 б.

Ювалы А., Имашова Н. Жалпы түрік тарихы. – Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, 2004. – 348 б.

Юзефович Б. О быте киргизов Тургайской области // Русский вестник. – СПб, 1880. – Т. 146. – С. 798-832.

ЕҢБЕКТЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ҚЫСҚАРТУЛАР:

ҚТҚЭС	– Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі
ҚР БҒМ	– Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым
ОҒК	министрлігінің Орталық Ғылыми кітапханасы
ҚР БҒМ	– Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым
ӘӨИ	министрлігі Әдебиет және өнер институтының
ҚТБ	Қолжазбалар мен текстология бөлімі
ҚР ОМА	– Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік
	архиві
ҚСЭ	– Қазақ Кеңес энциклопедиясы
ЗВОРАО	– Записки Восточного отделения Русского
	археологического общества
ЗИРГО	– Записки Императорского Русского географического
	общества
МИК	– Материалы по истории каракалпаков
МИКК	– Материалы по истории киргизов и Киргизии
МИКХ	– Материалы по истории казахских ханств
МИТТ	– Материалы по истории туркмен и Туркмении
МКЗ	– Материалы по киргизскому землепользованию
СМИЗО	– Сборник материалов по истории Золотой Орды
ПТКЛА	– Протоколы Туркестанского кружка любителей
	археологии

I БӨЛІМ**ШЕЖІРЕ: ТАРИХНАМА ДЕРЕКТЕМЕ, ӘДІСНАМА**

1 тарау. Шежіреге байланысты еңбектерге шолу	11
2 тарау. Шежіре зерттеуде қолданылатын деректер	35
3 тарау. Тарихи әдіснама тұрғысындағы шежіретану	48
4 тарау. Шежіре зерделеудегі ғылыми бағыттар	67
5 тарау. Шежіреге қатысты пәндік, батыстық ілімдер	83

II БӨЛІМ**ШЕЖІРЕ ДӘСТҮРІНІҢ БАСТАУЛАРЫ**

1 тарау. Ерте дәуір туралы шежірелік мәліметтер	104
2 тарау. Көшпелілер туралы деректердің зерттелуі	129
3 тарау. Ортағасыр шежірелері және оның авторлары	142
4 тарау. Шежірені тарихи дерек тұрғысынан талдау	157
5 тарау. Шежіре – заман, ұран, таңба, өмірбаян дерегі	188

III БӨЛІМ**ШЕЖІРЕ МӘЛІМЕТТЕРІН ЗЕРДЕЛЕУ**

1 тарау. Киелі ана, қасиетті ата-баба туралы шежіре	207
2 тарау. Шежіредегі Ұлы дала рулары туралы деректер	227
3 тарау. Орта дала рулары туралы шежірелік деректер	250
4 тарау. Шежіредегі Кіші дала рулары туралы деректер	267
5 тарау. Қожа мен төре туралы шежіре деректері	289
Қорытынды	311
Библиография	323
Қысқартулар	337

Мәлімет Ақпарат

КАЗАК ШЕЖІРЕСІ

тарихнамалық-деректік жүйе

Төрағасы

Біз қазақтардың тарихнамалық-деректік жүйесін
өздеріңіздің қолыңызға ұсынамыз.

Телефон: 602 100 1118

Төрағасы: 20 ұл, Қызыл жұлдыз 922

Қызыл жұлдыз, 11130 бөлімше

Қызыл жұлдыз, 11130 бөлімше

«Қызыл жұлдыз» бөлімшесі

«Қызыл жұлдыз» бөлімшесі

Қ. Ақматаев, 11130 бөлімше

Тел: 8 (717) 332 81 82, 332 81 83

332 80 42, 332 80 43

e-mail: ovezov@kaznet.kz

Мақсат Алпысбес

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ
тарихнамалық-деректанулық зерттеу

Ғылыми басылым

*Не разрешается перепечатывать или воспроизводить любым
способом без согласия автора.*

Пішімі 60x100 1/16

Тығыздығы 80 гр./м². Қағаздың ақтығы 95%.

Қағазы офсеттік. РИЗО басылымы.

Көлемі 340 бет. Шартты баспа табағы 14

«Эверо» баспасында басылымға
дайындалды және басып шығарылды
ҚР, Алматы, Байтұрсынұлы к., 22.
тел.: 8 (727) 233 83 89, 233 83 43,
233 80 45, 233 80 42
e-mail: evero08@mail.ru

АЛПЫСБЕС

Махсат Алпысбесұлы

Тарих ғылымдарының докторы Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ - дің «Еуразиялық зерттеулер» кафедрасының меңгерушісі, профессоры 1999 жылы кандидаттық диссертация қорғады. Қазақ шежіресі мен ауызша тарих дерегін зерттеген ғалым. 2000 жылы Венгрияның Будапешт қаласындағы ОЕУ өткен медиевистер семинарына қатысты (Будапешт қ., Венгрия). ҚР Президентінің дарынды жас ғалымдар стипендиясының иегері (2001 ж.). 2002-2004 жж. д-р., профессор К. Райхлмен бірге (Бонн университеті. Германия) Ашық қоғам Институтының гранты бойынша зерттеу жүргізді. 2007 ж. докторлық диссертация қорғады. Ғылым докторы ғылыми дәрежесін қорғау жөніндегі Д 55.40.03 Диссертациялық кеңесінің мүшесі (2010 ж.) 100 аса еңбектің – ғылыми монография, жинақтар мен мақалалардың авторы, энциклопедиялар, оқу құралдары мен бағдарламаларының редакторы, рецензенті, редакциялық алқа мүшесі.